

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश

विषयगत सूची क्रम

१. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-१
२. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-२
३. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-३
४. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-१
५. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-२
६. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-३
७. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-१
८. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-२
९. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-३
१०. बुद्धकालीन परिव्राजक भाग-१
११. बुद्धकालीन परिव्राजक भाग-२
१२. बुद्धकालीन परिव्राजक भाग-३
१३. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-१
१४. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-२
१५. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-१
१६. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-२
१७. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-३
१८. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-४
१९. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-५
२०. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-६
२१. बुद्धकालीन श्राविका-चरित भाग-१
२२. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-१
२३. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-२
२४. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-३
२५. बुद्धकालीन प्रेतकथा
२६. बुद्धकालीन विमानकथा
२७. अनुरुद्ध स्वविर, सम्राट अशोक, बुद्धशासनको सङ्क्षेप इतिहास र गृही-विनय

३

विषयगत : बुद्धकालीन ब्राह्मण (भाग-३)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

प्रकाशक

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रह

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको सक्षिप्त परिचय

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको जन्म वि.सं. १९७५ पौषमा लुम्बिनी अञ्चल पाल्पा, तानसेन, भिमसेन टोलको एक शाक्यकुलमा भएको हो । वि.सं. १९९२ मा भारतको कुशीनगरमा वहाले ऊ. चन्द्रमणी महास्थविरसाग प्रव्रज्यात्व ग्रहण गर्नुभएको हो । वि.सं. १९९३ मा धर्मप्रचारार्थ भोजपुर जानुहादा वहा जेलमा पनि पर्नुभयो । जेलबाट मुक्त भएपछि बुद्धधर्म अध्ययनको निमित्त वहा बर्मा र श्रीलंका जानुभयो ।

सन् १९४० जनवरी २५ का दिन वहाले श्रीलंकामा श्री पैलेने वज्रज्ञान महानायक महास्थविरको आचार्यत्वमा उपसम्पदा (पूर्ण भिक्षुत्व) पाउनु भएको हो । सन् १९४२ को अन्त्यतिर वहा काठमाडौं आउनु भई नेपालमा बुद्धधर्म प्रचार गर्ने कार्यमा संलग्न हुनुभयो ।

सन् १९५० मा श्रीलंकामा भएको प्रथम विश्व बौद्ध सम्मेलनमा नेपालको नेतृत्व गर्नुका साथै धेरै अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलनहरू लगायत अनेक शान्ति सम्मेलनहरूमा पनि वहाले नेतृत्व गर्दै आउनु भएको छ । यूरोप, अमेरिका, स्क्व्याण्डिनेविया र दक्षिणपूर्वी एशियाका अनेक मुलुकहरूका साथै रूस, चीन, मंगोलिया आदि अनेक साम्यवादी देशहरूमा भ्रमण गर्नुभएको छ ।

सन् १९५१ मा वहाले “अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ”, सन् १९५२ मा स्वयम्भूस्थित “आनन्दकुटी विद्यापीठ” र सन् १९७३ मा “आनन्दकुटी विहार गुठी” को स्थापना गर्नुभएको हो ।

सन् १९७६ मा वहालाई श्रीलंकाका बुद्धिष्ट एकेडेमी अफ सिलोनले “साहित्य चक्रवर्ती” र सन् १९७९ मा भारतको नालन्द पालि महाविद्यालयले “विद्यावारिधि” उपाधि प्रदान गरिएको छ ।

सन् १९८४ मा श्रीलंकाका स्याम, अमर तथा रामाञ्ज निकायहरूले संयुक्त रूपमा वहालाई “महानायक” भन्ने श्रेष्ठपदबाट विभूषित गरेका थिए भने “त्रिपिटक विशारद”, “त्रिपिटक विशारद शासक जोतक” तथा “सिरिधम्मरक्खितवंसालंकार धम्मकित्तिसिरि” भन्ने जस्ता पदवीहरूबाट पनि वहा विभूषित हुनुहुन्छ ।

वहाले नेपालभाषा, नेपाली र अंग्रेजीमा गरी ६ दर्जन बढी पुस्तकहरू लेख्नु भएका थिए र वहाको निधन वि.सं. २०४७ भाद्र ५ गते भएको थियो ।

... जसले शरीर, मन, वचन र द्वेषपूर्ण दृष्टिले अरूलाई हे
नें कुदृष्टि पैदा गर्छ त्यसले कुनै जीवनमा पनि सुख प्राप्त गर्न सक्दैन
न र जसले सबैलाई मैत्रीयुक्त चित्त सहित सुदृष्टिले हेर्दछ त्यसले नै
इहजन्म र परजन्ममा निश्चित रूपले सुख प्राप्त गर्न सक्तछ भन्ने
कुरालाई विशेष जोड दिइएको छ ..... ।

बुद्धकालीन ब्राह्मण, गृहस्थी, राजपरिवार र महिला आदि
जस्ता विभिन्न दशवटा समाजसाग सम्बन्धित भिन्नाभिन्नै पात्रहरू
छानी पालि (मागधि) वाङ्मयबाट नेपाली वाङ्मयमा तत्कालीन शै
लीमै यथावत रूपमा रूपान्तर गरी साहित्य र समाजको साथै बौद्धिक
जगतमा समेत बुद्ध साहित्य र दर्शनको महत्व देखाइदिन अविच्छिन्न
रूपमा प्रयास गरिरहनु भएका आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर
द्वारा सङ्कलित संग्रहहरू मध्येकै यो प्रस्तुति हो । जसले गर्दा बुद्ध
दर्शन र साहित्यरूपी भवनभित्र पसी चोटा कोठा गर्न चाहनेहरूको
निमित्त मूल ढोका खुलिसकेको छ भन्न पाउदा ज्यादै हर्षको अनुभव
भएको छ । यतिमात्र होइन नेपाली साहित्य वाटिकामा यसले निकै
महत्वपूर्ण योगदान गरेको कुरामा इतिहास साक्षी बसिसकेको छ,
बस्दैछ र बस्ने पनि छ ।...

जे होस्- सबैको कल्याण होस् भनेर कल्याण कामना चाहने
प्रस्तुत संग्रहलाई जताबाट जसरी हेरे पनि यसले कल्याणै कल्याणको
शुभकामना गरिरहेको पाइन्छ र अनि पाइन्छ असन्मार्गबाट सबैलाई
सन्मार्गतिर उन्मुख गराउने बुद्धको अविच्छिन्न परिश्रम ।

- वटुकृष्ण “भूषण”

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको सक्षिप्त परिचय

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको जन्म वि.सं. १९७५ पौषमा लुम्बिनी अञ्चल पाल्पा, तानसेन, भिमसेन टोलको एक शाक्यकुलमा भएको हो। वि.सं. १९९२ मा भारतको कुशीनगरमा वहाले ऊ. चन्द्रमणी महास्थविरसाग प्रव्रज्यात्व ग्रहण गर्नुभएको हो। वि.सं. १९९३ मा धर्मप्रचारार्थ भोजपुर जानुहुदा वहा जेलमा पनि पर्नुभयो। जेलबाट मुक्त भएपछि बुद्धधर्म अध्ययनको निमित्त वहा बर्मा र श्रीलंका जानुभयो।

सन् १९४० जनवरी २५ का दिन वहाले श्रीलंकामा श्री पैलेने वज्रज्ञान महानायक महास्थविरको आचार्यत्वमा उपसम्पदा (पूर्ण भिक्षुत्व) पाउनु भएको हो। सन् १९४२ को अन्त्यतिर वहा काठमाडौं आउनु भई नेपालमा बुद्धधर्म प्रचार गर्ने कार्यमा संलग्न हुनुभयो।

सन् १९५० मा श्रीलंकामा भएको प्रथम विश्व बौद्ध सम्मेलनमा नेपालको नेतृत्व गर्नुका साथै धेरै अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलनहरू लगायत अनेक शान्ति सम्मेलनहरूमा पनि वहाले नेतृत्व गर्दै आउनु भएको छ। यूरोप, अमेरिका, स्क्याण्डिनेविया र दक्षिणपूर्वी एशियाका अनेक मुलुकहरूका साथै रुस, चीन, मंगोलिया आदि अनेक साम्यवादी देशहरूमा भ्रमण गर्नुभएको छ।

सन् १९५१ मा वहाले “अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ”, सन् १९५२ मा स्वयम्भूस्थित “आनन्दकुटी विद्यापीठ” र सन् १९७३ मा “आनन्दकुटी विहार गुठी” को स्थापना गर्नुभएको हो।

सन् १९७६ मा वहालाई श्रीलंकाका बुद्धिष्ट एकेडेमी अफ सिलोनले “साहित्य चक्रवर्ती” र सन् १९७९ मा भारतको नालन्द पालि महाविद्यालयले “विद्यावारिधी” उपाधि प्रदान गरिएको छ।

सन् १९८४ मा श्रीलंकाका स्याम, अमर तथा रामाञ्ज निकायहरूले संयुक्त रूपमा वहालाई “महानायक” भन्ने श्रेष्ठपदबाट विभूषित गरेका थिए भने “त्रिपिटक विशारद”, “त्रिपिटक विशारद शासक जोतक” तथा “सिरिधम्मरक्खितवंसालंकार धम्मकित्तिसिरि” भन्ने जस्ता पदवीहरूबाट पनि वहा विभूषित हुनुहुन्छ।

वहाले नेपालभाषा, नेपाली र अंग्रेजीमा गरी ६ दर्जन बढी पुस्तकहरू लेख्नु भएका थिए र वहाको निधन वि.सं. २०४७ भाद्र ५ गते भएको थियो।

वीर-पूर्ण स्मृति ग्रन्थमाला : ३८

३

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश
Nepali Encyclopedia of Buddha's Time
Volume - III

विषयागत : बुद्धकालीन ब्राह्मण (भाग-३)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

प्रकाशन प्रमुख

दुण्डबहादुर वज्राचार्य

प्रकाशक परिवार

अशोकरत्न वज्राचार्य

अनूतरत्न वज्राचार्य

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

प्रकाशक : वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय
आवृत्ति : बु.सं. २५६२, ने.सं. ११३८,
वि.सं. २०७५, इ.सं. २०१८
© सर्वाधिकार : आनन्दकुटी विहार (संस्था)
स्वयम्भू, काठमाडौं
२७ वटा सेटको मूल्य : रु. १०,०००/-

प्रथम संस्करणको सङ्क्षिप्त इतिवृत्ति
Preface : Bhikkhu Amritananda

आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविर

जन्म : वि.सं. १९७५ पौष ५ (1918 Dec. 20)

दिवंगत : वि.सं. २०४७ भाद्र ५ (1990 Aug. 21)

आनन्द कुटी विहार

ANANDA KUTI VIHAR

मिति : २०७५।६।१

शुभकामना सन्देश

अतिपूज्य गुरुवर दिवंगत डा. भिक्षु अमृतानन्द महानायक महास्थविरज्यूले दुई दशक लामो अथक प्रयासले नेपाली भाषामा सुरचित ...नेपाली बौद्ध साहित्य भण्डारण लाई धनी बनाउादै आनन्दकुटी विहार (गुठी) संस्थाले प्रकाशनमा ल्याई बौद्ध साहित्यमा ज्ञानको भण्डारण गरी “बुद्धकालीन ग्रन्थमाला” को रूपमा आफ्नो कृतित्व छोडेर जानुभएकोमा उहाको उक्त अतुलनीय योगदानलाई कदर गर्दै अझ व्यापक बनाउनु पर्ने सुविचारसहित “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” को रूपमा पुनः प्रकाशनमा ल्याउन प्रकाशन प्रमुख श्री दुण्डबहादुर वज्राचार्यबाट आनन्दकुटी विहारलाई अनुरोध भए बमोजिम यथास्थितिमा “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” को रूपमा ...बुद्धकालीन ग्रन्थमाला पुनः प्रकाशन गर्न दिने सहमति प्राप्त गरी हाल उक्त “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” प्रकाशनमा ल्याउन लागेकोमा स सहित सम्पूर्ण आनन्दकुटी विहार परिवारलाई धर्मप्रीतिको अनुभव भएको छ ।

उक्त महान् कार्यले बुद्ध जन्मभूमि नेपालमा बुद्ध शिक्षालाई मात्र नभई नेपाली बौद्ध साहित्यमा समेत ठूलो टेवा पुग्न गई नेपाल

र नेपालीको ज्ञानमा थप उचाइ थपिने छ । बुद्ध उपदेश संग्रहीत प्रमाणित ग्रन्थ ...त्रिपिटकलाई सहज रूपमा जान्न र अन्तर्गत तथ्यलाई बुझ्न पनि मार्गप्रशस्त गरिएको यस “बुद्धकालीन नेपाली बिश्वकोश” ले नेपाली प्रकाशन भण्डारमा बहुमूल्य निधिको रूपमा परिभाषित हुनेछ ।

अतः बहुमूल्य निधिलाई नेपाली र बिश्वसामु पुनः उजागार गरी यसको महत्वलाई प्रदर्शित गर्न लागेकोमा तपाईं सहित प्रकाशक परिवार साधुवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

पुनः प्रकाशित यस “बुद्धकालीन नेपाली बिश्वकोश”ले सम्पूर्ण पाठकवर्गलाई ज्ञान लाभ होस्, जीवन सार्थक तुल्याउन सकोस् भन्ने कामनासहित प्रकाशन परिवारलाई पुनः सफलताको लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

भवतु सब्ब मङ्गलं

Dhamma.Digital

Dharmamurti,

भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविर
सदस्य सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख
आनन्दकुटी विहार (संस्था)

प्रकाशकीय

मानवसमाजलाई अज्ञानरूपी अन्धकारबाट उज्यालोतर्फ डोच्याउने महामानव भगवान् बुद्धको शिक्षा संसारमा अतुलनीय रहेको छ । विश्वले उहाको योगदानको महत्त्व राम्ररी बुझेको छ ।

विश्वलाई हाम्रो मुलुकले दिन सक्ने एकमात्र विरल साधन भनेको मानवीय उत्कृष्ट ज्ञानको अमूल्य धरोहर खजाना - बुद्धशिक्षा : धम्म नै हो । विश्वका प्रमुख भाषामा यसको प्रचार हुनु आवश्यक छ । यी विशुद्ध निर्मल ज्ञान (प्रज्ञा) को प्रचार जति हाँदै जानेछ त्यति नै आदिमकालदेखिका मानवीय त्रास, पराधीनता र दास प्रवृत्तिबाट मुक्त हुनगई विद्यमान विकृति र विसङ्गतिजन्य कुसंस्कार र धर्मका नाममा रहेका अन्धभक्ति, पूजा कर्मकाण्ड आदि संस्कृतिको अन्त्य भई मानवीय विकास हुनेछ र भौतिक एवं आध्यात्मिक दुइटै क्षेत्रमा भरपूर विकास हुनेछ । साथै आफूमा सम्यकदृष्टि उत्पन्न हुनेछ । आजको युगमा भगवान् बुद्धको ज्ञानबेगर जीवन निरर्थक छ ।

अत्तदीप भव अर्थात् आफ्नो मालिक आफैँ बन । अर्को कोही छैन भनी आफूले आफैँलाई मुक्तिको उद्घोष गर्न सक्ने गरी त्यस्तो पवित्र सन्देश बोकी हामी विगत चार दशकदेखि निरन्तर यस क्षेत्रमा संलग्न छौं । यस वर्ष नेपालपुत्र भगवान् बुद्धको मूल वचन सङ्गृहीत पालि त्रिपिटकलाई नेपाली लिपिमा प्रथमपल्ट प्रकाशन गर्नपूर्व हामीले पनि सबै नेपालीमा त्रिपिटक वाङ्मय सम्बन्धी केही ज्ञान बाड्न आवश्यकता ठहर्‍यायौं । यसकारण पहिलो प्राथमिकतामा पालि त्रिपिटक ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने पवित्र कामलाई स्थगित गरी प्रस्तुत ग्रन्थसेट निकाल्नमा लागेका हौं ।

बुद्धभूमि नेपालका निवासीहरूको हकमा यसरी धार्मिक दासताबाट मुक्त हुने बुद्धशिक्षा, बुद्धज्ञान र तत्सम्बन्धी अभ्यास हुनु

बेस हो । बुद्धको ख्याति सर्वत्र लोकप्रिय छह तथापि त्यो हालसम्म औपचारिकतामा मात्र सीमित छ । यहा मरेपछि स्वर्ग जान पाइने धर्म साधनका रूपमा तीव्र प्रचार भइरहेको पाइन्छ । उहाको उपदेश पालिभाषामा रहेको कारण यथार्थ सत्य कुरो बुझ्न हामीमा यथार्थ ज्ञानको अभाव छ भने सबैले बुझ्न सक्ने नेपालीमा यस्ता साधन उपलब्ध नहुनु पनि एउटा कारण हो । यही कुरो दृष्टिगत गरी आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविरको असाधारण बृहत कृतिलाई यसपालि विशेष प्राथमिकता दिई बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोशको नामाङ्कन गरी प्रकाशन गर्न लागेका हौ ।

बुद्धकालीन ग्रन्थका पूर्ववर्ती प्रकाशनगृह आनन्दकुटी विहार गुठीका अध्यक्ष श्रद्धेय भिक्षु मैत्री महास्थविरका सामु उपर्युक्त प्रस्ताव राख्यौ । उहालगायत गुठीबाट पनि हाम्रो प्रस्तावलाई स्वीकार गरी प्रकाशन गर्न हामीलाई अनुमति दिनुभयो । हामी अध्यक्षज्यूलगायत सकल सदस्यहरूप्रति हार्दिक आभारी छौ । यसका साथै, शुभेच्छा सन्देशको सम्बोधन गर्नु भएवापत विहार गुथिका सदस्य-सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविरज्यूप्रति पनि कृतज्ञ छौ ।

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरका पुस्तकलाई एक आदर्श ग्रन्थ मान्दै यसमा प्रयुक्त प्रस्तुती अर्थात् शैली, भाषा, अनुवाद, पाठ्यसामाग्री र अनुक्रमणीकालगायत कुनै कुरोमा पनि हेरफेर गर्न आवश्यक ठानेनौ । यसलाई स्व्यानि□ गरी जस्ताको तस्तै अफसेट प्रविधिबाट प्रेसको काम सम्पन्न गर्न लागेका छौ । प्रेससम्बन्धी दीपक र बिनोद दुई दाजुभाइको सहयोग सम्भनलायक छ । उहाहरूबाट यस किसिमको सहयोग प्राप्त नभएको भए पाठकवर्गले यति छिटो यस्तो बृहत् ग्रन्थ पढ्न पाउनु सम्भव थिएन ।

आ□नो साधनामा लाग्न अनुकूल वातावरण मिलाई पारिवारीक सहयोग जुटाइदिने श्रीमती ज्ञानीशोभा शाक्य वज्राचार्यलाई

धन्यवाद छ । स्नेही छोरी सुश्री मनिका वज्राचार्यलाई पनि धन्यवाद छ, जसले प्रफलगायत अन्य आवश्यक सहयोग जुटाइ दिइन् ।

विगत चार दशकदेखिको हाम्रो परिकल्पनामा सहभागी हुदै त्रिपिटक प्रकाशन गर्दै आएका भतिजा अशोकरत्न बज्राचार्यको संलग्नता स्मरणीय छ । हामी यहासम्म पुग्नमा उनका साथै दिवङ्गत दाजु पवित्रबहादुर बज्राचार्य र दिदीज्यू सुश्री हेरादेवी बज्राचार्यको उदार सहयोग उल्लेख्य छ । यसमा छोरा अनुरत्न बज्राचार्यले समेत साथ दिएकोमा ज्यादै हर्षित छौं । यसरी बृहत् योजनाको प्रकाशन कार्य हाम्रा आफ्नै साधन र स्रोतले गरेका छौं । हामीले कसैबाट वा कुनै स्वदेशी वा विदेशी व्यक्ति अथवा सङ्घसंस्था वा सरकारको सहयोग बेगर सम्पन्न गर्न लागेका छौं । यस्ता मूल ग्रन्थको प्रचार प्रसार कार्यमा पाठकवर्गको सहयोगको आशा गरेका छौं ।

अन्तमा, बुद्ध र बुद्धधर्मको ज्ञानको आधारमा मानवका रूपमा स्वतन्त्र रूपले बाच्ने कलाको बौद्ध संस्कृतिलाई सांघीपांघी रूपमा बुझ्न पाठकवर्गलाई यसबाट यथेष्ट सहयोग प्राप्त हुनेछ । विद्यार्थी, शिक्षक, शोधार्थी, जिज्ञासु, योजनाकार, देश-निर्माता, अभियन्ता, नेतालगायत बौद्धिक समुदायका लागि आफ्नो ज्ञानमा वृद्धि गर्न अद्वितीय साधन उपलब्ध हुनेछ । अन्तमा, धर्मप्रति आस्था र श्रद्धा भएका महानुभाव एवं विज्ञजनलाई पनि आ-आफ्ना धर्म र दर्शनसम्बन्धी चिन्तन, मनन र पूजनमा औपचारिकतामा मात्र सीमित नराखी बुद्धको यथार्थ मौलिक ज्ञान स्पर्श गर्दै मनुष्य जीवन सफल तुल्याउन यसबाट प्रेरणा प्राप्त होस् भनी शुभकामना टक्काछौं । साधु ।

प्रकाशक एवं प्रमुख योजनाकार
दुण्डबहादुर वज्राचार्य
अध्यक्ष, वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय

Namo Tassa Bhagavato Arahato Sammasambuddhassa.

P R E F A C E

As mentioned in the preface to its preceding volume “The Brahmins of Buddha’s Times” Volume Two, this book is the third volume of “The Brahmins of Buddha’s Times” and the thirteenth in the series. This compilation concludes the search into the original Pali Tipitaka about the Brahmins of Buddha’s times. It includes references to characters or personages, whose initial letters fall between ‘प’ to ‘ह’ in the alphabetical order of Deva Nagari script. The compilation about the personages whose names begin with initial letters from ‘अ’ to ‘क’ was made in the Volume Two previous to this. The Brahmins of that period I have culled from the Tipitaka have not all found a place in the three volumes. To the benefit of the learners desirous of knowing about those individuals that have to be left out, I have listed them here under :

1. Anganika Bharadvaja Brahmana (Th. Anganikabharadvajattheragatha)
2. Alarakalama Pandita (Mh. Pancavaggiyakatha: M. II. Sangaravasuttan; M. II. Bodhirajakumarasuttan; M. I. Dhammacakkapavattanan; M. I. Mahasaccakasuttan.)
3. Udaya Manava (Sn. Udayamanavapuccha)
4. Upasiva Manava (Sn. Upasivamanavapuccha)
5. Uddakaramaputta (Mh. Pancavaggiyakatha; M. I. Dhammacakkapavattanan; M. I. Mahasaccakasuttan; M. II. Bodhirajakumarasuttan; M. II. Sangaravasuttan; S. III. Uddakasuttan.)
6. Kappo Manava (Sn. Kappamanavapuccha)
7. Ghotaka Manava (Sn. Ghotakamanavapuccha)
8. Jatukannika Manava (Sn. Jatukannikamanavapuccha)
9. Todeyya Manava (Sn. Todeyyamanavapuccha)
10. Todeyya Brahmana (D. I. Pathikasuttan)
11. Punnaka Manava (Sn. Punnakamanavapuccha)
12. Posala Manava (Sn. Posalamanavapuccha)
13. Bhadravudha Manava (Sn. Bhadravudhamanavapuccha)

14. Mettagu Manava (Sn. Mettagumanavapuccha)
15. Mogha Manava (Sn. Moghasuttan)
16. Mogharaja Manava (Mogharajamanavapuccha)
17. Vacchagotta Brahmana (A. I. Venagapurasuttan)
18. Sundarika Bharadvaja Brahmana (M. I. Vatthusuttan; S. I. Sundarikasuttan; Sn. Sundarikabharadvajasuttan)
19. Paccanikasata nama Brahmana (S.I. Paccanikasuttan)

Of 82 names of the Brahmins I have culled during my search into the original Pali literature, 63 of them have been dealt with altogether. 31 in “The Brahmins of Buddha’s Times” Volume One, 14 in “The Brahmins of Buddha’s Times” Volume Two, 18 in this book, “The Brahmins of Buddha’s Times” Volume Three. For the convenience of those who are interested in knowing about the 18 Brahmins who have been left out in these Volumes, their names and the discourses have already been given above. This is, to the best of my belief, an exhaustive list, no names mentioned in the original Pali Tipitaka have been left out.

93 discourses, in all, have been translated. 42 in “The Brahmins of Buddha’s Time” Volume One, 26 in “The Brahmins of Buddha’s Times” Volume Two, 25 in

“The Brahmins of Buddha’s Times” Volume Three. The list is as follows :

Volume One : Volume Two : Volume Three :

From :

1. Dighanikaya	5 + 1 + 2 = 8
2. Majjhimanikaya	7 + 8 + 6 = 21
3. Samyuttanikaya	18 + 4 + 3 = 25
4. Anguttaranikaya	10 + 10 + 9 = 29
5. Suttanipata	2 + 3 + 3 = 8
6. Udanapali	0 + 0 + 1 = 1
7. Parajikapali	0 + 0 + 1 = 1

Total : 42 + 26 + 25 = 93

The present volume contains 25 discourses. They are 6 from Majjhimanikaya, 2 from Dighanikaya, 3 from Sanyuttanikaya, 9 from Anguttaranikaya, 3 from Suttanipata, 1 from Udanapali and 1 from Parajikapali. The names of the Brahmins and Suttas are as follows :

1. PARASARIYA BRAHMANA

Page¹ :

Page² :

1. M. III. 404: Indriyabhavanasuttan R. II. 298

-
- References given here are to the pages of Pali Text, Nagari Edition of Nalanda, India.
  - R. refers to the pages of the Pali Text Society, Roman Editions, London.

2. PINGALAKOCCHA BRAHMANA

2. M. I. 248: Culasaropamasuttan R. I. 198

3. BAVARI BRAHMANA

3. Sn. 419: Vatthugatha R. 179

4. BHARADVAJAGOTRA BRAHMANA

4. M. II. 198: Magandiyasuttan R. I. 501

5. MAGANDIYA BRAHMANA

5. Sn. 398: Magandiyasuttan R. 157

6. LOHICCA BRAHMANA (a)

6. D. I. 191: Lohiccasuttan R. I. 224

7. LOHICCA BRAHMANA (b)

7. S. III. 107: Lohiccasuttan R. IV. 116

8. VASSAKARA BRAHMANA

8. A. II. 38: Vassakarasuttan R. II. 35

9. A. II. 183: Sutasuttan R. II. 172

10. A. II. 191: Vassakarasuttan R. II. 179

11. A. III. 164: Vassakarasuttan R. IV. 18

9. VERANJA BRAHMANA

12. P. 3: Veranjabrahmanapuccha R. 1

10. SANGARAVA BRAHMANA (a)

13. A. I. 155: Sangaravasuttan R. I. 168

14. A. II. 473: Sangaravasuttan R. II. 230
 15. A. IV. 289: Sangaravasuttan R. V. 232
 16. A. IV. 306: Sangaravasuttan R. V. 252

11. SANGARAVA BRAHMANA (b)

17. S. IV. 107: Sangaravasuttan R. V. 121

12. SALAVASI BRAHMANA GRIHAPATI

18. M. I. 349: Saleyyakasuttan R. I. 285
 19. M. II. 77: Apannakasuttan R. I. 400

13. SIKHAMOGGALLANA BRAHMANA

20. A. II. 247: Sonakayanasuttan R. II. 232

14. SUDDHIKA BHARADVAJA BRAHMANA

21. S. I. 165: Suddhikasuttan R. I. 165

15. SELA BRAHMANA

22. M. II. 396: Selasuttan R. II. 146
 Sn. 353: Selasuttan R. 99

16. SONADANDA BRAHMANA

23. D. I. 97: Sonadandasuttan R. I. 111

17. HUNHUNKA JATIKA BRAHMANA

24. U. 65: Hunhunkasuttan R. 3

18. HEMAKA MANAVA

25. Sn. 432: Hemakamanavapuccha R. 197

As mentioned in the Preface to “The Brahmins of Buddha’s Times” Volume Two, the names of the persons in this volume also are as found in Pali Text. This will be continued in later Volumes also. This may sometimes sound as incorrect to the ears of readers, but this is not so. For example, ‘सालावासी’ ‘सिखामोग्गल्लान’ and others. ‘सालावासी’ and ‘सिखामोग्गल्लान’ are Pali words. The Sanskrit forms of these words are ‘शालावासी’ and ‘शिखामौग्दल्यायन’ When Pali forms are used, their Sanskrit forms are given within brackets and vice versa. Not only in the use of proper names, but also in other uses of linguistic forms, Pali words have been used.

The alphabet of the language of Pali (Magadhi), has not the sibilant sounds symbolised by the letters ‘ञ’ and ‘ष’ Likewise the letters ‘ऐ’ and ‘औ’ the symbol of vowel sounds that they stand for are also not found in it. Please refer to “Women of Buddha’s Times” Volume One for this.

This third volume of the Brahmins of Buddha’s Times concludes my search about them. I have made up my mind to finish off my compilations about Buddha’s Times character-wise and the second Volume of “Laymen of Buddha’s Times” is complete and the third volume is.

in process of preparation. My life being spared, it has been my earnest desire to continue this work of rendering Pali literature into Nepali.

Thanks are due to Lecturer Vatuk Krishna 'Bhusan', who has been extending cooperation unabated in making language conform to standard, proof-reading and writing scholarly introduction to each work, to Mr. Krishna Bahadur Manandhar for rendering the preface into English as before, to Venerable Kumara Kasyapa and Venerable Mahanama Sthavir for preparation of preliminary listing of the names from final proofs and their classifications as previously, to Mr. Khadga Bahadur Upasak for his unceasing daily labour in taking the proofs to and from the printer. Finally, I must thank Mr. Tirtha Narayan Manandhar, member-secretary, Anandakuti Vihara Trust, and all the other members of it for the publication of this book.

“Ciran Titthatu Saddhammo”

Bhikshu Amritanada

Ananda Kuti,
Kathmandu, Nepal.
March 16, 1978
Phone : 14420

List of Abbreviation :

d. = Dighanikaya.

M. = Majjhimanikaya.

A. = Anguttaranikaya.

S. = Sanyuttanikaya.

Sn. = Suttanipata.

U. = Udanapali.

P. = Parajikapali.

Mh. = Mahavaggapali.

भूमिका

सञ्जाविरत्तस्स न सन्ति गन्था,
पञ्जाविमुत्तस्स न सन्ति मोहा ।
सञ्जं च दिट्ठिं च ये अग्गहेसुं,
ते घट्टयन्ता विचरन्ति लोके ॥

अर्थात्—(संज्ञाबाट विरत रहनेहरूमा ग्रन्थीहरू हुन्न, प्रज्ञा-विमुक्त भएकाहरूमा कुनै पनि मोह हुन्न, संज्ञा र दृष्टिलाई नछाडनेहरू भने—ऊगडा गरेरै यस संसारमा घुमिरहन्छन्) प्रस्तुत संग्रहले यही दार्शनिक पृष्ठभूमिमा आफ्नो जग बसाली सबैलाई सन्मार्गमा ल्याउने आकांक्षा लिएको छ ।

भनाइको तात्पर्य यो हो कि—उक्त दार्शनिक विचारले जन्माएका नाथाका उपदेशहरूलाई सामाजिक र धार्मिक आदि विभिन्न क्षेत्रबाट हटाई यावत् मनुष्यलाई सन्मार्गमा हिंडाउने उपायहरूको परिशीलनमा सम्मिलित भएका मात्र होइनन् यथार्थीकरण गरी प्रतिनिधित्व समेत गरिरहेका यस 'बुद्धकालीन ब्राह्मण' भाग-३ संग्रह-१३ मा दीघ-निकायबाट २, मज्झिमनिकायबाट ६, संयुत्तनिकायबाट ३, अङ्गुत्तरनिकायबाट ६, सुत्तनिपातबाट ३, उदानपाल्लिबाट १ र

पाराजिकपाल्लिवाट १ समेतका २५ सूत्रहरूले चिनाएका १८ जनाभन्दा पनि बढी विभिन्न विषयका ज्ञाता तत्कालीन ब्राह्मणहरूको चरित्र चित्रण यहाँ प्रस्तुत छ । जसरी 'बुद्धकालीन ब्राह्मण' भाग-१ का ३१ जना विभिन्न विषयका विद्वान् ब्राह्मणहरू र 'बुद्धकालीन ब्राह्मण' भाग-२ मा १४ जनाभन्दा पनि बढी विद्वान् ब्राह्मणहरूको माध्यमको आधारलाई लिएर विभिन्न अवस्थाको संस्मरण गराउनुको साथै बुद्धदर्शन सम्बन्धी यथार्थस्थितिको अवबोध जसरी भएको छ त्यसरी नै कथानक शैलीमा लेखिएको प्रस्तुत संग्रहका विभिन्न पात्रहरूले पनि आ-आपना परंपरागत धर्मलाई अनुकूल नमानी सुधारवादी बुद्धधर्मको अनुयायी बनेका कुरालाई चिनारी गराउनेहरूमध्येमा अग्रसर भएका—

राजगृहवासी धुरन्धर विद्वान् ठानिएका अर्हत् फल प्राप्तगर्ने पारासरीय ब्राह्मण, अन्य धर्महरूको चासो राख्नमा सोख ठान्ने तथा पछि बुद्ध धर्म ग्रहण गर्ने श्रावस्तीवासी पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मण, कोशल नरेशका गुरु तथा पुरोहित भई बास्सै सोखमा बसी पछि अनागामी फल प्राप्तगर्ने बावरी ब्राह्मण, कुरुदेशस्थित कम्मासदम्म गाउँका अग्निहोतृ विद्वान् कहलिएका तथा बुद्धधर्म सम्बन्धमा सहानुभूति प्रकट गर्ने भारद्वाज गोत्री ब्राह्मण, कुरुदेश स्थित कम्मासदम्म गाउँका अग्निहोतृ तथा बुद्धसँग आफ्नी छोरी विवाह गराइदिने मृगतृष्णा लिएका मागण्डीय ब्राह्मण, कोशलराज्यको शालवती गाउँका भौतिकवादी सिद्धान्त छोडी पछि बुद्ध धर्ममा उपासक बन्ने महाकात्यायन महास्थ-विरका पालाका लोहिच्च ब्राह्मण (क), अवन्ति नगरस्थित मक्कर-कटवासी बुद्ध-शरणमा आएका लोहिच्च ब्राह्मण (ख), राजगृहवासी

मगधराजा बिम्बिसारका महामन्त्री तथा बुद्धसँग निकै शास्त्रार्थ गर्ने वस्सकार ब्राह्मण, वेरञ्जवासी एक धनाढ्य तथा बुद्धप्रति श्रद्धारख्ने वयोवृद्ध वेरञ्ज ब्राह्मण, आफ्नो सभ्यता र संस्कृतिका चिन्तक र जागिरे तथा पछि बुद्ध धर्ममा सम्मिलित हुने राजगृहवासी सङ्गारव ब्राह्मण (क), श्रावस्तीमा बुद्धसँग सप्तबोधयज्ञ सम्बन्धी ज्ञान प्राप्तगरी बुद्ध धर्ममै आएका सङ्गारव ब्राह्मण (ख), कोशल स्थित शाला गाउँका बुद्धधर्ममा सारदेख्ने शालावासी ब्राह्मणहरू, बुद्धबाट ४ प्रकारका कर्महरू सुन्ने शिखामोग्गल्लान ब्राह्मण, श्रावस्तीवासी अर्हत्व प्राप्तगर्ने शुद्धिक भारद्वाज ब्राह्मण, अङ्गुत्तरापको आपण गाउँवासी विद्वान् तथा पछि अर्हत् फल प्राप्तगर्ने सेल ब्राह्मण, चम्पावासी धनाढ्य तथा वयोवृद्ध अवस्थामा पुगेपछि बुद्धलाई मान्ने सोणदण्ड ब्राह्मण, सिद्धार्थ गौतमले बुद्धत्व प्राप्तगर्ने बित्तिकै अज्ञपाल वृक्षमनि गएर बुद्धलाई भेट्ने घमण्डी स्वभावका हुँक ब्राह्मण र बुद्धसँग तृष्णा आदि छेदन गर्ने उपाय सम्बन्धी प्रश्न सोध्ने हेमक ब्राह्मण यहाँ देखिएका पात्रमात्र होइनन् यिनीहरूको चारित्रिक अध्ययनबाट मनोभावनामा आएका परिवर्तन, सामाजिक वातावरणमा आएको द्वन्दता, जन्म जन्मान्तरको प्रतिफलता, सत्संगतबाट पाइने अभिनवज्ञानता, आत्मशान्तिकोनिमित्त आवश्यक सद्बिवेकता, सामाजिक स्वार्थको तुलनामा निजी स्वार्थको महत्वहीनता, अस्थिर अर्थतन्त्रजन्य विभ्रुंखलितता, भौतिक सम्पन्नताको दाँजोमा आध्यात्मिक चिन्तनको शीर्षस्थता, आदर्श र यथार्थताको विश्लेषण तथा विज्ञानको दाँजोमा अध्यात्मचिन्तनको बढी उपादेयता सम्बन्धी विषयवस्तुहरूको सिंहावलोकन हुने मात्र होइन सूक्ष्मभन्दा पनि सूक्ष्मज्ञान

आर्जन गर्ने विषयमा पनि अनुलनीय महत् गरेको कुरालाई तत्कालीन परिवेशमा बसेर सम्बन्धित विषयहरूको सरलीकृत उपदेशरूपी उपाय-हरूलाई आधार मानेर परीक्षा गर्दा—बुद्धले स्थापना गरेको बुद्धधर्म के हो भन्ने कुराको यथार्थज्ञान हुनसक्छ, यसकोनिमित्त अरू उपायहरूको खोजी गर्नु पर्दैन । किनकि तत्कालीन परिस्थितिले बुद्धलाई जन्माएको हो, बुद्धले परिस्थिति जन्माएका होइनन् । यो निर्विवाद छ । हुनत कार्य र कारण अथवा साध्य र साधनको अन्योन्याश्रय भाव सम्बन्ध विना कुनै पनि वस्तुको प्रतिफल नहुने कुरालाई धार्मिक र सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक जस्ता कुनै पनि पक्षको विश्लेषणात्मक दृष्टिले हेरे पनि असंभव मानिने कुरालाई कुनै सिद्धान्तले पनि हरिताल लगाउन सक्तैन । न त कुनै वस्तुको मापदण्डको रेखाङ्कन नै गर्न सकिन्छ । अरू यसलाई साँघुरियाएर दार्शनिक वा वैज्ञानिक परिवेशमा सिमित गरेर तर्क गर्नथाले पनि दुवैको महत्ता त्यत्तिकै देख्ने अथवा दुइमध्ये एउटाको बढी महत्त्व ठान्ने सामाजिक चिन्तनले पनि सन्सारमा उत्तिकै प्रवलता ल्याएको देखिन्छ । जे होस्—‘पाडो पाए पनि पाडो पाए पनि छिमेकीले पाउने विगीती मात्र हो’ भन्ने जस्तै जो जतातिर दौडिइरहोस् मुख्यतया समाजलाई चाहिएको छ शान्तिपूर्ण सहअस्तित्व । यसैलाई हिजो आजको राजनैतिक दृष्टिले हेर्ने हो भने यो केवल नारामा मात्र सिमित छ र कार्यरूपमा राम्ररी परिणत हुन नसकेको कुरा विश्वइतिहासको आधुनिक सन्दर्भले देखाइरहेको छ । सामाजिक पक्षतिर ध्यान दृष्टि लगाई हेर्दा पनि ‘ठूलो माछाले सानो माछालाई खान्छ’ भने ऊँ अप्रत्याशितरूपमा समाजको एक भागले समाजको अर्को भागलाई कबलित गर्न

नछोडेको कुरा पनि देख्दै, सुन्दै र पढ्दै आइरहेकै छन् । यसै प्रसंगमा आर्थिक स्तरतिर स्तरीकृत दृष्टिकोण लगाउँदा पनि सिद्धान्त विपरीत हात्तीको देखाउने र चपाउने दाँत भिन्नै भए जस्तै देखिने हतौडी परम्परागत अर्थवादले समातेको छ । भनाइको तात्पर्य हो कि विकसित अर्थतन्त्रात्मक देशहरूमा पनि यही क्रम जारी छ, केवल टाढाबाट हेर्दा मात्र हामीले ठीक ठानेका हौं । तर उक्त सबै कुराहरूको माखेसाङ्गलो आजको होइन, इतिहास लेखिनुभन्दा पनि धेरै अगाडिदेखिको हो । हिजो आज देखापरेको यसैको विकसितरूप मात्र हो भन्दा पनि अतिशयोक्ति नहुने कुरालाई ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यको आधारमा पुष्ट्याइ गर्न सकिन्छ । यस अवस्थामा एकले अर्कोलाई सधैं नदबाएको इतिहास आजसम्म जन्मन सकेको छैन भन्ने कुरालाई तत्त्वचिन्तनको दृष्टिले प्रस्तुत संग्रहलाई हेरिदिएको खण्डमा यीमै कुराहरू पाइन्छन् । यिनै कुराहरूबाट मुक्त गरी सामाजिक कल्याणकारी प्रयोजनकोनिमित्त नै बुद्धधर्म मात्र होइन यसभन्दा अगाडिका विभिन्न धर्महरू प्रादुर्भाव भएका हुन् भन्ने कुरालाई जताबाट जसरी विचार गरेर हेरे पनि थाहापाउन र देख्नसकिन्छ । फरक के भने सामाजिक बनोट र अवस्थाले गर्दा मात्र मत मतान्तरहरू फेलापरेका हुन् । यी विभिन्न मत मतान्तर मध्ये पनि कुनै प्रायजसो अप्रचलित र कुनै प्रचलित रूपमामात्र देखिएका होइनन् यिनीहरूका जन्मदाताहरूले पनि विस्तृत अनुभवको आधारमा स्वस्थ समाजको निर्माण गर्न खोजेको देखिन्छ र आजका बुद्धिवादीहरूले पनि प्रकाशान्तरले बाँकी मत मतान्तररूपी बाटोमा पीच गराउन खोजेका र गराएका मात्र हुन् । कुनै एकदमै नौलो कुरा दिन भने सक्षम भइसकेका

छैनन् भन्ने कुरालाई सृष्टिको क्रमदेखि आजसम्मको सिंहावलोकनरूपी च्चुलीमा चढेर हेर्दा देख्नसकिन्छ भन्ने मेरो आफ्नो धारणा छ । यही धारणारूपी भूमिमा नै—सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक र राजनैतिक आदि विभिन्न षादहरू अङ्कुरित भएका हुन् । यी सबै भूमिका बँधाइमा के तात्पर्य लुकेको छ भने—कार्य र कारण अथवा साध्य र साधन । यी दुवै तत्वको अन्योन्याश्रयभाव सिद्धान्तको प्रतिपादन प्रस्तुत संग्रहले पूर्णरूपले गरेको छ भन्ने कुरालाई जसरी मनन गरे पनि यथार्थ हुन्छ ।

सिद्धार्थ गौतमले सामाजिक विषमताको भेल सुकाउन सर्वप्रथम ज्ञान प्राप्त गर्नुपर्ने कारणको आवश्यकता पन्थो र त्यसकोनिमित्त ठूलो त्याग र तपस्यापछि प्राप्त चतुरार्यसत्यलाई सामाजिक सम्पत्ति बनाउनु कार्य हो । यस्तै साध्य वा साधन दुवै त्यस्तै छन् र जसले गर्दा आफू साधनको रूपमा देखापरी समाजलाई सहिबाटो निर्देशित गर्नु साध्य हो—भन्ने कुरालाई दार्शनिक पृष्ठ भूमिमा बसेर हेरे देक्न र अनुभव गर्न सकिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत संग्रहको आशयलाई यसरी छर्लङ्गयाउन सकिन्छ कि—यसमा साध्य र साधन दुवै यौटै हुन भन्नसकिने वातावरण सिर्जिएको छ । अर्थात् जब सामाजिक अवशीलनको इच्छा पूर्ति हुन्छ तब कार्य र कारण अथवा साध्य र साधन यी दुवै तत्वहरूको अस्तित्व बिलिन हुन्छ । अथवा यसो भनौ तिरोभाव हुन्छ । अज यसलाई प्रष्टपादैँ जान खोज्ने हो भने पनि रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान यी पञ्चस्कन्धका पृष्ठभूमि नै कार्य र कारण हुन् । बनाइको तात्पर्य हो— बुद्धको त्याग र तपस्या स्वयं बुद्धकैनिमित्त नभएर समाजकोनिमित्त भएको छ । सामाजिक उन्नयनकै लागि बुद्धका व्यक्तिगत आकांक्षाहरूले

समाजकै प्राङ्गणमा तिलाञ्जली दिई बहुजनहितायरूपी विभिन्न देशलाई नै रङ्गमञ्च बनाई अभिनय गर्ने महापुरुष बुद्धले क्रमश आफ्ना विभिन्न पात्रहरू तयारपारी उनीहरूलाई समेत सफलतापूर्वक विश्वरङ्गमञ्चद्वारा चिनारी गराउँदै आइरहेको प्रकृत्याको विजयोत्सव देखाउने परम्पराको प्रकाश गर्ने यससँग सम्बन्धित विभिन्न संग्रहमध्यको यो प्रस्तुत संग्रह तेह्रौं हो । हुनत प्रकारान्तरले विश्लेषण गर्दा सबै संग्रहको इच्छाभूमि यौटै हो तापनि जसरी एकै भूमिक्षेत्रले हजारौं विजय पदार्थहरू (वस्तुहरू) उत्पादन गर्ने क्षमता राखेको हुन्छ त्यसरी नै यसले पनि अनगिन्ती सामाजिक वातावरण अनुसार समाजलाई निर्देश दिने सन्मार्गहरू तयार पारेको छ । जसबाट हिडने सहयात्रीहरूलाई लक्षित स्थानमा पुग्नकोनिमित्त कसैको सहायता लिनुपर्दैन भन्ने कुरालाई यस संग्रहका विभिन्न पात्रहरूको समीक्षारूपी चौबाटोको सूचनापाटीमा एकछिन अडिएर हेरे—परोपकारबाट प्राप्तहुने पुष्य-फलको रसास्वादन जन्मजन्मान्तरसम्म गर्दा पनि सकिँदैन भन्ने जस्ता कुरा एकातिर पढन पाइन्छ भने अर्कोतिर आखिर मृत्युकै गर्भमा नपुगी सुख नपाइने भए पनि अन्धो जस्तो भएर व्यक्तिगत वा पारिवारिक सुखसुविधाकोनिमित्त अरुलाई निचोरी मोज गर्ने भन्ने सम्झनु तिनीहरूको लागि यो केवल भ्रममात्र हो, त्यो जस्तो ठूलो पाप केही छैन भन्ने जस्ता उपदेशहरू पनि संगै पढन पाइन्छन् र यस्ता उपदेशहरू कतिपय स्वार्थीहरूकोनिमित्त रामबाण सिद्ध भएका पनि छन् भने कतै कतै उपदेश उपदेशकै रूपमा मात्र नरहेका पनि होइनन् । जे होस् यस संग्रहका भिन्नाभिन्नै उपदेशरूपी रसास्वादनपछि यो अनुस्मरण हुन्छ कि—‘बुद्ध साँच्चैकै बुद्ध रहेछन् !’

यो मात्र नसम्झी बुद्ध-अभियानको आदयोपान्त सिंहावलोकन पछि फेरि यसरी भन्न करलागछु कि “हिजो आजको युगमा बुद्ध जस्तै महापुरुष जन्मिदिएको भए सामाजिक अवस्थाले कति उच्चतर स्थान प्राप्त गरिसक्ने थियो होला !” उक्त दुइ विचार बाहेक आधुनिकताको दुर्वाँनले हेर्ने हो भने—यो पनि संस्मरण गर्न सकिन्छ कि—बुद्धका उपदेशहरूमध्ये केही उपदेशहरूको मात्र अनुगमन गर्नु भने पनि ‘के राजनीति, के सामाजिक समन्वय’ जता जसरी हेरे पनि आफ्नो कर्तव्यपथ त्यसरी नै छुर्लङ्गिन्छ जसरी टेलिभिजनमा देखिने विभिन्न दृश्यावलि ।

यतिमात्र होइन यस संग्रहको आधारलाई लिएर उक्त प्रकारकै अन्य भागहरूको पनि अवलोकन गराएको छ जसबाट उन्नति र प्रगति मात्र होइन समन्वयात्मकताको आधारमा शान्ति स्थापना गर्ने सहस्र रश्मिजालको आभा पनि फैलिएको छ । यसबाट मानिसले प्रत्यक्ष सुखभोग प्राप्त गर्न सक्छ ।

भनाइको अभिप्राय यो हो कि—अनि मात्र मानिस वा समाज सांसारिक त्रासबाट मुक्त हुन सक्तछ । अन्यथा सम्भव हुने छैन र चिन्ता, दुःख, शोक आदि समुद्ररूपी भेलको भूमरीबाट पारलाग्ने सक्तैन भन्ने कुराको संकेतको संगम नै प्रयोगात्मक रूपमा अनुभव गरेर हेर्ने अभ्यास बसाल्न पनि सबैलाई आमन्त्रण गरेको मात्र होइन अनुरोध समेत गरेको छ । यसैको संगसंगै ‘कर्म’ स्थानलाई महत्वपूर्ण तरिकाले औँल्याइदिएको छ र भनेको छ कि—‘भाग्य छ भन्दैमा डोकामा दूध दुहेर अडिदैन’ कर्म अनुसारमात्र फल प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरालाई पनि विभिन्न पात्रहरूको परिधि भित्र बसेर टड्कारै सुन्न सकिन्छ ।

यस प्रसंगमा विभिन्न विषयसँग सम्बन्धित पात्रहरूको अनुहार-
तिर चिहाउँदा देखिने कुराहरू पनि गन्ने नसकिने खालका छन् । यसमा
पैला आँखा पर्नेमध्ये पारासरीयका चेला उत्तर माणवकसँग रूप,
शब्द, गन्ध, रस स्पर्श, धर्म आदि षड्इन्द्रिय सम्बन्धी विषयमा देखिने
बुद्धको चानुर्यताले रोचकता मात्र प्रदान गरेको होइन कि पारासरीयको
इन्द्रिय सम्बन्धी ज्ञानानुभवलाई धमिल्याइदिएको छ र शंक्षप्रतिपदको
आधारमा आर्यभावितेन्द्रियताको ताल्चा खोलिदिएको छ । जसबाट
आनन्द महास्थविर लगायत सबैले बुद्धको अनुशासनरूपी आगारमा
पस्ने मौका पाएका छन् । जसको आकर्षण शक्तिले पारासरीय र
उनका चेलाहरूलाई पनि तान्न बाँकी नराखेको दृश्यलाई हाम्रो सामुन्ने
प्रस्तुत गरेको छ र स्वयं बुद्धद्वारा — 'जान्नुपर्ने जानिसकें भाविता गर्नु-
पर्नेलाई भाविता गरिसकें र छाड्नुपर्नेलाई छाडिसकें त्यसैले म बुद्ध हुँ
भनिएको बुद्धकै कथन अनुसार बुद्धत्वको परिचय राम्ररी पाइएको छ ।
यतिमात्र होइन प्रस्तुत संग्रहमाथि चक्करमार्दा पाइने बुद्धको व्यक्तित्व
भनौ वा यस संग्रहको सारहरूमध्येको सार भनौ यसलाई जान्न खोज्दा
पनि—

यो वेदि सब्बसत्तानं मच्चुपासप्पमोचनं,
हितं देवमनुस्सानं जायं धम्मं पकासयि ।
यं वे दिस्वा च सुत्वा च पसीदन्ति बहूजना,
मग्गामग्गस्स कुसलो कतकिच्चो अनासवो ।
बुद्धो अन्तिमसारीरो महापञ्चो महापुरुसोति वुच्चति ॥

(अर्थात्—जसले सबै प्राणीहरूलाई मृत्युबाट बचाउने बाटो थाहापाएको छ, देव मनुष्यहरूकोनिमित्त जसले ज्ञेयधर्म प्रकाश पार्न सक्तछ र जसलाई देखेर सबै आनन्दविभोर हुन्छन्, जो मार्गमार्ग सम्बन्धी विषयमा कुशल छ, जो कृतकृत्य अनास्रवी छ तथा जो अन्तिम शरीर धारी बुद्ध हुन् उनैलाई महाप्राज्ञ र महापुरुष भन्दछन्) भन्ने कुराको निर्णयमा पुगिन्छ र यो निर्णयमा पनि पुन्याइदिएको छ कि उक्त गाथाको कथन अनुसार त्यसप्रकारको व्यक्तित्व केवल गौतम बुद्धमा मात्र पाइन्छ अन्यत्र पाउन आशा गर्न नसकिने कुरालाई पनि राम्ररी औल्याइ दिएको छ ।

यस संग्रहमा नेतृत्व गर्ने गौतम बुद्धले बुद्धधर्मको प्रचार र प्रसारमा आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थ नहेरी विशेषरूपमा सामुहिक स्वार्थतिर नै आफ्नो जीवन समर्पण गरेको कुरालाई जुनसुकै मोडबाट हेरे पनि देख्न र पहिचान्न सकिन्छ । यस्तै विचार अनुसार एकछिन मात्र अडेर विचार गर्ने हो भने—‘सबैको भलाइको साथसाथै सुखशान्ति दिने लक्षराखी सन्मार्गमा हिंडिरहेकाहरूलाई नै महापुरुषको संज्ञा एकातिर दिन सकिन्छ भने अर्कोतिर स्वयं बुद्धले पनि ‘बहुजन हिताय र सुखाय वितर्कनापथमा चित्तवशी प्राप्त सुखविहार हुने आभिचैतसिक चार प्रकारका ध्यानहरूलाई इच्छानुसार प्राप्तगर्नु नै आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा साक्षात्कार गरी विहार गर्नेलाई महापुरुष भन्दछन्’ भनेर बहसकार र गौतमसँग भएको एक प्रकारको वादविवादमा बुद्धधर्मको अभिप्रायमध्येको एक अभिप्राय यहाँ व्यक्तिएको छ भने अर्कोतिर सम्बन्धित श्रुतिविज्ञानमा बहुश्रुत,

सम्बन्धित अर्थको यथार्थज्ञाता, स्मृतिमान् तथा गृहस्थी सम्बन्धी कार्यमा दक्ष र निरालसीलाई प्रज्ञावान् अथवा महापुरुष भन्दछन् भन्ने कुराको तर्क पनि वस्सकारद्वारा पेश भएको छ । यहाँ यसरी विश्लेषण गर्न खोज्दा बुद्ध र मगधराजा बिम्बिसारका मन्त्री वस्सकार ब्राह्मणको मतमा भिन्नता पाइएता पनि वस्सकारको मतलाई न त बुद्धद्वारा समर्थन भएको छ न त विरोध नै । तर यहाँ के फरक देख्न पाइन्छ भने बुद्धले आफ्नै उक्त चारप्रकारका आभिर्चैतसिक ध्यानलाई नै प्रमुख बाटोमा हिंडाएको देखिन्छ । जसलाई हिजो आजको विचारको आधारमा हेर्दा वस्सकारको सिद्धान्त प्राचीनतम हो भने बुद्धका ४ सिद्धान्तहरूलाई आधुनिकतम भन्न सकिन्छ । एकातिर समयानुकूल विचारमा परिवर्तन ल्याउन पर्दछ भन्ने कुरा प्रस्तुत संग्रहले देखाउने प्रयास गरेको छ भने अर्कोतिर परम्परागत धर्मले उहि पुरानै परिपाटीलाई अँगाल्न नछोडेको कुरा पनि वस्सकारकै प्रसंगमा रेखाङ्कन गर्न सकिन्छ । जस्तै—देखेका, सुनेका, छोएका, जानेका सबै कुराहरू बताउनु पर्दछ भनेर प्रतिनिधित्व गर्ने वस्सकारको विचारलाई वास्तानगरी—‘सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् मा ब्रूयात् सत्यमप्रियम्’ को प्रतिनिधित्व प्रस्तुत संग्रहले गरेको कुरा—‘देखेको, सुनेको र जानेको कुरा बताउँदा आपत्ती आउँदछ र नबताउँदा आपत्ती आउँदैन भने मात्र बताउनु पर्छ’ भन्ने कुरालाई यहाँ अङ्कित गरिएको छ । यहाँ यसप्रकारका वादविवाद प्रसस्त भएका छन् । जसबाट ‘वादे वादे जायते तत्वबोध’ अनुसार वस्सकार र बुद्धको कथनोपकथनको अन्तिम निर्णयमा वस्सकार नतमस्तक भएको कुरा यस संग्रहले देखाएको छ ।

यहाँ बुद्धधर्मको प्रारम्भको संकेत हुहुँक जातिक ब्राह्मणबाट भएको छ भने बस्सकारको समयमा आइपुग्दा यस धर्मले निकै ठूलो चहल पहल ल्याइसकेको अनुमान मात्र होइन कि यस धर्मको अस्तित्व पनि राम्रैसँग स्थापना भइसकेको कुरा बस्सकार र हुहुँक आदिले यस धर्ममा अन्यमनस्कभाव देखाउन खोज्दा पनि कुनै असर नपरेको कुरा "भिक्षुहरूको सम्मान नगर्नेको यशकीर्ति फैलिने छैन" भन्ने जस्ता बुद्धवाक्यरूपी कसौलगाएर हेर्दा राम्ररी छुट्याउन सकिने अवस्थालाई यस संग्रहले संकलन गरिसकेको अनुभव हुन्छ ।

यसै क्रममा यस संग्रहले विभिन्न प्रकारका ब्राह्मणहरूको चरित्रलाई भित्र्याएको छ र यी चरित्रहरू केवल व्यक्तिगत चरित्रमात्र नभई सामुहिक प्रतिनिधित्व समेत गर्ने खालका हुन् भन्ने कुरा त यस संग्रहमा समावेश भएका पात्रहरूको चरित्रबाटै अवबोध भएको छ । यसको परिपुष्टि—सोह्रहजार (१६,०००) परिवार सहित बुद्ध-शरणमा गई मार्ग-फल प्राप्त गर्ने राजा प्रसेनजित्का पुरोहित बावरी ब्राह्मण, पहिलेका भौतिकवादी लोहिच्च ब्राह्मण, त्रिवेद पारंगत तीनशय (३००) शिष्यहरू भएका सेल ब्राह्मण र यस्तै सोणदण्ड ब्राह्मण वर्गको आधारभूमिमा — भएको छ ।

यसरी सरसरती हेर्दै जाँदा उक्त पात्रहरूले परंपरागत धर्म परिवर्तन गर्नुमा कुनै असम्भव देखिदैन भन्ने कुरा सामाजिक र राजनैतिक कारणको आधारमा केलाएर हेर्न सकिन्छ । किनकि— तत्कालीन अवस्थाको समाजमा शान्ति र सुरक्षा भइदिएको भए न त

बुद्ध जन्मन सक्तथे न त अन्य विद्वान् तथा धनाढ्यहरूले नै धर्म परिवर्तन गर्नु पर्ने अवस्थाको सीर्जना हुन्थ्यो । यसबाट के परिलक्षित हुन्छ भन्ने— राजनीति र सामाजिक अधः पतनको कारणद्वारा नै समाजले वा राजनीतिले बुद्धलाई जन्माएको हो भन्ने कुरालाई बुद्धकै शब्द—

ये च सम्मदक्खाते, धम्मं धम्मानुवत्तिनो,
ते जना पारमेस्सन्ति, मच्चुधेय्यं सुदुत्तरं ।

(अर्थात्—सम्यकरूपमा देशना गरिएको—प्राणीहिंसा, चोरी, फूटो र खुबोबोली नबोल्नु; लोभ, द्वेष र क्रोध नगर्नु; छुल्याहा र सम्प्रलापी नहुनु भन्ने कुराको साथै नवविध लोकोत्तर धर्म अनुसार आचरण गर्ने व्यक्तिहरू नै त्रैभूमिक संसाररूपी सागरबाट पार गर्न सक्छन् ।)—द्वारा चरितार्थ गर्न सकिन्छ । जब कि अन्यायको अगाडि न्यायले घुँडाटेक्नु पर्ने अवस्था आइपर्दछ त्यसबेला बुद्ध जस्तै महापुरुषको आवश्यकता अनिवार्यरूपमा आवश्यक हुन आउँदो रहेछ भन्ने कुरामा पनि प्रस्तुत संग्रह निष्पक्ष भएर साक्षी बसेको मात्र होइन यसले अन्यायको तिरोभाव गर्ने मार्ग तयार पार्ने अभियानको तेश्रो चरण समाप्त गरिसकेको संकेत समेत ठाउँ ठाउँबाट दिइरहेको अनुभव हुन्छ । यसमा बुद्धलाई विशेष महत्त गर्ने आनन्द महास्थविर र सारिपुत्र देखिएका छन् ।

त्यसैले यहाँ बुद्ध-अभियान यसरी प्रारम्भ भएको छ जहाँ गौतमको बुद्धत्वले सबैलाई समेटने मात्र होइन कार्यरूपमा समेत परिणत

गर्न महान प्रयासको दिग्दर्शन भएको छ । यस प्रयासमा कतै कतैमात्र बुद्धोपदेशमाथि शत प्रतिशत विश्वास नगर्ने चेष्टाहरू देखिएका छन् । यसरी देखिने कारणहरूमध्ये—जेष्ठताकोभन्दा योग्यताको कट्टर जताततै भएकोले पनि हो भनेर एकातिरको विचार देखिएको छ भने अर्कोतिर बुद्धले आफूभन्दा जान्ने र ठूलो कसैलाई पनि नदेखेको कुरालाई 'चल्लाको' उपमाद्वारा—रूपावचर र अरूपावचर ध्यान, पूर्वानुस्मरण तथा च्युति उत्पत्ति र आस्रवक्षयज्ञान सम्बन्धी ज्ञान आफूमा भएको दर्शाई 'वेरुञ्ज ब्राह्मणलाई भन्नाको कारण हो । यथार्थरूपमा भन्ने हो भने आफूमाथि—निरसिलो, निर्भोगी, अक्रियवादी, उच्छेदवादी, घृणाकारी, विनाशकारी र अपगर्भी आदि भनी जजसले जे जे दोषारोपण गरे तापनि हिम्मत नहारी कार्यक्षेत्रमा डटिरहेको कुराको अध्ययन पनि 'वेरुञ्ज' कै प्रसंगको क्रममा अध्ययन गर्न सकिन्छ र यो पनि संस्मरण गर्न सकिन्छ कि विना हिम्मत कुनै कामले पनि सफलतापाउन सक्तेन । हुन पनि वस्सकार र हुहुँक जस्ता एक डुइ अपवादलाई छाडेर बुद्धको सम्पर्कमा आउनेवित्तिकै बुद्धानुयायी नबन्ने व्यक्ति पाइँदैन भने पनि हुन्छ ।

यसै प्रसंगमा अरू विषयतिर नलागी केवल दार्शनिक पृष्ठभूमिलाई मात्र आधार बनाएर हेर्ने हो भने पनि अन्य प्रचलित विभिन्न दर्शनहरूको दाँजोमा बुद्धदर्शनले नवीनता ल्याएको छ भन्दा अत्युक्ति नहुने कुरालाई संग्रहका विभिन्न विषयहरूले अवगत गराएका छन् र 'अन्यदर्शनहरू फलामका च्युरा हुन् भने यो दर्शन नहुनी जस्तै हो' भन्न सकिने कुरालाई सरलभन्दा सरलतरिकाले बुझ्नसकिन्छ भन्ने जोरदार

ढिपीले पनि उत्तिकै स्थान ओगटेको कुराको पनि संकेत भएको छ । हुनत यहाँ गम्भीरभन्दा गम्भीर दार्शनिक विषयहरू पनि नभएका होइनन्, भएता पनि सरलताबाटै क्रमश गम्भीरतातिर लागेका देखिन्छन् भन्ने कुरालाई चतुरार्य सत्य र आर्यअष्टाङ्गिक मार्गकै सेरो फेरोमा यस दर्शनरूपी भवन जगदेखि धुरीसम्म देख्न सकिन्छ । भन्न सकिने अवस्थामा प्रस्तुत संग्रहले पुऱ्याएको कुरालाई—यहाँ सरल मार्गबाटै निर्वाणको लक्षतिर पुग्न सकिन्छ भने कठिन मार्ग किन हिडाउने भन्ने तर्क दिँदै पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मणहरूलाई—रुख सम्बन्धी ५ प्रकारका उपमाहरूद्वारा वृक्षको सार सम्बन्धी तत्वको अवबोध गराउँदै—ज्ञानदर्शनभन्दा पनि माथिल्लो धर्मको इच्छागर्ने तथा त्यसैमा तल्लीन हुनसक्ने व्यक्तिलाई नै रूपावचर र अरूपावचर ध्यानरूपी दर्शनमा परिक्रमा गराएपछि मात्र सारत्व अर्थात् अर्हत्फल विमुक्तिको भाग देखाएपछि पिङ्गलकोच्छ बुद्धपथमा प्रवेश गरेको घटनाले प्रष्ट पारेको छ ।

यसरी हेर्दा पिङ्गलकोच्छ विद्वान् मात्र नभएर—पूरणकाश्यप, मकखली गोशाल, अजित केशकम्बली, पकुधकच्चान, सञ्जय बेलट्टपुत्र र निगण्ठ-नाटपुत्र जस्ताको समीक्षात्मक विश्लेषण गर्ने यिनी बुद्धधर्ममै आउनुपर्ने भन्ने कुनै कारणै थिएन भन्ने कुराको टिपोट पनि यो संग्रहले गरेको छ । यस्तै दानकार्यलाई नै श्रेष्ठतम ठान्ने बावरीले असमयमा आई ५०० रू. दान माग्ने ब्राह्मणलाई दानदिन नसक्दा आफ्नो शीर फुटाइदिने श्रापको धम्की दिने उक्त माग्नेसँग डराई यसको उपाय पत्ता लगाउन नसकी असमञ्जस्समा परेका यिनले कुनै देवताको सहायताद्वारा बुद्धोपदेश प्राप्तगरी—अविदया शीर हो, श्रद्धा, समाधि,

स्मृति, छन्द र वीर्ययुक्त विदधा नै शीर फुटाल्ने विद्या हो भन्ने अर्थबोध गरेपछि हर्षविभोरमात्र भएका होइनन् १६ हजार परिवार र १६ प्रमुख शिष्यहरू सहित बुद्धशरणमा गएको घटनाले पनि बुद्धदर्शनको सरलतालाई परिपुष्टि गरेको छ । यस्तै अज्ञानतावस भ्रममा परी बुद्धको तिरस्कार गर्ने भारद्वाजगोत्र अन्तर्गतका मागण्डीय परिव्राजक बुद्धोपदेशरूपी तेजपुञ्जको अगाडि घिउ पग्ले जस्तै पग्लिई साधारण 'अन्धाका कुराहरूको उपमा' रूपी दर्शनले आफैँ उल्लू साबित भई बुद्धशरणमा परेको रोचक घटनाले पनि प्रष्ट्याएकोमात्र होइन बुद्ध दर्शनको पराकाष्ठा पनि दर्शाइदिएको छ । भनाइको अभिप्राय यो हो कि यस दर्शनले मानिसलाई घुमाउरो बाटो लैजाने चेष्टा नगरी सकभर सोझो बाटो देखाउने सत्प्रयाशको साथै सरलभन्दा पनि सरल रूपमा ज्ञानामृत पिलाउने योजना बनाएको कुरालाई—प्राणीहिंसक, अदिन्ना-दायी, काममिथ्याचारी, असत्यभाषी, परुषवाची, सम्प्रलापी, लोभो, ईर्ष्यालु, द्वेषी आदिको साथै दान, यज्ञ, सुकार्यको फल नदेख्ने र इहलोक तथा परलोकको विश्वास नगर्ने वा विपरीत दृष्टिककोनिमित्त नरकद्वार मात्र खुला हुन्छ र विश्वासीकोनिमित्त स्वर्गद्वार मात्र होइन इच्छित स्थान प्राप्त गर्नसक्ने अधिकारी पनि बन्न सक्तछ भन्ने कुराको जानकारी दिलाएको छ ।

यसरी मात्रै हेर्दै जाने हो भने यस संग्रहलाई एक प्रकारले सामाजिक दर्शनकै नामकरण गरी दिएपनि आपत्ति न आउने कुरा तत्कालीन वातावरणको मूल्याङ्कन गरी हेर्दा प्रतिध्वनित भएको छ भन्ने कुरा विभिन्न पात्रहरूको कुमनोवृत्ति, अन्तर चेतनाको द्वन्दता, सामयिक

विश्रुंखलता, अहंभावको पराकाष्ठता, सभ्यता र संस्कृतिको निरंकुशता, शक्तिको दुरुपयोगिता, अशान्तिको सक्रियता आदि जस्ताको आधारभूत स्तम्भको सकभर नामनिसानानै नराख्ने सल्लाह यहाँका पात्रहरूले गरिरहेको अनुभव भएको छ ।

अऊ यसलाई सरल शब्दमा भन्ने हो भने—बुद्धले दिएका उपदेशहरू सबै दर्शन हुन् वा सामाजिक सुधारहरूका अभियान हुन् अथवा समयानुकूल अवस्थाबाट अव्यवस्थित तथा तितरवितर भई अशान्तिको भुमरीतिर उन्मुख भएको समाजलाई सहिबाटो देखाउने सुनियोजित योजनाको तर्जुमाको श्रीगणेश हो भन्ने कुराको प्रतिनिधित्व गर्न पनि प्रस्तुत संग्रह तम्बिरहेको अनुभवको आभास यस संग्रहको आदयोपान्त अध्ययनपछि भएको छ ।

हुनपनि उक्त कुराहरूकै प्राप्तिकोनिमित्त उपदेश गर्दै हिडेको कुरा त धेरै समयसम्म दुर्भिक्ष भएको वेरञ्जामा अन्यक्षेत्रबाट आएका ब्यापारीहरूको दयापात्र जस्तै बनी भोगनुपरेको कष्टको पवर्हि नगरी दिइएको बुद्धोपदेशहरूले मुख्यत दुइ कुरालाई लक्ष मानेको प्रतीत हुन्छ । यीमध्ये यौटा केवल उपदेशकै लागि र अर्को नियमको लागि, अथवा सामाजिक अनुशासनको लागि । हुनत यसभन्दा अगाडि पनि विपश्वी, शिखी, वेस्सभू आदि बुद्धहरू नभएका होइनन्, थिए तर उनीहरूको पालामाभन्दा यी सिद्धार्थ गौतम बुद्धको पालामा बुद्धधर्मले विशेष स्थायीत्वपन ल्याएको कुरा बुद्धकै चारित्रिक विशेषताबाट मात्र थाहापाउन सकिने होइन कि—“आवश्यकपरे पृथ्वी नै पल्टाउन सकिन्छ”

भन्ने अभिप्राय व्यक्त गर्ने महामौद्गल्यायनबाट पनि थाहापाउन सकिन्छ ।

यसरी प्रस्तुत संग्रहलाई लिएर विचार गर्दै जाँदा यस संग्रहले बग्गीको घोडा जस्तो भई बुद्धवादको बाटोतिर मात्र नहिँडी अन्यधर्म वा दर्शनको पनि सामयिक समालोचना तर्फ पनि गहिरिएर सोची आस्तिक र नास्तिक दर्शनको विवेचना राम्ररी गर्न खोज्दै जसबाट समाजले हामिल गरेका उपलब्धीहरूले सामाजिक पृष्ठभूमिमा सन्तोषप्रददंगले कार्यरूपमा परिणत गर्न नसकेको कुराको व्याख्याको साथ साथै यो क्रियावाद र अक्रियावादको विश्लेषण बुद्ध दर्शनकै आधारमा भएको छ र यसैगरी हेतुवाद र अहेतुवादको विशद चर्चाको प्रसंगको जग पनि लगाइएको छ । यिनीहरूलाई नै पुष्ट्याइ गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न प्रकारका सिद्धान्तहरूलाई चर्चाको विषय बनाइएको कुरा शालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूको प्रसंगमा उल्लेख भएको मात्र होइन प्रष्टशब्दमा व्यक्ति विशेषको विचारलाई छुट्याइदिने प्रयास समेत भएको कुरा— केही मानिसहरू आफुलाई मात्र तापदिने खालका हुन्छन् भने कुनैले अरुलाई मात्र तापदिई आनन्द लुट्ने योजना बनाएका छन् । कतै आफू र अरुलाई समेत दुःखदिने खालका मूढहरू पनि देखा पर्नुको साथै केही न त आफुलाई न त अरुलाई नै दुःख हुने काममा मात्र सरीक भई समयोचित बुद्धिवाद फेलापार्नतिर तस्मिसरहेको कुरालाई पनि यस संग्रहले 'चारप्रकारका पुद्गल' उपशीर्षकको आधारमा आफ्नो मन्तव्य प्रकट गरेको छ ।

उक्त सबै प्रकारका प्रसंगहरूमाथि सिंहावलोकन गर्दा पाइने

सारहरूको पनि सार यो हो कि—जसले शरीर, मन, वचन र द्वेषपूर्ण दृष्टिले अरूलाई हेर्ने कुदृष्टि पैदागर्छ त्यसले कुनै जीवनमा पनि सुख प्राप्त गर्न सक्तैन र जसले सबैलाई मैत्रीयुक्त चित्त सहित सुदृष्टिले हेर्दछ त्यसले नै इहजन्म र परजन्ममा निश्चित रूपले सुख प्राप्त गर्न सक्तछ भन्ने कुरालाई विशेष जोड दिइएको छ । त्यसैले नै यहाँ शिखाभोगल्लान जस्ताले समर्थनमात्र देखाए पनि बुद्धोपदेशमा सारतत्त्व देखने शुद्धिक भारद्वाज ब्राह्मण र द्वैमक ब्राह्मण आदि जस्ता विद्वान् ब्राह्मणहरूले मुक्तकण्ठले प्रशंसामात्र गरेका होइनन् यसै धर्ममा शिक्षित भई अर्हत् फल समेत प्राप्त गरेको कुरा यहीं पढ्न पाइन्छ ।

हुनत सन्सारमा आफ्नो प्रतिष्ठा र कीर्ति नचाहने कुनै मानिस छैन भने पनि हुन्छ । किन कि जहाँ पनि कीर्ति र प्रतिष्ठाको होडबाजी चल्दै आएको परम्पराको डोरी चुडिनु त के अलिकति पनि खिइएको छैन, यथावत् नै छ । तैपनि शक्तिको अगाडि नछुक्ने कोही नभए पनि 'सर्व पनि नमर्ने लट्टी पनि नभाँचिने' सिद्धान्तमा मलिनता नआएको कुरा सोणदण्डले बुद्धसँग गरेको अनुरोध र बुद्धलाई वन्दना गर्ने रोचक तरिकाले मात्र होइन कि यसैसँग सम्बन्धित यथार्थ घटनाले पनि बताइदिएको छ ।

फलले लटरम्म भएको रुखबाट स्वादिला फल जति टिपेर खाएपनि सित्तिमिति नसिद्धिने अनुभव भए जस्तै प्रस्तुत संग्रहरूपी वृक्षबाट टिप्न लायकका कुरा छान्दै जाँदा—तत्कालीन सामाजिक वातावरणमा क्रान्ति नल्याई नहुने कुरा यहाँ पेशगरिएको छ । किन कि

तत्कालीन समाजमा एकै प्रकारको धारणाले बाहेक अर्को नयाँ धारणाले जन्मलिन नसकेको भान परेको कुरालाई सङ्गारव ब्राह्मणको भनाइलाई अङ्कित गर्दा 'यज्ञले सबैको भलाइ र उपकारको साथै धेरैले धर्मसंचय गर्ने मौका पाउँछन् तर गृहस्थाश्रम छोडी प्रव्रजित हुनेले आफ्नो भलाइतिर मात्र लागेको हुन्छ' भन्ने वाक्यले उक्त कुरालाई पुष्ट्याइ गरेको देखिन्छ भने अर्कोतिर 'शास्ताले धर्मोपदेश गर्दा हजारौंको संख्यामा भेला हुनेले के पुण्य पाउँदैनन ?' भनेर बुद्धद्वारा पाइएको प्रत्युत्तरको साथ साथै हिंसामय यज्ञको विरोधबाट फलत्यास व्युंके कें व्युंकेका सङ्गारव नाजवाफ भएको कुरो पनि पढन पाइन्छ ।

यसै क्रममा मनोविज्ञानवेत्ता बुद्धको बौद्धिक ज्ञानको अगाडि नछुक्ने कुनै पनि फेला परेनन् भने पनि हुन्छ र बुद्धको व्यक्तित्वकै मात्र बयान गर्ने हो भने अवर्णनीय छ भन्ने कुरा पनि यस संग्रहले देखाएको छ र अन्त्यमा—'आफू नियममा नबसी अरूलाई उपदेश दिनेको अति मान्नुपर्दैन र नियममा बस्नेको अति मान्नुपर्छ' भन्ने बुद्धवाक्य संगसंगै आफ्नो भूमिकाको टुङ्गोको अन्त्यमा आएको छ ।

अन्त्यमा—

बुद्धकालीन ब्राह्मण, गृहस्थी, राजपरिवार र महिला आदि जस्ता विभिन्न दशवटा समाजसँग सम्बन्धित भिन्नाभिन्नै पात्रहरू छानी पालि (मागधि) वाङ्मयबाट नेपाली वाङ्मयमा तत्कालीन शैलीमै यथावत् रूपमा रूपान्तर गरी साहित्य र समाजको साथै बौद्धिक जगतमा समेत बुद्ध साहित्य र दर्शनको महत्त्व देखाइदिन अविच्छिन्न रूपमा

प्रयास गरिरहनु भएका आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरद्वारा संकलित संग्रहहरू मध्येको यो प्रस्तुत संग्रह तेह्रौं (१३) हो । जसले गर्दा बुद्ध दर्शन र साहित्यरूपी भवनभित्र पसी चोटा कोठा गर्न चाहनेहरूकोनिमित्त मूल ढोका खुलिसकेको छ भन्न पाउँदा ज्यादै हर्षको अनुभव भएको छ । यतिमात्र होइन नेपाली साहित्य वाटिकात्ता यसले निकै महत्वपूर्ण योगदान गरेको कुरामा इतिहास साक्षी बसिसकेको छ, बस्दैछ र बस्ने पनि छ ।

यसै प्रसंगमा अर्को के संकेत गर्न मनलागेको छ भने यसका अनुवादकज्यूले बुद्धकालीन परिव्राजक भाग-१ को 'प्राक्कथनमा' अनुवाद गर्दा आधुनिक स्तरीय नेपाली भाषा प्रयोग नगर्नाको कारणलाई लिएर लेखनु भएको छ कि—“पच्चीसशय वर्ष पुरानो भाषालाई त्यसै शैलीमा अनुवाद गरेको हुँदा आधुनिक भाषा शैलीको दाँजोमा केही फरक देखिनु कुनै आश्चर्य होइन । प्रचलित भाषालाई पनि पचास साठी वर्ष अधिका भाषासँग दाँजने हो भने अवश्यमेव केही फरक देखिने नै छ” यसै अनुरूप प्रस्तुत संग्रह मात्र होइन कि यो समेत तेह्रौं वटा संग्रहहरूमा विशेषतया पात्र नाम र त्यस्तै महत्वपूर्ण शब्दहरू मागधि भाषाकै रहेका छन् । जसले गर्दा विना विचार सरसरती हेर्नेहरूका लागि नेपाली वर्णविन्यास अनुसार फरक परेको जस्तो लागेको मात्र हो । जस्तै यसै संग्रहमा हेर्दा पनि पारासरिय, मागण्डिय, केणिय साल्तावासी, सेछ, सोणदण्ड आदि पात्रहरूको नाम पढ्न पाइन्छ । उक्त शब्दहरू न नेपाली हुन् न त संस्कृत नै । त्यसैले पारासरिय, मागण्डिय र केणिय ह्रस्व लेखिएका हुन् । यस्तै स, श, ष, आदिमा पनि भएका छन् । यसको

लागि मागधि भाषाको पनि केही ज्ञान गरेपछिमात्र छुट्याउन सजिलो पर्ला । यस्तै आधुनिक शैली अनुरूप भाषा भएन भनेर खोते थाप्नेहरूको-निमित्त पनि सुट र टाई लगाएका बुद्धको प्रतिमा नै (मूर्ति) चाहिने हो कि ? नत्र त्यस्ताहरूले बुद्धलाई चिन्ने नै कसरी !

जे होस्—सबैको कल्याण होस् भनेर कल्याण कामना चाहने प्रस्तुत संग्रहलाई जताबाट जसरी हेरे पनि यसले कल्याण कल्याणको शुभकामना गरिरहेको पाइन्छ र अनि पाइन्छ असन्मार्गबाट सबैलाई सन्मार्गतिर उन्मुख गराउने बुद्धको अविच्छिन्न परिश्रम ।

— वटकृष्ण “भूषण”

विजयेश्वरी,

स्वयम्भू, काठमाडौं

२७/११/२०३४

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

प्राक्कथन

योभन्दा अधिल्लो “बुद्धकालीन ब्राह्मण” भाग-२ को प्राक्कथनमा उल्लेख गरे बमोजि प्रस्तुत पुस्तक “बुद्धकालीन ब्राह्मण” भाग-३ र संग्रह-१३ हो । बुद्धकालका ब्राह्मणहरूको सम्बन्धमा मूलपालि त्रिपिटक साहित्यमा कहाँ कहाँ उल्लेख भएका छन् भनी खोजीगरी संग्रह गर्ने कार्यको सिलसिलामा यो संग्रहबाट यस कार्यलाई अन्त गरेको छु । यसमा ‘प’ देखि ‘ह’ सम्म नाम भएका पात्रहरूका कुराहरू छन् । यसभन्दा अधिल्लो ब्राह्मण भाग-२ मा ‘अ’ देखि ‘न’ सम्म नाम भएका पात्रहरूका कुराहरू लेखिसकेको छु । हुनत त्रिपिटक मूल-पालिमा खोजगरी जुन टिपोटहरू मैले लिइराखेको छु त्यसमा अर्कै पनि ब्राह्मण-हरूका नामहरू बाँकी नै छन् र यिनीहरूलाई स्थान दिन सकिएन । तर जिज्ञासुहरूको जानकारीकोनिमित्त ती नामहरू यहाँ उल्लेख गरि-दिएको छु ।

१. अङ्गणिक भारद्वाज ब्राह्मण (थेर. गा. पा. पृ. २७९: अङ्ग-णिक भारद्वाजथेरगाथा)

२. आलारकालाम पण्डित (महा. व. पा. पृ. १०: पञ्चवगिय-
कथा; म. नि. II. पृ. ४८४: सङ्गारवसुत्तं; म. नि. II. पृ.
३१८: बोधिराजकुमारसुत्तं; म. नि. I. पृ. २११: धम्मचक्क-
पवत्तनं; म. नि. I. पृ. २९५: महासच्चकसुत्तं)
३. उदय माणव (सुत्त. नि. पा. पृ. ४३५: उदयमाणवपुच्छा)
४. उपसीव माणव (सुत्त. नि. पा. पृ. ४२९: उपसीवमाणवपुच्छा)
५. उद्दक रामपुत्र (महा. व. पा. पृ. १०: पञ्चवगियकथा; म. नि.
I. पृ. २२०: धम्मचक्कपवत्तनं; म. नि. I. पृ. २९६: महा-
सच्चकसुत्तं; म. नि. II. पृ. ३१८: बोधिराजकुमारसुत्तं; म.
नि. II. पृ. ४८३: सङ्गारवसुत्तं; सं. नि. III. पृ. ७६: उद्दक-
सुत्तं)
६. कप्पो माणव (सुत्त. नि. पा. पृ. ४३३: कप्पमाणवपुच्छा)
७. घोटक माणव (सुत्त. नि. पा. पृ. ४२८: घोटकमाणवपुच्छा)
८. जतुकण्णिक माणव (सुत्त. नि. पा. पृ. ४३४: जतुकण्णिक
माणवपुच्छा)
९. तोदैय्य माणवक (सुत्त. नि. पा. पृ. ४३३: तोदैय्यमाणवपुच्छा)
१०. तोदैय्य ब्राह्मण (दी. नि. I. पृ. १८: पाथिकसुत्तं)
११. पुण्णक माणव (सुत्त. नि. पा. पृ. ४३८: पुण्णकमाणवपुच्छा)
१२. पोसाल माणव (सुत्त. नि. पा. पृ. ४३६: पोसालमाणवपुच्छा)
१३. भद्रावुध माणव (सुत्त. नि. पा. पृ. ४३४: भद्रावुधमाणवपुच्छा)

१४. मेत्तगू माणव (सुत्त. नि. पा. पृ. ४२६: मेत्तगूमाणवपुच्छा)
१५. मोघ माणव (सुत्त. नि. पा. पृ. ३४०: मोघसुत्तं)
१६. मोघराज माणव (सुत्त. नि. पा. पृ. ४३६: मोघराजमाणव-पुच्छा)
१७. वच्छगोत्त ब्राह्मण (अं नि-३, पृ. १६७: वेनागपुरसुत्तं)
१८. सुन्दरिक भारद्वाज ब्राह्मण (म. नि. I. पृ. ४९: वत्युसुत्तं; सं. नि. I. पृ. सुन्दरिकसुत्तं; सुत्त. नि. पा. पृ. ३३४: सुन्दरिक-भारद्वाजसुत्तं)
१९. पञ्चनिक सात नाम ब्राह्मण (सं. नि. I. पृ. १७८: पञ्चनीक-सुत्तं)

मूलपालि साहित्यको अध्ययनपछि मैले लिङ्गरेखेको टिपोट अनुसार बयासीजना (८२) ब्राह्मणहरूका नामहरूमध्येमा — बुद्धकालीन ब्राह्मण पहिलो भागमा ३१ जना, दोश्रो भागमा १४ जना र प्रस्तुत तेश्रो भागमा १८ जना गरी जम्मा त्रीसठ्ठी (६३) जना ब्राह्मणहरूका कुराहरू समावेश भइसकेका छन् । बाँकी १९ जना ब्राह्मणहरूका कुराहरू हेर्न चाहने महानुभावहरूको सुविधाकोनिमित्त माथि नामहरूका साथ सूत्रहरूको नाम पनि कोष्ठभित्र उल्लेख गरिदिएको छु । मलाई पूर्ण विश्वास छ कि यस खोजकार्यमा त्रिपिटक मूलपालि साहित्यमा लेखिएका कुनै पनि ब्राह्मणको नाम छुटेको छैन ।

सूत्रहरूका हिसाबले—बुद्धकालीन ब्राह्मण पहिलो भागमा ४२ वटा, दोश्रो भागमा २६ वटा र प्रस्तुत तेश्रो भागमा २५ वटा गरी जम्मा ९३ वटा सूत्रहरूको अनुवाद भएको छ । जस्तै—

	भा-१	भा-२	भा-३
(१) दीघनिकायबाट	५	१	२ = ८
(२) मज्झिमनिकायबाट	७	८	६ = २१
(३) संयुत्तनिकायबाट	१८	४	३ = २५
(४) अङ्गुत्तरनिकायबाट	१०	१०	९ = २९
(५) सुत्तनिपात पालिबाट	२	३	३ = ८
(६) उदानपालिबाट			१ = १
(७) पाराजिक पालिबाट			१ = १

जम्मा : ४२ + २६ + २५ = ९३

प्रस्तुत पुस्तकमा समावेश भएका २५ वटा सूत्रहरू यसप्रकार छन्—

मज्झिमनिकायबाट ६, दीघनिकायबाट २, संयुत्तनिकायबाट ३, अङ्गुत्तरनिकायबाट ९, सुत्तनिपातपालिबाट ३, उदानपालिबाट १ र पाराजिकपालिबाट १,

यसको विवरण यसप्रकार छ—

पृष्ठः^१

१. पारासरिय ब्राह्मण

१. म. नि. III. पृ. ४०४: इन्द्रियभावनासुत्तं

११

१. यसै पुस्तकको पृष्ठ हो ।

२. पिङ्गलकोच्छ्र ब्राह्मण

२. म. नि. I. पृ. २४८: चूलसारोपमसुत्तं २५

३. बावरी ब्राह्मण

३. सुत्त. नि. पा. पृ. ४१९: वत्थुगाथा ६२

४. भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण

४. म. नि. II. पृ. १९८: मागण्डियसुत्तं ९६

५. मागण्डिय ब्राह्मण

५. सुत्त. नि. पा. पृ. ३९८: मागण्डियसुत्तं १४३

६. लोहिच्च ब्राह्मण (क)

६. दी. नि. I. पृ. १९१: लोहिच्चसुत्तं १८४

७. लोहिच्च ब्राह्मण (ख)

७. सं. नि. III. पृ. १०७: लोहिच्चसुत्तं २०७

८. वस्सकार ब्राह्मण

८. अं. नि-४, पृ. ३८: वस्सकारसुत्तं २२३

९. अं. नि-४, पृ. १८३: सुतसुत्तं २२९

१०. अं. नि-४, पृ. १९१: वस्सकारसुत्तं २३२

११. अं. नि-७, पृ. १६४: वस्सकारसुत्तं २३७

९. वेरञ्ज ब्राह्मण

१२. पारा. पा. पृ. ३: वेरञ्जब्राह्मणपुच्छा २६१

१०. सङ्गारव ब्राह्मण (क)

१३.	अं. नि-३, पृ. १५५: सङ्गारवसुत्तं	३३२
१४.	अं. नि-५, पृ. ४७३: सङ्गारवसुत्तं	३५२
१५.	अं. नि-१०, पृ. २८९: सङ्गारवसुत्तं	३६३
१६.	अं. नि-१०, पृ. ३०६: सङ्गारवसुत्तं	३६७

११. सङ्गारव ब्राह्मण (ख)

१७.	सं. नि. IV. पृ. १०७: सङ्गारवसुत्तं	३७०
-----	------------------------------------	-----

१२. सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरू

१८.	म. नि. I. पृ. ३४९: सालेय्यकसुत्तं	३७४
१९.	म. नि. II. पृ. ७७: अपण्णकसुत्तं	३८८

१३. सिखामोग्गल्लान ब्राह्मण

२०.	अं. नि-४, पृ. २४७: सोणकायनसुत्तं	४२०
-----	----------------------------------	-----

१४. सुद्धिक भारद्वाज ब्राह्मण

२१.	सं. नि. I. पृ. १६५: सुद्धिकसुत्तं	४२९
-----	-----------------------------------	-----

१५. सेल ब्राह्मण

२२.	म. नि. II. पृ. ३९६: सेलसुत्तं	४३८
	सुत्त. नि. पा. पृ. ३५३: "	

१६. सोणदण्ड ब्राह्मण

२३.	दी. नि. I. पृ. ९७: सोणदण्डसुत्तं	४७१
-----	----------------------------------	-----

१७. हुंहुङ्क जातिक ब्राह्मण

२४. उदा. पा. पृ. ६५: हुंहुङ्कसुत्त ५०१

१८. हेमक माणव

२५. सुत्त. नि. पा. पृ. ४३२: हेमकमाणवपुच्छा ५०५

×

×

×

“बुद्धकालीन ब्राह्मण” भाग-२ को प्राक्कथनमा उल्लेख गरे कैं यस पुस्तकमा पनि पालि अनुरूप नै पात्रका नामहरू लेखिदिएको छु र भविष्यमा पनि यस्तै नै हुनेछ । यसबाट पाठकवृन्दहरूलाई कहीं कहीं शायद अशुद्ध भएको जस्तो लाग्नसक्छ । तर त्यो त्यसो होइन । दृष्टान्तको लागि—

‘सालावासी’ ‘सिखामोगल्लान’ आदि । ‘सालावासी’ र ‘सिखामोगल्लान’ यी दुइ शब्दहरू पालि शब्द हुन् । यिनीहरूको संस्कृत रूपान्तर ‘शालावासी’ र ‘शिखामौद्गल्यायन’ हो । जहाँ जहाँ पालिशब्द अनुरूप नामहरू प्रयोग गरिएको छ त्यसको अगाडितिर कोष्ठभित्र संस्कृत रूपान्तर शब्दहरू र जहाँ जहाँ संस्कृत रूपान्तर शब्दहरू प्रयोग गरिएको छ त्यसको अगाडितिर कोष्ठभित्र पालि शब्दहरू शुरुमै राखिदिएको छु । यस्तै गरी संज्ञानामको अतिरिक्त अरु ठाउँहरूमा पनि शुद्ध पालि शब्दहरूको प्रयोग गरेको छु ।

पालि मागधि भाषाको वर्णमालामा संस्कृत भाषामा कैं तालब्य ‘श’ र मूर्धन्य ‘ष’ छैनन् । केवल एउटै दन्त्य ‘स’ मात्र छ । यस्तै गरी

स्वरमा पनि 'ऐ' र 'औ' कारहरू छैनन् । यस सम्बन्धमा "बुद्धकालीन महिला" भाग-१ को प्राक्कथन पृ. २२-२३ मा हेर्नु ।

जसरी "बुद्धकालीन ब्राह्मण" को संग्रहकार्य तेश्रो भागबाट सिध्याएको छु त्यसैगरी अब उप्रान्त बाँकी अरू बुद्धकालीन ग्रन्थहरूको पनि यसै क्रमानुसार एक एकवटा पुस्तकको काम टुंग्याउँदै लैजाने विचार गरेको छु र "बुद्धकालीन गृहस्थीहरू" को दोश्रो भाग पनि तयार पारी प्रेसमा पठाइसकेको छु र तेश्रो भाग तयार पार्ने काम जारी नै राखेको छु । यो नःश्वर जिन्दगी रहिनै रहेको खण्डमा भविष्यमा पनि यसै गरी पालिसाहित्यको रूपान्तर नेपालीमा गर्दै जानसक्छु—यही मेरो आकांक्षा हो ।

×

×

×

बुद्धकालीन ग्रन्थ संग्रह गर्ने कामको शुरुदेखि नै आजसम्म उही ढंगले भाषा शंसोधन गर्ने, प्रूफ हेर्ने तथा विद्वतापूर्वक भूमिका लेख्ने आदिद्वारा अटूट सहयोग दिँदै आउनु भएका प्रा. श्री वटुकृष्ण 'भूषण', अघि अघि जस्तै अहिले पनि नेपालीमा लेखेको प्राक्कथनलाई अंग्रेजीमा रूपान्तर गरिदिनुहुने श्री कृष्णबहादुर मानन्धर, बितेका दिनहरूमा फेँ अहिले पनि अन्तिम प्रूफ हेरी प्रारम्भिक शब्दावली लेखिदिनु भएका तथा ती शब्दावलीलाई प्रारम्भिक वर्गीकरण गरिदिनु भएका आयुष्मान् कुमार कश्यप र महानाम स्थविरहरू र दिनहुँ फेँ प्रेसबाट प्रूफ ल्याउने र लैजाने काममा सहयोग दिने श्री खड्गबहादुर उपासक सहित सबैलाई

हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु । अन्तमा यो पुस्तक पनि प्रकाशित गर्ने अभिभारा लिनु भएका आनन्दकुटी बिहारगुठीका सदस्य-सचिव श्री तीर्थनारायण मानन्धर लगायत गुठीका सबै सदस्यहरूलाई पनि हार्दिक धन्यवाद नदिई रहन सकिदैन ।

“चिरं तिष्ठतु सद्धम्मो”

—भिक्षु अमृतानन्द

आनन्दकुटी विहार,

काठमाडौं, नेपाल ।

२०३३ चैत्र ३ गते बिहिबार

फोन : ९४४२०

Dhamma.Digital

मूल ग्रन्थहरू—

१. दीघनिकाय (नालन्दा प्रकाशन I, II, III.)
२. मज्झिमनिकाय (नालन्दा प्रकाशन I, II, III.)
३. अङ्गुत्तरनिकाय (नालन्दा प्रकाशन I, II, III, IV.)
४. संयुत्तनिकाय (नालन्दा प्रकाशन I, II, III, IV.)
५. उदानपालि (नालन्दा प्रकाशन)
६. सुत्तनिपातपालि (नालन्दा प्रकाशन)
७. पाराजिकपालि (नालन्दा प्रकाशन)

Dhamma.Digital

सहायक ग्रन्थहरू—

- अङ्गुत्तरनिकायट्टकथा (हे. वि. प्रकाशन)
 अपदानपालि (नालन्दा प्रकाशन)
 अपदानट्टकथा (हे. वि. प्रकाशन)
 इतिवृत्तकपालि (नालन्दा प्रकाशन)
 उदानअट्टकथा (हे. वि. प्रकाशन)
 चुल्लनिद्देशपालि (नालन्दा प्रकाशन)
 चुल्लवग्गपालि (नालन्दा प्रकाशन)
 जातकट्टकथा (हे. वि. प्रकाशन I, II, III, IV, V, VI, VII)
 थेरगाथापालि (नालन्दा प्रकाशन)
 थेरगाथाअट्टकथा (हे. वि. प्रकाशन I, II)
 धम्मपदपालि (नालन्दा प्रकाशन)
 धम्मपदट्टकथा (जे. डि. फर्नान्दो प्रकाशन)
 पटिसम्भदामग्गपालि (नालन्दा प्रकाशन)
 पटिसम्भदामग्गट्टकथा (हे. वि. प्रकाशन)
 पपञ्चसूदनी (हे. वि. प्रकाशन I, II, III, IV)
 पाचित्तियपालि (नालन्दा प्रकाशन)
 बुद्धवंसपालि (नालन्दा प्रकाशन)
 बुद्धवंसट्टकथा (हे. वि. प्रकाशन)
 बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-१
 बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-२
 बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-१
 बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-१

बुद्धकालीन भारतीय भूगोल (हिन्दी साहित्यसम्मेलन प्रयाग)

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-१

बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-१

बुद्धकालीन श्रावक चरित भाग-१

बुद्धकालीन श्राविकाचरित भाग-१

बुद्धकालीन विमानकथा

मनोरथपूरणी (हे. वि. प्रकाशन I. II)

महावग्गपालि (नालन्दा प्रकाशन)

महानिद्देसपालि (नालन्दा प्रकाशन)

महानिद्देसअट्टकथा (हे. वि. प्रकाशन)

विभङ्गपालि (नालन्दा प्रकाशन)

विभङ्गअट्टकथा (नालन्दा प्रकाशन)

विमतिविनोदनीटीका (गबरेल डि. सिल्व प्रकाशन)

विसुद्धिमग्ग (हे. वि. प्रकाशन)

हिन्दी मज्झिम निकाय (राहुल सांकृत्यायन)

हिन्दी सुत्तनिपात (डा. धम्मरतन)

समन्तपासादिका (नालन्दा प्रकाशन I, II, III)

सुत्तनिपातट्टकथा (हे. वि. प्रकाशन)

सुमङ्गलविलासिनी (हे. वि. प्रकाशन I. II)

संयुत्तनिकायट्टकथा (हे. वि प्रकाशन I. II. III)

Dictionary of Pali-Proper Names.

Pali-English Dictionary.

संकेत-शब्दको अर्थ—

अं. नि. अ. क. } = अङ्गुत्तरनिकायट्टकथा ।
अं. अ. क.

अप. दा. पा. = अपदानपालि ।

अप. दा. अ. क. = अपदानट्टकथा ।

इति. वु. पा. = इतिवुत्तकपालि ।

उदा. अ. क. = उदानअट्टकथा ।

चु. नि. = चुल्लनिद्देशपालि ।

चुल्ल. व. पा. = चुल्लवग्गपालि ।

जा. अ. क. = जातकट्टकथा ।

थेर. गा. पा. = थेरगाथापालि ।

थेर. गा. अ. क. = थेरगाथट्टकथा ।

दी. नि. = दीघनिकाय ।

दी. नि. अ. क. = दीघनिकायट्टकथा ।

धम्म. प. पा. = धम्मपदपालि ।

धम्म. प. अ. क. = धम्मपदट्टकथा ।

पटि. म. पा. = पटिसम्भिदासग्गपालि ।

पटि. म. अ. क. = पटिसम्भिदाअट्टकथा ।

पपं. सू. = पपञ्चसूदनी ।

- पात्रि. पा. = पात्रित्तियपालि ।
 पा. रा. पा. = पाराजिकपालि ।
 बु. वं. पा. = बुद्धवंसपालि ।
 बु. वं. अ. क. = बुद्धवंसअट्टकथा ।
 बु. ब्रा. = बुद्धकालीन ब्राह्मणहरू ।
 बु. रा. = बुद्धकालीन राजपरिवारहरू ।
 बु. ब्र. = बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव ।
 बु. भा. भू. = बुद्धकालीन भारतीय भूगोल ।
 बु. प. = बुद्धकालीन परिव्राजकहरू ।
 बु. म. = बुद्धकालीन महिलाहरू ।
 बु. श्रा. च. = बुद्धकालीन श्रावक चरित ।
 बु. श्रावि. च. = बुद्धकालीन श्राविका चरित ।
 बु. वि. = बुद्धकालीन विमानकथा ।
 मनो. र. पू. = मनोरथपूरणी ।
 महा. व. पा. = महावग्गपालि ।
 महा. नि. पा. = महानिद्देसपालि ।
 महा. नि. अ. क. = महानिद्देसअट्टकथा ।
 विभं. पा. = विभङ्गपालि ।
 विभं. अ. क. = विभङ्गअट्टकथा ।
 विसु. म. = विसुद्धिमग्ग ।
 विम. वि. = विभतिविनोदनीटीका ।
 हि. म. = हिन्दी मज्झिम निकाय ।

सम. पा. = समन्तपासादिका ।

सुत्त. नि. पा. = सुत्तनिपातपालि ।

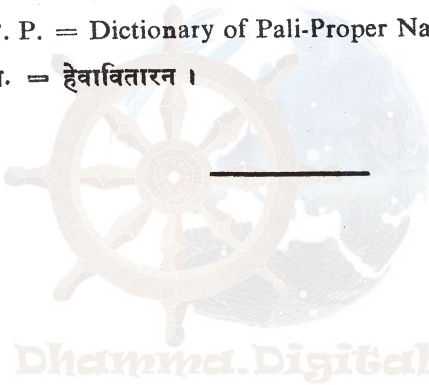
सुत्त. नि. अ. क. = सुत्तनिपातट्टकथा ।

सुमं. वि. = सुमङ्गलविलासिनी ।

सं. नि. अ. क. } = संयुत्तनिकायट्टकथा ।
सं अ. क.

D. P. P. = Dictionary of Pali-Proper Names

हे. वि. = हेवावितारन ।

त्रि-पिटक सूची

		अभिधम्म(
१. दीघनिकाय	१. पाराजिकापालि	१. धम्मसंणि
२. मज्झिमनिकाय	२. पाञ्चत्तियपालि	२. विभं
३. संयुत्तनिकाय	३. महावग्ग	३. धातुकथा
४. अङ्गुत्तरनिकाय	४. चूलवग्ग	४. पुग्गलपञ्जत्ति
५. खुद्दकनिकाय	५. परिवारपालि	५. कथावत्थु
१. खुद्दकपाठ		६. यमक
२. धम्मपद		७. पण
३. उदान		
४. इतिवुत्तक		
५. सुत्तनिपात		
६. विमानवत्थु		
७. पेतवत्थु		
८. थेरगाथा		
९. थेरीगाथा		
१०. जातक		
११. निद्देस		
क. महानिद्देस		
ख. चूलनिद्देस		
१२. पटिसम्भिदामग्ग		
१३. अपदान		
१४. बुद्धवंश		
१५. चरियापिटक		

विषय - सूची

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
१. पारासरिय ब्राह्मण	१-२३	
परिचय		१
पारासरिय नामहरू		८
१- पारासरियवादको निराकरण		११
आँखाले रूप नहेर्नु इन्द्रिय संयम हो		१२
अनुपम इन्द्रिय भावना		१३
शैक्ष-प्रतिपद्		१९
आर्यभावितेन्द्रिय		१९
बुद्धको अनुसाशनी		२२
२. पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मण	२४-३६	
परिचय		२४
१- सारखोज्जे पुरुष		२५
उपमाहरू		२७
उपमेयहरू		३०

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
रूपावचर ध्यानहरू		३६
(प्रथमध्यान, द्वितीयध्यान, तृतीयध्यान, चतुर्थध्यान)		
अरूपावचर ध्यानहरू		३७
(अनन्त आकाश, अनन्त विज्ञान, आकिञ्च- न्यायतन, नैवसंज्ञानासंज्ञा, संज्ञावेदयितनिरोध)		
३. बावरी ब्राह्मण	४०-८८	
परिचय		४०
अतीतकथा		४०
काष्टवाहन राज्यको स्थापना		४०
मध्यदेशसँग सम्बन्ध		४३
कश्यपबुद्धको दर्शनार्थ गमन		४७
वर्तमानकथा		४९
सबै श्रावस्तीमै जन्मे		४९
बावरी प्रव्रजित भए		५१
बावरी गोदावरी गए		५२
बावरीको अनागामित्व		५९
१- बुद्ध हुन् कि होइनन् हेरेर आऊ		६२
४. भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण	८६-१३०	
परिचय		८९
भारद्वाज नामका भिन्नाभिन्नै पात्रहरू		९०

विषय:	पृष्ठ:	पृष्ठ:
१- भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्निशालामा मागण्डिय परिव्राजकलाई बुद्धको उपदेश		९६ १०३
भित्री हृदय उपशान्तगरी बस्छ आत्मकथा		१०८ ११०
कामविषयबाट शान्ति पाइन्छ कुन आरोग्य र कुन निर्वाण हो ?		११९ १२०
अन्धाका कुराहरू मागण्डियको प्रव्रज्या		१२२ १२८
५. मागण्डिय ब्राह्मण	१३१-१८१	
परिचय		१३१
केही मागण्डिय नामहरू		१४२
१- मागण्डिय ब्राह्मणको प्रश्न		१४३
६. लोहिच्च ब्राह्मण (क)	१८२-२०४	
परिचय		१८२
१- लोहिच्च ब्राह्मणको धारणा अहितकर धारणा		१८४ १८४
भगवान्द्वारा लोहिच्च-दृष्टिको निराकरण आक्षेपयोग्य शास्ताहरू		१८९ १९५
आक्षेप अयोग्य शास्ता नरकप्रपातबाट बचाइदिनुभयो		१९९ २०३

विषय:	पृष्ठ:	पृष्ठ:
७. लोहिच्च ब्राह्मण (ख)	२०५-२१६	
परिचय		२०५
भिन्नाभिन्नै लोहिच्च नामहरू		२०६
१- पुराना ब्राह्मण धर्महरू		२०७
असंयत र संयत इन्द्रियद्वार		२१३
८. वस्सकार ब्राह्मण	२१७-२५५	
परिचय		२१७
वस्सकार ब्राह्मणकी पुत्री		२१८
१- चार कारणले युक्तहुने प्रजावान् हुन्छ		२२३
२- भन्नुपर्ने र भन्नु नपर्ने कुरा		२२९
३- असत्पुरुषले सत्पुरुषलाई चिन्न सक्दैन		२३२
४- सप्त अपरिहानीय धर्महरू		२३७
९. वेरञ्ज ब्राह्मण	२५६-३२७	
परिचय		२५६
मार आवर्तन		२५८
१- वेरञ्ज ब्राह्मण बुद्धकहाँ गए		२६१
वेरञ्ज ब्राह्मणको आक्षेप		२६५
चत्ताहरूको उपमा		२७५
(रूपावचरध्यान, पूर्वानुस्मरणज्ञान, च्युति- उत्पत्ति ज्ञान, आसन्नवक्ष्य ज्ञान)		

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
वेरञ्ज ब्राह्मणको अनुमोदन		२८०
वेरञ्जामा दुर्भिक्ष		२८२
मौद्गल्यायन-गर्जन		२९३
कुन बुद्धहरूको शासन चिरस्थायी थियो ?		२९७
प्रातिमोक्षको बारेमा बुद्धसँग प्रार्थना		३१२
वेरञ्ज ब्राह्मणको सत्कार		३१८
१०. सङ्गारव ब्राह्मण (क)	३२८-३६८	
परिचय		३२८
भिन्नाभिन्नै सङ्गारव नामहरू		३२९
१- यज्ञ गर्दा सबैले पुण्य पाउँछन्		३३२
तीन प्रातिहारियहरू		३३७
म ऋद्धिवान् छु		३४९
अहू ऋद्धिवान् भिक्षुहरू पनि छन्		३५०
२- पढेको मन्त्र किन बिर्सिइन्छ ?		३५२
पढेको मन्त्र नआउनाको कारण		३५२
मन्त्र आउनाको कारण		३५८
३- कसलाई वारी र पारी भन्दछन् ? (क)		३६३
४- कसलाई वारी र पारी भन्दछन् ? (ख)		३६७
११. सङ्गारव ब्राह्मण (ख)	३६६-३७१	
परिचय		३६९

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
१- पढेको मन्त्र किन बिसिइन्छ ?		३७०
१२. साढावासी ब्राह्मण गृहपतिहरू ३७२-४१८		
परिचय		३७२
१- दुर्गति र सुगतिको हेतु		३७४
दश-अधर्मचर्याले दुर्गतिमा पुऱ्याउँछ		३७६
(त्रिविध कायिक अकुशलकर्म, चतुर्विध वाचिक अकुशलकर्म, त्रिविध मानसिक अकुशलकर्म)		
दशधर्मचर्याले सुगतिमा पुऱ्याउँछ		३८२
(त्रिविध कायिक कुशलकर्म, चतुर्विध वाचिक कुशलकर्म, त्रिविध मानसिक कुशलकर्म)		
धर्मचारी इच्छित ठाउँमा पुग्नसक्छ		३८५
२- अपर्णक धर्मोपदेश		३८८
आस्तिकवाद र नास्तिकवाद		३८९
(नास्तिकवाद, आस्तिकवाद)		
क्रियावाद र अक्रियावाद		३९६
(अक्रियावाद, क्रियावाद)		
हेतुवाद र अहेतुवाद		४०१
(अहेतुवाद, हेतुवाद, आरुप्यलोक छैन, भव-निरोध छैन)		
चारप्रकारका पुद्गलहरू		४११

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
आफूलाई तापदिने पुद्गल		४१३
अर्कालाई तापदिने पुद्गल		४१४
आफूलाई र अर्कालाई तापदिने पुद्गल		४१५
आफूलाई र अर्कालाई ताप नदिने पुद्गल (तथागत उत्पन्न)		४१६
१३. सिद्धामोग्गल्लान ब्राह्मण	४१६-४२४	
परिचय		४१९
१- चारप्रकारका कर्महरू		४२०
१४. सुद्धिक भारद्वाज ब्राह्मण	४२५-४३२	
परिचय		४२५
सुद्धिक नामहरू		४२६
१- ब्राह्मण शुद्ध हुन्छ		४२९
१५. सेल ब्राह्मण	४३३-४६६	
परिचय		४३३
तुरित र अतुरित चारिका		४३४
१- बुद्धमाथि प्रसन्नता		४३८
केणिय जटिलको निम्तो		४३९
सेल ब्राह्मण बुद्धकहाँ गए		४४६

	विषय:	पृष्ठ:	पृष्ठ:
	सेलको प्रव्रज्या		४५१
	केणिय जटिलकहाँ भोजन		४६१
	परिषद्का साथ सेलको अरहत्व		४६४
१६.	सोणदण्ड ब्राह्मण	४६७-४६७	
	परिचय		४६७
१-	सोणदण्ड ब्राह्मणद्वारा जातिवादको खण्डन		४७१
	बुद्धकहाँ जान नदिने ब्राह्मणहरूको प्रयास		४७४
	सोणदण्ड ब्राह्मणद्वारा बुद्धको वर्णन		४७६
	सोणदण्ड ब्राह्मण बुद्धकहाँ गए		४७८
	कति कारणले ब्राह्मण हुन्छ ?		४८३
	सोणदण्डद्वारा जातिवादको खण्डन		४८५
	शील प्रज्ञा-कथा		४९१
	सोणदण्डले उपासकत्व ग्रहण गरे		४९५
	बन्दनाको तरिका		४९६
१७.	हुँहुँक जातिक ब्राह्मण	४९८-५०२	
	परिचय		४९८
१-	ब्राह्मण कसरी हुन्छ ?		५०१
१८.	हेमक माणव	५०३-५०६	
	परिचय		५०३

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
१- हेमक माणवको प्रश्न		५०५
नामावली		५०८
शब्दावली		५३२
गाथा-सूची		६०९

बुद्धकालीन ब्राह्मण

(भाग-३)

Dhamma.Digital

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

१. पारासरिय ब्राह्मण

प रि च य

थेरगाथा अट्टकथात्ते^१ उल्लेख गरे अनुसार पारासरिय ब्राह्मण राजगृहको एक ब्राह्मण कुलमा जन्मी ठूलो भएपछि उनले तीनै वेदहरू पारङ्गत गरेका थिए । पारासर गोत्रका भएकाले यिनको नाम 'पारासरिय' भन्ने रहन गएको हो भनी उपर्युक्त अट्टकथात्ते उल्लेख गरेको छ । यिनले धेरै ब्राह्मणहरूलाई वेद-मन्त्र पढाउँदथे । भगवान् बुद्ध राजगृहमा आउनु भएको वेलामा बुद्धको प्रभाव देखेर यिनको मनमा महत् श्रद्धा उत्पन्न भएको थियो । यसै श्रद्धाको कारणले गर्दा यिनी पछि प्रव्रजित भएका हुन् । प्रव्रजित भएको केही समयमै विपश्यना-ध्यान अभिवृद्धि गरी यिनले अरहत्-फल साक्षात्कार गरे ।

धेरै समय अघिको एक जन्ममा यिनी ब्याधाको रूपमा जन्मेका

---

१. थेर. गा. अ. क. I. पृ. २२९-३०: पारासरियत्थेरस्स गाथावण्णना, एककनिपातवण्णना ।

भिए । त्यसबखत पियदस्सी (= प्रियदर्शी) भन्ने बुद्ध भगवान् लोकमा उत्पन्न हुनु भएको थियो । एकदिन पियदस्सी बुद्ध, यी ब्याधा विचरण गर्ने जङ्गलको एक ठाउँमा, उनलाई संग्रह गर्ने विचारले निरोध-समापत्ति ध्यानमा बस्नुभयो । अनि, मृगहरू खोज्दै जङ्गलमा घुमिरहँदा पियदस्सी बुद्धलाई देखेर यिनले वहाँको सम्मानमा पद्मफूलहरूद्वारा एक छाप्रो बनाई सातदिनसम्म सम्मानपूर्वक नमस्कार गरी पूजागरे । पद्मफूलहरू ओइलाएर जानेहुनाले दिनदिनै नयाँ नयाँ फूलहरूद्वारा उक्त छाप्रो सजाउँदथे । एक सप्ताह बितेपछि निरोधसमापत्ति ध्यानबाट उठी शास्ताले भिक्षुसङ्घको सम्झना गर्नुभयो र सम्झनेबित्तिकै असीहजार जति भिक्षुहरू त्यहाँ भेला भएर 'मधुर धर्मोपदेश सुन्नेछौं' भनी देवताहरू पनि त्यहाँ एकत्रित भएका थिए भनी उक्त अट्कथाले उल्लेख गरेको छ । त्यहाँ महासम्मेलन भयो । अनि पियदस्सी बुद्धले अनुमोदन धर्मोपदेश गर्नुहुँदै उक्त ब्याधा (पारासरिय) ले देव-मनुष्यसम्पत्ति पाउने तथा हाल बुद्धको पालामा श्रावकबोधी प्राप्त गर्ने भविष्यवाणी प्रकट गर्नुभई वहाँ फर्केर जानुभयो^१ ।

वर्तमान बुद्धको पालामा भिक्षु भएर अरहत् भइसकेपछि उक्त अतीतका कुराहरू अपदानपालिमा^२ स्वयंले पनि यसरी बताएका छन् —

१. थेर. गा. अ. क. I. पृ. २२९: पारासरियत्थेरस्सणाथावण्णना, एककनिपातवण्णना ।

२. अप. दा. पा. I. पृ. ४०९: पदुमकूटागारियत्थेर अपदानं ।

“मिगलुद्दो पुरे आसिं, अरञ्जे^१ कानने अहं ।
पसुतं^२ मिगमेसन्तो, आहिण्डामि अहं तदा ॥”

आफ्नो प्रतिपत्तिको सम्बन्धमा समीक्षा गर्दै थेरगाथापालिमा^३
यस्तो उल्लेख गरेका छन्—

“छफस्सायतने हित्वा, गुत्तद्वारो सुसंचुतो ।
अघमूलं वमित्वान^४, पत्तो मे आसवक्खयो’ति ॥”

× × ×

उता, थेरगाथा अट्टकथाकै दोश्रो भाग (पृ. १७) मा चाहिं पारासरिय ब्राह्मणलाई पारापरिय ब्राह्मण भनी लेखेको छ । त्यस अनुसार उनी श्रावस्तीमा एक ब्राह्मण महाशाल कुलक पुत्र भई जन्मेका थिए । ठूला भएपछि गोत्रको नामले नै उनको नाम ‘पारापरिय’ रहन गएको हो भन्ने कुरा पनि उही उल्लेख भएको छ ।

-
१. सिंहलमा: ‘विपिने’ ।
  २. बालन्दा पालिमा: ‘पसदं’ ।
  ३. थेर. गा. पा. पृ. २६१: पारापरियत्थेरगाथा, एककनिपातो, अ. क. I. पृ. २२९.
  ४. स्याममा: ‘वमेत्वान’ ।

थेरगाथापालि^१ र त्यसको अट्टकथा दोश्रो भागमा 'पारापरिय' र मज्झिमनिकाय^२ र थेरगाथाअट्टकथा पहिलो भागमा^३ चाहिं 'पारासरिय' भनी उल्लेख भएको छ । मज्झिमनिकायट्टकथा इन्द्रिय-भावना सूत्रवर्णनामा चाहिं पारासरिय ब्राह्मणको बारेमा कुनै कुरा उल्लेख भएको छैन ।

तीनै वेदहरू अध्ययन गरिसकेपछि तथा ब्राह्मण-शिल्पमा पारङ्गत भएपछि एकदिन, जेतवन विहारमा भगवान्छे धर्मोपदेश गरिरहनु भएको वेलामा उनी त्यहाँ गई परिषद्को एक छेउमा बसिरहेका थिए । अनि शास्ताले उनको मनोभावलाई बुझ्नु भई 'इन्द्रियभावना सूत्र'^४ को उपदेश सुनाउनु भएको थियो र सूत्रको उपदेश सुनिसकेपछि उनी प्रव्रजित भएका थिए । त्यस सूत्रको विषयमा चिन्तन गरी जुन कुराहरू उनले व्यक्त गरेका हुन् ती कुराहरू थेरगाथापालि^५मा उल्लेख भएका छन्^६ । यसरी चिन्तन गर्दै आयतनहरूको विषय-सम्बन्धमा विषयनाध्यान

-
१. पृ. २६१: पारापरियथेरगाथा, एककनिपात; पृ. ३४२ र ३६०: पारापरियथेरगाथा, वीसतिनिपात ।
  २. III. पृ. ४०४ इन्द्रियभावनासुत्तं ।
  ३. पृ. २२९: पारासरियथेरस्सगाथावण्णना, एककनिपातवण्णना ।
  ४. म. नि. III. पृ. ४०४.
  ५. पृ. ३४२: पारापरियथेरगाथा, वीसतिनिपात ।
  ६. थेर. गा. अ. क. II. पृ. १७: पारापरियथेरगाथावण्णना, वीसति-निपातवण्णना ।

बढाई केही समयमै उनले अरहत्-फल प्राप्त गरे । अरहत् भइसकेपछि आफूले जुन ढंगले चिन्तन गरेका थिए त्यस विषयमा प्रकाश पार्दै थेरगाथापाल्लिमा^१ बीस गाथाद्वारा वास्तविकता देखाएको छ । ती मध्ये उदाहरणकोनिमित्त केही गाथाहरू यहाँ प्रस्तुत गरेको छु—

१. “समणस्स अहु चिन्ता, पारापरियस्स^२ भिक्खुनो ।
एककस्स निसिन्नस्स, पविवित्तस्स कायिनो^३ ॥
२. “किमानुपुब्बं पुरिसो, कि वत्तं^४ कि समाचारं^५ ।
अत्तनो किच्चकारीस्स, न च कच्च विहेठये ॥
३. “इन्द्रियानि मनुस्सानं, हिताय अहिताय च ।
अरक्खितानि अहिताय, रक्खितानि हिताय च ॥
४. “इन्द्रियानेव सारक्खं, इन्द्रियानि च गोपर्यं ।
अत्तनो किच्चकारीस्स, न च कच्च विहेठये ॥

-
१. पृ. ३४२: पारापरियत्थेरगाथा, वीसतिनिपात ।
  २. स्याममा: 'पारासरिय' ।
  ३. यो गाथा सङ्गितीकारहरूले भनेका हुन् ।
  ४. स्याममा: 'वत्तं' ।
  ५. सिंहलमा: 'समाचरं' ।

५. “चक्खुन्द्रियं चे रूपेसु, गच्छन्तं अनिवारयं ।
अनादीनवदस्सावी, सो दुक्खा न हि मुच्चति^१ ॥०००”

अर्थ—

१—“एकान्तमा एकलै बसी ध्यान गरिरहेका पारापरिय (पारासरिय) भिक्षुले यस्तो चिन्तन गर्नथाले ।

२—“अर्कालाई कष्ट नदिने तथा आफ्नो कृत्य सम्पादन गर्ने ले सर्वप्रथम व्रत र सदाचार पूरा गर्नुपर्छ ।

३—“मनुष्यहरूका इन्द्रियहरू हित र अहितकानिमित्त हुन्छन्— इन्द्रियसंयम गरेमा हित हुन्छ र असंयम गरेमा अहित हुन्छ ।

४—“अतः अर्कालाई कष्ट नदिने तथा आफ्नो कृत्य सम्पादन गर्ने ले—सर्वप्रथम इन्द्रियहरूकै संयम र आरक्षा गर्न सक्नुपर्छ ।

५—“रूपको पछि पछि लाग्ने असंयमित चक्षु-इन्द्रियको दुष्परि-
णामलाई बुझ्नसक्नु पर्छ र त्यसलाई निवारण गर्न नसकेमा उ दुःखबाट मुक्त हुन सक्दैन ।०००”

यी गाथाहरू इन्द्रिय-निग्रह गर्ने विचार अनुरूप अरहत् हुनुभन्दा अगाडि नै पृथक्जनको अवस्थामा चिन्तन गरेका हुन् भनी थेरगाथा अट्टकथा^२ उल्लेख गरेको छ ।

१. थेर. गा. पा. पृ. ३४२: पारापरियत्थेरगाथा ।

२. II. पृ. ७४: पारापरियत्थेरगाथावण्णना ।

यसपछि जुन सत्ताइस (२७) गाथाहरू थेरगाथापालि (पृ. ३६०) मा उल्लेख भएका छन्—तिनीहरू चाहिँ—शास्ता परिनिर्वाण भइसक्नु भएपछि, शास्ताका केही श्रावकहरू परिनिर्वाण भइसकेपछि तथा आफ्नो परिनिर्वाण हुने समय पनि आएपछि पारापरिय (पारासरिय) स्थविरले—आफ्नो मनमा लागेको शासनिक चिन्तन र समीक्षाको रूपमा—बताएका हुन् भनी थेरगाथा अट्टकथा, दोश्रो भाग पृष्ठ ७५ ले उल्लेख गरेको छ ।

यसपछि पारापरिय (पारासरिय) स्थविर परिनिर्वाण भएका कुरा पनि थेरगाथापालि पृष्ठ ३६२ मा यसरी उल्लेख भएको छ—

“इदं वत्वा सालवने, सम्मणो भावितिन्द्रियो ।

ब्राह्मणो परिनिब्बायी, इसि खीणपुनब्भवो’ति ॥”

× × ×
Dhamma.Digital

माथि लेखिएका कुराहरू र सूत्रमा लेखिएका कुराहरू अध्ययन गर्दा यो भन्नसकिन्छ कि—भगवान् बुद्धले कजङ्गलस्थित सुवेलुवनमा पारासरियको अन्तेवासी उत्तर माणवको कारणमा जुन इन्द्रिय भावना सम्बन्धीका कुराहरू बताउनु भएको छ—ती कुराहरू पारासरिय ब्राह्मणलाई पनि जेतवन विहारमा बताउनु भएको थियो भन्ने निश्चयमा पुग्नसकिन्छ ।

उनी कहाँका हुन् भन्ने बारेमा चाहिँ निर्णय गर्नु गहारो पछि ।

किनभने ?—एक ठाउँमा राजगृहका र अर्को ठाउँमा श्रावस्तीका भन्ने कुरा माथि उल्लेख भएका छन् ।

पारासरिय वा पारापरियले चर्चा गरेका इन्द्रियसंयम सम्बन्धी कुराहरूमाथि विचार गर्दा भन्ने पारासरिय वा पारापरिय भन्ने दुइ व्यक्ति होइनन् बल्कि एउटै पुरुषको दुइवटा नामकरण भएको हो भनी निश्चयपूर्वक भन्न सकिन्छ ।

× × ×

पारासरिय नामहरू

(१) पारासरिय ब्राह्मण—यिनी राजगृहवासी ब्राह्मण हुन् । यिनी तीनै वेदहरूमा पारङ्गत थिए । यिनका उत्तर भन्ने माणव शिष्य थिए । जो एकदिन, कजङ्गलस्थित सुवेलुवनमा बसिरहनु भएका बुद्धकहाँ गएका थिए । त्यसबखत यिनको कारणमा भगवान्ले 'इन्द्रियभावना-मुत्तं' को उपदेश गर्नुभएको थियो । जुन कुरा अगाडि अनुदित भएको छ ।

(२) पारासरिय ब्राह्मण—यिनी बोधिसत्व युगमा तक्ष-शिलाका एक प्रमुख आचार्य थिए । यिनले एक क्रूरस्वभावको ब्राह्मण शिष्य देखेर उसलाई 'क्रूर काम नगर' भनी अर्ति दिएका थिए ।

शिल्पविदद्या अध्ययन गरिसकेपछि सो ब्राह्मण शिष्य वाराणशीमा फर्केर गई, अरू काम गर्न नसकी धनुष-बाण लिएर व्याधा भई जीविका गर्नथाल्यो । एकदिन, शिकारमा केही नपाए पछि एक अन्धी तथा बुढी आमा बाँदरनीलाई सेवा गरिरहेका दुइ दाजु भाई बाँदरहरू सहित बुढी बाँदरनीलाई समेत मारेर घर फर्किरहेको वेलामा उसको घरमा चटचाँगु परी घरका जहान र केटाकेटीहरू समेत जलेर मरे । अनि बाटामा आइरहेको उसलाई त्यो खबर सुनाउनासाथ बोकी ल्याइरहेका तीनवटा मृत बाँदरहरूलाई त्यहीँ फाली वस्त्र-शस्त्र छाडी नाङ्गै घरतिर लाग्यो । घरमा पुग्दा चटचाँगुले ध्वस्त भएको घरको पाखो भत्केर टाउकोमा लागी टाउको फुट्यो । त्यसै समयमा पृथ्वी फाटेर उ डुबन थाल्यो । त्यसवेला उसले आफना गुरु पारासरिय ब्राह्मणको अर्तिलाई सम्झन थाल्यो । जा. अ. क. I.-II. पृ. ५१२: चुल्लनन्दिजातकं, नं. २२२.

(३) पारासरिय ब्राह्मण—यी बोधिसत्व थिए । यिनी ब्राह्मण आचार्य थिए र तक्षशिलामा बस्दथे । यिनकहाँ त्यसताकाका क्षत्री, ब्राह्मण कुमारहरू आई अध्ययन गर्दथे । वाराणशी राजाका छोरा ब्रह्मदत्त कुमार पनि यिनकहाँ गई वेद तथा शिल्प शास्त्रहरू अध्ययनगरी विदा लिई फर्केर जान लाग्दा यिनको रौद्रस्वभाव देखेर बोधिसत्व आचार्यले उनलाई 'रौद्र काम गरेर पाएको राज्य चाँडै नै बिलाएर जान्छ' भनी अर्ति सुनाएका थिए । फर्केर गइसकेपछि उनले राज्य पाए । उनका, उनी जस्तै रौद्रस्वभावका पिङ्गिय भन्ने पुरोहित ब्राह्मण थिए । उनको सल्लाह अनुसार राजाले त्यसताकाका एकहजार राजाहरूलाई समात्नलगाई उनीहरूका आँखाहरू फिँकी बलीदिन लगाए । त्यसपछि

राजा रुखमनि वसिरहेको वेलामा, रुखमाथि एक गिद्धले मासू खाइसकेको एक तीखो हाडको टुक्रा खसाल्दा सो हाडले राजाको देब्रेतिरको आँखामा घोचीदियो र उनको आँखा फुट्यो । यसबेला उनले—‘यही कारण देखेर त्यसबखत आचार्य पारासरिय ब्राह्मणले मलाई ‘रौद्र काम नगर’ भनी भनेका होलान् भनी सम्झे । जा. अ. क. III. पृ. १०९: वेनसाख वा धोनसाख जातकं, नं. ३५३.

(४) पारासरिय वा पारापरिय थेर— यिनी, भिक्षु हुनुभन्दा अघि पारासरिय भन्ने ब्राह्मण थिए । जेतवन विहारमा भगवान्‌ले देशनागनु भएको इन्द्रियभावना सूत्रको उपदेश सुनेर प्रव्रजित भएका थिए । पछिगएर अरहत् पनि भए । यिनलाई पारापरिय थेर पनि भन्दछन् । थेर. गा. अ. क. II. पृ. १७: पारापरियत्थेरगाथावण्णना, वीसत्तिनिपातवण्णना ।

Dhamma.Digital

मूल सूत्र —

१-पारासरिय वादको निराकरण

यस्तो मैले सुनें ? ।

एक समय भगवान् कजङ्गलस्थित^२ (कजङ्गल नामक निगम) सुवेलुवनमा^३ (=सुवेणुवनमा) बसिरहनु भएको थियो । अनि पारासरियको अन्तेवासी (=शिष्य) उत्तर माणव जहाँ भगवान्

-
१. म. नि. III. पृ. ४०४: इन्द्रियभावनासुत्तं, अ. क. IV. पृ. २२२.
  २. स्याममा: 'कजङ्गल'; नालन्दा पालिमा: 'गजङ्गल' । यो कजङ्गल निगम, मध्य जनपदको पूर्वदिशातिर पर्छ भन्ने कुरा मनो. र. पू. I. पृ. २६५: एककनिपातवण्णनाबाट प्रष्ट बुकिन्छ । (हेर लेखकको बु. वि. पृ. ९५ को पादटिप्पणीमा ।)
  ३. स्याममा: 'वेलुवन', सिंहल र रोमनमा: 'मुखेलुवन'; अट्टकथामा: 'मूखेलुवन' । पपं.सू. IV.पृ. २२२: इन्द्रियभावनासुत्तवण्णनाले यस्तो नामक रुख जाति हो भनी प्रष्टसँग उल्लेख गरेको छ र यस्ता रुखहरू भएका वनमा भगवान् बसिरहनु भएको थियो भन्ने कुरा पनि उहीँ उल्लेख भएको छ ।

हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पारासरियको अन्तेवासी उत्तर माणवलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

आँखाले रूप नहेर्नु इन्द्रियसंयम हो

“हे उत्तर ! पारासरिय ब्राह्मणले (आफना) शिष्यहरूलाई इन्द्रिय-भावना (= इन्द्रिय-संयम) सम्बन्धी उपदेश गर्छन् के ?”

“भो गौतम ! गर्छन्, पारासरिय ब्राह्मण (आफना) शिष्य-हरूलाई इन्द्रिय-भावना सम्बन्धी उपदेश गर्छन् ।

“हे उत्तर ! कसरी पारासरिय ब्राह्मण (आफना) शिष्यहरूलाई इन्द्रिय-भावना सम्बन्धी उपदेश गर्छन् त ?

“भो गौतम ! आँखाले रूप नहेर्नु, कानले शब्द नसुन्नु — भो गौतम ! यसरी पारासरिय ब्राह्मण (आफना) शिष्यहरूलाई उपदेश गर्छन् ।”

“उत्तर ! त्यसोभए, पारासरिय ब्राह्मणको कथनानुसार— अन्धो भावितेन्द्रिय (= इन्द्रियसंयमी) हुन आउँछ, बहिरो भावितेन्द्रिय हुन आउँछ । किनभने ? उत्तर ! अन्धोले आँखाले रूप देख्दैन, बहिरोले कानले शब्द सुन्दैन ।”

यस्तो भन्नुहुँदा, पारासरियको अन्तेवासी उत्तर माणव नाजवाफ भई चूपलागेर, घोस्सेमुटो लगाई, शीर निहुन्याई, चिन्तित भई, निःशब्द भई बसे । यो देखेर (नगिचमा बसिरहनु भएका) आयुष्मान् आनन्दलाई (भगवान्‌ले) सम्बोधन गर्नुभयो—

“आनन्द ! अर्कें ढंगले पारासरिय ब्राह्मण शिष्यहरूलाई इन्द्रिय-भावना सम्बन्धी उपदेश गर्छन्; आनन्द ! अर्कें ढंगले आर्य-विनयमा अनुपम इन्द्रिय-भावना हुन्छ !”

“भगवान् ! यही त्यो समय हो, सुगत ! यही त्यो समय हो जो कि भगवान्‌ले आर्य-विनयको अनुपम इन्द्रिय-भावना सम्बन्धी उपदेश गरियोस् । भगवान्‌सँग सुनेर भिक्षुहरूले धारण गर्नेछन् (पढ्नेछन्) ।”

“आनन्द ! त्यसोभए सुन, रात्ररी मनमा राख भन्नेछु ।”

“हवस्, भन्ते” भनी आयुष्मान् आनन्दले भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिनुभयो । अनि भगवान्‌ले यस्तो भन्नुभयो—

अनुपम इन्द्रिय-भावना

(१) “आनन्द ! कसरी आर्य-विनयमा अनुपम इन्द्रिय-भावना (= इन्द्रिय-संयम) हुन्छ त ? आनन्द ! यहाँ, आँखाले रूप देख्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता (= मनाप) उत्पन्न हुन्छ, अप्रसन्नता (= अमनाप) उत्पन्न हुन्छ, तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता (= मनापामनाप) उत्पन्न हुन्छ । उ (त्यसलाई) यसरी जान्दछ—‘मेरो (मनमा) यो

प्रसन्नता (=मनाप) उत्पन्न भयो, यो अप्रसन्नता (=अमनाप) उत्पन्न भयो, तथा यो प्रसन्नता र अप्रसन्नता (मनापामनाप) उत्पन्न भयो । त्यो संस्कारिक (=बनाइएको=कृत्रिम) हो, स्थूल (=ओलारिकं) हो, हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न (=पटिच्च समुत्पन्नं) भएको हो । (तिनी-हरूमध्ये) जो उपेक्षा^१ हो—यही नं शान्त छ, प्रणीत (=उत्तम) छ । (यस्तो विचार गर्दा) उत्पन्न भएको उसको त्यो प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध हुन्छ र उपेक्षा (चित्त)

१. यहाँ उल्लेख भएको 'उपेक्षा' लाई विपश्यना-ध्यानमय उपेक्षालाई चरमलक्ष राखी 'उपेक्षा' भनिएको हो । विपश्यना-ध्यानमय उपेक्षालाई अरूप्रकारका उपेक्षाहरूभन्दा शान्त र प्रणीत मानिन्छ । यसप्रकारको उपेक्षामा कुनै किशिमको जलन वा डाह हुन्न ।

अतः सो भिक्षुले—चक्षुद्वारमा रूपारम्मण हुँदा जुन त्यहाँ इष्टारम्मणको कारणबाट उत्पन्न हुने प्रसन्नता हो; चक्षुद्वारमा रूपारम्मण हुँदा जुन त्यहाँ अनिष्टारम्मणको कारणबाट उत्पन्न हुने अप्रसन्नता हो; अत्रवा मध्यस्थ अवस्थामा उत्पन्न हुने जुन प्रसन्नता र अप्रसन्नता हो—त्यसबाट आफूलाई रञ्जित हुन वा दूषित हुन वा मोहित हुन नदिई, परिग्रह गरी विपश्यना-मध्यस्थतामा आफूलाई राख्छ । यसै अवस्थालाई यहाँ सूत्रमा 'उपेक्षा उपस्थित हुन्छ' भनी भनिएको हो । पप. सू. IV. पृ. २२२: इन्द्रियभावनासुत्तवर्णना ।

उपस्थित हुन्छ । आनन्द ! जस्तै—आँखा हुने ? पुरुषले आँखा उघार्छ वा बन्द गर्छ, बन्द गर्छ वा उघार्छ । आनन्द ! यस्तैगरी—जसको यति चाँडै, यति तुरुन्तै, यति सरलतापूर्वक उत्पन्न भएको प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध भई उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ—आनन्द ! यसैलाई आर्य-विनयमा आँखाद्वारा जानिने रूपविषयमा (= चक्खुविञ्जयेसु रूपेसु) अनुपम इन्द्रिय-भावना (= इन्द्रिय-संयम) भनी भन्दछ ।

(२) “आनन्द ! फेरि यहाँ, कानले शब्द सुन्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ । उ (त्यसलाई) यसरी जान्दछ—‘मेरो (मनमा) यो प्रसन्नता उत्पन्न भयो, यो अप्रसन्नता उत्पन्न भयो तथा यो प्रसन्नता र अप्रसन्नता उत्पन्न भयो । त्यो संस्कारिक हो, स्थूल हो, हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएको हो । (तिनीहरूमध्ये) जो उपेक्षा हो—यही नै शान्त छ, प्रणीत छ ।’ (यस्तो विचार गर्दा) उत्पन्न भएको उसको त्यो प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध हुन्छ र उपेक्षा (चित्त)

१. यहाँ ‘आँखा हुने’ भनी कुनै पनि आँखाको रोग नहुने, स्वस्थ आँखा हुनेलाई भनिएको हो । आँखामा रोग हुने अथवा स्वस्थ आँखा नहुनेको आँखा उघार्नु र बन्दगर्नुमा ढिलाइ हुन्छ । अतः यस्तो आँखा हुनेलाई यहाँ ‘आँखा हुने’ भनिएको होइन । स्वस्थ आँखा हुनेलाई ‘आँखा हुने’ भनिएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. २२२: इन्द्रियभावनासुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

उपस्थित हुन्छ । आनन्द ! जस्तै — कुनै बलवान् पुरुषले सरलतापूर्वक चुट्की बजाउँछ । आनन्द ! त्यसैगरी—जसको यति चाँडै, यति तुरुन्तै, यति सरलतापूर्वक उत्पन्न भएको प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध भई उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ—आनन्द ! यसैलाई आर्य-विनयमा कानद्वारा जानिने शब्द विषयमा (= सोतविञ्ज्येसु सद्देशु) अनुपम इन्द्रिय-भावना (= इन्द्रिय-संयम) भनी भन्दछ ।

(३) “आनन्द ! फेरि यहाँ नाकले गन्ध सुँघ्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ । उ (त्यसलाई) यसरी जान्दछ—‘मेरो (मनमा) यो प्रसन्नता उत्पन्न भयो, यो अप्रसन्नता उत्पन्न भयो तथा यो प्रसन्नता र अप्रसन्नता उत्पन्न भयो । त्यो संस्कारिक हो, स्थूल हो, हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएको हो । (तिनीहरूमध्ये) जो उपेक्षा हो—यही नै शान्त छ, प्रणीत छ ।’ (यस्तो विचार गर्दा) उत्पन्न भएको उसको त्यो प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध हुन्छ र उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ । आनन्द ! जस्तै—ढल्केको पद्मपत्रमा परेको पानी खस्छ बस्दैन । आनन्द ! त्यस्तैगरी—जसको यति चाँडै, यति तुरुन्तै, यति सरलतापूर्वक उत्पन्न भएको प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध भई उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ—आनन्द ! यसैलाई आर्य-विनयमा नाकद्वारा जानिने गन्धविषयमा (= घाणविञ्ज्येसु गन्धेषु) अनुपम इन्द्रिय-भावना (= इन्द्रिय-संयम) भनी भन्दछ ।

(४) फेरि यहाँ, जिभ्रोले रस चाख्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ । उ (त्यसलाई) यसरी जान्दछ—‘मेरो (मनमा) यो प्रसन्नता उत्पन्न भयो...। त्यो संस्कारिक हो,...। (तिनीहरूमध्ये) जो उपेक्षा हो—यही नै शान्त छ, प्रणीत छ ।’ (यस्तो विचार गर्दा) उत्पन्न भएको उसको त्यो प्रसन्नता,...निरुद्ध हुन्छ र उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ । आनन्द ! जस्तै—कुनै बलवान् पुरुषले जिभ्रोको टुप्पोमा जम्मा भएको थूकलाई अथवा कफलाई (खेलपिण्ड) निरायासपूर्वक थुक्छ । आनन्द ! त्यस्तैगरी—जसको यति चाँडै,...उत्पन्न भएको प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध भई उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ—आनन्द ! यसैलाई आर्य-विनयमा जिभ्रोद्वारा जानिने रसविषयमा (= जिह्वाविञ्जेव्येसु रसेसु) अनुपम इन्द्रिय-भावना (= इन्द्रिय-संयम) भनी भन्दछ ।

(५) “फेरि यहाँ, शरीरले छोएको अनुभव गर्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ,...। उ (त्यसलाई) यसरी जान्दछ—‘मेरो (मनमा) यो प्रसन्नता उत्पन्न भयो...। त्यो संस्कारिक हो...। (तिनीहरूमध्ये) जो उपेक्षा हो—यही नै शान्त छ, प्रणीत छ ।’ (यस्तो विचार गर्दा) उत्पन्न भएको उसको त्यो प्रसन्नता, ... निरुद्ध हुन्छ र उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ । आनन्द ! जस्तै—कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चेको बाहुलाई पसार्छ वा पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ । आनन्द ! त्यस्तैगरी—जसको यति चाँडै,...उत्पन्न भएको प्रसन्नता,

अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध भई उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ—आनन्द ! यसैलाई आर्य-विनयमा शरीरद्वारा जानिने स्पर्शविषयमा (= कायविञ्जयेसु पोट्टुब्बेसु) अनुपम इन्द्रिय-भावना (= इन्द्रिय-संयम) भनी भन्दछ ।

(६) “फेरि यहाँ, मनले मनको विषय जान्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ,...। उ (त्यसलाई) यसरी जान्दछ—‘भैरो (मनमा) यो प्रसन्नता उत्पन्न भयो...। त्यो संस्कारिक हो...। (तिनीहरूमध्ये) जो उपेक्षा हो—यही नै शान्त छ, प्रणीत छ।’ (यस्तो विचार गर्दा) उत्पन्न भएको उसको त्यो प्रसन्नता, ... निरुद्ध हुन्छ र उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ । आनन्द ! जस्तै—कुनै बलवान् पुरुषले दिनभरी (घाममा) तातिएको फलामे कराईमा (= अयो कटाहे) दुइ वा तीन थोपा पानी खसाल्छ; पानीको थोपा खस्नमा जति ढिलाई हुन्छ त्योभन्दा चाँडैनै खसेको त्यो पानीको थोपा सुक्छ । आनन्द ! त्यस्तैगरी—जसको यति चाँडै, ... उत्पन्न भएको प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध भई उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ—आनन्द ! यसैलाई आर्य-विनयमा मनद्वारा जानिने मनको विषयमा (= मनोविञ्जयेसु धम्मेषु) अनुपम इन्द्रिय-भावना (= इन्द्रिय-संयम) भनी भन्दछ ।

“आनन्द ! यसरी आर्य-विनयमा अनुपम इन्द्रिय-भावना हुन्छ ।

शैक्ष-प्रतिपद्

“आनन्द ! कसरी शैक्ष-प्रतिपद् हुन्छ ? आनन्द ! यहाँ, आँखाले रूप हेर्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ । उ उत्पन्न भएको त्यस प्रसन्नताद्वारा, अप्रसन्नताद्वारा तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नताद्वारा पीडित हुन्छ (= अट्टीयति), लज्जित हुन्छ (=हरायति), घृणित हुन्छ (=जिगुच्छति) । कानले शब्द सुन्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ... । उ उत्पन्न भएको त्यस प्रसन्नताद्वारा,... पीडित हुन्छ,... । नाकले गन्ध सुँघदा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ,... । उ उत्पन्न भएको त्यस प्रसन्नताद्वारा,... पीडित हुन्छ,... । जिभ्रोले रस चारुदा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ,... । उ उत्पन्न भएको त्यस प्रसन्नताद्वारा,... पीडित हुन्छ,... । शरीरले छोएको अनुभव गर्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ,... । उ उत्पन्न भएको त्यस प्रसन्नताद्वारा,... पीडित हुन्छ,... । मनले मनको विषय जान्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ,... । उ उत्पन्न भएको त्यस प्रसन्नताद्वारा,... पीडित हुन्छ, ... । आनन्द ! यसरी शैक्ष-प्रतिपद् हुन्छ ।

आर्य-भावितेन्द्रिय

“आनन्द ! कसरी भावितेन्द्रिय-आर्य (=अरहत्, निक्लेशी)

हुन्छ ? आनन्द ! यहाँ, आँखाले रूप हेर्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ । (१) यदि उ 'प्रतिकूलमा' (= पटिक्कूले = अरुचिकर, मन नपर्ने अथवा घृणा युक्त विषयमा) 'अप्रतिकूल-संज्ञी भई' (= अप्पटिक्कूल सञ्जी = रुचिकर, मनपर्ने अथवा घृणारहित-संज्ञी भएर) विहार गर्न चाहन्छ भने,—उ त्यहाँ, 'अप्रतिकूल संज्ञी भई' विहार गर्छ । (२) यदि उ, 'अप्रतिकूलमा' 'प्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार

१. यहाँ 'प्रतिकूल' भनेको अरुचिकर, अनुकूल नमिलेको अथवा घृणा युक्तलाई भनिएको हो । यसको विपरीत 'अप्रतिकूल' हो ।

अतः आफूलाई अनुकूल नहुने अथवा घृणा युक्त विषयलाई देखेर यदि त्यसलाई रुचिकरको भावले हेर्नचाहन्छ भने त्यस अरुचिकर विषयमाथि मैत्रीको भावनाले वा धातुमनसिकारको भावनाले अथवा कसिणभावनाद्वारा रुचिकर बनाई बस्छ । द्वेषपूर्ण विषयमाथि पनि अद्वेषभावनाले हेरी बस्छ । त्यसैले सूत्रमा 'प्रतिकूलमा अप्रतिकूल-संज्ञी भई विहार गर्छ' भनी भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. २२२: इन्द्रियभावनासुत्तवण्णना ।

२. 'शुभ, सुन्दर तथा मनोरम्य' आदि विषयहरूलाई पनि 'शुभ, सुन्दर तथा मनोरम्य' भनी ग्रहण नगरी, त्यस्ता मनोरञ्जित गर्नसक्ने विषयमा पनि अशुभ-भावनाद्वारा अथवा अनित्यादि भावनाद्वारा 'प्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्छ । पपं. सू. IV. पृ. २२२: इन्द्रिय-भावनासुत्तवण्णना ।

गर्न चाहन्थ भने,—उ त्यहाँ 'प्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्छ ।
 (३) यदि उ 'प्रतिकूलमा पनि अप्रतिकूलमा पनि' 'अप्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्थ भने उ त्यहाँ, 'अप्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्छ । (४) यदि उ 'अप्रतिकूलमा पनि प्रतिकूलमा पनि' 'प्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्थ भने—उ त्यहाँ, 'प्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्छ । (५) यदि उ 'प्रतिकूललाई पनि अप्रतिकूललाई पनि'—यी दुवैलाई—पन्छाएर 'उपेक्षी तथा स्मृतिसम्प्रजन्य भई' विहार गर्न चाहन्थ भने—उ त्यहाँ, 'उपेक्षी' (= मध्यस्थ) भई, 'स्मृतिसम्प्रजन्य भई' विहार गर्छ ।

“आनन्द ! फेरि यहाँ, कानले शब्द सुन्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, . । नाकले गन्ध सुँघ्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, . . । जिभ्रोले रस चाख्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, . . . । शरीरले छोएको अनुभव गर्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, . . . । मनले मनको विषयलाई जान्दा भिक्षुको (मनमा)

१. कसरी 'उपेक्षी' (= मध्यस्थ) हुन्छ भने—इष्टारम्मण भएपनि अनिष्टारम्मण भएपनि अर्थात् राम्रो र असल भएपनि राम्रो र असल भनी ग्रहण गर्दैन, नराम्रो तथा खराब भएपनि नराम्रो र खराब भनी ग्रहण गर्दैन । यसरी राम्रो नराम्रोको कारणबाट उत्पन्न हुने सौमनस्य र दौर्मस्यलाई पन्छाई मध्यस्थ रहन्छ । भनाइको मतलब दुवैलाई 'वेदनामात्र हो' भन्ने विचार लिई बस्छ । पपं. सू. IV. पृ. २२३: इन्द्रियभावनासुत्तवण्णना ।

प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, । (१) यदि उ 'प्रतिकूलमा' 'अप्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्छ भने—उ त्यहाँ 'अप्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्छ । (२) यदि उ 'अप्रतिकूलमा' 'प्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्छ भने—उ त्यहाँ 'प्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्छ । (३) यदि उ 'प्रतिकूलमा पनि अप्रतिकूलमा पनि' 'अप्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्छ भने—उ त्यहाँ 'अप्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्छ । (४) यदि उ 'अप्रतिकूलमा पनि प्रतिकूलमा पनि' 'प्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्छ भने—उ त्यहाँ, 'प्रतिकूल-संज्ञी भई' विहार गर्छ । (५) यदि उ प्रतिकूललाई पनि अप्रतिकूललाई पनि—यी दुवैलाई—पन्छाएर 'उपेक्षी तथा स्मृतिसम्प्रजन्य भई' विहार गर्न चाहन्छ भने—उ त्यहाँ, 'उपेक्षी भई, स्मृतिसम्प्रजन्य भई' विहार गर्छ । आनन्द ! यसरी भावितेन्द्रिय-आर्य हुन्छ ।

बुद्धको अनुशासनी

“आनन्द ! यसरी मैले आर्य-विनयको इन्द्रिय-भावनाको बारेमा बताएँ, शैक्ष-प्रतिपदको बारेमा बताएँ, भावितेन्द्रिय-आर्यको बारेमा बताएँ । आनन्द ! श्रावकहरू प्रति हितंषी भावना राख्ने, अनुकम्पक हुने शास्ताले अनुकम्पा राखी जे कर्तव्य गर्नुपर्ने हो—त्यो मैले पूरा गरेको छु । आनन्द ! यी वृक्षमूलहरू (= रुखमनिका भूमिभागहरू) छन्, यी शून्यागारहरू (= निर्जन घरहरू) छन्, आनन्द ! ध्यान गर,

प्रमादी नहोऊ, पछि पश्चात्तापी हुनुपर्ने नहोऊ । तिमिहरूको निमित्त यही हामीहरूको अर्ति बुद्धि (= अनुसासनि) हो? ।”

यति भन्नु भएपछि, आयुष्मान् आनन्दले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

-
१. “एतानि, आनन्द, स्वखमूलानि, एतानि सुञ्जागारानि, कायथानन्द, मा पमादत्थ, मा पच्छा विप्पटिसारिनो अहुवत्थ । अयं वो अम्हाकं अनुसासनी’ति ॥” म. नि. III. पृ. ४०९: इन्द्रियभावनासुत्तं ।

२. पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मण

प रि च य

यी पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मण श्रावस्तीवासी हुन् । यिनको नाम 'कोच्छ' हो । शरीरवर्ण पिङ्गल भएकोले यिनलाई 'पिङ्गलकोच्छ' भनिएको हो भनी पपञ्चसूदनीले (II. पृ. १९४) उल्लेख गरेको छ । यिनी विद्वान् त छंदै थिए । यस बाहेक, त्यसताकाका सञ्जी, गणी, गणाचार्यहरूले आ-आफना सिद्धान्त अनुरूप धर्महरू प्रतिपादन गरेका छन् वा छैनन् भन्ने विषयको चर्चा विशेषरूपले गर्दै यिनी हिड्दथे । एकदिन, बुद्धकहाँ गएर यिनले यस्तै प्रश्न बुद्धसँग पनि सोधेका थिए र बुद्धले—त्यस किशिमको कुराबाट कुनै सार न निकलने भएकोले, सार खोज्ने पुरुषको उपमा युक्त उपदेश यिनलाई सुनाउनु भएको थियो । जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा उल्लेख भएको पाइन्छ । उपदेश सुनिसकेपछि प्रभावित भएका यी ब्राह्मण बुद्ध, धर्म तथा सञ्जको शरणमा गएका कुरा पनि सूत्रकै अन्तमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

×

×

×

मूल सूत्र --

१-सार खोजने पुरुष

यस्तो मैले सुनें ? ।

एक समय भगवान्, श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो । अनि पिङ्गलकोच्छ^२ ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! सङ्घी, गणी, गणाचार्य, प्रसिद्ध, यशस्वी तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूबाट साधुसम्मत पाएका—(१) पूरण-

१. म. नि. I. पृ. २४८: चूलसारोपमसुत्तं, अ. क. II. पृ. १९४.

२. पिङ्गल भनेको कौलो वर्ण हो । कोच्छ भनेको ब्राह्मणको नाम हो । पिङ्गल वर्णको भएकोले 'पिङ्गल कोच्छ' भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. १९४: चूलसारोपमसुत्तवण्णना ।

कश्यप^१, (२) मक्खलिगोसाल^२, (३) अजितकेसकम्बली^३, (४) पकुधकच्चायन^४, (५) सञ्जयबेलट्टपुत्र^५, र (६) निगण्ठनाटपुत्रादि^६ जस्ता जुन भ्रमण ब्राह्मणहरू हुन्—यी सबैले आफ्नो प्रतिज्ञा (= सिद्धान्त) लाई बुद्दछन् वा बुद्दैनन्? अथवा केहीले बुद्दछन्, केहीले बुद्दैनन्?”

“ब्राह्मण ! सबैले आफ्नो प्रतिज्ञा (= सिद्धान्त) लाई बुद्दछन् वा बुद्दैनन् अथवा केहीले बुद्दछन् केहीले बुद्दैनन् भन्ने कुरालाई

-
१. पूरणकश्यप भन्ने कस्ता हुन् भन्ने विषयमा हेर लेखकको बु. प. भा-१, पृ. १ देखि ७२ सम्म ।
  २. मक्खलिगोसाल भन्ने कस्ता हुन् भन्ने विषयमा हेर लेखकको बु. प. भा-१, पृ. ७३ देखि ९५ सम्म ।
  ३. अजितकेसकम्बली भन्ने कस्ता हुन् भन्ने विषयमा हेर लेखकको बु. प. भा-१, पृ. ९६ देखि १०७ सम्म ।
  ४. पकुधकच्चायन भन्ने कस्ता हुन् भन्ने विषयमा हेर लेखकको बु. प. भा-१, पृ. १०८ देखि ११९ सम्म ।
  ५. सञ्जयबेलट्टपुत्र भन्ने कस्ता हुन् भन्ने विषयमा हेर लेखकको बु. प. भा-१, पृ. १२० देखि १३१ सम्म ।
  ६. निगण्ठनाटपुत्र भन्ने कस्ता हुन् भन्ने विषयमा हेर लेखकको बु. प. भा-१, पृ. १३२ देखि ३४५ सम्म ।

छाडिदेऊ, भइहाल्यो^१ । ब्राह्मण ! बरु तिमीलाई धर्मोपदेश गर्नेछु; त्यसलाई सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मणले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो —

उपमाहरू

(१) “ब्राह्मण ! जस्तै—सार^२ चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सारको खोजी गर्दै जाँदा महानस्कन्ध भएको रुख भेट्टाएर पनि सारबाट दूर भई, सारलाई छाडी, फल्गु (फेगु काम नलाग्ने) लाई छाडी, छाला (= रुखको छाला) लाई छाडी, बोकालाई छाडी—पात सहितको हाँगा काटेर ‘यही सार (= सारवान् काठ) हो’” भनी लिएर

१. उनीहरूको कुरामा अनैर्याणिकता देखाउँदा कुनै फल नदेखिने भएकोले र उपमाद्वारा अर्थ संग्रहगरी अगाडि देखाउने विचारले वहाँले “भइहाल्यो छाडिदेऊ, तिमीलाई धर्मोपदेश गर्नेछु” भनी भन्नु भएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. १९४: चूलसारोपमसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. यहाँ ‘सार’ भनी कुनै रुखको सारवान् काठलाई भनिएको हो अथवा रुखको स्कन्धलाई भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नसक्नु पर्छ । ‘सार’ को अर्थ ‘काठ’ पनि हो ।

जान्छ । अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यस्तो भन्छ—‘यो भद्र पुरुषले सार (=रुखको मुख्य सारवान् काठ) लाई चिन्न सकेन, फल्गुलाई चिन्न सकेन, छालालाई चिन्न सकेन, बोक्रालाई चिन्न सकेन, पात सहितको हाँगालाई चिन्न सकेन । सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुषले सार (=रुखको मुख्य सारवान् काठ) को खोजी गर्दै जाँदा महानस्कन्ध भएको रुख भेट्टाएर पनि सारबाट दूर भई, सारलाई छाडी, फल्गुलाई छाडी, छालालाई छाडी, बोक्रालाई छाडी—पात सहितको हाँगा काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर गयो । सार (=काठ) बाट लिनुपर्ने जुन सार (=काठ) को काम हो त्यो पनि उसले लिनसक्ने छैन^१ ।’

(२) “ब्राह्मण ! जस्तै—सार चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सार (=सारवान् काठ) को खोजी गर्दै जाँदा महानस्कन्ध भएको रुख भेट्टाएर पनि सार (=सारवान् काठ) बाट दूर भई, सारलाई छाडी, फल्गुलाई छाडी, छालालाई छाडी, बोक्रा काटेर ‘यही सार (=सारवान् काठ) हो’ भनी लिएर जान्छ । अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यस्तो भन्छ—‘यो भद्र पुरुषले सारलाई चिन्न सकेन, फल्गुलाई चिन्न सकेन, छालालाई चिन्न सकेन, बोक्रालाई चिन्न सकेन । सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुषले सारको खोजी

---

१. सारवान् काठबाट जुन गाडाको चक्का आदि बनाउने काम हो त्यो काम लिनसक्ने छैन भनी भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. १९३: महासारोपमसुत्तवर्णना ।

गदँ जाँदा महानस्कन्ध भएको रुख भेट्टाएर पनि सारबाट दूर भई, सारलाई छाडी, फल्गुलाई छाडी, छालालाई छाडी, बोक्रा काटेर 'यही सार हो' भनी लिएर गयो । सारबाट लिनुपर्ने जुन सारको काम हो त्यो पनि उसले लिनसक्ने छैन ।'

(३) "ब्राह्मण ! जस्तै—सार चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सारको खोजी गदँ जाँदा महानस्कन्ध भएको रुख भेट्टाएर पनि सारबाट दूर भई, ...छाला काटेर 'यही सार हो' भनी लिएर जान्छ । अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यस्तो भन्छ—'यो भद्र पुरुषले सारलाई चिन्न सकेन, ... । सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुषले सारको खोजी गदँ जाँदा महान स्कन्ध भएको रुख भेट्टाएर पनि सारबाट दूर भई, ...छाला काटेर 'यही सार हो' भनी लिएर गयो । सारबाट लिनुपर्ने जुन सारको काम हो त्यो पनि उसले लिनसक्ने छैन ।'

(४) "ब्राह्मण ! जस्तै—सार चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सारको खोजी गदँ जाँदा महान स्कन्ध भएको रुख भेट्टाएर पनि सारबाट दूर भई, ...फल्गु (फेगु) काटेर 'यही सार हो' भनी लिएर जान्छ । अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यस्तो भन्छ—'यो भद्र पुरुषले सारलाई चिन्न सकेन, ... । सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुषले सारको खोजी गदँ जाँदा महान स्कन्ध भएको रुख भेट्टाएर पनि सारबाट दूर भई, ...फल्गु (फेगु) काटेर 'यही सार हो' भनी लिएर गयो । सारबाट लिनुपर्ने जुन सारको काम हो त्यो पनि उसले लिनसक्ने छैन ।'

(५) “ब्राह्मण ! जस्तै—सार चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सारको खोजी गर्दै जाँदा महानस्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर सारबाट (सारवान् रूखको काठबाट) सारनै (सारवान् रूखको स्कन्ध नै) काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर जान्छ । अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यस्तो भन्छ— ‘यो भद्र पुरुषले सारलाई चिन्न सक्थो, फल्गुलाई चिन्न सक्थो, छालालाई चिन्न सक्थो, बोक्रालाई चिन्न सक्थो, पात सहित हाँगालाई चिन्न सक्थो । सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुषले सारको खोजी गर्दै जाँदा महानस्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर सारबाट सारनै काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर गयो । सारबाट लिनुपर्ने जुन सारको काम हो (= काठको काम हो) त्यो पनि उसले लिनसक्ने छ ।’

उपमेयहरू

Dhamma.Digital

(१) “ब्राह्मण ! त्यस्तैगरी—यहाँ, कुनै पुरुष ‘जन्म जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख-दोर्मनस्य, उपायासद्वारा दुःखमा डुबिरहेको छ, दुःखमा परेको छ । के, यो दुःखेदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्तगर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला के?’ भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको उ लाभसत्कार यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । अनि उ त्यो लाभसत्कार यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । त्यो

लाभसत्कार यशकीर्तिद्वारा उसले—‘म लाभसत्कार यशकीर्तिवान् छु, यी अरू भिक्षुहरू अप्रसिद्ध छन् र अ-प्रभावशाली छन्’ भनी आफूलाई उच्च र अरूलाई नीच ठान्दछ । लाभसत्कार यशकीर्ति बाहेक जुन अरू उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्दैन, कोशिस गर्दैन; अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्छ । ब्राह्मण ! जस्तै त्यो सार चाहने... पुरुषले... सारलाई छाडी... पात सहितको हाँगा काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर जान्छ र जो त्यो सारबाट लिनुपर्ने सारको काम हो त्यो पनि उसले लिन सक्दैन । ब्राह्मण ! यस्तै नै—यो पुरुषलाई भन्दछु ।

(२) “ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै पुरुष ‘जन्म, जरा,... उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छु । के, यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्तगर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला के ?’ भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको उ लाभसत्कार यसकीर्तिको लाभी हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभसत्कार यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई नीच ठान्दैन । लाभसत्कार यशकीर्ति बाहेक जुन अरू उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ; अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । उ शीलसम्पदाको आराधना गर्छ । उ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले—‘म शीलवान् कल्याण धर्मी छु, यी अरू भिक्षुहरू दुःशीली पाप धर्मी छन्’ भनी आफूलाई उच्च र अरूलाई

नीच ठान्दछ । शीलसम्पदा बाहेक जुन अरु उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्दैन, कोशिस गर्दैन; अलछी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्छ । ब्राह्मण ! जस्तै त्यो सार चाहने...पुरुषले...सारलाई छाडी...बोक्रा काटेर 'यही सार हो' भनी लिएर जान्छ र जो त्यो सारबाट लिनुपर्ने सारको काम हो त्यो पनि उसले लिन सक्दैन । ब्राह्मण ! यस्तै नै—यो पुरुषलाई भन्दछ ।

(३) “ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै पुरुष 'जन्म, जरा,...उपायासद्वारा ...दुःखमा परेको छु । के, यो दुःखदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्तगर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला के ?' भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको उ लाभसत्कार यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्न, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभसत्कार यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरुलाई नीच ठान्दैन । लाभसत्कार यशकीर्ति बाहेक जुन अरु उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ; अलछी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । उ शीलसम्पदा आराधना गर्छ । उ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ तर सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरुलाई नीच ठान्दैन । (बल्कि) शीलसम्पदा बाहेक जुन अरु उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ; अलछी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । उ समाधिसम्पदाको आराधना गर्छ । उ त्यो समाधिसम्पदाद्वारा

सन्तुष्ट हुन्छ सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । त्यो समाधिसम्पदा-द्वारा उसले—‘म समाहित एकाग्रचित्त छु, यी अरू भिक्षुहरू असमाहित विभ्रान्तचित्त भएका छन्’ भनी आफूलाई उच्च र अरूलाई नीच ठान्दछ । समाधिसम्पदा बाहेक जुन अरू उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्दैन, कोशिस गर्दैन; अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्छ । ब्राह्मण ! जस्तै त्यो सार चाहने पुरुषले ..सारलाई छाडी ..छाला (=रुखको छाला) काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर जान्छ र जो त्यो सारबाट लिनुपर्ने सारको काम हो त्यो पनि उसले लिन सक्दैन । ब्राह्मण ! यस्तै—यो पुरुषलाई भन्दछु ।

(४) ‘ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै पुरुष ‘जन्म, जरा, उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छ । के, यो दुःखदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्तगर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला के?’ भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको उ लाभसत्कार यशकीर्तिको लाभो हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभसत्कार यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई नीच ठान्दैन । लाभसत्कार यशकीर्ति बाहेक जुन अरू उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ; अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । उ शीलसम्पदाको आराधना गर्छ । उ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ तर सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन ।

त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई नीच ठान्दैन । (बल्कि) शीलसम्पदा बाहेक जुन अरू उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ; अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । उ समाधिसम्पदाको आराधना गर्छ । उ त्यो समाधिसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ तर सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो समाधिसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई नीच ठान्दैन । (बल्कि) समाधिसम्पदा बाहेक जुन अरू उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ; अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । उ ज्ञानदर्शनको आराधना गर्छ । उ त्यो ज्ञानदर्शन सम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । त्यो ज्ञानदर्शन सम्पदाद्वारा उसले 'म जानेर देखेर विहार गर्छु, यी अरू भिक्षुहरू नजानी नदेखी विहार गर्छन्' भनी आफूलाई उच्च र अरूलाई नीच ठान्दछ । ज्ञानदर्शन बाहेक जुन अरू उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्दैन, कोशिस गर्दैन; अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्छ । ब्राह्मण ! जस्तै त्यो सारचाहने

-
१. 'पञ्चाभिज्ञा' लाई यहाँ 'ज्ञानदर्शन' भनिएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. १९३: महासारोपमसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । (१) ऋद्धिविध-ज्ञान, (२) दिव्यश्रोत-ज्ञान, (३) दिव्यचक्षु-ज्ञान, (४) चेतोपरिय-ज्ञान तथा (५) पूर्वनिवासानुस्मृति-ज्ञानलाई 'पञ्चाभिज्ञ-ज्ञान' भनिन्छ ।

...पुरुषले . सारलाई छाडी . फल्गु (फेगु) काटेर 'यही सार हो' भनी लिएर जान्छ र जो त्यो सारबाट लिनुपर्ने सारको काम हो त्यो पनि उसले लिनसक्दैन । ब्राह्मण ! यस्तैने—यो पुरुषलाई भन्दछु ।

(५) “ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै पुरुष 'जन्म, जरा, उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छु । के, यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्तगर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला के ?' भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको उ लाभसत्कार यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभसत्कार यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरुलाई नीच ठान्दैन । लाभसत्कार यशकीर्ति बाहेक जुन अरु उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ; अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । उ शीलसम्पदाको आराधना गर्छ । उ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ तर सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरुलाई नीच ठान्दैन । (बल्कि) शीलसम्पदा बाहेक जुन अरु उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ; अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । बरु उ समाधिसम्पदाको आराधना गर्छ । उ त्यो समाधिसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ तर सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो समाधिसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरुलाई नीच ठान्दैन । (बल्कि) समाधिसम्पदा बाहेक जुन अरु उत्तरोत्तर तथा

प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ; अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । बरु उ ज्ञानदर्शनको आराधना गर्छ । उ त्यो ज्ञानदर्शनद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ तर सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो ज्ञानदर्शनद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई नीच ठान्दैन । ज्ञानदर्शन बाहेक जुन अरु उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् ती धर्महरू साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ; अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन ।

रूपावचर-ध्यानहरू

१. प्रथमध्यान—“ब्राह्मण ! ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू भनेका कुनचाहि हुन्त ? ब्राह्मण ! यहाँ भिक्षु, कामबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, सबितर्क सविचार युक्त, विवेकजः (= ध्यानजः) प्रीति-सुख भएको प्रथमध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो ।

२. द्वितीयध्यान—“ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, वितर्क-विचारलाई शान्त गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्र गरी, वितर्क-विचार रहित, समाधिजः प्रीति-सुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो ।

३. तृतीयध्यान—“ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, प्रीतिलाई पनि

त्यागी, उपेक्षी भई, स्मृतिवान्, ज्ञानवान् भई शरीरद्वारा सुखानुभव गर्छ - जसलाई आर्यहरू भन्दछन् - 'उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने ।' त्यस्तो तृतीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञान-दर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो ।

४. चतुर्थध्यान— 'ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, सौमनस्य तथा दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्तगरी, सुख र दुःखलाई त्यागी दुःख र सुख नभएको, स्मृति-उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो ।

अरूपावचर-ध्यानहरू

१. अनन्तआकाश— 'ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, सर्वतो रूप-संज्ञालाई अतिक्रमण गरी, प्रतिघ (- मानसिक द्वेषभाव) संज्ञालाई अन्तगरी, नानात्व-संज्ञालाई मनन नगरी— 'अनन्त-आकाश' भनी आकाशानन्त्यायतन (समाधि) लाई प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो ? ।

---

१. कसरी प्रथमादिध्यानहरू ज्ञानदर्शनभन्दा श्रेष्ठ भएको हो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा पपं. सू. II. पृ. १९५: चूलसारोपमसुत्तवण्णनाले 'प्रथमादिध्यानहरूबाटै निरोधसमापत्तिमा पुग्न सकिने हेतु भएकोले 'प्रथमादिध्यानहरू' ज्ञानदर्शनभन्दा प्रणीततर भएको हो' भनी उल्लेख गरेको छ ।

२. अनन्तविज्ञान—‘ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, सर्वतो आकाशानन्त्यायतन (समाधि) लाई अतिक्रमण गरी, ‘अनन्तविज्ञान’ भनी विज्ञानन्त्यायतन (समाधि) लाई प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो ।

३. आकिञ्चन्यायतन—“ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, सर्वतो विज्ञानन्त्यायतनलाई अतिक्रमण गरी, ‘केही छैन’ भनी आकिञ्चन्यायतन (समाधि) लाई प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो ।

४. नैवसंज्ञानासंज्ञा—“ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, सर्वतो आकिञ्चन्यायतनलाई अतिक्रमण गरी, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन (समाधि) लाई प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो ।

५. संज्ञावेदयितनिरोध—“ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, सर्वतो नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई अतिक्रमण गरी, संज्ञावेदयितनिरोध (= संज्ञाद्वारा विदित हुने पनि निरोध) लाई प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो । ब्राह्मण ! यिनीहरूनै ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू हुन् ।

“ब्राह्मण ! जस्तै—सार (= सारवत् काठ) चाहने, सार खोज्ने, सारको खोजी गर्दै जाने पुरुषले महान् स्कन्ध भएको रुख भेट्टाएर सारबाट (= रुखको स्कन्धबाट) सारनै (= रुखको स्कन्धनै)

काटेर 'यही सार हो' (= यही सारवत् रुखको स्कन्ध हो) भनी लिएर जान्छ र सारबाट (= काठबाट) लिनुपर्ने जुन काम हो त्यो काम पनि लिन्छ । ब्राह्मण ! यस्तैनै—यो पुरुषलाई भन्दछु ।

“ब्राह्मण ! यसरी यो ब्रह्मचर्य न लाभसत्कार यशकीर्तिको-निमित्त हो, न शीलसम्पदानिसंसकोनिमित्त हो, न समाधिसम्पदानि-संसकोनिमित्त हो, न ज्ञानदर्शनानिसंसकोनिमित्त हो । ब्राह्मण ! जे यो भच्युत चित्तविमुक्ति (= अरहत् फल विमुक्ति) हो—ब्राह्मण ! यसैको-निमित्त यो ब्रह्मचर्य हो । यही सार हो, यही भन्त हो ।”

यस्तो भन्नुहुँदा, पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! ... आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासककहो भनी तपाइ गौतमले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

३. बावरी ब्राह्मण

प रि च य

अतीतकथा

काष्टवाहन राज्यको स्थापना

वाराणशीवासी अद्वितीय एक सिकर्मी आचार्य अतीत समयमा थिए । यीनका सोह्रजना प्रमुख शिष्यहरू थिए । ती प्रत्येक सोह्रजना शिष्यहरूका एक एक हजार शिष्यहरू थिए । जम्मा यी सोह्र-हजार सत्रजना सिकर्मी आचार्य शिष्यहरू सबै वाराणशीको उपनिश्रय लिई जीविका गर्दथे ।

एकदिन, यिनीहरू पहाड नजिक गई, त्यहाँका रुखहरू ढाली, तिनीहरूका काठबाट अनेकविध प्रासादलाई चाहिने सरसामानहरू तयार पारी नौका (कुल्लं) बनाई गङ्गा गङ्गाबाट वाराणशी गए । उनीहरूले त्यहाँका राजालाई यदि प्रासादको आवश्यक परेको रहेछ भने एकतले,

डुइतले देखि लिएर साततलेसम्मको प्रासाद बनाइदिन्थे । यदि राजालाई प्रासादको आवश्यकता परेको रहेनछ भने बनाइएका काठका सरसामान-हरू अरूलाई बेची त्यसद्वारा पुत्रदारहरूको परिपोषण गर्दथे ।

आचार्य सिकर्मीले “सँधैभरी सिकर्मी कामले जीविका चलाउन सकिन्न । बुढेसकालमा यो कामगर्नु पनि सजिलो हुने छैन” भन्ने सोची शिष्य सिकर्मीहरूलाई सम्बोधन गरे—“तातहो ! उदुम्बरादि (= दुम्नी आदि) कमसल खालका रुखका काठहरू ल्याइदेऊ ।” उनीहरूले त्यस्ता रुखका काठहरू ल्याइदिए । अनि उनले ती काठहरूबाट पक्षि जस्तै बनाई, त्यसभित्र पसी अनेक यन्त्रहरू जडान गरे । काठको पक्षि भित्र-पसी गरुडराजा जस्तै आकाशमा उडेर जङ्गलमाथि चक्करमारी शिष्य-हरूको अगाडि उनी ओतहँ । त्यसपछि आचार्यले शिष्यहरूलाई यस्तो भने—

“तातहो ! यस्तैगरी तिमिहरूले पनि काष्ठवाहनहरू बनाऊ । अनि हामीहरूले सबै जम्बुद्वीपलाई लिनसक्नेछौं । राज्य लिएर राम्ररी जीविका गर्नेछौं । सँधैभरी सिकर्मीको विदघाद्वारा जीविका गर्न सजिलो हुने छैन ।”

उनीहरूले पनि त्यस्तैगरी काष्ठवाहनहरू बनाई आचार्यलाई देखाए । अनि, आचार्यले उनीहरूलाई भने-

“तातहो ! कुनचाहिँ राज्य लेओँत ?”

“आचार्य ! वाराणशी राज्य लेओँ ।”

“तातहो ! यो इच्छा नगर । यो राज्य लिए तापनि हामीहरू ‘सिकर्मी राजा, सिकर्मी युवराजा’ भन्ने सिकर्मीवादबाट मुक्त हुन सक्ने छौं । जम्बुद्वीप अति विशाल छ । त्यसकारण अर्कै कुनै राज्यमा जाऔं ।”

त्यसपछि, आयुधहरू सहित स-पुत्रदारहरू काष्ठवाहनमा बसी हिमालतिर उडेर गई, हिमालको अन्यतर नगरमा पसी राजदरबार अगाडि ओल्हीं राज्यलाई आचार्यलाई राज्याभिषेक दिए । अनि उनी काष्ठवाहन-राजाको नामले प्रसिद्ध भए । काष्ठवाहनबाट आएकाहरूले लिएको राज्य भएको हुनाले त्यहाँदेखि त्यस नगर र त्यस राज्यको नामनै काष्ठवाहन नगर र काष्ठवाहन राज्यले प्रख्यात हुनगयो ।

काष्ठवाहन राजा धार्मिक थिए । यस्तैगरी युवराजा र अमात्यस्थानमा नियुक्त भएका सोह्र शिष्यहरू पनि धार्मिक नै थिए । चारसंग्रह वस्तुद्वारा^१ राष्ट्रको संग्रहगरी राष्ट्रको अभिवृद्धि गरे । त्यो राष्ट्र निरुपद्रव थियो । नागरिकहरू तथा जानपदहरू “हाम्रा राजा भद्र छन्, राजपरिषद् पनि भद्र छ” भन्दै राजा तथा राजपरिषद्लाई ठूलो प्यार गर्दथे^२ ।

१. दान, प्रियवचन, अर्थचर्या र समानात्मतालाई चारसंग्रहवस्तु भन्दछन् । हेर. बु. गृ. भा-१, पृ. २०१.

२. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६१: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो । यो पारायण शब्द अट्टकथामा ‘पारायण’ र मूलपालिमा ‘पारायन’ छ ।

मध्यदेशसँग सम्बन्ध

अनि एकदिन, मध्यदेशबाट^१ व्यापारीहरू मालसामान लिएर काष्ठवाहन नगरमा गए । त्यसपछि उनीहरू उपहार लिएर राजासँग भेट्न गए । राजाले—“कहाँबाट आएका हौ ?” भनी सोधे ।

“महाराज ! हामीहरू वाराणशीबाट आएका हौं ।”

अनि राजाले, त्यहाँको सबै हालखबरहरू सोधेर “त्यसोभए तिमीहरूका राजासँग मेरो मित्रता कायम गराइदेऊ” भनी भने । उनीहरूले “हवस्, हुन्छ” भनी भने । राजाले उनीहरूको खानपानको व्यवस्था मिलाउन लगाए र जानेवेलामा उनीहरूलाई पुनः आदरपूर्वक बिदाइ गरे । अनि, वाराणशीमा पुगी उनीहरूले राजालाई सबै समाचारहरू सुनाए । यत्तिकैमा वाराणशी राजाले “काष्ठवाहन देशबाट आउने व्यापारीहरूलाई आजदेखि कुनै भन्सारकर लाग्नेछैन” भनी घोषणा गरी “काष्ठवाहन राजासँग मेरो मित्रता रहोस्” भनी भेरी बजाउन लगाई नगर घुमाउन लगाए । अनि त्यहाँदेखि, उनीहरू दुवै राजाहरू अदृष्ट-मित्रहरू भए । उता काष्ठवाहन राजाले पनि भेरी बजाई नगर घुमाउन लगाई “आजदेखि वाराणशी देशबाट आउने व्यापारीहरूलाई कुनै कर लाग्ने छैन र उनीहरूको खानाखर्चको व्यवस्था

---

१. कसलाई मध्यदेश भन्दछ भन्ने कुरा बुञ्ज्कोनिमित्त बु. वि. पृ. ९५ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

पनि मिलाइ दिइनेछ” भनी घोषणा गरे । त्यसपछि, वाराणसी राजाछे काष्ठवाहन राजालाई एक पत्र पठाए—“यदि तपाइको राज्यमा हेर्न वा सुन्न लायक कुनै आश्चर्य वस्तुहरू उत्पन्न भएमा हामीलाई पनि देखाउनुहोस्, सुनाउनुहोस् ।” काष्ठवाहन राजाछे पनि वाराणशी राजालाई त्यस्तैगरी एक पत्र पठाए^१ ।

यसरी पत्रसन्धी गरी बसिरहेका काष्ठवाहन राजालाई एक-दिन, अरुणोदयको वर्ण भएको अत्यन्त सुन्दर कार्पेटहरू (कम्बला) प्राप्तभए । यो देखेर राजाको मनमा “यो कार्पेटहरू, मेरा साथी वाराणशी राजालाई पठाउनुप-यो” भन्ने लागेर, दन्तकारहरूद्वारा आठवटा बुट्टेदार दन्तमय सन्दूकहरू (दन्त करन्दके) बनाउन लगाई, ती सन्दूकहरूमा ती कार्पेटहरू राख्न लगाई, चपरा विशेषज्ञद्वारा त्यसको बाहिर चपराद्वारा गोलाकार हुनेगरी राख्न लगाई ती आठैवटा गोलाहरू पुनः अर्को बाकसमा राख्न लगाई, कपडाले बेरी, राजमुद्राको लाहाछाप लगाई—“वाराणशी राजाकहाँ लैजाऊ” भनी एक पत्रका साथ अमात्यहरूलाई पठाए । पत्रमा चाहिँ “यो उपहार नगरको बीच अमात्यहरूको बीचमा हेर्नुपर्छ” भन्ने कुरा उल्लेख भएको थियो । अनि उनीहरूले लगी वाराणशी राजालाई दिए । पत्र पढी अमात्यहरू भेला गराई, नगरको बीच राजप्राङ्गणमा लाहाछाप तोडी, बेरेको कपडा फुकाल्न लगाई बाकस उघार्दा आठवटा चपराका डल्लाहरू देखेर राजाले यस्तो सोचे— “भकुण्डो खेल्ने वालकहरूलाई फैं मेरा साथीले मलाई चपराका डल्लाहरू

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६१: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।

पठाए ।” यति सोचेर राजा बेखुश भई चूपलागेर बसे । अनि एक चपराको डल्लो आफू बसेको आसनमा बजारी फुटालदा दन्तमय सन्दूक दुइभाग भई खोलियो । अनि त्यसभित्र भएको कार्पेट देखेर अरूहरू पनि फुटाल्न लगाएपछि सबैमा त्यस्तैगरी कार्पेटहरू देखे । फिजाएर हेर्दा राजप्राङ्गणमा सूर्यको चमक जस्तै चमक देखा परेको थियो र कार्पेट चाँहि लम्बाइमा सोह्रहात र चौडाइमा आठहात थियो । यो देखेर राजाले औंलाहरू भाँचनथाले र आकाशतिर फेटा उराल्न थाले । अनि “हाम्रा अदृष्ट-साथी काष्ठवाहन राजाले यस्तो उपहार पठाए । यस्ता साथी पाउनु सौभाग्यको कुरा हो” भन्दै राजा खुशी भए ।

अनि राजाले एक कपडा ब्यापारीलाई बोलाई त्यसको मूल्याङ्कन गराउन लगाउँदा कार्पेटहरू अनर्घ ठहरिएपछि राजाले यस्तो सोचनथाले —“पछि उपहार पठाउनेले पहिलेकाकोभन्दा दोब्बर बढता पठाउन सक्नुपर्छ । अब मैले साथीलाई के पठाऊँ ?”

त्यस समय कश्यप बुद्ध भगवान् उत्पन्न भई वाराणशीमा बस्दै हुनुहुन्थ्यो । अनि राजालाई यस्तो लाग्यो—“त्रिरत्नरूपी रत्नहरू-भन्दा ठूला रत्नहरू यो लोकमा अरू केही छैनन् । अतः मेरा साथीलाई त्रिरत्नरूपी रत्नहरू उत्पन्न भएका समाचार पठाउनपरो” यति सोचेर—

“बुद्धो लोके समुप्पन्नो हिताय सब्बपाणिनं ।

धम्मो लोके समुप्पन्नो सुखाय सब्बपाणिनं ।

सद्धो लोके समुप्पन्नो पुञ्जक्खेत्तं अनुत्तरंति ॥”

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६१: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।

अर्थात्—

“सबै प्राणीहरूको हितकोनिमित्त लोकमा बुद्ध उत्पन्न हुनु-
भएको छ ।

सबै प्राणीहरूको सुखकोनिमित्त लोकमा धर्म उत्पन्न भएको छ ।
अनुपम पुण्यक्षेत्र भएको सङ्ग लोकमा उत्पन्न भएको छ ।”

यो गाथाको अतिरिक्त कुनै एक भिक्षुको अरहत्सम्मका प्रतिपद्का कुराहरू समेत वर्णन गरी सुवर्णपत्रमा रातो मसीले (जाति हिङ्गुलकेन) लेखाउन लगाई मणिजडित बट्टामा राखी त्यसलाई पद्मा (मसारगल्ल) जडित बट्टामा राखी, अनि लालमणि जडित बट्टामा राखी पुनः त्यसलाई सुवर्णको बट्टामा राखी, त्यसलाई पनि चाँदीको बट्टामा राखी त्यसलाई दन्तमय बट्टामा राखी फेरि त्यसलाई काठको बट्टामा राखी तथा त्यसलाई एक कन्तुरमा राखी कन्तुरलाई कपडाले बेरी लाहाङ्गाप लगाए । त्यसपछि उत्तम हात्तीमाथि सुवर्णमय ध्वजा र सुवर्णमय अलंकार तथा सुवर्णजाल राख्न लगाई त्यसमाथि आसन राखी आसनमाथि सो कन्तुर राखी, स्वेतछत्र ओढाई अनेक सुगन्धित पुष्पहरूले पूजागरी, तालको पंखा हम्काउनेहरूद्वारा स्तोत्र गाउन लगाई, आफ्नो राज्यको सिमानासम्मको बाटो अलंकृत गराई, स्वयं राजाले त्यहाँसम्म सो कन्तुर लगे । त्यहाँ पुगेपछि राजाले सीमान्त प्रान्तका राजाहरूलाई उपहार पठाई—“यस्तैप्रकारले यो उपहार पठाइदिनु पर्छ” भनी सन्देश पठाए ।

यो सन्देश सुनेर त्यस त्यस राज्यका राजाहरूले सम्बन्धित

बाटोसम्म लिनगई महत् सत्कारपूर्वक काष्ठवाहन राज्यको सीमासम्म लगिदिए । यो सुनेर, काष्ठवाहन राजा पनि बाटोसम्म लिनआई त्यस्तै प्रकारले पूजासत्कार गरी नगरमा पुन्याई अमात्यहरू र नागरिकहरूलाई भेला गराए । अनि राजप्राङ्गणमा बेरिराखेको कपडा फुकाली कन्तुर उघार्दा त्यसभित्रको बट्टा देखे र क्रमैसँग बट्टाहरू उघार्दै हेर्दै जाँदा अन्तमा सुवर्णपत्र देखे । अनि “एकलाख कल्पभन्दा पनि अतिदुर्लभ हुने रत्न उपहार मेरा साथीले पठाए” भनी प्रसन्न भई “लोकमा बुद्ध उत्पन्न हुनुभएको छ भन्ने अघि कहील्यै नसुनेको कुरा सुन्नपाएँ; निश्चयनै बुद्धको दर्शनार्थ जानुपर्छ, धर्म सुन्नुपर्छ” भन्ने सोचेर राजाले अमात्यहरूलाई आमन्त्रण गरे— “बुद्ध, धर्म तथा सङ्घरत्नहरू लोकमा उत्पन्न भएकाछन्; अब तिमीहरू यस विषयमा के गर्नुपर्ला भन्ने ठान्दछौं ?” भनी सोधे । उनीहरूले भने—“महाराज तपाइ यहीं पखिरहनुहोस्, हाभी गएर समाचार बुझ्नेछौं ।”

Dhamma.Digital

कश्यप बुद्धको दर्शनार्थ गमन

त्यसपछि, सोह्रहजार^२ परिवार सहित सोह्र अमात्यहरू

-
१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६२: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।
  २. मनो. र. पू. I. पृ. १८२: मोघराज कथामा चाहिँ एकहजार परिवार सहित एक अमात्य मात्र गएको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

राजालाई अभिवादन गरी “यदि लोकमा बुद्ध उत्पन्न हुनुभएको छ भने हामीहरूको पुनः भेट हुनेछैन । यदि छैन भने पुनः फर्केर आउनेछौं” भनी विदा लिएर गए । राजाका भाञ्जाले सबैभन्दा पछि राजालाई अभिवादन गरी “म पनि जानेछु” भनी भने । “तात ! त्यसोभए, बुद्धोत्पाद भएको हो होइन भन्ने कुरा बुझी तिमी पुनः फर्केर आई मलाई भन्न आऊ ।” “हवस्, हुन्छ” भनी प्रत्युत्तर दिई उनी गए । उनीहरू सबै ठाउँ ठाउँमा एक एक रात बासबसी क्रमसँग वाराणशी पुगे । उनीहरू पुग्नुभन्दा अगाडिनै भगवान्को परिनिर्वाण भयो । अनि “को बुद्ध हुनुहुन्छ, कहाँ बुद्ध हुनुहुन्छ” भन्दै सबै विहारहरूमा घुमीहेर्दा उनीहरूले एक भिक्षु भेटे र उनीसँग सोधे । उनले उनीहरूलाई “बुद्ध भगवान् परिनिर्वाण भइसक्नु भयो” भनी सुनाए । “अहो ! त्यत्ति टाढाको बाटोदेखि आएर पनि हामीले बुद्धको दर्शन गर्न पाएनौं” भनी रोदनगरी उनीहरूले “भन्ते ! भगवान्ले दिनुभएका उपदेशहरू छुन् के ?” भनी सोधे । “उपासक हो ! छुन्—त्रिशरणमा प्रतिष्ठित हुनुपर्छ, पञ्चशील-हरू समादान गर्नुपर्छ, अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ शीलमा बस्नुपर्छ, दानादि दिनुपर्छ र प्रव्रजित पनि हुनुपर्छ ।” यो सुनेर भाञ्जाहुने एकजना बाहेक अरू सबै प्रव्रजित भए । भाञ्जाहुने चाहिं परिभोगधातु’ लिएर काष्ठवाहन देशतिर लागेर गए । यिनले भगवान्को पानी छात्री र एकजना धर्म तथा विनयधर स्थविर भिक्षु पनि साथमा लिएर गए ।

-
१. बोधिवृक्ष तथा पात्रचीवरादि वस्तुहरूलाई परिभोगधातु भन्दछन् सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६३: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।

क्रमैसंग काष्ठवाहन नगरमा पुगी—“लोकमा बुद्ध उत्पन्न भएर पनि परिनिर्वाण समेत भइसक्नु भयो” भनी राजालाई सुनाई भगवान्ले दिनुभएको अति उपदेशलाई पनि सुनाए । अनि स्थविर भिक्षुकहाँ गई धर्मोपदेश सुनी राजाले विहार बनाउन लगाई, चैत्य स्थापना गराई, बोधिवृक्ष रोपण गराई, त्रिशरणमा बसी नित्य पञ्चशीलहरू पालन गर्नथाले । त्यसपछि अष्टाङ्गयुक्त उपोसथशील पालनगरी दानादि दिई, आयु छउञ्जेलसम्म बसी मृत्युपछि उनी कामावचर देवलोकमा उत्पन्न भए । ती प्रव्रजित भएका सोह्रहजार भिक्षुहरू पनि पृथग्जनभावमै मृत्यु भई उनै राजाका परिचारकहरू भई कामावचर देवलोकमै उत्पन्न भए ।

वर्तमानकथा

सबै श्रावस्तीमै जन्मे

एक बुद्धको समयसम्म देवलोकमै समय बित्ताई, हात्रा मौतम बुद्ध भगवान् उत्पन्न हुनुभन्दा अगावै देवलोकबाट च्युत भई, प्रसेनजित् राजाका पिता कोशल राजाका पुरोहित आचार्यको छोरा भई काष्ठ-वाहन राजा जन्मे । उनको नाम बावरी थियो । उनी तीन महापुरुष

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६३: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।

लक्षणहरूले सुसम्पन्न थिए^१ । तीनै वेदमा पारङ्गत थिए । अपना पिता परलोक भएपछि बावरीले पुरोहित स्थान पाए^२ । अरू बाँकी सोह्रहजार परिवारहरू पनि देवलोकबाट च्युत भई भ्रावस्तीमै विभिन्न ब्राह्मण कुलहरूमा जन्मे । यीमध्ये सोह्र प्रमुख शिष्यहरूले बावरीसँग शिल्पशास्त्रहरू अध्ययन गरे । अरू बाँकी सोह्रहजार शिष्यहरूले यी सोह्रजना प्रमुख शिष्यहरूसँग शिक्षा ग्रहण गरे । यसरी काष्ठवाहन राजाका पालाका सोह्रजना प्रमुख शिष्यहरूका साथ सोह्रहजार परिवारहरू सबै अहिले पनि एकै ठाउँमा भेलाहुन पुगे ।

प्रसेनजित् कोशलका पिता कोशलराजा परलोक भएपछि प्रसेनजित् राजालाई अभिषेक गरे । बावरी आचार्य यिनको पनि पुरोहित भए । प्रसेनजित् राजाले बावरीलाई अपना पिताले दिइराखेका भोगसम्पत्तिहरूको अतिरिक्त अरू थप भोगसम्पत्तिहरू पनि प्रदान गरे । किशोर छँदा प्रसेनजित् कोशलले बावरी आचार्यसँग नै शिल्पशास्त्रहरू पढेका थिए^३ ।

१. के के तीन लक्षणहरू हुन् भन्ने कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रको गा. नं. ४७ मा उल्लेख भएका छन् ।

२. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६३: वत्थुगाथावण्णना; मनो. र. पू. I. पृ. १८२: मोघराजकथा ।

३. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६३: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।

बावरी प्रव्रजित भए

एकदिन, एकान्तमा बसिरहेका बावरीको मनमा “आफूले सीकेका शास्त्रहरूमा सार खोजेर हेर्दा कुनै सम्परायिक-सार नदेखेपछि, कुनै प्रव्रज्यात्वमा प्रव्रजित भई सम्परायिक-सार खोज्नेछु” भन्ने लागे-पछि? उनले प्रसेनजित् कोशल राजालाई यस्तो भने—

“महाराज ! म प्रव्रजित हुन चाहन्छु ।”

“आचार्य ! तपाइ रहँदा मलाई मेरा पिता रहेको जस्तै लाग्छ; अतः तपाइ प्रव्रजित नहुनुहोस् ।”

“महाराज ! भइहाल्यो, म प्रव्रजितनै हुनेछु ।”

जब राजाले रोक्न सकेनन् तब राजाले—“त्यसोभए, बिहान र बेलुकी मैले देख्नसक्ने स्थानमा बस्नुभई राजोदघानमै प्रव्रजित हुनुहोस्” भनी प्रार्थना गरे । अनि बावरी सोह्रहजार परिवारहरूका साथ, सोह्र प्रमुख शिष्यहरूका साथ^१ तपस्वी प्रव्रज्यात्वमा प्रव्रजित भई राजोदघानमै बस्नथाले । चतुप्रत्ययद्वारा उपस्थान गरी बिहान र बेलुकी वशानार्थ राजा त्यहाँ जानथाले^२ ।

१. मनो. र. पू. I. पृ. १८२: मोघराजकथा ।

२. यी सोह्र शिष्यहरू को को हुन् भन्ने कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रको गा. नं. ३१-३५ मा उल्लेख भएका छन् ।

३. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६३: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।

बावरी गोदावरो गए

एकदिन, अन्तेवासीहरूले आचार्य बावरीलाई यस्तो भने—

“हे आचार्य ! नगर समीपमा बस्ने प्रव्रजितहरूलाई धेरै बिघ्न-बाधाहरू आइपर्थन् । अतः कतै निर्जन स्थानमा जाऔं र निर्जन तथा स्वच्छ ठाउँमा बसौं । यस्तो ठाउँ प्रव्रजित हुनेहरूकोनिमित्त बहूपकारी हुन्छ ।”

“ठीकछ, हुन्छ” भनी स्वीकार गरी आचार्य बावरीले यो कुरा राजालाई अवगत गराए । राजाले अन्तजानेबाट तीन तीनबारसम्म निवारण गर्दा पनि निवारण गर्न नसकेपछि दुइलाख^१ कार्षापणहरू दिई, दुइजना अमात्यहरूलाई यस्तो आज्ञा दिए—“यी ऋषिहरू जहाँ बस्न चाहन्छन् त्यहाँ आश्रम बनाई देऊ ।”

त्यसपछि बावरी आचार्य, सोह्रहजार जटिलहरूले परिवृत्त भई—अमात्यहरूका साथ—उत्तर जनपदबाट दक्षिण जनपदतिर लागेर गए । यसै कुराहरूलाई स्मरण गरी आयुष्मान् आनन्दले सङ्गीतिको समयमा पारायणवर्गको निदानकथाको भूमिका बाँध्नुहुँदै “कोसलानं पुरा रम्मा...” भन्ने आदि गाथाहरू अगाडिको सूत्रमा उल्लेख गर्नुभएको हो^२ ।

१. अं. अ. क. I. पृ. १८२: मोघराजकथामा एकलाख भनी उल्लेख भएको छ ।

२. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६३-६४: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।

मनोरथपूरणीको बनाइ अनुसार जब बावरी आचार्य अनुकूल स्थान खोज्दै मध्यदेशबाट अस्सक राजा र चूल्हकराजा-हरूका सीमान्त राज्यको बीच गोदावरीको तीरमा पुगे तब त्यहाँ बस्ने ठाउँहरू बनाउन लगाए । अनि त्यहाँ कुनै एक पुरुष जटिलहरूको दर्शनार्थ जाँदा उनीहरूको अनुमति प्राप्तगरी त्यस आश्रमको आसपासमा बस्ने ठाउँ बनाई बस्यो । यो देखेर अरू पनि शयकुलका मानिसहरू आई घरहरू बनाई बसे । अनि एकदिन, उनीहरू सबै भेला भई—“हामीहरू आर्यहरूको भूमिभागमा बसेका छौं । सित्तैमा बस्नु उचित छैन । सुखवासको लागि केही दक्षिणा चढाउनु उचित हुनेछ” भनी प्रत्येकसँग एक एक कार्षापण उठाई जम्मा भएका सबै कार्षापणहरू बावरीको अगाडि राखिदिए । यसरी जम्मा हुन आएका यी कार्षापणहरू एकलाख जति थिए भनी मनोरथपूरणीले उल्लेख गरेको छ । बावरी ब्राह्मणले—“किन यो ल्याएका हौं ?” भनी भने । उनीहरूले—“भन्ते ! तपाइको सुखवासको लागि ल्याएका हौं” भनी भने ।

“यदि म धनको खोजिगर्ने भएको भए त्यत्रो विशाल धनसम्पत्ति-हरू त्यागी प्रव्रजितनै हुने थिइन । अतः तिमीहरूको धन तिमीहरूलेनै लैजाओ ।”

“आर्यकोनिमित्त परित्यक्त गरिसकेको धन हामीहरू फर्काउने छौं । प्रत्येकवर्ष यस्तै किशिमले हामीहरूले चढाउने छौं । यो धन ग्रहण गरी तपाइले दानदिनु होस् ।”

यो कुरा स्वीकार गरी उनले त्यो धनद्वारा गरीबगुरुवा तथा याचकहरूका लागि दानदिने कार्यमा खर्च गरे । त्यसैले अगाडिको मूल सूत्रको गा. नं. ३ मा “ततो जातेन आयेन, महायड्यमकपयि” भनी उल्लेख भएको हो । यस्तै किशिमले समयबित्दै गएपछि यो वार्षिक दानकार्य जम्बुद्वीपमा निकै प्रसिद्ध हुन थाल्यो^१ ।

कलिङ्ग राष्ट्रको दुन्निवट्ट भन्ने गाउँको जूजक ब्राह्मणको वंशमा जन्मेकी एक ब्राह्मणी थिई । उसले जहिले पनि आफ्नो ब्राह्मणलाई यस्तो भन्दथी—“बावरी ब्राह्मण दानदिदै छन्, त्यहाँ गई हिरण्यसुवर्ण मागेर ल्याऊ ।” यो सुनेर सो ब्राह्मण बावरीकहाँ गयो । त्यसबखत, दानदिन सिध्याई पर्णशालामा लेटी बावरी ब्राह्मण दानको अनुस्मरण गर्दै थो । यसबखत यो याचक ब्राह्मण आई बावरीसँग “हे ब्राह्मण ! मलाई दानदेऊ, मलाई दानदेऊ” भनी कराउन थाल्यो ।

“हे ब्राह्मण ! तिमी असमयमा आयौ । मसँग भएका कार्षापणहरू जम्मै दान दिंदादिदै सिद्धिसक्यो । अब मसँग केही छैन ।”

“मलाई धेरै चाहिन्न, केवल पाँचशय भए पुग्छ । यत्तिका दानदिन सक्नेसँग केही छैन भन्ने कुरा पत्त्याउन गहारो छ ।”

“हे ब्राह्मण ! पाँचशय पनि छैन । अतः पुनः दानदिने समय आएपछि पाउनेछौ ।”

---

१. अं. अ. क. I. पृ. १८२-८३: मोघराजकथा एककनिषातवण्णना ।

“त्यसोभए, तिन्नो दानको समय नआएसम्म म पर्खेर बस्ने ?” भन्दै बावरीको पर्णशालाको दैलो अगाडि बालुवा थुपारी, चारैतिर राता फूलहरू छरी, मन्त्र जप गरेको जस्तो गरी ओठ चलाई—“तिन्नो शीर सातटुक्रा होस्, तिन्नो शीर सातटुक्रा होस्’ भनी उसले भन्नथाल्यो । जुन कुरा अगाडि अनुदित सूत्रले पनि उल्लेख गरेको छ (गा. नं. ८) ।

यो सुनेर बावरीले यस्तो सोच्यथाले—“यी महातपी ब्राह्मण सातदिनभित्र मेरो शीर फुटाल्नेछु भनी भन्दछन् । मसँग भने दिने वस्तु केही छैन । अवश्य पनि यिनले मलाई मान्नेछन् ।” यसरी चिन्तागरी लेटीरहँदा, रातपरेपछि, यसभन्दा अघिल्लो आत्मभावमा आमा भएकी एक स्त्री अहिले देवता भएकी थिई । उनले यो कुराको चालपाई पुत्रको शोक दूर गराइदिनकोनिमित्त आएर यस्तो भने —

“हे तात ! यी याचक ब्राह्मणलाई ‘शीर’ भनेको केहो त्यो पनि थाहाछैन, न त उसँग शीरफुटाल्न सक्ने विदधानै छ ।” जुन कुरा प्रकाशपादें अगाडि मूल सूत्र गा. नं. १२ ले ‘न सो मुद्धं पज्जानाति...’ भन्ने आदि उल्लेख गरेको हो । फेरि देवता भन्दछन्— “हे ब्राह्मण ! लोकमा बुद्ध उत्पन्न हुनुभएको कुरा तिमीलाई थाहा छैन । यदि तिमीलाई शंका लाग्छ भने बुद्धकहाँ गएर यी प्रश्नहरू सोध । वहाँले तिमीलाई यसका कारणहरू बताइदिनु हुने छ । जुन कुरा अगाडिको मूल सूत्रको गा. नं. १८ मा पनि उल्लेख भएको छ ।

देवताको कुराद्वारा आश्वासन पाएका बावरीले अर्कोदिन विहान सबेरै सबै शिष्यहरूलाई बोलाई—“तातहो ! लोकमा बुद्ध

उत्पन्न भइसक्नु भएको छ भनी भन्छन् । अतः तिमिहरू चाँडै गई 'हो होइन' भन्ने कुरा बुझी मलाई भन्न आऊ । म शास्ताकहाँ जान-चाहन्छु । वयोवृद्ध^१ भइसकेको हुनाले मेरो जीवन दुरभिज्ञ छ । तिमिहरू बुद्धकहाँ गई यी यी प्रश्नहरू सोध" भनी 'मुद्धाफालानपव्हं' अर्थात् 'शीर फुटाल्ने प्रश्न' भन्ने प्रश्न बनाई उनीहरूलाई सिकाए । त्यसपछि फेरि उनले सोचे कि—“यी माणवहरू सबै एकसेएक पण्डित छन् । शास्ताको धर्मोपदेश सुनेर आफ्नो कृत्य समाप्त गरी यिनीहरू फर्केर आउलान् वा न आउलान्— भन्नसकिन्न ।” यति सोचेर उनले आफ्ना भाञ्जा अजित माणवलाई^२ सूचित गर्दै—“तात ! तिमि चाहिँ निश्चयनै फर्केर आई मलाई खबर भन्न आउनुपर्छ^३” भनी भने ।

अजित माणव बावरीका भाञ्जा भए जस्तै पिङ्गिय माणव पनि बावरीका भाञ्जा थिए भन्ने कुरा सुत्तनिपातट्ठकथा (पृ. ४७९) पिङ्गियसुत्तवण्णनामा उल्लेख भएको पाइन्छ । यस सम्बन्धका कुराहरू अगाडि लेख्नेछु ।

अनि यी सोह्रहजार माणवहरू अजित माणवको नेतृत्वमा

१. यसबखत बावरी १२० वर्षीय थिए भनी अगाडिको मूल सूत्रको गा. नं. ४४ मा उल्लेख भएको छ ।

२. अजित माणवका कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. १ मा उल्लेख भएका छन् ।

३. अं. अ. क. I. पृ. १८३-८४: मोघराजकथा, एककनिपातवण्णना ।

बुद्धकहाँ प्रश्न सोधन जानेछौं भनी शयकडौं योजनको बाटो हिडेर गए । गोदावरीको तीरबाट जुनबाटो लागी यिनीहरू गएका थिए त्यसको वर्णन अगाडिको मूल सूत्रमै वर्णित भएका छन् । यसरी चारिका गर्दै जाँदा बाटामा भेटेका सबैजसो मानिसहरूले “कहाँ जाँदै हुनुहुन्छ ?” भनी सोधदा “दशबल बुद्धकहाँ प्रश्न सोधन जाँदैछौं” भन्ने यिनीहरूको कुरा सुनेर, यिनीहरूका साथमा लागेर गएका मानिसहरूको जमात पनि निकक ठूलो थियो । उनीहरू आइपुग्ने दिनमा शास्ता पनि उनीहरूको लागि अनुकूल हुने पाशाणक-चैत्यको एक चट्टानमा बसिरहनु भएको थियो । उनीहरू त्यहाँ आइपुग्दा उनीहरूसँग आएका जमात बाह्य-योजनिक थियो भनी अट्टकथाहरूले उल्लेख गरेका छन् । जुन कारणहरू विचार गरी उनीहरूले बुद्धलाई ‘बुद्धनै हुनुहुन्छ’ भन्ने ठाने तथा जुन ढंगले उनीहरूले बुद्धसँग प्रश्न सोधे—यी कुराहरू सबै अगाडिको मूल सूत्रमै उल्लेख भएका छन् । बुद्धकहाँ पुगेपछि सर्वप्रथम अजित माणवले बुद्धसँग प्रश्न सोधे । त्यसपछि क्रमसँग सबै सोह्र प्रमुख माणवहरूले प्रश्नहरू सोधे र प्रश्नका उत्तरहरू सुनेर पिङ्गिय माणव एकजना बाहेक अजित माणव सहित पालेसँग सबै सोह-

-
१. अं. अ. क. I. पृ. १८४: मोघराजकथा, एककनिपातवण्णना, सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४८०: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।
  २. हेर तल गा. नं. ३६-३९ को पादटिप्पणीमा ।
  ३. सोधेका प्रश्नका कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. १५ मा उल्लेख भएका छन् ।

हजार माणवहरू अरहत् भए^१ । धर्मोपदेशको अन्तमा केवल सोह्रहजार बावरीका परिषद्ले मात्र अरहत्व प्राप्त गरेका होइनन् बल्कि यसको अतिरिक्त चौधकोटी देवमनुष्यहरूले पनि धर्माभिसमय लाभ गरेका थिए । त्यसैले सङ्गोतिकारहरूले यस्तो उल्लेख गरेका हुन्—

“ततो पासाणके रम्मे पारायणसमागमे ।
अमतं पापयि बुद्धो चुद्दस पाणकोटियो^२ ॥”

यसपछि त्यस त्यस ठाउँहरूबाट आएका मानिसहरू सबै बुद्धको प्रभावद्वारा आ-आफना गाउँनिगमहरूमा प्रकट भए । भगवान् पनि सोह्रहजार परिवारहरूका साथ श्रावस्तीमै फर्कें जानुभयो । जब भगवान् जानलाग्नु भयो तब आयुष्मान् पिङ्गियले भगवान्सँग वस्तो विन्तिगरे—

“भन्ते ! म बावरीलाई बुद्धोत्पादको कुरा सुनाउन जानेछु । मैले उनलाई वचन दिएको छु^३ ।” अनि भगवान्ले आज्ञादिनु भएपछि आयुष्मान् पिङ्गिय ज्ञानगमनद्वारा गोदावरीको तीरसम्म र त्यसपछि पादगमनद्वारा आश्रमतिर जानुभयो^४ ।

-
१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४८०: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।
  २. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४८०: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।
  ३. “गच्छामहं भन्ते, बावरिस्स बुद्धुप्पादं आरोचे तुं, पटिस्सुतंहि तस्स मयाति ।” सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४८०.
  ४. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४८०: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।

बावरीको अनागामित्व

पिङ्गिय माणवले किन अरहत्त्व प्राप्त गर्न नसकेका होलान् भन्ने विषयको सम्बन्धमा सुत्तनिपातट्टकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ^१ ।

“जब पिङ्गिय माणवको प्रश्न सोध्ने पालो आयो तब उनले पनि अरुहरूले कैं प्रश्न सोध्दं—“जिण्णो हमस्मि अबलो वीत-बण्णो...^२” भन्ने आदि कुरा भने । यसको उत्तर सुनिरहेको वेलामा उनको मनमा बीच बीचमा यस्तो कल्पना उठिरहेको थियो—‘यस्तो विचित्र धर्मोपदेश मेरा मामा बावरीले चाहिं सुन्न पाएनन्^३ ।’

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४७९: पिङ्गियसुत्तवण्णना, पारायणवग्गो ।
२. यस सूत्रको अनुवाद बु. ब्रा. भा-१, पृ. १०४ मा उल्लेख भएको छ । तर त्यहाँ, अदूरदर्शिताको कारणले गर्दा यी ‘पिङ्गिय माणव’ लाई ‘पिङ्गियानी ब्राह्मण’ सम्झी मैले एकै ठाउँमा राखेको रहेछु । वास्तवमा यस्तो होइन रहेछ । ‘पिङ्गियानि ब्राह्मण’ भन्ने र ‘पिङ्गिय माणव’ भन्ने भिन्नाभिन्न पात्र रहेछन् । अतः बु. ब्रा. भा-१, पृ. १०३ को ‘पिङ्गियानी ब्राह्मण परिचय’ लाई ‘पिङ्गिय माणव परिचय’ भनी तथा पृ. १०४ को ‘पिङ्गियानी ब्राह्मणको प्रश्न’ लाई ‘पिङ्गिय माणवको प्रश्न’ भनी सुधार गरी पढिदिनु हुन अनुरोध गर्दछु । उहाँ पृ. १०६ देखि पृ. ११२ का कुराहरू चाहिं पिङ्गियानी ब्राह्मणका हुन् भनी सम्झनुपर्छ ।
३. “एवं विचित्र पटिभानं नाम देसनं नलभि मय्हं मातुलो बावरी सवणाया’ति ।” सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४७९: पिङ्गियसुत्तवण्णना ।

यही स्नेहचिन्तनको कारणले गर्दा उनको चित्त विकसित हुन गएको थियो र यसैकारणले गर्दा उनले अरहत्व साक्षात्कार गर्न नसकेका हुन् । उपदेशको अन्तमा चाहिँ उनले अनागामित्व प्राप्त गरे । उनका एकहजार शिष्यहरूले भने अरहत्व प्राप्त गरे । पिङ्गिय माणव लगायत सबैका सबै ऋद्धिमय पात्र-चीवरधारी भिक्षु भएका थिए ।”

अनागामी मार्ग फलमा प्रतिष्ठित हुनुभएका आयुष्मान् पिङ्गिय भगवान्सँग विदा लिई जब बावरीको आश्रमनिर पुग्नुभयो तब त्यहाँ, बाटो हेरी बसिरहेका बावरी ब्राह्मणले टाढैदेखि छाला र जटारहित भिक्षुको रूपमा आइरहुनु भएका पिङ्गियलाई देखेर “लोकमा बुद्ध उत्पन्न हुनु भएको रहेछ” भन्ने कुरामा उनी निश्चिन्त भए । अनि आइपुग्नु भएका आयुष्मान् पिङ्गियसँग बावरीले “पिङ्गिय ! के लोकमा बुद्ध उत्पन्न हुनु भएको हो ?” भनी सोधे ।

“ब्राह्मण ! हो, लोकमा बुद्ध उत्पन्न हुनु भएको हो र वहाँले हामीहरूलाई पाशाणक चैत्यमा बसी धर्मोपदेश पनि गर्नुभयो । सो उपदेश तपाइलाई पनि सुनाउनेछु ।”

यति सुनेपछि बावरीले आफ्ना परिषद्का साथ महत् सत्कार-पूर्वक पूजागरी आयुष्मान् पिङ्गियलाई आसनमा बसाले । अनि वहाँले “पारायणमनुगायिस्सं...” भन्ने गाथाहरू भनी बुद्धका गुणहरूले युक्त भएका, सुत्तनिपातको (पृ. ४३९) ‘पारायनानुगीतिगाथा’ भन्ने सूत्रद्वारा उपदेश गर्नुभयो ? । उपदेशको अन्ततिर आयुष्मान् पिङ्गिय र

बावरी ब्राह्मणका इन्द्रियहरूको परिपक्वतालाई देखुभई, श्रावस्तीमा बसिरहनु भएका बुद्ध भगवान्‌ले सुवर्ण रश्मी फैलाउनु भयो । बावरी-लाई बुद्ध गुणको सम्बन्धमा वर्णना गरी बसिरहनु भएका पिङ्गियले बुद्ध-रश्मी देखेर 'यो के रहेछ ?' भनी यताउता हेर्दा—स्वयं बुद्ध भगवान् आफ्नो अगाडि उपस्थित हुनु भएको जस्तो लागेर वहाँले बावरीलाई "बुद्ध आउनुभयो" भनी भन्नुभयो । अनि ब्राह्मण आसनबाट उठी दुइहात जोरी उभिइरहे । भगवान्‌ले पनि रश्मी फैलाई जसरी ब्राह्मणले देख्ने हुन् त्यसंगरी आफूलाई देखाउनु भयो र दुवैजनाको अनुकूल चित्तस्थितिलाई विचार गरी आयुष्मान् पिङ्गियलाई सम्बोधन गर्नुहुँदै "श्रद्धाबाट माथि उठी विपश्यना बढाई निर्वाण साक्षात्कार गर" भनी उपदेश गर्नुभयो । यस उपदेशको अन्तमा आयुष्मान् पिङ्गियले अरहत्व साक्षात्कार गर्नुभयो र बावरी ब्राह्मण चाहिँ अनागामी मार्गफलमा प्रतिष्ठित भए । बावरी ब्राह्मणका अरू पाँचशय शिष्यहरू पनि स्त्रोता-पन्न भए भनी सुत्तनिपातट्ठकथाले उल्लेख गरेको छ^१ । अरू कुराहरू अगाडि अनुदित सूत्रबाटै ज्ञातहुने छन् ।

×

×

×

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४८१-८२: पारायनानुगीतिगाथावण्णना ।

मूल सूत्र—

१—बुद्ध हुन् कि होइनन् हेरेर आऊ

१. कोसलानं^१ पुरा रम्मा, अगमा^२ दक्खिणापथं ।
आकिञ्चञ्जं पत्थयानो, ब्राह्मणो मन्तपारगू ॥
२. सो अस्सकस्स विसये, अलकस्स^३ समासने ।
वसि गोधावरीकूले, उञ्छेन च फलेन च ॥
३. तस्सेव उपनिस्साय, गामो च विपुलो अहु ।
ततो जातेन आयेन, महायञ्जमकप्पयि ॥
४. महायञ्जं यजित्वान, पुन पाविसि अस्समं ।
तस्मि पटिपविट्ठुम्हि^४, अञ्जो आगञ्छि ब्राह्मणो ॥

१. सुत्त. नि. पा. पृ. ४१९: बत्थुगाथा, पारायणवग्गो, अ. क. पृ. ४६०.

२. स्याममा: 'अगमा' ।

३. स्याममा: 'मुलकस्स'; सिंहलमा: 'अलकस्स' । अं. अ. क. I. पृ.

१८२: मोघराजाको कथामा 'मूलहकरञ्जो' भन्ने उल्लेख भएको छ ।

४. सिंहल, स्याम र रोमनमा: 'पतिपविट्ठुम्हि' ।

५. उग्घट्टपादो तसितो, पङ्कदन्तो रजस्सरो ।
सो च नं उपसङ्कम्म, सतानि पञ्च याचति ॥
६. तमेनं बावरी दिस्वा, आसनेन निमन्तयि ।
सुखं च कुसलं पुच्छि, इदं वचनमब्रवि ॥
७. “यं खो मम^१ देय्यधम्मं, सब्बं^२ विसज्जितं^३ मया ।
अनुजानाहि मे ब्रह्मे, नत्थि पञ्चसतानि मे ॥”
८. “सचे मे याचमानस्स, भवं नानुपदस्सति ।
सत्तमे दिवसे तुय्हं, मुद्धा फलतु सत्तघा ॥”
९. अभिसङ्खरित्वा कुहको, भेरवं सो अकित्तयि ।
तस्स तं वचनं सुत्वा, बावरी दुक्खितो अहु ॥
१०. उस्सुस्सति अनाहारो, सोकसल्लसमप्पितो ।
अथो पि एवं चित्तस्स, छाने न रमती मनो ॥

अर्थ—

१-अकिञ्चनत्व अर्थात् एकान्तवासको खोज गर्दै, कोशलहरूको

१. सिंहल, स्याम र रोमनमा: 'मम' ।
२. रोमनमा: 'सब्ब' ।
३. सिंहल र रोमनमा: 'विस्सज्जितं' ।

रम्यपुरबाट अर्थात् श्रावस्तीबाट मन्त्रमा (= वेदमा) पारङ्गत ब्राह्मण (= बावरी) दक्षिणापथतिर गए ।

२-अस्सक (= अश्वक) को विषय (= राज्य) र अलक को नगिचमा रहेको^१ गोदावरी (= गोधावरी) कुलमा^२ अर्थात्

१. 'अस्सकको विषय र अलकको नगिचमा रहेको' भन्ने वाक्यको स्पष्टिकरण दिँदै अट्टकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

“सो बावरी ब्राह्मण अस्सक र अलक भन्ने दुवै आन्ध्र राजाहरूको (अन्धक राजानं) आसन्न देशमा अर्थात् दुवै देशहरूको सिमानामा” भन्ने अभिप्राय हो । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६४: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्ग ।

२. 'गोदावरी कुलमा' भनेको—जहाँ गोदावरी नदीले दुइतिर लागी तीन योजन प्रमाणको स्थललाई अन्तरद्वीप बनाइ राखेको छ, जहाँ अधि अधि सरभङ्ग आदि ऋषिहरूले बास गरेका थिए—ती सबै जङ्गललाई यहाँ 'गोदावरी कुल' भनिएको हो भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६४: वत्थुगाथावण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

गोदावरी तीरको आसपासमा बसी^१ भिक्षाद्वारा र फलमूलद्वारा जीविका गरी उ बसे ।

३-उसैको आश्रयबाट गाउँ पनि ठूलो भएर आयो । त्यस (गाउँ) बाट भएको आम्वदानीद्वारा महायज्ञ (= महादान) पनि गरे ।

४-महायज्ञ गरेर^२ (= महादान दिएर) (बावरी ब्राह्मण)

१. ती दुवै राज्यको सिमाना पर्ने ठाउँमा बस्ती बसाली बसे । (तेसं किर रज्जसीमन्तरे सो पदेसो होति ।) बावरी ब्राह्मणले यो प्रदेश देखेर 'यो ठाउँमा पहिले पहिले श्रमणहरूले वास गरेका थिए तथा यसै ठाउँमा सरभङ्ग आदि ऋषिहरूले (जा. अ. क. VI. पृ. २०: सरभङ्गजातक नं. ५२२) पनि बसोबास गरेका थिए' भनी अमात्य-हरूलाई जनार्ई सो ठाउँमा बस्ती बसाली उनी त्यहाँ बसे । सुत्त. नि. अ. क. पृ ४६४.

२. बावरीले बसालेको गाउँबाट कृषीकर्मद्वारा भएको १००० आम्वदानी मानिसहरूले राजा अस्सकलाई दिन लगे । राजाले 'म लिन्न, आचार्य बावरीलाई नै देऊ' भनी भने । आचार्यले पनि आफूले नलिई सो धन दानकार्यमा लगाइदिए । यसप्रकार उनले वर्ष वर्षमा महादान दिन थाले । त्यसैले सूत्रमा 'महायज्ञ गरे' भनी उल्लेख भएको हो भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६४: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गले उल्लेख गरेको हो ।

फेरि आश्रममा गए । आश्रममा गइसके पछि त्यहाँ एक अर्को ब्राह्मण आयो—

५—जसको खुट्टाका गोलि गाँठाहरू हिंड्दा जुद्धथ्यो, शरीर थर थर काम्थ्यो र शीरभरी धूलो थियो—उनकहाँ गई पाँचशय (कर्षापण) माग्यो ।

६—“उसलाई देखेर बावरीले आसनद्वारा निम्त्याए, सुख दुःखका कुराहरू पनि सोधे, अनि यस्तो भने—

७—“जो मेरा दातव्यवस्तुहरू थिए ती जम्मै मैले दिइसकेँ । हे ब्राह्मण ! यो कुरा बुक्; अब मसँग पाँचशय (कर्षापण) छैन ।”

(अनि सो याचक ब्राह्मण भन्दछ—)

८—“यदि मैले मागेको कुरा तपाइले दिनुहुन्न भने—(आजको सातौँ दिनमा तपाइको शीर सातटुक्रा होस् ।”

-
१. बावरी ब्राह्मण, बषौंनि हुने महादान कार्यको लागि आश्रमबाट गाउँमा आउँदथे र दानकार्य सिद्धिए पछि फेरि आश्रममै फर्किन्थे । यसै कुरालाई देखाउँदै सूत्रमा ‘फेरि आश्रममा गए’ भनिएको हो ।
सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६४.

९-यति भनेर उसले ढोंगी (= कुहक) रचना तयार पारेर^१ भयावह कुरा भन्नथाल्यो । उसको त्यो कुरा सुनेर बावरी दुःखी भए ।

१०-यो शोकरूपी बाँण लागेर (बावरी) खाना खान नसकी सुक्नथाले । यसै चिन्ताको कारणले गर्दा उनले ध्यानमा पनि मन लगाउन सकेनन् ।

११. उत्रस्त^२ दुक्खितं दिस्वा, देवता अत्थकामिनी ।
बावरीं उपसङ्कम्म, इदं वचनमब्रवि ॥

१२ “न सो मुद्धं पजानाति, कुहको सो धनत्थिको ।
मुद्धनि मुद्धपाते^३ वा^३, ज्ञाणं तस्स न विज्जति ॥”

१. जब बावरीले पाँचशय कर्षापण छैन भनी भने तब सो याचक ब्राह्मणले—गोबर ल्याई, कुशवृण, फूलहरू ल्याई कट्ट कट्ट बावरीको आश्रम अगाडी दैलोमा गोबरले भुइँ लिपी, फूलहरू छरी, वृणहरू वछ्याई, कमण्डलुको पानीले देब्रे खुट्टा पखाली, सात पाइला जति गई तथा पैतलामा छोई—‘आजको सातौँ दिनमा तिम्रो शीर सातटुक्रा होस्’ भनी भयावह कुरा भन्नथाले । अर्थात् सरापन थाले । यसै कुरालाई यहाँ ‘रचना तयार पारेर’ भनिएको हो भनी सुत्त-नि. अ. क. पृ. ४६५: वत्थुगाथावण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. स्याम र रोमनमा: ‘उत्रसत्तं’ ।

३-३. स्याममा: ‘मुद्धाधिपाते च’ ।

अर्थ—

११—उत्रस्त र दुःखित भएको देखेर बावरीकहाँ गई एक हितैषी देवताले? यस्तो भने—

१२—“त्यो धन चाहने ढोंगी (=कुहक) ले न शीर भन्ने जान्दछ, न त उसँग शीर फुटाउनसक्ने ज्ञान नै छ ।”

(बावरी भन्दछन्—)

१३. “भोति चरहि जानासि, तं मे अक्खाहि पुच्छितो ।
मुद्धं मुद्धाधिपातं च, तं सुणोम वचो तव ॥”

अर्थ—

१३—“यदि तपाईं शीर र शीर फुटाल्ने ज्ञान जान्नुहुन्छ भने मलाई बताउनुहोस्, म तपाइको वचन सुन्न चाहन्छु ।”

(देवता भन्दछन्—)

१४. “अहम्पेतं न जानामि, आणमेत्थ^२ न विज्जति ।
मुद्धनि^३ मुद्धाधिपाते^३ च, जिनातं हेत्थ^४ दस्सनं ॥”

-
१. यी देवता पूर्वजन्ममा बावरीकी आमा थिइन् भनी मनो. र. पू. I. पृ. १८३: मोघराजकथामा उल्लेख भएको छ ।
२. रोमनमा: ‘आणमेत्थ’; सिंहलमा: ‘आणमेत्थ’ ।
- ३-३. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘मुद्धं मुद्धाधिपातो’ ।
४. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘हेत’ ।

अर्थ—

१४—“म पनि यो जान्दिन, मसँग त्यो ज्ञान पनि छैन; शीर र शीर फुटाल्ने ज्ञान जिनहरूको विषय हो ।”

(बावरी भन्दछन्—)

१५. “अथ को चरहि जानाति, अस्मि पठविमण्डले ? ।
मुद्धं मुद्धाधिपातं च, तं मे अक्खाहि देवते ।”

अर्थ—

१५—“त्यसो भए यहाँ, यस पृथ्वीमण्डलमा शीर र शीर फुटाल्ने ज्ञान कसले जान्दछ त ? मलाई भन्नुहोस् ।”

(देवता भन्दछन्—)

१६. “पुरा कपिलवत्थुम्हा, निक्खन्तो लोकनायको ।
अपच्चो ओक्काकराजस्स, सक्यपुत्तो पभङ्करो ॥

१७. ‘सो हि ब्राह्मण सम्बुद्धो, सब्बधम्मानपारगू ।
सब्बाभिञ्जाबलपत्तो, सब्बधम्मेसु चक्खुमा ।
सब्बकम्मक्खयं^२ पत्तो, विमुत्तो उपधिक्खये ॥

१. सिंहलमा: ‘पुथुमण्डले’; रोमनमा: ‘पुथविमण्डले’; बर्मीमा: ‘पथविमण्डले’ ।

२. सिंहल र रोमनमा: ‘सब्बधम्मक्खयं’ ।

१८. “बुद्धो सो भगवा लोके, धम्मं देसेति चक्खुमा ।
तं त्वं गन्त्वान पुच्छस्सु, सो ते तं व्याकरिस्सति” ॥”

अर्थ—

१६—“ओक्काक राजाका अनुवंशी, तेजस्वी शाक्यपुत्र, लोक-
नायक (केही वर्ष अगाडि) कपिलवस्तु नगरबाट निस्कनु भएको छ^१ ।

१७—“हे ब्राह्मण ! वहाँ सम्यक्सम्बुद्ध सबै धर्महरूमा पारङ्गत,
सबै अभिज्ञाबलहरू प्राप्त, सबै धर्महरूमा चक्षु हुने, सबै कर्महरूको क्षय
प्राप्त तथा जन्ममरणलाई क्षीण गरी संसारबाट विमुक्त हुनुहुन्छ ।

१८—“चक्षुमान् हुनुभएका वहाँ भगवान् बुद्धले लोकवासीहरू-
लाई धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ; तिमी वहाँकहाँ गई सोध, वहाँले तिमिलाई
बताउनु हुनेछ ।”

१९. सम्बुद्धोति वचो सुत्वा, उदग्गो बावरी अहु ।
सोकस्स तनुको आसि, पीति च विपुलं लभि ॥

१. सिंहल र रोमनमा: ‘व्याकरिस्सति’ ।

२. बावरी ब्राह्मण गोदावरी तीरमा बसेका आठौं वर्ष पछि लोकमा
बुद्ध उत्पन्न हुनु भएको थियो । उनत्तीस वर्षको अवस्थामा
बोधिसत्व घरबाट निस्कनु भएको थियो भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ.
४६५: वत्थुगाथावण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२०. सो बावरी अत्तमनो उदग्गो,
 तं देवतं पुच्छति वेदजातो ।
 “कतम्हि गामे निगमम्हि वा पन^१ ;
 कतम्हि वा जनपदे लोकनाथो ।
 यत्थ^२ गत्त्वान पस्सेमु^३ सम्बुद्धं द्विपदुत्तमं^३ ॥”

अर्थ —

१९-सम्बुद्ध भन्ने वचन सुनेर बावरीलाई अति हर्ष लाग्यो, उनको शोक दूर भयो र उनले महत् प्रीतिको अनुभव गरे ।

२०-अनि सन्तुष्ट, हर्षित तथा आनन्दित भएका बावरीले देवतासँग यस्तो सोचे—

“कुन गाउँमा, कुन निगममा अथवा कुन जनपदमा वहाँ लोकनाथ हुनुहुन्छ र कहाँ गएर हामीले मनुष्यहरूमध्येमा श्रेष्ठ हुनुभएका वहाँ सम्बुद्धको दर्शन गर्न सकौं ?”

(देवता भन्दछन्—)

२१. “सावत्थियं कोसलमन्दिरे जिनो,
 पहतपञ्चो वरभूरिमेधसो ।

-
१. सिंहल र रोमनमा: ‘पुन’ ।
 २-२. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘यत्थगत्त्वा नमस्सेमु’ ।
 ३. सिंहल, म्याम र रोमनमा: ‘द्विपदुत्तमं’ ।

सो सक्यपुत्तो विधुरो अनासवो,
मुद्धाधिपातस्स विदू नरासभो ॥”

अर्थ—

२१—“वहाँ जिन (=बुद्ध) कोशल मन्दिरको श्रावस्तीमा हुनुहुन्छ; वहाँ महाप्राज्ञ, उत्तम महाप्राज्ञ, शाक्यपुत्र, श्रेष्ठपुद्गल, अनास्रवी तथा शीर फुटाल्न सक्ने ज्ञान हुनुभएका नरोत्तम हुनुहुन्छ ।”

(बावरी भन्दछन्—)

२२. ततो आमन्तयी सिस्से, ब्राह्मणे मन्तपारगे ।

“एथ माणवा अक्खिस्सं, सुणाय^१ वचनं मम ॥

२३. “यस्सेसो दुल्लभो लोके, पातुभावो अभिण्हसो ।

स्वाज्ज लोकमिह उप्पन्नो, सम्बुद्धो इति विस्सुतो ।

खिप्पं गन्त्वान सार्वत्थि, पस्सव्हो द्विपदुत्तमं ॥”

अर्थ—

२२-२३-अनि मन्त्रमा (=वेदमा) पारङ्गत भएका ब्राह्मण शिष्यहरूलाई बावरीले आमन्त्रण गरे— “हे माणवहो ! मेरो वचन सुन, म भन्दछु । जसको प्रादुर्भाव यो लोकमा सधैं दुर्लभ छ, सो सम्बुद्ध भनी

१. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘सुणोथ’ ।

विख्यात हुनुभएका (महापुरुष) आज लोकमा उत्पन्न हुनु भएको छ ।
अतः (तिमीहरू) चाँडैने श्रावस्तीमा गई वहाँ नरोत्तमको दर्शन गर ।”

(बावरीका शिष्यहरू भन्दछन्—)

२४. “कथं चरहि जानेमु, दिस्वा बुद्धो ति ब्राह्मण ।
अजानतं नो पब्रूहि, यथा जानेमु तं मयं ॥”

अर्थ—

२४—“हे ब्राह्मण ! कसरी हामीले बुद्धलाई देखेर ‘बुद्ध हुन्’
भनी जानौं ? हामीलाई यो कुरो थाहाछैन; अतः जसरी हामी जान्नसकौं
त्यसरी कुरा बताउनुहोस् ।”

(बावरी भन्दछन्—)

२५. “आगतानि हि मन्तेसु, महापुरिसलक्खणा ।
द्वित्तिसानि^१ च ब्याक्खाता^२ समन्ता^३, अनुपुब्बसो ॥

-
१. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘द्वित्तिसा’ ।
  २. सिंहलमा: ‘ब्याक्खाता’; स्याममा: ‘ब्याख्याता’; रोमनमा:
‘ब्याख्याता’ ।
  ३. सिंहलमा: ‘समन्ता’ ।

२६. “यस्सेते होन्ति गत्तेसु, महापुरिसलक्खणा ।
द्वेयेव^१ तस्स गतियो, ततिया हि न विज्जति ॥
२७. “सचे अगारं आवसति, विजेय्य पठवि इमं ।
अदण्डेन असत्थेन, धम्मेन मनुसासति ॥
२८. “सचे च सो पब्बजति, अगारा अनगारियं ।
विवट्छदो^२ सम्बुद्धो, अरहा भवति अनुत्तरो ॥
२९. “जाति^३ गोत्तं च लक्खणं, मन्ते सिस्से पुनापरे ।
मुद्धं मुद्धाधिपातं च, मनसायेव पुच्छथ ॥
३०. “अनावरणदस्सावी, यदि बुद्धो भविस्सति ।
मनसा पुच्छते पञ्हे, वाचाय विस्सज्जेस्सति ॥”

अर्थ—

२५—“हामीहरूको मन्त्रमा (=वेदमा) महापुरुष लक्षणका कुराहरू आएका छन्, क्रमानुसार सम्पूर्ण बत्तीसलक्षणहरूको^४ बारेमा पनि ब्याख्या गरिएको छ ।

-
१. सिंहलमा: ‘द्वे च’; स्याममा: र रोमनमा: ‘दुवे व’ ।
२. सिंहल र रोमनमा: ‘विवत्तच्छदो’; स्याममा: ‘विवट्छदो’ ।
३. स्याममा: ‘जाति’ ।
४. महापुरुष लक्षणहरू भनेका के के हुन् भन्ने कुरा लेखकको बु. ब्रा. भा-१, पृ. १६८ मा हेर्नु ।

२६—“जसको शरीरमा यी महापुरुष लक्षणहरू हुन्छन् तिनको गति दुइवटा मात्र हुन्छन् तेश्रो हुँदैन ।

२७—“यदि घरमा बस्छन् भने—अदण्ड, अशस्त्रद्वारा यो पृथ्वीलाई विजय गर्छन् र धर्मतापूर्वक मानिसहरूलाई अनुशासन गर्छन् ।

२८—“यदि घरबार त्यागी प्रव्रजित हुन्छन् भने तृष्णा रहित भएर अनुपम सम्बुद्ध अरहत हुन्छन् ।

२९—“अनि जन्म (=आयु), गोत्र, लक्षण, मन्त्र, शिष्यहरू, शीर र शीर फुटाल्ने (यी सात) सम्बन्धी (तिमीहरूले) मनमा प्रश्नहरू सोध ।

३०—“यदि बुद्ध हुनुहुन्छ भने, यदि वहाँमा अनावरण-ज्ञान छ भने—(तिमीहरूले) मनमा सोधेका प्रश्नहरूको उत्तर (वहाँले) वचनद्वारा दिनुहुने छ ।”

३१. बावरिस्स वचो सुत्वा, सिस्सा सोलस ब्राह्मणा ।

अजितो तिस्समेत्तेय्यो, पुण्णको अथ मेत्तगू ॥

३२. धोतको उपसीवो च, नन्दो च अथ हेमको ।

तोदेय्यकप्पा^१ दुभयो, जतुकण्णी च पण्डितो ॥

३३. भद्रावुधो उदयो च, पोसालो चापि ब्राह्मणो ।

मोघराजा च मेधावी, पिङ्गियो च महाइसि ॥

१. सिंहल र रोमनमा: 'कप्पो' ।

३४. पच्चेक गणिनो सब्बे, सब्बलोकस्स विस्सुता ।
 कायी कानरता धीरा, पुब्बवासनवासिता ॥
३५. बावरिं अभिवादेत्वा, कत्वा च नं पदक्खिणं ।
 जटाजिनधरां सब्बे, पक्कामुं उत्तरामुखा ॥

अर्थ—

३१-३५ बावरीका कुरा सुनेर—(१) अजित, (२) तिस्स-
 मेत्तेय्य, (३) पुण्णक, (४) मेत्तगू, (५) धोतक, (६) उपसीव,
 (७) नन्द, (८) हेमक, (९) तोदेय्यकप्प, (१०) दुभय,
 (११) जतुकण, (१२) भद्रानुघ, (१३) उदय, (१४) पोसात्त,
 (१५) मोघराज तथा (१६) पिङ्गिय आदि प्रत्येकका भा-आपना
 शिष्यमण्डली भएका, लोकमा सबै विख्यात भएका ध्यानी तथा ध्यानरत
 भएका र पुण्यरूपी पूर्ववासनाले सुवासित भएका यी सोह्र महाऋषिहरूले
 बावरीलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी जटा र छालाधारी उनीहरू
 सबै उत्तरतिर हेरेर गए ।

३६. अलकस्स पतिट्ठानं, पुरिमाहिस्सतिं^१ तदा ।
 उज्जेनिञ्चा पि गोनद्धं, वेदिसं वनसव्हयं ॥

---

१. सिंहल र रोमनमा: 'पुरिमं माहिस्सतिं'; स्याममा: 'पुरं
 माहिस्सतिं' ।

३७. कोसम्बिञ्चा^१ पि^१ साकेतं, सार्वत्थि च पुरुत्तमं ।
सेतव्यं^२ कपिलवत्थुं, कुसिनारं च मन्दिरं ॥
३८. पावं च भोगनगरं, वेसालि मागधं पुरं ।
पासाणकं चेतियं च, रमणीयं मनोरमं ॥
३९. तसितोवुदकं सीतं, महालाभं व वाणिजो ।
छायं धम्माभित्तो व^३, तुरिता पब्बतमारुहं ॥

अर्थ—

३६-३९—(यसरी उत्तरतिर हेरी गएका उनीहरू सर्वप्रथम)
अलकको (=अलक राज्यको) पतिट्टान (=प्रतिष्ठान नगर^४),

१-१. स्याममा: 'कोसम्बि वा पि' ।

२. सिंहल र रोमनमा: 'सेतव्यं' ।

३. म्याममा: 'च' ।

४. 'प्रतिष्ठान' नगरको आधुनिक नाम 'पैठन' हो । यस सम्बन्धमा भरतसिंह उपाध्यायले आफ्नो बु. भा. भू. पृ. ४५० मा यसरी उल्लेख गरेका छन्—

“अलकको राजधानी पतिट्टान (=प्रतिष्ठान) नगरलाई तोलेमीले 'बैठन' भनी थाहा पाएका थिए । त्यसैले प्रतिष्ठानको आधुनिक नाम 'पैठन' नै हो ।

यदि अलकको राजधानी 'पतिट्टान' (=प्रतिष्ठान =

बैठन = पैठन) नै हो भने, अस्सक (=अश्वक) को राजधानी 'पोतन' लाई पनि राहुल सांकृत्यायनले 'पैठन' हो भनी हिन्दी दीघनिकायको पृ. १७ को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरेका छन् । अतः 'पतिट्टान' लाई 'पैठन' भनिएको हो वा 'पोतन' लाई 'पैठन' भनिएको भन्ने विषयमा विचारणीय हुन आउँछ । (हेर लेखकको बु. ब्र. भा-१, पृ. ३४६ को पादटिप्पणीमा)

'पोतन' वा 'पोटलि' वा 'पोतलि' भन्ने नगर र 'पतिट्टान' भन्ने नगर एकै हो भन्न सकिन्न भन्ने कुरा बु. भा. भू. पृ. ४४८-४९ मा उल्लेख भएको छ । यस ग्रन्थ अनुसार 'पोतन' भन्ने नाम महाभारतको आदि-पर्वमा पनि उल्लेख भएको छ भनी डा. हेमचन्द्र रायचौधरीले बताएका छन् तथा हेमचन्द्र रायचौधरीले यो महाभारतको 'पोतन वा पोदन' भन्ने र पालिमा 'पोतन' भन्ने यी दुवैलाई समानरूपले हेरेका छन् । अतः यसको नाम 'बोधन' नामक नगर हो भनी बताएका छन् भनी बु. भा. भू. पृ. ४४९ मा उल्लेख भएको पाइन्छ । यो 'बोधन' भन्ने नगर हाल हैदरावाद राज्यको मंजरा र गोदावरी नदीहरूको संगमको दक्षिणतिर स्थित छ भन्ने कुरा पनि उही उल्लेख भएको छ ।

अश्वकको राजधानी 'पोतन' हो भनी दी. नि. को महागोविन्द सूत्रानुसार लेखकको बु. ब्र. भा-१, पृ. ३४६ मा अनुदित भएको छ । विमानवत्थु अट्टकथानुसार लेखकको बु. वि. पृ. ९६ मा 'पोतलि' छ तथा अस्सजातक (नं. २०७) मा 'पोतलि' वा 'पोतलि' भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ ।

महिस्सति (= महिष्मती), उज्जेनि (= उज्जैन), गोनद्ध (= गोनद्धपुर^१), वेदिस (= विदिशा, भोपाल), वनसव्हयं^२, कोसम्बि (= कौशम्बी), साकेत अनि उत्तम श्रावस्तीमा पुगे^३ । त्यसपछि फेरि सेतव्य, कपिलवस्तु, कुशीनगर मन्दिर (= घर, राजदरवार), पावा, भोगनगर, वैशाली भएर उनीहरू मगधपुर (= राजगृह) मा पुगे^४ । अनि (राजगृहको रमणीय तथा मनोरम्य

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६६: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।
२. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६६: ले 'वनसव्हय' लाई तुम्ब नगर, पवन नगर अथवा वनसावत्थि पनि भन्दछन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ ।
३. गोदावरीबाट श्रावस्तीमा पुग्दापुग्दै ती सोह (१६) जटिल माणवहरूका जमात ६ योजन जति पुगेको थियो भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६६ ले उल्लेख गरेको छ ।
४. श्रावस्तीमा पुगेर फेरि उनीहरू त्यहाँबाट किन राजगृहतिर लागेका होलान् ? भन्ने प्रश्नको उत्तर सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६६: वत्थु-गाथावण्णनाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

एकदिन, जब भगवान् बुद्धले ती १६ जटिलहरू आ-आफना जमातहरू लिएर श्रावस्तीतिर आइरहेका कुरा बुझ्नुभयो तब वहाँले यस्तो विचार गर्नुभयो—“यी बावरीका जटिलहरू, जमात बढाउँदै यहाँ आउँदैछन् । तर अहिलेसम्म यिनीहरूका इन्द्रियहरू

परिपक्व भएका छैनन् र यो देश उनीहरूको ज्ञानप्राप्तिको लागि उपयुक्त (=सम्पायो) पनि छैन । मगध क्षेत्रभित्रको पाशाणक चैत्य स्थान अनुकूल हुने छ । यदि मैले त्यहाँ धर्मोपदेश गरेको खण्डमा उनीहरू सबैले धर्मावबोध गर्नसक्ने छन् । यसको अलावा त्यत्रो परिषद् नगरभित्र भई आउँदा उनीहरूका साथ लागेर आउने अरू पनि धेरै मानिसहरू हुने छन् ।

यति विचार गर्नु भएर वहाँ भिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत्त भई, ती जटिलहरू श्रावस्तीमा पुग्नुभन्दा अगावै क्रमैसँग सेतव्य, कपिलवस्तु आदि देशहरू भई राजगृह स्थित पाशाणक चैत्यतिर लागेर जानु भएको थियो ।

ती जटिलहरू पनि श्रावस्तीमा पुगी विहारभित्र गई “को बुद्ध हुनुहुन्छ, कहाँ बुद्ध हुनुहुन्छ” भन्दै खोजी गरी गन्धकुटी (=भगवान् बस्ने कुटी) निर जाँदा भगवान् बाहिर निस्कनु भएको पैतालाको चिन्ह देखेर—

“रत्तस्स हि उक्कुटिकं पदं भवे,
दुट्ठस्स होति अनुकड्ढितं पदं ।
मूल्हस्स होति सहसानुपीलितं,
विवत्तच्छदस्सिदमीदिसं पदंति ॥” भन्ने कुरा बुझी,
अर्थात्—“रागीको पैताला कुप्रो हुन्छ, क्रोधीको पैताला हिड्दा
खोस्नेर जाने हुन्छ, मोहीको पैताला पेलेर जाने हुन्छ, किन्तु

(पहारमाथि रहेको) पाशाणक चैत्य^१ (= यस्तो नामक विहार) मा पुगी मानो प्यासीले शीतल पानी पाएको छँ, ब्यापारीलाई ठूलो लाभ भएको छँ, घाममा तप्तहुनेले शीतल छाया देखेको छँ उनीहरू छिटो छिटो (पाशाणक चैत्य विहार भएको) पहाड चढ्नुथाले ।

४०. भगवा^२ तम्हि समये, भिक्खुसङ्घ पुरक्खतो ।
भिक्खूनं धम्मं देसेति, सीहो व नदती वने ॥

क्लेशरहित निक्लेशीको पैताला यस्तो हुन्छ” भन्ने बुझी “वहाँ, अवश्यनै बुद्ध हुनुहुन्छ” भन्ने निश्चयमा पुगी उनीहरू पनि भगवान् जानु भएको बाटो लागी क्रमशः राजगृह स्थित पाशाणक चैत्यमा पुग्न गएका थिए । त्यसैले सूत्रमा — “त्यसपछि फेरि सेतव्य... भएर उनीहरू मगधपुरमा पुगे” भनी उल्लेख भएको हो । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६६: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो ।

१. एक विशाल ढुँगामाथि त्यहाँ एक देवस्थल थियो । बुद्ध उत्पन्न भइसक्नु भएपछि त्यहाँ विहार बनाइएको थियो । अनि सो विहार-लाई पनि अधिकै नामले ‘पाशाणक चैत्य’ भनिएको थियो । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६६: वत्थुगाथावण्णना, पारायणवग्गो । यस्तो भन्ने चलन सम्बन्धमा लेखकको बु. ब्र. भा-१, पृ. १४ को पादटिप्पणीमा केही उदाहरणहरू उल्लेख भएका छन् ।

२. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘भगवा च’ ।

अर्थ—

४०—त्यसवखत, जङ्गलमा सिंह गर्जने जस्तै गरी भगवान् भिक्षुसङ्घको अगाडि धर्मोपदेश गर्दै हुनुहुन्थ्यो ।

४१. अजितो अद्दस्स बुद्ध^१, सतरंसि^२ व भाणुमं ।
चन्दं यथा पन्नरसे, पारिपूरि^३ उपागतं ॥

४२. अथस्स गत्ते दिस्वान, परिपूरं^४ च व्यञ्जनं^५ ।
एकमन्तं ठितो हट्ठो, मनोपञ्हे अपुच्छथ ॥

४३. “आदिस्स जम्मनं ब्रूहि, गोत्तं ब्रूहि सलक्खणं ।
मन्तेसु पारमिं ब्रूहि, कति^६ वाचेति ब्राह्मणो ॥”

अर्थ—

४१—अनि शतरश्मी भएको सूर्यलाई कं, पूर्णिमाको पूर्णचन्द्रलाई
कै अजितले^१ बुद्धलाई^२ देखे ।

१-१. सिंहलमा: ‘सम्बुद्ध’...’; स्याममा र रोमनमा: ‘सम्बुद्ध वीतरंसी’ ।

२. सिंहलमा: ‘परिपूरि’ ।

३-३. स्याममा: ‘परिपूरं वियञ्जनं’; सिंहलमा र रोमनमा: ‘परिपूरं व्यञ्जनं’ ।

४. स्याममा: ‘कती’ ।

५. बावरी ब्राह्मणको पहिलो शिष्य । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६६.

४२—अनि वहाँको शरीरमा परिपूर्ण व्यञ्जनहरू^१ देखेर प्रफुल्लित भई एक छेउमा वसेका उनले मनमा प्रश्न सोधे—

४३—“(मेरा आचार्य) (१) जन्मले कति वर्ष छन् भन्नुहोस्, (२) गोत्र के हो भन्नुहोस्, (३) कति लक्षणहरू छन् भन्नुहोस्, (४) कति मन्त्रहरूमा पारङ्गत छन् भन्नुहोस्, (५) कति शिष्यहरूलाई पढाउँदैछन् भन्नुहोस् ।”

(बुद्ध भन्नुहुन्छ—)

४४. “वीसं वस्ससतं आयु, सो च गोत्तेन बावरी ।
तीणिस्स^२ लक्खणा गत्ते, तिण्णं वेदान पारगू ॥

४५. “लक्खणे इतिहासे च, सनिधण्डुसकेटुभे ।
पञ्चसतानि वाचेति, सधम्मं पारमि गतो ॥”

Dhamma.Digital

अर्थ—

४४-४५—“(१) आयु एकशय बीस वर्ष छ, (२) गोत्रले बावरी हुन्, (३) शरीरमा तीन लक्षणहरू छन्, (४) तीन वेदमा

-
१. ८० अनुव्यञ्जनहरूलाई यहाँ ‘व्यञ्जनहरू’ भनिएको हो । यी के के हुन् भन्ने कुराहरू लेखकको बु. श्रावि. भा-१, पृ. ४७१ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् ।

२. सिंहल र रोमनमा: ‘तीणस्स’ ।

पारङ्गत छन् तथा लक्षण-शास्त्रमा, इतिहासमा, निघण्टु सहित कौस्तुभमा पारङ्गत छन्, (५) पांचशय शिष्यहरूलाई पढाउँछन् र आफ्नो (ब्राह्मण) धर्ममा पनि पारङ्गत छन् ।”

(अजित भन्दछन्—)

४६. “लखणानं पविचयं, बावरिस्स नरुत्तम ।
कङ्खच्चिद्धं^१ पकासेहि, मा नो कङ्खायितं अहु ॥”

अर्थ—

४६—“नरोत्तम ! बावरीका शरीरमा के के तीन लक्षणहरू छन् ? शंका निवारण हुनेगरी बताउनु होस् ताकि हामीमा शंका नरहोस् ।”

(बुद्ध भन्नुहुन्छ—)

४७. “मुखं जिन्हाय छादेति, उण्णास्स^२ भमुकन्तरे ।
कोसोहितं वत्थुगुय्हं, एवं जानाहि माणव ॥”

अर्थ—

४७—“(१) जिभ्रोले मुख ढाक्छ, (२) भमुकन्तरमा (=ह्लाति-

१. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘तण्हच्छित’ ।

२. स्याममा: ‘उण्णास्स’ ।

कामा) उर्णालोम छ, (३) गुह्यवस्तु (= वत्थुगुहं = लिङ्ग) कोषभिन्न छ; माणव ! यही तीन भनी जान ।”

४८. पुच्छञ्चिह किञ्चि^१ असुणन्तो, सुत्वा पञ्हे वियाकते^२ ।
विचिन्तेति जनो सब्बो, वेदजातो कतञ्जली ॥

अर्थ—

४८—कुनै प्रश्न गरेको नसुनिकनै प्रश्नको उत्तर दिएको सुनेर सबै मानिसहरू चकीतपरी प्रफुल्लित भए र हातजोरी विन्तिगरी बसे ।

(अजित भन्दछन्—)

४९. “को नु देव वा ब्रह्मा वा, इन्दो वा पि सुजम्पति ।
मनसा पुच्छते पञ्हे, कमेतं पटिभासति ॥

५०. “मुद्धं मुद्धाधिपातं च, बावरी परिपुच्छति ।
तं व्याकरोहि भगवा, कड्खं विनय नो इसे ॥”

अर्थ—

४९—“देव, ब्रह्मा, इन्द्र अथवा सुजम्पतिहरूमध्ये कसले मनमा सोधेको प्रश्नको उत्तर दिन सक्लान् र ।

१. स्याम र रोमनमा: ‘कञ्चि’ ।

२. स्याममा: ‘व्याकते’; रोमनमा: ‘व्याकते’ ।

५०-“शीर र शीर फुटाल्ने भनेको कस्तो हो भनी बावरी सोध्दछन् ; अतः हामी ऋषिहरूको शंका निवारण हुने गरी भगवान्‌ले यसको उत्तर भन्नुहोस् ।”

(बुद्ध भन्नुहुन्छ—)

५१. “अविज्जा मुद्धा ति जानाहि^१, विज्जा मुद्धाधिपातिनी^२ ।
सद्धासतिसमाधिम्हि, छन्दविरियेन संयुता ॥”

अर्थ—

५१-“अविदद्यालाई शीर^३ भनी जान, श्रद्धा, स्मृति, समाधि, छन्द (= कत्तुकम्यता छन्दो), वीर्यले युक्त भएको विदद्यालाई शीर फुटाल्ने^४ भनी जान ।”

१. स्याममा: ‘विजानाहि’ ।

२. स्याममा: ‘मुद्धाधिपातनी’ ।

३. चतुसत्यमा अज्ञान भएको अविदद्यालाई यहाँ ‘शीर’ भनिएको हो । अविदद्याको कारणबाटै भवचक्रको झुर्वात हुने भएकोले यसलाई संसारको ‘शीर’ भनिएको हो । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६७: वत्थु-गाथावण्णना, पारायणवग्गो ।

४. अर्हत् मार्गरूपी विदद्याद्वारा अविदद्यारूपी शीरको नाश हुने भएकोले यहाँ विदद्यालाई ‘शीर फुटाल्ने’ भनिएको हो भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६७: वत्थुगाथावण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

५२. ततो वेदेन महता, सन्थम्भित्वान^१ माणवो ।
एकंसं अजिनं कत्वा, पादेसु सिरसापति ॥

५३. “बावरी ब्राह्मणो भोतो, सह सिस्सेहि मारिस ।
उदग्गचित्तो सुमनो, पादे वन्दति चक्खुम^२ ॥”

अथ—

५२—अनि महत् प्रीतिले गद्गद् भएका ती सबे माणवहरूले
अजिन वस्त्र एकांश पारी भगवान्को चरणकमलमा शीरले ढोगे ।
(त्यसपछि अजित माणवले यस्तो भने—)

५३—“हे मारिष ! बावरी ब्राह्मण आपना सबे शिष्यहरूका
साथ हर्षले गद्गद् भई चक्षुमान् हुनुभएका तपाइको चरणकमलमा
ढोगदछन् ।”

Dhamma.Digital

(बुद्ध भन्नुहुन्छ—)

५४. “सुखितो बावरी होतु, सह सिस्सेहि ब्राह्मणो ।
त्वं चा^३ पि सुखितो होहि, चिरं जीवाहि माणव ॥

१. स्याममाः ‘सन्थम्भित्वान’ ।

२. सिंहल र रोमनमाः ‘चक्खुमा’ ।

३. स्याममाः ‘वा’ ।

५५. “बावरिस्स च तुय्हं वा, सब्बेसं सब्बसंसयं ।
कतावकासा पुच्छव्हो, यं किञ्चि मनसिच्छथ ।”

अर्थ—

५४—“आफ्ना सबै शिष्यहरूका साथ बावरी ब्राह्मण सुखी
होऊन्, तिमो पनि सुखी होऊ, माणव ! चिरञ्जीवि होऊ ।

५५—“बावरीलाई अथवा तिमोलाई अथवा अरू बाँकी सबैलाई
यदि कुनै शंका छ भने प्रश्न सोध, मनमा जे चाहन्छौ सोध म अवकाश
दिन्छु ।”

५६. सम्बुद्धेन कतोकासो, निसीदित्वान पञ्जली ।
अजितो पठमं पञ्चं, तत्थ पुच्छि तथागतं ॥

अर्थ—

५६—सम्बुद्धबाट अवकाश पाएपछि दुइहात जोरी बसिरहेका
अजितले सर्वप्रथम तथागतसँग प्रश्न सोधे ? ।

---

१. अजितले सोधेका कुराहरू शुरुमै अनुदित गरिदिएको छु । हेर बु.
ब्रा. भा-२, पृ. १ जस्तै अजितले प्रश्न सोधे त्यस्तैगरी सबै सोह
(१६) माणवहरूले पनि पालैसित प्रश्नहरू सोधेका थिए । यी
कुराहरू सुत्त. नि. पा. पृ. ४२४ देखि ४४१ मा छन् ।

४. भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण

प रि च य

यो भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण (= भारद्वाजगोत्रीय ब्राह्मण)
कुरुदेशवासी हुन् । यिनी अग्नीहोत्री थिए । यिनको अग्निहोत्र गर्ने
शाला कम्मासदम्भ गाउँको एक छेउमा थियो^१ ।

अगाडि अनुदित सूत्रको अध्ययन गर्दा— यिनी बुद्ध प्रति
सहानुभूति राख्ने ब्राह्मण थिए भन्ने कुरा अबबोध हुन्छ । यिनको अग्नि-
होत्र-शालामा बुद्ध बसिरहनु भएको कुरा जब भारद्वाजले मागण्डिय
परिव्राजकलाई सुनाए तब मागण्डियले—“कस्तो कुरा सुन्नप-यो—
जहाँ कि वृद्धि हनन गर्ने गौतम बस्ने ठाउँ हेर्नप-यो” भनी भने । यस्तो
वचन सुनेर भारद्वाजले “मुख समालेर कुरा गर” भनी मागण्डियलाई
सचेत गराए । यति मात्र होइन यो वचनलाई सहन नसकी भारद्वाजले
यो कुरा बुद्धलाई सुनाए । यस घटनाको कुराबाट हामी अनुमान लगाउन

---

१. पपं. सू. III. पृ. १४४: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

सक्छौं कि उनी बुद्धधर्मानुयायी नभए तापनि बुद्ध प्रति श्रद्धा तथा सहानुभूति राख्ने व्यक्ति थिए ।

हुनत अगाडिको सूत्र अनुसार बुद्धको उपदेशद्वारा भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणले भन्दा बढता प्रतिफल मागण्डिय परिव्राजकले पाएका छन् । भारद्वाज ब्राह्मण चाहि कथा उत्पत्तिको प्रमुख कारण मात्र बन्नगएका छन् । त्यसैले मैले मागण्डिय परिव्राजकको सट्टा भारद्वाज ब्राह्मणलाई प्रधानता दिई 'भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण' भनी शीर्षक राखेको हुँ । अरु विशेष कुराहरू अगाडिको मूल सूत्र बाटै प्रष्ट हुनेछन् । आवश्यक सम्झेका ठाउँहरूमा अट्टकथाका कुराहरू स्पष्टिकरणकोरूपमा पादटिप्पणी राखिदिएको छु ।

भारद्वाजगोत्र जोडिएका नामहरू भएका व्यक्तिहरू पालि-साहित्यमा एक मात्र होइनन् बल्कि अनेकौं पाइन्छन् । यीमध्ये मैले भेट्टाउन सकेका नामहरू यहाँ संग्रह गरिदिएको छु ।

भारद्वाज नामका भिन्नाभिन्नै पात्रहरू

- (१) भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण—यिनी, यहाँ अनुदित सूत्रमा उल्लेख भएका ब्राह्मण हुन् ।
- (२) भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण—यिनी, सं. नि. I. पृ. १६०: धनञ्जानिसुत्तमा उल्लेख भएका राजगृहवासी ब्राह्मण हुन् । राजगृह-

वासी धनञ्जानी भन्ने ब्राह्मणी यिनकी भार्या थिइन् । पछि भारद्वाज ब्राह्मण बुद्धकहाँ गई भिक्षु भएर गए । हेर बु. ब्रा. भा-१, पृ. ६१.

- (३) भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण— यिनी, सातवटी छोरीहरू^१ भएका कोशलवासी एक ब्राह्मण हुन् । एकदिन, हराएका चौधवटा गोरुहरू छोर्दै जङ्गलमा जाँदा त्यहाँ एक रुखमनि बुद्धलाई देखेर यिनी बुद्धकहाँ प्रव्रजित भए । पछि, यिनलाई साथमा लिई प्रसेनजित् कोशलकहाँ गई भगवान्ले यिनलाई सहयोग गर्ने कुराको सूचित राजालाई दिनुभयो र राजाले पनि यिनका अधिका ऋणहरू जम्मै तिरिदिए तथा यिनकी सातवटी छोरीहरू सहित यिनकी श्रीमतीलाई समेत हेरविचार गरे । अन्तमा भारद्वाजले अरहत्व पनि साक्षात्कार गरे । सं. नि. I. पृ. १६९: बहुधीतरसुत्तं, ब्राह्मणसंयुत्तं, अ. क. I. पृ. १८५.
- (४) भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण - यिनी पनि कोशलवासी एक ब्राह्मण हुन् ।

एकदिन, यिनका केही शिष्यहरू जङ्गलमा दाउरा खोज्नजाँदा जङ्गलको एक रुखमनि बुद्धलाई देखेर फर्कें गई आपना गुरुलाई यो कुरा सुनाए । यो सुनेर भारद्वाज ब्राह्मण शिष्यहरूका साथ बुद्धकहाँ गए । अनि यिनले बुद्धसँग “के तपाइ स्वर्गलोकको कामना गरी जङ्गलमा बसिरहनु भएको हो कि

---

१. सं. अ. क. I. पृ. १८८: बहुधीतरसुत्तवण्णना, ब्राह्मणसंयुत्तं ।

क्याहो ?” भनी भन्दा बुद्धले आफूमा कुनै आकांक्षा नभएका कुरा बताउनु भएपछि ब्राह्मण बुद्धको शरणमा गए । सं. नि. I. पृ. १७९: कट्टहारसुत्तं, ब्राह्मणसंयुत्तं, अ. क. I. पृ. २०५.

- (५) भारद्वाज—यिनी, कश्यप बुद्धका दुइजना अग्रश्रावकहरूमध्ये एकजना थिए । बु. वं. पा. पृ. ३७८: कस्सपबुद्धवंसो ।
- (६) भारद्वाजत्थेर—यिनी, राजगृहवासी एक ब्राह्मण थिए । गृहस्थीमा छँदा यिनले कण्हादिन्न भन्ने पुत्र पाएका थिए । ठूलो भएपछि यिनलाई यिनका पिता भारद्वाजले पढ्नकोनिमित्त तक्षशीला पठाएका थिए । बाटामा एक भिक्षु भेटेर उनी भिक्षु भएर गए र यिनले अरहत्व पनि प्राप्त गरे ।

एकदिन, भारद्वाज ब्राह्मण बुद्धको दर्शनार्थ वेणुवनमा जाँदा उनी त्यहाँ बुद्धकहाँ प्रव्रजित भई भिक्षु भए । यिनले पनि अरहत्व साक्षात्कार गरे । अनि, एकदिन, यिनका पुत्र कण्हादिन्न बुद्धको दर्शनार्थ राजगृह आउँदा यिनले आफ्ना पितालाई भिक्षु भावमा देखेर यिनी अति प्रसन्न भएका थिए । थेर. गा. पा. पृ. २७१: भारद्वाजत्थेरगाथा, अ. क. I. पृ. ३०२.

- (७) भारद्वाज माणव—यिनी, तारुख (= तारुक्ष) ब्राह्मणका एक शिष्य हुन् । पोखरसाति (=पुष्करसाती) ब्राह्मणका शिष्य वाशिष्ठ माणव यिनका अति विश्वासी साथी थिए । पछि यिनीहरू दुवैजना बुद्धकहाँ गई श्रामणेर भए । हेर बु. ब्रा. भा-१, पृ. ३१२.

- (८) भारद्वाज-ऋषि—यिनी, भारद्वाजगोत्रका सबभन्दा पुराना ऋषि थिए । हेर बु. ब्रा. भा-१, पृ. १४४-४५: द्रोणब्राह्मण । दी. नि. I. पृ. २०१: तेविज्जसुत्त^१ । बु. ब्रा. भा-१, पृ. ३३३: वाशिष्ठ र भारद्वाज माणव ।
- (९) अक्कोसक भारद्वाज—यिनी, भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण (२) का पहिला भाइ हुन् । हेर बु. ब्रा. भा-१, पृ. ७०: आक्कोसक भारद्वाज ।
- (१०) असुरिन्दक^१ भारद्वाज—यिनी पनि भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण (२) का दोश्रा भाइ हुन् । हेर बु. ब्रा. भा-१, पृ. ७५ असुरिन्दक भारद्वाज ।
- (११) बिलङ्गिक^२ भारद्वाज—यिनी पनि भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण (२) का तेश्रा भाइ हुन् । हेर बु. ब्रा. भा-१, पृ. ७८: बिलङ्गिक भारद्वाज । (सङ्गारव माणव चाहिं भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण (२) का चौथा तथा सबभन्दा कान्छा भाइ हुन् । हेर बु. ब्रा. भा-१, पृ. ८१: सङ्गारव नामक माणव)
- (१२) जटा भारद्वाज—यिनले भगवान्सँग भित्री र बाहिरी जटाहरू कसरी छुट्याउने भन्ने प्रश्न सोधेका थिए । हेर बु. ब्रा. भा-१, पृ. १: जटा भारद्वाज ब्राह्मण ।

१. पपं. सू. III. पृ. ३१०: सङ्गारवसुत्तवण्णनामा चाहिं 'असुन्दरिक' भनी उल्लेख भएको छ ।

२. पपं. सू. III. पृ. ३१०: सङ्गारवसुत्तवण्णनामा चाहिं 'पिङ्गलक' भनी उल्लेख भएको छ ।

- (१३) अहिंसक भारद्वाज^१, (१४) अग्निगक भारद्वाज (=अग्निगक भारद्वाज^२), (१५) नवकर्मिक (= नवकर्मिक) भारद्वाज^३, (१६) सुद्धिक (=शुद्धिक) भारद्वाज^४, (१७) सुन्दरिक भारद्वाज^५, (१८) पिण्डोल भारद्वाज^६, (१९) कापटिक भारद्वाज^७, (२०) कालिङ्ग भारद्वाज^८, (२१) सुचरित भारद्वाज^९, (२२) जूजक भारद्वाज^{१०} ।

१. हेर बु. ब्रा. भा-१, पृ. ४.
२. हेर बु. ब्रा. भा-१, पृ. ४३.
३. हेर बु. ब्रा. भा-१, पृ. १५८.
४. सं. नि. I. पृ. १६५: सुद्धिकसुत्तं, ब्राह्मणवग्गो । यसको अनुवाद यसै पुस्तकको अन्ततिर छ ।
५. सं. नि. I. पृ. १६६: सुन्दरिकसुत्तं, ब्राह्मणसंयुत्तं; म. नि. I. पृ. ५२: वत्थुसुत्तं; सुत्त. नि. पृ. ३३४: सुन्दरिकभारद्वाजसुत्तं, महावग्गो ।
६. अं. नि-१, पृ. २३: एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १११; थेर. गा. पा. पृ. २६३, अं. क. I. पृ. २४४; अप. दा. पा. I. पृ. ५९, अ. क. II. पृ. २५२.
७. हेर. बु. ब्रा. भा-१, पृ. १९६: चङ्की ब्राह्मण ।
८. जा. अ. क. IV. पृ. २१८: कालिङ्गबोधिजातकं ।
९. जा. अ. क. V. पृ. २१३-२२: सम्भवजातकं ।
१०. D, P. P. II. पृ. ३७३.

- (२३) भारद्वाज—यिनी, एक यक्ष-सेनापति हुन् । दी. नि. III. पृ. १५७: आटानाटियमुत्तं ।
- (२४) भारद्वाज—यिनी, एक प्रत्येक बुद्ध हुन् । म. नि. III. पृ. १३४: इसिगिलिसुत्तं ।
- (२५) भारद्वाजमुत्तं—हेर बु. रा. भा-१, पृ. ४३५: तरुणभिक्षुहरू ।

× × ×

गौतम, मौद्गल्यायन, कात्यायन र वाशिष्ठ गोत्रहरू उच्च र कौशीय र भारद्वाजगोत्रहरू नीच हुन् भनी पाचित्तिय पालि (पृ. ११) दुतियपाचित्तियं, ओमसवादमा उल्लेख भएको छ ।

× × ×
Dhamma.Digital

मूल सूत्र—

१-भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्निशालामा

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् कुरु (देश) को कम्मासदम्म^२ भन्ने कुरुवासीहरूको निगममा, भारद्वाजगोत्र (= भारद्वाजगोत्रीय) ब्राह्मणको अग्निशालामा (= अग्निहोत्र गर्ने दलानमा) त्रिण वज्र्याई राखेको आसनमा बस्नुभएको थियो ।

अनि भगवान् पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण

१. म. नि. II. पृ. १९८: मागण्डियसुत्तं, अ. क. III. पृ. १४४; सिंहल र रोमनमा: 'मागन्दियसुत्तं'; अट्टकथामा पनि 'मागन्दिय' छ ।
२. रोमनमा: 'कम्माससधम्म'; सिंहलमा: 'कम्मासदम्म'; नालन्दा पालिमा: 'कम्मासधम्म' ।

गरी कम्मासदम्ममा^१ भिक्षाटनार्थं जानुभयो । कम्मासदम्ममा भिक्षाटन् गरी भिक्षाटन्बाट फर्केर भोजनकृत्य सिद्धिसके पछि दिवा-विहारको लागि एक वनखण्डमा जानुभयो^२ । वनखण्डमा पसी एक रुखमनि दिवाविहारको लागि बस्नुभयो ।

त्यसवखत, मागण्डिय परिव्राजक^३ डुल्लकोनिमित्त (= जङ्घा-विहारं) पैदल घुम्दै, टर्हलिदै जहाँ भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्निशाला

१. 'कम्मासदम्म' भन्ने नाम कसरी रहन गएको हो ? भन्ने बारेका कुराहरू दी. नि. अ. क. I. पृ. ३२९: महानिदानसुत्तवण्णनामा; जा. अ. क. V. पृ. १९७: जयदिसजातक, नं. ५१३ मा; र जा. अ. क. VI. पृ. ३३०: महासुतसोमजातक, नं. ५३७ मा उल्लेख भएका छन् ।
२. ती ब्राह्मणको अग्निहोत्र गर्ने दलान गाउँको एक छेउमा पर्ने हुनाले त्यहाँ केटाकेटीहरू खेलन आउँदथे । त्यसैले त्यहाँ एकान्त नहुने भएको हुनाले भगवान् बुद्ध सधैं ऊँ दिवाविहारकोनिमित्त वनभित्र जाने गर्नुहुन्थ्यो र सन्ध्यासमयमा बास गर्नेको लागि त्यहाँ फर्कनु हुन्थ्यो । पपं. सू. III. पृ. १४४: मागण्डियसुत्तवण्णना ।
३. मागण्डिय भन्नेहरू मामा र भानिज दुइजना छन् । यीमध्ये मामा हुने मागण्डिय चाहिँ यसभन्दा अघिनै बृद्धधर्ममा दिक्षित भई प्रव्रजित भएर अरहत् समेत भइसकेका छन् । भाञ्जा हुने यी मागण्डिय चाहिँ अहिले परिव्राजक छन् र पछि गएर यिनी पनि प्रव्रजित भएर भिक्षु बन्ने कुरा यसै सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

यिनै मागण्डियको उपनिश्रय-सम्पत्तिलाई देखेर भगवान्

हो त्यहाँ पुगे । अनि मागण्डिय परिव्राजकले भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्निशालामा तृणको आसन वछ्छाईराखेको देखे । देखेपछि भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणलाई यस्तो भने—

बुद्ध रमणीय देवगर्भ जस्तै भएको गन्धकुटी छाडी, खरानी, घाँस-पातहरू तथा धूलोले फोहर भएको भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्निहोत्र गर्ने दलानमा तृणको आसन वछ्छाई परहितकोनिमित्त केही दिनदेखि त्यहाँ बस्नुभएको थियो भनी पपं. सू. III. पृ. १४४: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यहाँ उल्लेख भएका मामा हुने मागण्डियका कुराहरू अगाडि 'मागण्डिय ब्राह्मण' को कथामा उल्लेख भएका छन् ।

१. अधि अधि भगवान्ले तृण आसनलाई एक ठाउँमा राखेर जानु-हुन्थ्यो । तर त्यसदिन जानिजानी आसन एक ठाउँमा नराखी विच्छ्छाईएको आसन त्यसै छाडेर वहाँ जानुभएको थियो । कारण के त भने—त्यस दिनको बिहान सबेरै ध्यानद्वारा लोकमा हेर्नुभएको वेलामा वहाँले—आज मागण्डिय परिव्राजक यहाँ आई तृण आसनको बारेमा उनले भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणसँग केही कुरा उठाउने छन् । उनीहरूको बीचमा कुरा भइरहेको वेलामा म आउनेछु र अनि मेरो उपदेशका कुराहरू सुनी मकहाँ प्रव्रजित भएर उनले अरहत्व प्राप्त गर्ने छन् । अर्कालाई संग्रह गर्नकोनिमित्तनै मैले पारमी धर्महरू पूरा गरेको हुँ भनी त्यसदिन वहाँले आसन नपट्याई त्यसै छाडेर जानुभएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १४४: मागण्डिय-सुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“तपाइ भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्निशालामा तृणको आसन बछ्छाडराखेको कसको हो ? लाग्छ कि श्रमणशैल्यानुकूल छ ?”

“भो मागण्डिय ! शाक्यकुलबाट प्रव्रजित हुनुभएका श्रमण गौतम शाक्यपुत्र हुनुहुन्छ । वहाँ आदरणीय गौतमको यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द गुञ्जायमान भएको छ—‘वहाँ भगवान् अरहत्, सम्यक् सम्बुद्ध, विदद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर पुरुषदम्य सारथी, देवमनुष्यहरूका शास्ता, बुद्ध तथा भगवान् हुनुहुन्छ ।’ वहाँ आदरणीय गौतमकै यो शैल्या बिच्छ्याइ राखेको हो ।”

१. त्यो तृण आसन देखेर परिव्राजकको मनमा यस्तो लागेको थियो कि “यस आसनमा त कुनै इन्द्रिय संयत भएका श्रमणले बास गरेको हुनुपर्छ । किनभने यो आसन मानो कुनै चित्रकारीले नाप-जोख गरी बनाएको जस्तो राम्रो छ । यस आसनको कुनै पनि तृण यताउता भएको छैन, चट्ट परेको छ, सफा छ; तितर बितर पनि भएको छैन । टाउको राखेको वा खुट्टाले टेकेको कुनै चिन्ह पनि देखिँदैन आदि ।”

यस्तो लागेको हुनाले नै सूत्रमा ‘श्रमण शैल्यानुकूल छ’ भनी उनले भनेका हुन् ।

सोही आफ्नो मनको कुतकुतीको कारणले उनले कसको आसन हो भनी सोधेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १४४-४५: मागन्दियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“भारद्वाज ! कस्तो दृश्य हेर्न परेको हो ! कस्तो दृश्य हेर्न परेको हो !! जो कि हामीले वहाँ आदरणीय भूनहु’ श्रमण गौतमको यो शैट्या देख्यौं ।”

१. ‘भूनहु’ शब्दको अर्थ पपं. सू. III. पृ. १४५: मागन्दियसुत्तवण्णनाले यसरी दिएको छ—

“भूनहुनो ति हतवड्ढिनो, मरियादकारकस्स” अर्थात् “भूनहु भनेको वृद्धिलाई हनन गर्ने, मर्यादा बनाउने” भनी भनिएको हो ।

किन यस्तो भनेको भने ? —

उनीहरू छद्धार-वृद्धिको कुरालाई विश्वास गर्ने भएको हुँदा । उनीहरूको विश्वास यसप्रकार थियो—‘चक्षुलाई अभिवृद्धि गर्नुपर्छ, नहेरेकोलाई हेर्नुपर्छ, हेरेकोलाई पारगर्नु पर्छ; (चक्खुं ब्रू हेतब्बं वड्ढेतब्बं, अद्दिट्ठं दक्खितब्बं दिट्ठं समतिक्कमि तब्बं...) श्रोतलाई...घ्राणलाई...जिह्वालाई कायलाई अभिवृद्धि गर्नुपर्छ, नछोएकोलाई छुनुपर्छ, छोएकोलाई पार गर्नुपर्छ, तथा मनलाई अभिवृद्धि गर्नुपर्छ, नजानेकोलाई जान्नुपर्छ, जानेकोलाई पार गर्नुपर्छ ।’ यसरी उनीहरू छद्धार-वृद्धिगर्ने कुरा भन्दछन् । तर भगवान् चाहिँ यस्तो भन्नुहुन्छ—

“चक्खुना संवरो साधु, साधु सोतेन संवरो ।

घानेन संवरो साधु, साधु जिह्वाय संवरो ।

कायेन संवरो साधु, साधु वाचाय संवरो ।

मनसा संवरो साधु, साधु सब्बत्थ संवरो ।

सब्वत्थ संवुतो भिक्खु, सब्बदुक्खा पमुच्चती'ति ॥”

(धम्म. प. गा. नं ३६०-६१ भिक्खुवग्गो)

अर्थात्—

“चक्षुद्वारा संयम गर्नु असल हो, श्रोतद्वारा संयम गर्नु असल हो ।
घ्राणद्वारा संयम गर्नु असल हो, जिह्वाद्वारा संयम गर्नु असल हो ।
कायद्वारा संयम गर्नु असल हो, वचनद्वारा संयम गर्नु असल हो ।
मनद्वारा संयम गर्नु असल हो, सबै ठाउँमा संयम गर्नु असल हो ।
सबै ठाउँमा संयम हुने भिक्षु सबै दुःखबाट प्रमुक्त हुन्छ ॥”

यसरी छ द्वारहरूमा संयम गर्नुपर्छ भनी भगवान् बुद्ध भन्नुहुन्छ । त्यसैले उनको मनमा—‘श्रमण गौतम वृद्धिलाई बाधा डाल्छन्, वृद्धिको बाटोमा अवरोध पुऱ्याउँछन्, तथा मर्यादा बनाउँछन्’—भन्ने लागेर उनले ‘भूनहु’ भनी सूत्रमा भनेका हुन् भनी पपञ्चसूदनीले उल्लेख गरेको छ । (छसु द्वारेसु संवरं पञ्जापेति तस्मा सो वड्ढि हतो समणो गोतमो मरियाद कारकोति मञ्जमानो ‘भूनहुनो’ ति आह) पपं. सू. III. पृ. १४५: मागन्दिय-सुत्तवण्णना ।

सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३९१: कोकालिकसुत्तवण्णनाले पनि यस्तै अर्थ उल्लेख गर्दै यस्तो भनेको छ—

“भूणहु—भूति हतक वुद्धि नासक”

‘भूनहु’ वा ‘भूणहु’ पालि शब्दको अनुवाद हिन्दी मज्झिम-निकायमा (पृ. २९२) राहुल सांकृत्यायनले ‘भून-भू’ भनी उल्लेख गरेका छन् ।

“मागण्डिय ! यो वचनलाई समाल (= रक्खस्सेतं वाचं), मागण्डिय यो वचनलाई समाल ! वहाँ आदरणीय श्रमण गौतमका धेरै क्षत्री-पण्डितहरू पनि, ब्राह्मण-पण्डितहरू पनि, गृहस्थी-पण्डितहरू पनि तथा श्रमण-पण्डितहरू पनि अभिप्रसन्न छन् जो आर्य-न्याय कुशल धर्ममा विनीत (= शिक्षित) छन् ।”

“भो भारद्वाज ! यदि वहाँ आदरणीय श्रमण गौतमलाई सन्मुखमा देख्न पाए सन्मुखमै पनि हामी भन्नसक्छौं कि - ‘श्रमण गौतम भूनहु हुन् ।’ किनभने ?—हामीहरूको सूत्रमा यस्तै नै कुरा आउँछ^२ (= उल्लेख भएको छ) ।”

“यदि तपाइ मागण्डियको अपमान (= अग्रह) हुँदैन भने यो कुरा श्रमण गौतमलाई स भन्नेछु ।”

१. यस वाक्यद्वारा भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणले मागण्डिय परिव्राजकलाई —‘हे मागण्डिय ! यस्ता उच्च प्रजा भएका र यशश्री भएका वहाँ गौतमलाई कुनै कुरा भन्दा सोचविचार गरेर भन्नसक्नु पर्छ । त्यसै ज्वाट्ट जथाभावी मुखमा आएको कुरो भन्नुहुन्न । वचन संयम गरी भन्नसक्नु पर्छ’ भनेका हुन् । पपं. सू. III. पृ. १४५: मागण्डिय-सुत्तवर्णना ।

२. यस वाक्यद्वारा परिव्राजकले यस्तो भनेका हुन्—

कस्तालाई ‘भूनहु’ भन्दछन् भन्ने कुरा हामीहरूको सूत्रमा आउँछ । सूत्रमा आए बमोजि भनेको सिवाय मुखमा आए जस्तै

“निश्चिन्तपूर्वक तपाइ भारद्वाजले मैले भनेको कुरो भन्नसक्नु हुन्छ ।”

मागण्डिय परिव्राजकलाई बुद्धको उपदेश

अनि, भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको र मागण्डिय परिव्राजकका बीचमा यस्तो कुरा भइरहेको वेलामा भगवान्‌ले विशुद्ध तथा अमानुषीय दिव्यश्रोतद्वारा सुन्नुभयो । त्यसपछि संध्यासमयमा ध्यानबाट उठी भगवान्‌ जहाँ भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्नि-शाला हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बछ्छाडराखेको तृणासनमा बस्नुभयो ।

मैले भनेको होइन । अतः यसमा डराउनु पर्ने मलाई कुनै कारण छैन । गौतमको सामुन्ने पनि म यो कुरा भन्नसक्छु । सूत्रमा आएको जस्तै भनेको हुँ त्यसै जथाभावी भनेको होइन भनी भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १४५-४६: मागण्डियसुत्त-वण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

त्यसैले अगाडि सूत्रमा ‘निश्चिन्तपूर्वक तपाइ भारद्वाजले मैले भनेको कुरो भन्नसक्नुहुन्छ’ भनी उल्लेख भएको हो ।

१. यहाँ ‘ध्यानबाट उठी’ भनेको फलसमापत्ति ध्यानबाट उठी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. १४६.

अनि भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

“भारद्वाज ! यसै तृणासनको कुरालाई लिएर मागण्डिय परिव्राजकसँग तिन्नो केही कुरा भएको थियो होइन ?”

यस्तो भन्नुहुँदा, संविग्न तथा रोमाञ्चित भई भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

१. यहाँ ‘संविग्न तथा रोमाञ्चित भई’ भनी आश्चर्यमानी प्रसन्नताद्वारा प्रफुल्लित भएर रोमाञ्चित भएका थिए भनी भनिएको हो । बुद्धको कुरो सुनी उनलाई यस्तो लागेको थियो—

“हामी दुइजनाको बीचमा भइरहेको कुरो न मागण्डियले बुद्धलाई भनेका छन्, न त हामी दुइजना बाहेक यहाँ तेश्रो पुरुष नै थियो । तैपनि वहाँले यस सम्बन्धी कुरा बताउनु हुन्छ । अवश्य पनि वहाँले हामीहरूका कुरा तीक्ष्ण श्रोतले सुन्नुभयो होला ।”

यस्तो मनमा लाग्दा उनको जिउभरी प्रीति फैलिएर गएको थियो र उनान्नशय हजार (९९,०००) रोमकूपहरू (नवनवति लोमकूप सहस्त्रानि) ठाडा हुन थाले । त्यसैले सूत्रमा ‘संविग्न तथा रोमाञ्चित भई’ भनी उल्लेख भएको हो । पपं. सू. III. पृ. १४६: मागन्दियसुत्तवण्णना ।

“यही कुरा हामी तपाइ गौतमलाई भन्न चाहन्थ्यौं । त्यतिखेर, हामीले भन्नु अगावै तपाइ गौतमले यस्तो भन्नुभयो ।”

यही कुरा भगवान् र भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणका बीच भइरहेको थियो । यस बीच मागण्डिय परिव्राजक^१ पनि पंदल टहलदै टहलदै यताउता घुम्दै फर्केर जहाँ भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्निशाला हो, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ आए । त्यहाँ आइपुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मागण्डिय परिव्राजकलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

Dhamma.Digital

१. त्यसवखत परिव्राजक पाकेको फल जस्तै परिपक्व ज्ञानको अवस्थामा पुगेका थिए । त्यसैले उनी उपरोक्ताकारले भारद्वाजसँग बुद्धको कुरा भइरहेको वेलामा त्यहाँ बस्न नसकी यताउता डुलन वा टहलन लागेका थिए । केहीछिन् पछि उनी फर्केर आएर बुद्धकहाँ आएका थिए । यही कुरा दर्शाउन सूत्रमा—‘यसै बीच मागण्डिय परिव्राजक...’ आदि भनेको हो । पपं. सू. III. पृ. १४६: मागन्दिय-सुत्तवण्णना ।

“मागण्डिय ! चक्षु रूपाराम हो (= चक्षुं रूपाराम ? = चक्षु रूपको घर हो), रूपमा (चक्षु) रञ्जित हुन्छ, रूपद्वारा (चक्षु) आमोद-प्रमोद हुन्छ । (चक्षुं, खो, मागण्डिय, रूपारामं रूपरतं रूप-सम्मुदितं) तथागतको त्यो (=चक्षु) दान्त छ, गुप्त छ, सुरक्षित छ, संयत छ । त्यसैको (=सोही चक्षुलाई) संयम गर्नकोनिमित्त (तथागतले) धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । मागण्डिय ! यसै कुरालाई लिएर होइन तिमिले ‘श्रमण गौतम भूनहु हुन्’ भनेको ?”

“भो गौतम ! हो, यसै कुरालाई लिएर मैले ‘श्रमण गौतम भूनहु हुन्’ भनी भनेको हुँ । किनभने—यस्तै कुरा हामीहरूको सूत्रमा आउँछ (=पाइन्छ) ।”

‘मागण्डिय ! श्रोत शब्दाराम हो, ... घ्राण गन्धाराम हो, ... जिह्वा रसाराम हो, रसमा (जिह्वा) रञ्जित हुन्छ, रसद्वारा (जिह्वा) आमोद प्रमोद हुन्छ । तथागतको त्यो (= जिह्वा) दान्त छ, गुप्त छ, सुरक्षित छ र संयत छ । त्यसैको (= सोही जिह्वालाई) संयम गर्नको-

१. ‘चक्षुं रूपाराम’ अर्थात् चक्षु रूपाराम हो भन्ने शब्दको अर्थ प्रकाश पादें बुद्धघोष आचार्यले पपं. सू. III. पृ. १४६: मागण्डिय-सुत्तवर्णनामा यसरी उल्लेख गर्नुभएको छ ।

‘वसनट्टानत्थेन रूपं चक्षुस्स अरामोति चक्षु रूपारामं’ अर्थात्—बस्ने ठाउँ भएको हुनाले चक्षुको घर रूप हो । त्यसैले चक्षु-रूपाराम भनिएको हो ।

‘रूपे रतन्ति रूपरतं’ अथात्—रूपमा रञ्जित हुने भएको हुनाले ‘रूपरतं’ भनिएको हो ।

‘रूपेन चक्षु’ आमोदितं सम्मोदितन्ति रूपसम्मुदितं’ अर्थात्—रूपद्वारा चक्षु आमोद प्रमोद हुने भएको हुनाले ‘रूपसम्मुदितं’ भनिएको हो ।

हिन्दी मञ्जिमनिकाय (पृ. २९३) मा उल्लेख भए ऊँ राम्रो रूप देखेर आनन्दित हुने भएको हुनाले पनि ‘रूपाराम’ भनिएको हो ।

महा. नि. पा. पृ. २०४: पुराभेदसुत्तनिद्देशमा चार्हि—
‘चक्षु रूपारामं रूपरतं रूपसम्मुदितं’ भनी उल्लेख गरेको छ तर यस सूत्रमा चार्हि ‘चक्षु’ रूपारामं रूपरतं रूपसम्मुदितं’ भनी उल्लेख भएको छ ।

यसको अर्थ उल्लेख गर्दै महा. नि. अ. क. पृ. २४६: पुराभेदसुत्तनिद्देशवर्णनाले यसरी दिएको छ—

‘रूपं आरामं अस्साति—रूपारामं; रूपेरतन्ति—रूपरतं; रूपेन सन्तुट्ठन्ति—रूपसम्मुदितं ।’ जसको अर्थ हो—रूपनै आराम भएकोले—रूपाराम भनिएको हो; रूपमा रत हुने भएकोले—रूपरत भनिएको हो; रूपद्वारा सन्तुष्ट हुने भएकोले—रूपसम्मुदितं भनिएको हो ।

संक्षेपमा भन्ने हो भने चक्षुद्वारा रूपमा आनन्द लिने भएकोले ‘चक्षु रूपाराम’ भनिएको भनी बुझ्नुपर्छ ।

निमित्त (तथागतले) धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । मागण्डिय ! यसै कुरालाई लिएर होइन तिमिले ‘श्रमण गौतम भूनुहु हुन्’ भनेको ?”

“भो गौतम ! हो, यसै कुरालाई लिएर मैले ‘श्रमण गौतम भूनुहु हुन्’ भनेको हुँ । किनभने ?— यस्तै कुरा हामीहरूको सूत्रमा आउँछ (= पाइन्छ) ।”

“मागण्डिय ! काय स्पर्शराम हो, ...मन धर्मराम हो, धर्ममा (मन) रञ्जित हुन्छ, धर्मद्वारा (मन) अमोद-प्रमोद हुन्छ । तथागतको त्यो (=मन) दान्त छ, गुप्त छ, सुरक्षित छ, संयत छ । त्यसैको (=सोही मनलाई) संयम गर्नकोनिमित्त (तथागतले) धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । मागण्डिय यसै कुरालाई लिएर होइन तिमिले ‘श्रमण गौतम भूनुहु हुन्’ भनेको ?”

“भो गौतम ! हो, यसै कुरालाई लिएर मैले ‘श्रमण गौतम भूनुहु हुन्’ भनेको हुँ । किनभने ?— यस्तै कुरा हामीहरूको सूत्रमा आउँछ (= पाइन्छ) ।”

भित्री हृदय उपशान्त गरी बस्छ

“मागण्डिय ! यहाँ, कुनै (पुरुष) पहिले इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूषसंहित तथा रजनीय चक्षुविज्ञेय रूपहरू द्वारा अभिरमण गरी बस्छ; पछि गएर रूपको समुदय (= उत्पत्ति), अस्तगमन, आस्वाद, आदीनव (= दुष्परिणाम = दोष), तथा त्यसबाट मुक्ति हुने

मार्ग (= निस्सरणं) लाई समेत यथार्थत जानी रूप-तृष्णात्ताई छाडी, रूप-परिडाहलाई हटाई, (तृष्णाको) प्यासबाट दूर भई, भित्री-हृदय शान्तगरी बस्छ । मागण्डिय ! यो पुरुषलाई तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! केही भन्दिन २ ।

“मागण्डिय ! यहाँ, कुनै (पुरुष) पहिले इष्ट, कान्त ... तथा रजनीय श्रोतविज्ञेय-शब्द, ... घ्राण-विज्ञेय-गन्ध, ... जिह्वाविज्ञेय-रस, ...

१. यस प्रश्नद्वारा भगवान्‌ले के सोध्नु भएको हो भने—रूपलाई निग्रह गरी अरहत्व प्राप्तगरी अभ्यन्तर शान्तगरी बसको त्यो पुरुषलाई तिमी के भन्छौ त ? के त्यस्तो पुरुषलाई तिमी ‘वृद्धिलाई हनन गर्ने र मर्यादा कायम गर्ने’ भनी भन्छौ कि भन्दैनौ त ? भनी सोध्नु भएको हो । पपं. सू. III. पृ. १४७: मागन्दियसुत्तवण्णना ।

२. यसको उत्तरमा मागण्डियले ‘केही भन्दिन’ भनी जवाफ दिए । जब मागण्डियले यस्तो जवाफ दिए तब, भगवान्‌ले त्यसोभए, “जब कि पञ्चस्कन्धलाई निग्रह गरी अरहत्व प्राप्तगर्ने त्यो पुरुषलाई तिमी ‘केही भन्दिन’ भनी भन्दछौ भने म पनि त्यसरीनै पञ्चस्कन्ध-लाई निग्रह गरी सर्वज्ञत्व प्राप्तगरी बसेको छु । अतः मलाई पनि तिमीले केही भन्नु नपर्ने हो” भन्ने कुरा बताउनकोनिमित्त भगवान्‌ले उनलाई “म अघि घरमा छँदा...” भन्ने आदि कुराहरू भन्नलाग्नु भएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १४७: मागन्दियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

कायविज्ञेय-स्पर्शहरूद्वारा अभिरमण गरी बस्छ; पछि गएर स्पर्शको समुदय, अस्तगमन, आस्वाद, आदीनव तथा त्यसबाट मुक्ति हुने मार्गलाई समेत यथार्थत जानी स्पर्श-तृष्णालाई छाडी, स्पर्श-परिडाहलाई हटाई, (स्पर्शको) प्यासबाट दूर भई, भित्री हृदय शान्तगरी बस्छ ।
मागण्डिय ! यो पुरुषलाई तिमि के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! केही भन्दैन ।”

आत्मकथा

“मागण्डिय ! म अघि घरबारमा छँदा—पञ्चकामविषयद्वारा इष्ट, कान्त,...तथा रजनीय चक्षुविज्ञेय-रूपहरूद्वारा, ... श्रोतविज्ञेय-शब्द-हरूद्वारा, ... घ्राणविज्ञेय-गन्धहरूद्वारा... जिह्वाविज्ञेय-रसहरूद्वारा तथा कायविज्ञेय-स्पर्शहरूद्वारा समर्पित र समझी भई अभिरमणगरी बसें ।
मागण्डिय ! सो मेरा तीन प्रासादहरू थिए—एउटा वर्षाद्को, एउटा हेमन्तको तथा एउटा गृष्मको । मागण्डिय ! सो म वर्षाद्को प्रासादमा वर्षको चार महीनासम्म कुनै पुरुष विना (= निष्पुरिसेही = केवल स्त्री-हरूका साथ) तूर्यनादहरूद्वारा अभिरमण गरी प्रासाद मनि ओर्लिहन्थे ।
पछि गएर सो म कामविषयको समुदय र अस्तगमन, आस्वाद र आदीनव तथा त्यसबाट मुक्ति हुने मार्गलाई समेत यथार्थत जानी काम-तृष्णालाई छाडी, काम-परिडाहलाई हटाई, (काम) पिपासालाई दूर गरी भित्री हृदय शान्तपारी बसें । अनि सो मैले कामविषयमा अवीतरागी, काम तृष्णाले खाइरहेका, कामविषयलाई परिभोग गरी कामपरिडाहद्वारा

डाह भइरहेका अरू प्राणीहरूलाई देखे' । किन्तु म तिनीहरूको अभिलाषा गर्दिन, तिनीहरूमा अभिरमण गर्दिन । किनभने ? मागण्डिय ! जुन त्यो रति कामरहित छ, अकुशलरहित छ, जुन त्यो रतिले दिव्यसुखलाई पनि माथ गर्छ (= समधिगयह तिष्ठति)—त्यस्तो रतिमा? रमण गर्दा हीन रतिको अभिलाषा हुन्न, त्यसमा अभिरमण पनि गर्दिन ।

उपमा—(१) “मागण्डिय ! भनों कि यहाँ, कुनै आढ्य महाधनी महाभोगी गृहपति वा गृहपतिपुत्र^२ पञ्चकामविषयहरूद्वारा, इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित तथा रजनीय चक्षुविज्ञेय-रूप-हरूद्वारा, ... श्रोतविज्ञेय-शब्दहरूद्वारा, ... द्वागविज्ञेय-गन्धहरूद्वारा,...

१. यहाँ 'त्यस्तो रतिमा रमण गर्दा' भनी भनेको चतुर्थध्यानिकरतिलाई 'रति' भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १४८: मागण्डियसुत्त-वण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
२. यहाँनिर क्षत्री वा ब्राह्मण न भनी किन गृहपति भनिएको होला भन्ने प्रश्नको उत्तर दिँदै पपं. सू. III. पृ. १४८: मागण्डियसुत्त-वण्णनाले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

क्षत्रीहरूको स्वेतछत्रमा मात्र बढता इच्छा हुन्छ, उनीहरूका घेरै प्रपञ्चहरू हुन्छन् । ब्राह्मणहरू मन्त्रमा अतृप्त भई मन्त्रहरूकै खोजमा लागेका हुन्छन् । गृहपतिहरू चाहिँ मुद्राग्रहण मन्त्र सिक्न सकेपछि सम्पत्तिकै मात्र अनुभव गर्छन् । त्यसैले क्षत्री र ब्राह्मणलाई नलिई गृहपति वा गृहपतिपुत्रलाई लिइएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १४८: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

जिह्वाविज्ञेय-रसहरूद्वारा, ... कायविज्ञेय-स्पर्शहरूद्वारा समर्पित भई, समझी भई अभिरमण गर्छ^१ । अनि उ कायले सुचरित गरी, वाचाले सुचरित गरी, मनले सुचरित गरी शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा त्रयस्त्रिंश देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ^२ । उ त्यहाँ नन्दन वनमा अप्सराहरूद्वारा परिवृत्त भई दिव्यपञ्चकामगुणहरूद्वारा समर्पित भई, समझी भई अभिरमण गर्छ^३ । उसले गृहपति वा गृहपतिपुत्रलाई पञ्चकामगुणहरूद्वारा समर्पित र समझी भई अभिरमण गरिरहेको देख्छ । मागण्डिय ! के त, नन्दन वनमा अप्सरासङ्घद्वारा परिवृत्त भई दिव्यपञ्चकामगुणहरूद्वारा समर्पित र समझी भई अभिरमण

-
१. पञ्चकाम विषयहरूमा समझी भई अभिरमणगरी बस्ने गृहपतिको अवस्था जस्तै ४० हजार स्त्रीहरूको बीचमा सिद्धार्थ बोधिसत्व राजदरवारमा बस्ने अवस्था भनी बुक्नुपर्छ भनी पपं सू. III. पृ. १४९ ले उल्लेख गरेको छ ।
  २. सुचरित गरी सो पुरुष स्वर्गलोकमा उत्पन्न भएजस्तै अभिनिष्क्रमण गरी बोधिआसनमा बसी बोधिसत्वले सर्वज्ञबुद्धत्व लाभ गरेको समय भनी बुक्नुपर्छ । पपं. सू. III. पृ. १४९: मागन्दिद्यसुत्तवण्णना ।
  ३. नन्दनवनमा अभिरमण गर्ने उसको अवस्था जस्तै तथागतको चतुर्थ-ध्यानिक फल-समापत्तिमा विहार गर्ने अवस्थालाई बुक्नुपर्छ । पपं. सू. III. पृ. १४९.

गर्ने सो देवपुत्रले अमुक गृहपति वा गृहपतिपुत्रको अभिलाषा गर्छ ?
अथवा मानुषीय पञ्चकामगुणहरूसँग वा मानुषीय कामविषयहरूसँग
परिवर्तन गर्ने इच्छा गर्छ ?”

“भो गौतम ! गर्दैन । किनभने ?—भो गौतम ! मानुषीय
कामगुणहरूभन्दा दिव्यकामगुणहरू सुन्दरतर र प्रणीततर
हुन्छन्^२ ।”

-
१. उसले मानुषीय पञ्चकामगुणहरूको अभिलाषा नगर्ने जस्तै चतुर्थ-
ध्यानिक फलसमापत्ति रतिमा बस्नुहुने तथागतको त्यो हीन
मानुषीय रतिको अभिलाषा नहुनु हो । पपं. सू. III. पृ. १४९:
मागन्दियमुत्तवण्णना ।
२. भनाइको मतलब हो—दिव्यकामगुणहरूको अगाडि मानुषीय काम-
गुणहरू धेरै नै थोरै छन् भनिएको हो । त्यसैले यस्तो भनिएको
हो --

“कुसग्गे उदकमादाय, समुद्दे उदकं मिने ।

एवं मानुसकाकामा, दिब्बकामानसन्तिके’ति ॥”

अर्थात्—“कुशाग्रको पानीले समुद्रको पानीलाई नाप्न
खोज्ने जस्तै मानुषीय कामहरूले दिव्यकामहरूलाई नाप्नु हो ।”
भनाइको तात्पर्य समुद्रको पानीको अगाडि कुशाग्रको टुप्पोको पानी
जति थोरै हुन्छ त्यस्तैगरी दिव्य कामहरूको अगाडि मानुषीय काम-
हरू थोरै हुन्छन् । पपं. सू. III. पृ. १४९: मागन्दियमुत्तवण्णना ।

“मागण्डिय ! त्यस्तैगरी, अघि म घरबारमा छँदा—पञ्चकाम-विषयहरूद्वारा, इष्ट, कान्त,...तथा रजनीय चक्षुर्विज्ञेय-रूपहरूद्वारा,... श्रोतविज्ञेय-शब्दहरूद्वारा, ... घ्राणविज्ञेय-गन्धहरूद्वारा,... जिह्वाविज्ञेय-रसहरूद्वारा,...तथा कायविज्ञेय-स्पर्शहरूद्वारा समर्पित र समझी भई अभिरमण गरी बसें । मागण्डिय ! अनि पछिगएर सो म कामविषयको समुदय र अस्तगमन, आस्वाद र आदीनव (=दुष्परिणाम) तथा त्यसबाट मुक्ति हुने मार्गलाई समेत यथार्थत जानी काम-तृष्णालाई छाडी, काम-परिडाहलाई हटाई, (काम) पिपासालाई दूर गरी, भित्री हृदय शान्तपारी बसें । अनि सो मैले कामविषयमा अवीतरागी, कामतृष्णाले खाइरहेका, कामतृष्णालाई परिभोग गरी कामपरिडाहले डाह भइरहेका अरू प्राणीहरूलाई देखे । किन्तु म तिनीहरूको अभिलाषा गर्दिन, तिनीहरूमा अभिरमण गर्दिन । किनभने ? मागण्डिय ! जुन त्यो रति काम रहित छ, अकुशल रहित छ, जुन त्यो रतिले दिव्यसुखलाई पनि माथ गर्छ — त्यस्तो रतिमा रमण गर्दा हीन रतिको अभिलाषा हुन्न, त्यसमा अभिरमण पनि गर्दिन ।

उपमा—(२) “मागण्डिय ! जस्तै—शरीर कुहिएको, शरीर पाकेको, कीराहरूले खाइरहेका, नङ्गहरूद्वारा घाउका मुखहरू कन्याउँदै रहेको कोही^१ पुरुषले मकलमा^२ शरीर ताण्ड^३ । उसका मित्र-

१. यहाँ दिइएका उपमाको उपमेय यसप्रकार सम्झनु पर्छ । पुरुषको कुष्ठरोग छँ बोधिसत्व घरमा बसिरहेको अवस्थालाई सम्झनु पर्छ ।

पपं. सू. III. पृ. १४९.

बन्धुहरूले तथा रगत सम्बन्धी ज्ञातिहरूले शल्यक्रिया गर्ने वैद्य बोलाई ल्याइदिन्छन् । सो शल्यक्रिया गर्ने वैद्यले औषधी गर्छ ? । त्यो औषधी-द्वारा उ कुष्ठरोगबाट मुक्त हुन्छ, निरोगी हुन्छ, सुखी हुन्छ, स्वतन्त्र हुन्छ, स्वयंवंशी हुन्छ र जहाँ चाहन्छ त्यहाँ जानसक्ने हुन्छ । उसले शरीर कुहिएको, शरीर पाकेको, कीराहरूले खाइरहेको, नङहरूद्वारा घाउका मुखहरू कन्याउँदै रहेको अर्को कोही पुरुषलाई मकलमा शरीर तापिरहेको देख्छ । मागण्डिय ! के त, सो पुरुषले अमुक कोही पुरुषको अभिलाषा गर्छ त ? अथवा मकलमा तापने वा औषधी सेवन गर्ने अभिलाषा गर्छ त ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?”

२. मकल ऊँ कामविषयलाई सम्झनु पर्छ । पपं. सू. III. पृ. १४९.
३. नङहरूले घाउहरू कन्याउँदै मकल तापी बसिरहने ऊँ वस्तुकामहरूको सेवन गरेको भनी सम्झनु पर्छ । पपं. सू. III. पृ. १५०: मागण्डियसुत्तवण्णना ।
१. औषधीद्वारा कुष्ठरोग निको भएको ऊँ कामविषयहरूको वैगुणलाई देखेर नैष्कर्म्यको गुणलाई (=आनिसंसलाई) देखी घरबार छाडी प्रव्रजित भई बुद्धत्व लाभगरी चतुर्थध्यानिक फलसमापत्ति सेवन गर्ने अवस्थालाई सम्झनु पर्छ । पपं. सू. III. पृ. १५०: मागण्डियसुत्तवण्णना ।
२. अर्को कोही पुरुषलाई देखेर कुष्ठरोगबाट निको भएको पुरुषले त्यसको अभिलाषा नगर्ने ऊँ चतुर्थध्यानिक फलसमापत्ति रतिमा तल्लीन रहनेले त्यो हीन कामरतिको अभिलाषा नगर्ने भन्ने सम्झनु पर्छ । पपं. सू. III. पृ. १५०: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

“भो गौतम ! गर्देन । किनभने ? भो गौतम ! रोग भएमा मात्र औषधीको काम हुन्छ, रोग नभएमा औषधीको काम हुन्न ।”

“मागण्डिय ! त्यस्तैगरी, अघि म घरबारमा छँदा—पञ्चकाम-विषयहरूद्वारा, तथा कायविज्ञेय स्पर्शहरूद्वारा समर्पित र समझी भई अभिरमण गरी बसें । मागण्डिय ! अनि पछि गएर सो म कामविषयको समुदय र अस्तगमन, ...समेत यथार्थत जानी काम-तृष्णालाई छाडी, ... भित्री हृदय शान्तपारी बसें । अनि सो मैले कामविषयमा अवीतरागी, ...^१ अरु प्राणीहरूलाई देखें । किन्तु म तिनीहरूको अभिलाषा गर्दिन, तिनीहरूमा अभिरमण गर्दिन । किनभने ? मागण्डिय ! जुन त्यो रति काम रहित छ, अकुशल रहित छ, जुन त्यो रतिले दिव्यमुखलाई पनि माथ गर्छ—त्यस्तो रतिमा रमण गर्दा हीन रतिको अभिलाषा हुन्न, त्यसमा अभिरमण गर्दिन ।

उपमा—(३) “मागण्डिय ! जस्तै—शरीर कुहिएको, ... कोही पुरुषले मकलमा शरीर ताप्य । उसका मित्र-बन्धुहरूले...वैदघ बोलाइ ल्याइदिन्छन् । सो...निरोगी हुन्छ, ...^२ जहाँ चाहन्छ त्यहाँ जानसक्ने हुन्छ । त्यसलाई दुइजना बलवान् पुरुषहरूले नानाबाहुमा समाती मकलनिर तानेर लैजान्छन् । मागण्डिय ! के त, त्यसबेला त्यो पुरुषले आफूलाई यता उता तान्दैन त ? यसमा तिम्रो के भन्दछौ त ?”

-
१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ११४ मा जस्तै मिलाएर पढ्नु ।
  २. यहाँका ठाउँ ठाउँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ११४ को उपमा (२) मा जस्तै मिलाएर पढ्नु ।

“भो गौतम ! तान्दच्छ ।”

“सो किं नि ?”

“भो गौतम ! त्यो आगो दुःखस्पर्शी, महातापी तथा महाडाही हुन्छ ।”

“मागण्डिय ! अहिले मात्र त्यो आगो दुःखस्पर्शी, महातापी तथा महाडाही भएको हो कि पहिले पनि त्यो आगो दुःखस्पर्शी, महातापी तथा महाडाही भएको थियो ?”

“भो गौतम ! अहिले पनि त्यो आगो दुःखस्पर्शी, महातापी तथा महाडाही छ, पहिले पनि त्यो आगो दुःखस्पर्शी, महातापी तथा महाडाही थियो । भो गौतम ! अमुक कोही पुरुषको शरीर कुहिएको, शरीर पाकेको, कीराहरूले खाइरहेका, नडहरूद्वारा घाउका मुखहरू कन्याइरहेको, उपहत-इन्द्रिय (= धेरै समयदेखि भएको कुष्ठरोगको कारणले गर्दा कुनै वेदनालाई बुझ्न नसक्ने इन्द्रिय) भएको हुँदा— ‘आगो सुख हो’ भन्ने विपरीतसंज्ञा उसमा उत्पन्न हुन्छ ।”

“मागण्डिय ! त्यस्तैगरी—अतीत समयमा पनि कामविषयहरू

१. जस्तै उपहत-इन्द्रिय भएको कोह्लेले दुःखस्पर्शी आगोलाई पनि सुख सम्झ्छ त्यस्तैगरी उपहत-प्रज्ञेन्द्रिय भएका पुरुषहरूले पनि आगो जस्तै दुःखस्पर्शी कामविषयमाथि सुख भन्ने विपरीत संज्ञा राख्छन् । पपं. सु. III. पृ. १५०: मागन्दियसुत्तवण्णना ।

दुःखस्पर्शी महातापी तथा महाडाही हुन्छन्; अनागत समयमा पनि कामविषयहरू दुःखस्पर्शी, महातापी तथा महाडाही हुन्छन्; वर्तमान समयमा पनि कामविषयहरू दुःखस्पर्शी, महातापी तथा महाडाही हुन्छन् । मागण्डिय ! कामविषयमा अवितरागी, कामतृष्णाले खाइरहेका, कामपरिडाहरूबाट परिडहित भएका तथा उपहत-इन्द्रिय भएका यी प्राणीहरू दुःखस्पर्शी कामविषयमाथि सुख भन्ने विपरीतसंज्ञा राख्छन् ।

उपमा—(४) “मागण्डिय ! जस्तै—शरीर कुहिएको,... कोही पुरुषले मकलमा शरीर ताप्य । मागण्डिय ! जति जति अमुक शरीर कुहिएको, कोही पुरुषले मकलमा शरीर ताप्य उति उतिनै उसका ती घाउका मुखहरू अमुचितर नै हुन्छन्, दुर्गन्धतरनै हुन्छन् तथा घृणातरनै हुन्छन् । घाउका मुखहरू कन्याउनाको कारणबाट केही रस र केही आश्वाद पनि हुन्छ । मागण्डिय ! त्यस्तैगरी—कामविषयमा अवितरागी, कामतृष्णाले खाइरहेका, कामपरिडाहबाट परिडहित भएका प्राणीहरू कामविषयलाई परिभोग गर्छन् । मागण्डिय ! जति जति कामविषयमा अवितरागी, कामतृष्णाले खाइरहेका तथा कामपरिडाहबाट परिडहित भएका प्राणीहरू कामविषयलाई परिभोग गर्छन् उति उतिनै ती प्राणीहरूको कामतृष्णा पनि बढ्दै जान्छन्, कामपरिडाहले पनि परिडहित हुँदै जान्छन् । पञ्चकामविषयको कारणबाट केही रस र केही आश्वाद पनि हुन्छ ।

कामविषयबाट शान्ति पाइन्न

“मागण्डिय ! के त, तिमिले पञ्चकामविषयद्वारा समर्पित र समझी भएका तथा अभिरमण गरेका राजा वा राजमहामात्यलाई— कामतृष्णालाई न त्यागी, काम-परिडाहलाई दूर नगरी, (कामतृष्णाको) प्यासलाई नहटाई भित्री हृदय उपशान्त गरी विहार गरे, विहार गर्छन् अथवा विहार गर्नेछन् भन्ने (कुरा)—देखेका वा सुनेका छौ त ? यसमा तिमि के भन्दछौ ?”

“भो गौतम ! देखेको पनि छैन, सुनेको पनि छैन ।”

“मागण्डिय ! धन्य छ । मागण्डिय ! मैले पनि पञ्चकाम-विषयद्वारा समर्पित र समझी भएका तथा अभिरमण गरेका राजा वा राजमहामात्यलाई—कामतृष्णालाई न त्यागी, काम-परिडाहलाई दूर नगरी, (कामतृष्णाको) प्यासलाई नहटाई भित्री हृदय उपशान्त गरी विहार गरे, विहार गर्छन् अथवा विहार गर्नेछन् भन्ने (कुरा)—न देखेको छु, न सुनेको छु । मागण्डिय ! बरु जुनमुकं श्रमणहरू वा ब्राह्मणहरूले (कामतृष्णाको) प्यासलाई हटाई भित्री हृदय उपशान्त गरी विहार गरे, विहार गर्छन् अथवा विहार गर्नेछन्—ती सबैले कामविषयको समुदय र अस्त-गमन, आश्वाद र आदीनव तथा त्यसबाट मुक्ति हुने मार्गलाई समेत यथार्थत जानी काम-तृष्णालाई छाडी, काम-परिडाहलाई हटाई, (कामतृष्णाको) प्यासबाट दूर भई, भित्री हृदय उपशान्त गरी विहार गरे, विहार गर्छन् अथवा विहार गर्नेछन् ।”

अनि त्यसबखत भगवान्‌ले यो उदान प्रकट गर्नुभयो—

“आरोग्यपरमा लाभा, निब्बानं परमं सुखं ।
अट्टङ्गिको च मग्गानं, खेमं अमृतगामिनं’ति ॥”

अर्थ—

“आरोग्यता उत्तम लाभ हो, निर्वाण उत्तम सुख हो, क्षेम
अमृतगामी मार्गहरूमध्ये अष्टाङ्गिक मार्ग उत्तम हो ।”

कुन आरोग्य र कुन निर्वाण हो ?

यस्तो भन्नुहुँदा, मागण्डिय परिव्राजकले भगवान्लाई यस्तो
भने—

“आश्रयं हो, भो गौतम ! अद्भूत हो, भो गौतम ! तपाइ
गौतमले यो कुरा कति सुभषित भन्नुभएको हो—‘आरोग्यता उत्तम
लाभ हो, निर्वाण उत्तम सुख हो ।’ भो गौतम ! मैले पनि यो कुरा

-
१. परवादी श्रमण ब्राह्मणहरूले क्षेमगामी, अमृतगामी भनी विश्वास
गरी ग्रहण गरेका मार्गहरू छन्, ती क्षेमगामी, अमृतगामी मार्गहरू-
मध्ये अष्टाङ्गिक मार्ग श्रेष्ठ छ भनी भनिएको हो भन्ने कुरा
बुद्धपुत्र भनी पपं. सू. III. पृ. १५०-५१: मागण्डियसुत्तवण्णनाले
उल्लेख गरेको छ ।

पहिलेका परिव्राजक आचार्यहरूले भनिरहेका सुनेको छु—‘आरोग्यता उत्तम लाभ हो, निर्वाण उत्तम सुख हो ।’ भो गौतम यो तपाइको कुरा मिल्दछ^१ ।”

“मागण्डिय ! जो तिमिले त्यो ‘आरोग्यता उत्तम लाभ हो, निर्वाण उत्तम सुख हो’ भनी पहिलेका परिव्राजक आचार्यहरूले भनिरहेका सुने भनी भन्यौ—तीमध्ये कुन आरोग्य हो र कुन निर्वाण हो त ?”

यस्तो भन्नुहुँदा, मागण्डिय परिव्राजकले आफ्नो शरीरलाई हातले सुम्सुम्याउँदै^२ यस्तो भने—

“भो गौतम ! यो त्यो आरोग्य हो, यो त्यो निर्वाण हो । भो गौतम ! यसबखत म निरोगी तथा सुखी छु, ममा कुनै रोग छैन ।”

---

१. एउटै मानाले नापेको जस्तै, एउटै काँटाले (ढकले) तौलेको जस्तै तपाइको कुरा समान छ, विविधिकरण छैन । पपं. सू. III. पृ. १५१: मागण्डियसुत्तवर्णना ।

२. ‘भो गौतम ! यो त्यो आरोग्य हो, यो त्यो निर्वाण हो’ भन्दै मागण्डिय परिव्राजकले कहिले शरीरको माथितिर, कहिले तलतिर, कहिले टाउकोमा छुँदै तथा कहिले पेटमा सुम्सुम्याउँदै अगाडिका कुराहरू भन्नथालेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १५१: मागण्डिय-सुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

अन्धाका कुराहरू

(१) “मागण्डिय ! जस्तै—(कुनै) पुरुष जन्मान्ध हुन्छ । उसले काला सेता रूपहरूलाई देखेको हुन्न, नीलारूपहरूलाई देखेको हुन्न, राता रूपहरूलाई देखेको हुन्न, मजेठी रूपहरूलाई देखेको हुन्न, होचो अग्लो देखेको हुन्न, ताराहरूलाई देखेको हुन्न, तथा चन्द्र सूर्यलाई देखेको हुन्न । उ आँखा हुनेले भनिरहेको सुन्दछ कि—‘अहो ! सेतो कपडा—असल, राम्रो, निर्मल तथा सफा हुन्छ !’ उ सेतो कपडाको खोजमा जान्छ । अनि कुनै एक पुरुषले उसलाई तेल लागेको, मसी लागेको, कालो, खस्रो ऊनीको कपडाद्वारा छकाउँछ—‘हे पुरुष ! यो त्यो सेतो, असल, राम्रो, निर्मल तथा सफा कपडा हो ।’ उ त्यो कपडा लिन्छ, लिएर लगाउँछ । लगाएर खुशी भई यसरी खुशी प्रकट गर्छ—‘अहो ! सेतो कपडा—असल, राम्रो, निर्मल तथा सफा छ !’

“मागण्डिय ! के त, त्यो जन्मान्ध पुरुषले जानेर अथवा देखेर अमुक तेल लागेको, मसी लागेको, कालो, खस्रो ऊनीको कपडा लिन्छ, लिएर लगाउँछ, लगाएर यसरी खुशी प्रकट गर्छ—‘अहो ! सेतो कपडा—असल, राम्रो, निर्मल तथा सफा छ !’ अथवा आँखा हुनेको विश्वास गरेर त्यसो भन्छ ? यसमा तिम्रो के भन्दछौ त ?”

“भो गौतम ! न जानिकनै न देखिकनै सो जन्मान्ध पुरुषले अमुक तेल लागेको, मसी लागेको, कालो, खस्रो ऊनीको कपडा लिन्छ, लिएर लगाउँछ, लगाएर यसरी खुशी प्रकट गर्छ—‘अहो ! सेतो कपडा

—असल, राम्रो, निर्मल तथा सफा छ' र आँखा हुनेको विश्वास गरेर त्यसो भन्छ ।”

“मागण्डिय ! यस्तैगरी—आरोग्यलाई नजानिकनै, निर्वाणलाई नजानिकनै अन्धा, चक्षु नभएका अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूले यो गाथा भन्दछन् ‘आरोग्यपरमं लाभं, निब्बानं परमं सुखं’ ।

“मागण्डिय ! पहिलेका अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरूद्वारा^१ यो गाथा भनिएका हुन् -

“आरोग्यपरमा लाभा, निब्बानं परमं सुखं ।

अटुङ्गिको च मग्गानं, खेमं अमतगामिनं’ति ॥”

‘त्यो गाथा अहिले पृथग्जन (=साधारण मानिस) हरूमा पुग्नेगयो । मागण्डिय ! यो शरीर रोगमय छ, खटीरामय (= गण्डभूत) छ, शल्यमय छ, दुःखमय छ तथा व्याधिमय छ । सो

-
१. यो गाथा विपश्ची आदि काश्यप बुद्धहरूले भन्नुभएको थियो । गाथा सार्थक छ भनी साधारण मानिसहरूले पनि यसलाई कण्ठस्थ गरेर पढे । शास्ताको परिनिर्वाण पछि क्रमशः परिव्राजकहरूले पनि यो गाथा पढ्नथाले र पछि पुस्तकमा चाहिँ दुइपद मात्र लेखेर राख्नसके । तल्लो दुइपद चाहिँ स्मरण गर्न सकेनन् । त्यसैले अगाडि सूत्रमा ‘पृथग्जनहरूमा पुग्ने गयो’ भनी उल्लेख भएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १५१: मागण्डियसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

तिमी यस रोगमय, खटीरामय, शल्यमय, दुःखमय तथा व्याधिमय शरीरलाई (देखाउंदै, छुंदै) —‘यही त्यो आरोग्य हो, यही त्यो निर्वाण हो’ भनी भन्दछौ । मागण्डिय ! तिमिमा त्यो आर्यचक्षु^१ छैन जुन आर्यचक्षुद्वारा तिमिले आरोग्यतालाई जान्नसक, निर्वाणलाई जान्नसक ।”

“तपाइ गौतममाथि म सारै प्रसन्न छु । तपाइ गौतम त्यसरी मलाई धर्मोपदेश गर्न समर्थ हुनुहुन्छ जसरी धर्मोपदेश गर्नुहुँदा मैले आरोग्यतालाई जान्नसकू, निर्वाणलाई जान्नसकू ।”

(२) “मागण्डिय ! जस्तै—(कुनै) पुरुष जन्मान्ध हुन्छ । उसले कालासेता रूपहरूलाई देखेको हुन्न, चन्द्रसूर्यलाई पनि देखेको हुन्न । उसका मित्रबन्धु तथा रगत सम्बन्धी ज्ञातिहरूले शल्यक्रिया गर्ने वैदघ ल्याइदिन्छन् । अनि सो शल्यक्रिया गर्ने वैदघले उसलाई औषधी गर्छ । तर त्यस औषधीद्वारा उसलाई चक्षु-लाभ हुन्न, चक्षु-विशुद्धि हुन्न^२ । मागण्डिय ! होइन त, (त्यस्तो अवस्थामा) सो शल्यक्रिया गर्ने वैदघलाई केवल हैरानी र पीडा मात्र हुन्छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भो गौतम ! हो ।”

१. परिशुद्ध विपश्यना ज्ञान र मार्गज्ञानलाई यहाँ ‘आर्यचक्षु’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. १५१.

२. जो मातृकोखदेखि नै अन्धो हुन्छ त्यस्ताको अन्धता औषधीद्वारा निकोपार्न सकिन्न । जसको अन्धता जन्मसकेपछि भएको हुन्छ त्यस्ताको अन्धतालाई कुशल वैदघद्वारा निकोपार्न सकिन्छ । पपं. सू. III. पृ. १५१: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

“मागण्डिय ! यस्तैगरी—मैले पनि तिमिलाई ‘यो आरोग्यता हो, यो निर्वाण हो’ भनी धर्मोपदेश गर्छ”, तिमिले पनि त्यो आरोग्यतालाई बुझ्दैनौ, निर्वाणलाई बुझ्दैनौ । (यस्तो अवस्थामा) त्यो मेरो-निमित्त हैरानी र पीडा सिद्ध हुनेछ ।” (सो ममस्स किलमथो, सा ममस्स विहेसा)

“तपाइ गौतममाथि म सारै प्रसन्न छु । तपाइ गौतम त्यसरी मलाई धर्मोपदेश गर्न समर्थ हुनुहुन्छ जसरी धर्मोपदेश गर्नुहुँदा मैले आरोग्यतालाई जान्नसक्छु, निर्वाणलाई जान्नसक्छु ।”

(३) “मागण्डिय ! जस्तै—(कुनै) पुरुष जन्मान्ध^१ हुन्छ । उसले कालासेता रूपहरूलाई देखेको हुन्छ, ...चन्द्रसूर्यलाई पनि देखेको हुन्छ । उ आँखा हुनेले भनिरहेको सुन्दछ कि—‘अहो ! सेतो कपडा—असल, राम्रो, निर्मल तथा सफा हुन्छ !’ उ सेतो कपडाको खोजमा जान्छ । अनि कुनै एक पुरुषले उसलाई तेल लागेको, मसी लागेको, कालो, खल्लो ऊनीको कपडाद्वारा छकाउँछ—‘हे पुरुष ! यो त्यो सेतो, असल, राम्रो, निर्मल तथा सफा कपडा हो ।’ उ त्यो कपडा लिन्छ, लिएर लगाउँछ । उसका मित्रबन्धु तथा रगत सम्बन्धी ज्ञातिहरूले

---

१. यहाँ ‘जन्मान्ध’ भनी जन्मेपछि अन्धो भएकोलाई भनिएको हो । गर्भदेखि अन्धो भएकोलाई भनिएको होइन । जन्मिदाखेरि चक्षु-प्रसादमा (= आँखाले देखिने तत्त्वमा, वा चक्षुप्रसाद धातुमा) पित्त कफ आदिको प्रकोपद्वारा बाधापुगेर आँखाले देख्न नसक्ने । पपं. सू. III. पृ. १५१: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

शल्यक्रिया गर्ने वैद्यक ल्याइदिन्छन् । अनि सो शल्यक्रिया गर्ने वैद्यकले उसलाई औषधी गर्छ, उर्द्ध विरेचन (=उल्टी हुने औषधी) दिन्छ, अधोविरेचन (= जुलाफ) दिन्छ, अञ्जन (= क्षार गाजल) दिन्छ, पञ्चञ्जन (=औषधी युक्त शीतल गाजल) दिन्छ, नत्थुकम्भं (=नाकमा राख्ने औषधी युक्त तेल = नसलिने तेल) दिन्छ । त्यो औषधीद्वारा उसलाई चक्षुलाभ हुन्छ, चक्षुविशुद्धि हुन्छ, आँखाले देख्ने वित्तिकै उसको अमुक तेल लागेको, मसी लागेको, कालो, खस्रो ऊनीको कपडामाथि भएको जुन राग हो त्यो हटेर जान्छ । त्यो पुरुषलाई अमित्रको रूपमा पनि हेर्नथाल्छ, शत्रुको रूपमा पनि हेर्नथाल्छ, अरु ज्यान समेत लिनपर्ने भनी ठान्दछ—‘अहो ! धेरै समयदेखि म यस पुरुषद्वारा—‘हे पुरुष ! यो सेतो, असल, निर्मल तथा सफा कपडा हो’ भनी तेल लागेको, मसी लागेको, कालो, खस्रो ऊनीको कपडाद्वारा म ठगिएँ, छल्लिएँ, धोकाखाएँ ।’ मागण्डिय ! यस्तैगरी—यदि मैले तिमीलाई ‘यो आरोग्य हो, यो निर्वाण हो’ भनी धर्मोपदेश गरूँ; तिमीले पनि ‘यो आरोग्य हो, यो निर्वाण हो’ भनी जान्यौ ।’ (यसरी जान्नेवित्तिकै) पञ्चस्कन्धमाथि भएको जो तिम्रो छन्दराग हो त्यो हट्ने छ । अरु तिमीलाई यस्तो पनि लाग्ने छ कि - ‘अहो ! म त दीर्घकालदेखि यो चित्तद्वारा’ ठगिएको रहेछ, छल्लिएको रहेछ, धोका खाएको रहेछ । म त रूपलाई नै उपादान

-
१. यहाँ ‘चित्त’ भनी भवचक्रगामी संसारिक चित्तलाई ‘चित्त’ भनिएको हो । यहाँनिर प्रवृत्तिमार्गको कुरो दर्शाइएको छ । पपं. सू. III. पृ. १५१: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

गरी बसिरहेको रहेछ, वेदनालाई नै उपादान गरी बसिरहेको रहेछ, संज्ञालाई नै उपादान गरी बसिरहेको रहेछ, संस्कारलाई नै उपादान गरी बसिरहेको रहेछ, विज्ञानलाई नै उपादान गरी बसिरहेको रहेछ । त्यो मेरो उपादानको कारणले? भव (=जन्मिने कारण, कर्मभव र उत्पत्ति भव) हुन्छ, भवको कारणले जन्म हुन्छ, जन्मको कारणले जरामरण, शोक परिदेव, दुःखदौर्मनस्य, उपायास^२ उत्पत्ति हुन्छ । यसरी सबैका सबै दुःखस्कन्धहरूका समुदय (=उत्पत्ति) हुन्छन् ।”

१. प्रतित्यसमुत्पादका जुन त्रिसन्धी (=तिसन्धि) र चारसंक्षेप (=चतुसंक्षेप) भन्ने विभाजनका कुराहरू छन् -त्यसमध्ये यस सूत्रमा चाहिँ, ‘उपादानको कारणले भव’ भनिएको ठाउँमा केवल एकसन्धी र दुइसंक्षेपको रूपमा मात्र प्रतित्यसमुत्पन्नको कुरा बताइएको छ र यसद्वारा प्रवृत्तिलाई मात्र दर्शाइएको छ निवृत्तिलाई दर्शाइएको छैन भनी पपं. सू. III. पृ. १५१-५२: मागन्दिय-सुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

प्रतित्यसमुत्पादका उक्त त्रिसन्धी र चारसंक्षेप आदि विभाजनका कुराहरूको व्याख्या अभि. ध. सं. आठौँ परिच्छेदमा र पटि. म. पा. पृ. ५८: धम्मट्ठित्तिवाणनिद्देसमा तथा पटि. म. अ. क. पृ. १६८-७१: धम्मट्ठित्तिवाणनिद्देसवण्णना-१७ मा पाइन्छ ।

२. यी शब्दहरूको स्पष्टिकरणहरू लेखकको बु. श्रा. भा-१, पृ. ९२ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् ।

“तपाइ गौतममाथि म सारै प्रसन्न छु । तपाइ गौतम त्यसरी मलाई धर्मोपदेश गर्न समर्थ हुनुहुन्छ जसरी धर्मोपदेश गर्नुहुँदा म यस आसनबाट अनन्धो भई उठ्नसक्छु ।”

“मागण्डिय ! त्यसोभए, सत्पुरुषको उपासनागर (= सत्पुरिसे भजेध्यासि) । मागण्डिय ! जब तिमिले सत्पुरुषको उपासना गर्नेछौ तब, मागण्डिय ! तिमिले सद्धर्म सुन्नेछौ; जब, मागण्डिय ! तिमिले सद्धर्म सुन्नेछौ तब, मागण्डिय ! तिमिले धर्मानुकूल आचरण गर्नेछौ; जब, मागण्डिय ! तिमिले धर्मानुकूल आचरण गर्नेछौ तब, मागण्डिय ! तिमिले स्वयं जान्नेछौ, स्वयं देख्नेछौ कि—यी रोग, खटीरा, शल्यहुन्; यहाँ रोग, खटीरा, शल्यहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुनेछन्? । मेरो उपादान निरुद्ध भएपछि भव निरुद्ध हुनेछ, भव निरुद्ध भएपछि जन्म निरुद्ध हुनेछ, जन्म निरुद्ध भएपछि जरामण, शोक परिदेव, दुःख दौर्मनस्य उपायास पनि निरुद्ध हुनेछन् । यसरी सबैका सबै दुःखस्कन्धहरू निरुद्ध हुनेछन् ।”

मागण्डियको प्रव्रज्या

यस्तो भन्नुहुँदा, मागण्डिय परिव्राजकले भगवानलाई यस्तो भने—

१. यहाँ चाहिँ ‘यी रोग, खटीरा...’ आदि शब्दहरूद्वारा पञ्चस्कन्धका कुराहरूलाई दर्शाएका छन् भनी पपं. सू. III. पृ. १५२ ले उल्लेख गरेको छ र निवृत्त मार्गको कुरा प्रकाशित गरिएको छ भन्ने कुरा पनि उहाँ उल्लेख गरेको छ ।

“भो गौतम ! धन्य हो ! भो गौतम ! धन्य हो !! भो गौतम ! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिने हो, त्यस्तैगरी तपाइ गौतमले मलाई अनेकप्रकारले धर्मप्रकाश पार्नुभयो । अब म तपाइ गौतमको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षु सङ्घको पनि । भो गौतम ! तपाइ गौतमकहाँ मैले प्रव्रज्या पाऊँ, उपसम्पदा पनि पाऊँ ।”

“मागण्डिय ! अधि अन्यतीर्थीय परिव्राजक भएको जो पुरुषले यस धर्मविनयमा प्रव्रज्यात्व चाहन्छ, उपसम्पदात्व चाहन्छ—उ चारमहीनासम्म परिवास (=परीक्षणार्थ) बस्छ । चारमहीनापछि आराधित भएका (=सन्तुष्ट भएका) भिक्षुहरूले भिक्षुत्वकोनिमित्त उसलाई प्रव्रजित गर्छन् र उपसम्पदा गर्छन् । तर मलाई व्यक्तिविशेषताको कुरो पनि थाहाछ ।”

“भन्ते ! यदि यस धर्मविनयमा प्रव्रज्यात्व चाहने र उपसम्पदात्व चाहने अधि अन्यतीर्थीय भएकाले चारमहीनासम्म परिवास बस्नुपर्छ र चारमहीना परिवास बसिसकेपछि आराधित भएका भिक्षुहरूले भिक्षुत्वकोनिमित्त उसलाई प्रव्रजित गर्छन् र उपसम्पदा गर्छन् भने—म चारवर्ष परिवास (=परीक्षणार्थ) बस्नेछु । चारवर्षपछि यदि भिक्षुहरू आराधित भएमा भिक्षुत्वको लागि मलाई प्रव्रजित गरुन् र उपसम्पदा गरुन् ।”

त्यसपछि, मागण्डिय परिव्राजकले भगवान्कहाँ प्रव्रज्या र उपसम्पदात्व पाए । उपसम्पदा भएको चिरकाल नबित्दै आयुष्मान् मागण्डिय एकलै एकान्तमा बसी आतप्तयुक्त, मेहनतका साथ अप्रमत्त

भई ध्यानगरिरहँदा—जसको लागि कुलपुत्रहरू सर्वप्रकारले घरबार त्यागी अनगरिय भई प्रव्रजित हुन्छन्—त्यो अनुत्तरफल प्राप्तगरी, ब्रह्मचर्यवास पूरागरी, यसै जीवनमा स्वयं अभिजाद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई बस्नुभयो । अनि 'जन्म क्षीणभयो, ब्रह्मचर्यवास पूराभयो, गर्नुपर्ने गरिसके', अब केही गर्न बाँकी छैन' भन्ने पनि ज्ञान गर्नुभयो । आयुष्मान् मागण्डिय पनि अरहन्तहरूमध्ये एक हुनुभयो ।

५. मागण्डिय ब्राह्मण

प रि च य

कुरुदेशको^१ कम्मासदम्म^२ भन्ने निगममा यी मागण्डिय^३ ब्राह्मण बस्दथे^४ । यिनकी भार्या; अप्सरा जस्ती अतिरात्री एक पुत्री तथा एक भाइ पनि थिए । यी सबैको नाम मागण्डिय नै थियो^५ । यिनी निगम बाहिरगई सधैं कैँ रात भर भर जङ्गलमा अग्निहोत्र

Dhamma.Digital

१. त्यसताकाका १६ जनपदहरूमध्येको एक जनपद हो । हेर बु. रा. भा-१, पृ. ९६ को पादटिप्पणीमा ।
२. कतै कतै 'कम्मासधम्म' भन्ने पनि लेखेको पाइन्छ ।
३. अर्थकथाहरूमा चाहिँ 'मागन्दिय' र मूल पालिमा चाहिँ 'मागण्डिय' भनी उल्लेख भएको पाइन्छ ।
४. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३६: मागन्दियसुत्तवण्णना ।
५. धम्म. प. अ. क. पृ. १०१: मागन्दियावत्थु, अप्पमादवग्ग ।

गर्दथे^१ । यिनका एक भाञ्जा हुने मागण्डिय चाहिँ परिव्राजक सम्प्रदायमा परिव्राजक भएका थिए^२ । जसका कुरा माथि (पृ. ९६) को मूल सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

अङ्गुत्तरअट्टकथाको भनाइ अनुसार—“त्यसवखत कौशम्बीमा, कौशम्बीका घोषित श्रेष्ठीले बनाएको घोषिताराम; कुक्कुट श्रेष्ठीले बनाएको कुक्कुटाराम र पावारिक श्रेष्ठीले बनाएको पावारिक-आम्रवनाराम भन्ने तीनवटा आरामहरू थिए^३ । यी विहारहरू बनाइसकेपछि ती तीनैजना श्रेष्ठीहरूले, श्रावस्तीमा बसिरहुनु भएका बुद्धकहाँ दूतहरू पठाई “भन्ते ! हामीहरूलाई संग्रह गर्नकोनिमित्त कौशम्बीमा आउनुहोस्” भनी भन्न पठाएका थिए^४ । अनि ‘कौशम्बीमा जानेछु’ भनी शास्ता महाभिक्षुसङ्घ परिवार लिई चारिकार्थ जानुहुँदा,

Dhamma.Digital

-
१. अं. अ. क. I. पृ. २३५: एककनिपातवण्णना, खुज्जुत्तरा र श्यामावतिको कथा । धम्म. प. अ. क. पृ. ४३०: मारधीतरानंवत्थु, बुद्धवग्ग ।
  २. पपं. सू. III. पृ. १४४: मागन्दियसुत्तवण्णना ।
  ३. हेर बु. रा. भा-१, पृ. ४९९: राजा उदेन ।
  ४. अं अ. क. I. पृ. २३५: एतदग्गवग्गवण्णना, खुज्जुत्तरा र श्यामावती कथा ।

मागण्डिय ब्राह्मणको अरहत् उपनिश्रय सम्पत्तिलाई देख्नुभई^१ बीच बाटाबाट वहाँ कुरुदेशको कम्मासदम्म निगममा जानुभयो। त्यस समय मागण्डिय ब्राह्मण रातभरी निगमको बाहिर अग्निहोत्र गरी सधैं कैं बिहान सबेरै गाउँतिर फर्कें^२।

धम्मपदट्टकथाको भनाइ अनुसार चाहिं—“मागण्डिय ब्राह्मण र उनकी श्रीमतीको अनागामी^३ फलको उपनिश्रय सम्पत्तिलाई देखेर पात्र-चीवर ग्रहण गरी भगवान् निगम बाहिर उनको अग्निपरिचर्या गर्ने ठाउँमा जानुभयो” भनी उल्लेख भएको छ^४।

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३६: मागण्डियसुत्तवण्णनामा चाहिं ‘लोग्ने स्वास्नी दुवैजनाको अरहत् उपनिश्रयसम्पत्ति देख्नु भई’ भनी उल्लेख भएको छ। धम्म. प. अ. क. पृ. ४३०: मारधीतरानवत्थु, बुद्धवग्गमा चाहिं “तीनै मार्गफलको उपनिश्रय देखेर” भनी उल्लेख भएको छ। धम्म. प. अ. क. पृ. १०१: मागण्डियावत्थु, अप्पमादवग्गवण्णनामा चाहिं “अनागामीफलको उपनिश्रयसम्पत्ति देखेर” भनी उल्लेख भएको छ।

२. अं. अ. क. I. पृ. २३५: एतदग्गवण्णना। हेर बु. म. भा-१, पृ. २३३-३४: श्यामावती महारानी।

३. अनागामी भनी उनीहरूले प्रथमत पाउने फललाई लक्षगरी यसो भनिएको हो।

४. धम्म. प. अ. क. पृ. १०१: मागण्डियावत्थु।

अनि अङ्गुत्तरअट्ठकथाले—“भोलिपल्ट शास्ता पनि गाउँमा भिभाटनार्थ जानु भएको वेलामा बाटामा आफूलाई ब्राह्मणलाई देखाउनु भयो” भनी उल्लेख गरेको छ^१ ।

सुत्तनिपातअट्ठकथाले चाहि^२—“प्रजापति सहित मागण्डिय ब्राह्मणको अरहत् उपनिश्रय सम्पत्तिलाई देखेर उत्तिखेरै श्रावस्तीबाट कम्मासद्धम्मको नगिचको एक जङ्गलमा^३ बसी भगवान्ले रश्मी फैलाउनु भयो” भनी उल्लेख गरेको छ । त्यसैवखत मागण्डिय ब्राह्मण मुख धुनको लागि जाँदा सुवर्ण रश्मी देखेर ‘यो के रहेछ?’ भनी यताउता हेर्दा बुद्धलाई देखेर प्रसन्न भए भनी सुत्तनिपातअट्ठकथा (पृ. ४३६) मै उल्लेख भएको छ ।

जब मागण्डिय ब्राह्मणले रूपश्री सम्पन्न हुनुभएका भगवान्लाई देखे तब उनी अति प्रसन्न भए^४ ।

त्यसपछि धम्मपदअट्ठकथानुसार उनले यस्तो सोचे—

“यो लोकमा यी पुरुष समान अरू पुरुष छैनन् । मेरी छोरीको-निमित्त यी योग्य छन् । यिनको सेवागर्नकोनिमित्त मेरी छोरी यिनलाई

१. अं. अ. क. I. पृ. २३५: एतदग्गवण्णना ।
२. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३६: मागन्दियसुत्तवण्णना ।
३. धम्म. प. अ. क. पृ. १०१: मागन्दियावत्थु र धम्म. प. अ. क. पृ. ४३०: मारधीतरानवत्थुमा चाहि ‘अग्निपरिचर्या गर्ने ठाउँमा जानु-भयो’ भनी उल्लेख गरेका छन् ।
४. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३६: मागन्दियसुत्तवण्णना ।

दिनेछु ।' यति सोचेर हे भ्रमण ! मेरी एउटी छोरी छिन् । आजसम्म उसकोनिमित्त योग्य पुरुष मैले पाउन सकेको थिइन । उ तपाइलाई र तपाइ उसलाई योग्य हुनुहुन्छ । तपाइलाई पनि स्त्री र उसलाई पनि पति पाउनु आवश्यक छ । त्यसकारण मेरी छोरी तपाइलाई दिनेछु । अतः म नआउञ्जेलसम्म तपाइ यहाँ बसिरहनु होस्' भनी ब्राह्मणले भने । शास्ता केही नबोली चूपलागेर बस्नुभयो । उनी दगुरेर घरमा गई 'हे ! छोरीकोनिमित्त योग्य पुरुष भेट्टाएँ' यति भनी छोरीलाई चाँडे चाँडे अलंकृत गर्न लगाई ब्राह्मणी सहित ब्राह्मण बुद्धकहाँ गए । नगर भरी खँलाबँला मच्चन थाल्यो । 'आजसम्म यी ब्राह्मण, मेरी छोरीलाई लायक पुरुष कोही छैनन् भनी कसैलाई नदिई, आज चाहिँ एक्कासी योग्य पुरुष भेट्टाएँ भनी भन्दछन् । कस्ता पुरुष रहेछन्, हामीले पनि हेर्नप-यो' भनी मानिसहरू उनीसँग पछि लागेर गए । छोरी लिएर उनी आइरहेको वेलामा बुद्ध भगवान् अघि बसेको ठाउँमा नबसी, 'पँतालाको चिह्न देखुन्' भनी अधिष्ठान गरी वहाँ अन्तै गएर बस्नुभयो ? ।'

अङ्गुत्तरअट्टकथानुसार यस्तो सोचे—“यतिका समयसम्म मेरी रूपसम्पन्ना छोरीसमान पुरुष खोज्दै हिंडिरहेको थिएँ । रूपसम्पन्न कुनै पुरुषभन्दा पनि यस्तै प्रव्रजित नै बढिया हुनेछ । यो प्रव्रजित अभिरूप र दर्शनीय पनि छन् । मेरी छोरी यिनैलाई योग्य छिन् ।' यति सोचेर दौडेर घरमा गए । अघि उनी एकपल्ट प्रव्रजितवंशमा बसिसकेका थिए ।

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. १०१; मागन्दियावत्थु; पृ. ४३०; मारधीतरानंवत्थु ।

त्यसैले उनको मन प्रव्रजितलाई देखेर आकर्षित भएको हो भनी अङ्गुत्तरअट्ठकथाले उल्लेख गरेको छ । घरमा पुगेपछि उनले आफनी स्त्रीलाई यस्तो भने— 'हे भद्रे ! यस्ता सुवर्णवर्णी तथा ब्रह्मवर्णी भएका पुरुष मैले कहिल्यै पनि देखेको थिइन । मेरी छोरी अनुरूप छन् । अतः मेरी छोरीलाई चाँडै अलंकृत पार ।' छोरीलाई अलंकृत पारिरहेको वेलामा भगवान् बुद्ध, बस्नुभएको ठाउँबाट जानुभएको पादचिह्न देखिने गरी वहाँ भिक्षाटनार्थ नगरभित्र जानुभयो । अनि भगवान्लाई नदेखेपछि ब्राह्मणले ब्राह्मणीलाई अबेर गरेको बारेमा गाली पनि गरे ।”

मुत्तनिपातअट्ठकथाले चाहिँ—उनकी छोरी चाहिँ सुवर्णवर्णी थिइन् र धेरै क्षत्री कुमारहरूले मान्न आए तापनि उनीहरूलाई दिएका थिएनन् । ब्राह्मण यस्तो विश्वास गर्दथे कि— 'श्रमणलाई नै सुवर्णवर्णी छोरी दिनेछु ।' अनि भगवान्लाई देखेर— 'यो श्रमण मेरी छोरी जस्तै वर्णवान् छन् । यिनलाई मेरी छोरी दिनुपर्ने' भन्ने चित्त उत्पन्न भयो । त्यसैले उनी बुद्ध देखेर प्रसन्न भएका हुन् । अनि दौडेर घरमा गई ब्राह्मणीलाई यस्तो भने— 'भो ! मैले छोरी जस्तै वर्ण भएका एक पुरुष देखे । वालिकालाई अलंकृतपारी उनलाई छोरी दिनेछु ।' ब्राह्मणीले वालिकालाई सुगन्धित पानीमा नुहाई, वस्त्रपुष्पाद्विद्वारा अलंकृत पादापाद भगवान्को भिक्षाटन जाने वेलाभयो र वहाँ कम्मासदम्भमा भिक्षाटनार्थ जानुभयो ।

अनि उनीहरू, स्त्री पुरुष दुवैजना छोरी लिई भगवान् बसिरहनु

भएको ठाउँमा गए । त्यहाँ भगवान्लाई नदेखेपछि यताउता हेर्दा ब्राह्मणीले भगवान् बस्नुभएको तृणासन देखिन् । बुद्धहरूको अधिष्ठानको प्रभावद्वारा वहाँहरू बस्ने आसनहरू तितरवितर तथा विक्षिप्त हुन्छन् । पैतालाको चिह्न पनि बिग्रैको हुन्छ । अनि ब्राह्मणीले सोधिन्—

“हे ब्राह्मण ! वहाँ बस्नुभएको तृणासन यही हो ?”

“हो” भनी ब्राह्मणले भने ।

“हे ब्राह्मण ! त्यसोभए, हामीहरू आएको काम सफल हुने छैन ।”

“किन नि ?”

“ब्राह्मण ! हेर ! यस्तो सुन्दर तथा अनाकीर्ण तृणासन । यदि कामभोगीहरूले सेवन गरेको आसन भएको भए यस्तो अनाकीर्ण हुनसक्ने थिएन ।”

“भो ! मङ्गलको खोज गर्दै आएको वेला मा अमङ्गलको कुरा नगर ? ।”

अनि फेरि यताउता घुमीहेर्दा ब्राह्मणीले भगवान्को पदचिह्न बेखेर यस्तो भनिन्—

“ब्राह्मण ! हेर, कामविषयमा आसक्त हुने पुरुषको यो पदचिह्न होइन ।”

---

१. धम्मपदटुकथामा चर्हि—जब उनीहरू त्यहाँ गए तब भगवान् आफू

“भो ! कसरी तिमिले यो कुरा जान्यौ ?” भनी सोधेपछि आफ्नो ज्ञानबल देखाउँदै ब्राह्मणीले यस्तो भनिन्—

बस्नुभएको ठाउँबाट अन्तै सरी बस्नुभएको हुनाले उनीहरूले वहाँलाई देखेनन् । अनि ब्राह्मणीले ‘कता गए होलान् ?’ भनी यताउता हेर्दा पदचिह्न देखेर उनले ‘हे ब्राह्मण ! यी पुरुष कामभोगी होइनन्’ भनी भन्दा ब्राह्मणले ‘तिमी त लोटाभिन्न गोही बसेको जस्तै तथा घरभिन्न चोरले आराम लिइरहेको जस्तै कुरा गछ्यौं, चूपलाग’ भनी भने । ब्राह्मणी चाहिँ लक्षण शास्त्र सहित तीनै वेदमा पारङ्गता थिइन् भनी उहीँ उल्लेख भएको छ । धम्म. प. अ. क. पृ. १०१-०२: मागन्दियावत्थु; पृ. ४३०-३१: मारघीतरानंवत्थु ।

अङ्गुत्तर अट्टकथामा चाहिँ— ...उनीहरू त्यहाँ पुग्दा बुद्धलाई नदेखेपछि यताउता हेर्दा पदचिह्न देखेर ब्राह्मणीले “यी पुरुष कामभोगी होइनन् । यति पनि तिमिले आफ्नो शास्त्रको अर्थ लगाउन सकेनौ” भनी ब्राह्मणलाई उपहास गर्दै - “तिमी कति मूर्ख ह्वौ, यस्ता पुरुषलाई छोरी दिन्छु भनी भन्दछौ । रागले रक्त भएका, द्वेषले दुष्ट भएका तथा मोहले मोहित भएकाको यो पदचिह्न होइन । यो त तृष्णा रहित निर्मल पुरुषको पदचिह्न हो” भनी भनिन् । ब्राह्मणले चाहिँ ब्राह्मणीको कुरालाई वास्ता नराखी उल्टो उनलाई “तिमी अति मुखरी छ्यौ” भनी भन्नथाले । अं. अ. क. I. पृ. २३५-३६: एतदग्गवण्णना ।

“रत्तस्स हि उक्कुटिकं पदं भवे,
 द्दुट्ठस्स होति अनुकड्ढितं पदं ।
 मूल्हस्स होति सहसानुपीलितं,
 विवत्तच्छद्दस्सिदमीदिसं पदंति^३ ॥”

यसरी उनीहरूको बीचमा कुरा चलिरहेको वेलामा भगवान् पनि भोजनोप्रान्त सोही वनखण्डमा आउनुभयो । त्यसवखत ब्राह्मणीले श्रेष्ठ लक्षणहरूले युक्त हुनुभएका तथा व्यामप्रभाले परिवृत्त भएको रूप देखेर ब्राह्मणलाई यस्तो भनिन्—

“ब्राह्मण ! यी नै पुरुषलाई तिमिले देखेका थियौ ?”

“भो ! हो ।”

“ब्राह्मण ! त्यसोभए, आएको काम कुनै हालतमा पनि सफल हुने छैन । यस्ता पुरुषले कामविषयलाई परिभोग गर्नेछन् भनी कदाचित् भन्न सकिन्छ ।”

उनीहरूको बीचमा यसरी कुरा चलिरहेको वेलामा भगवान् पुनः सोही तृणासनमा आई बस्नुभयो । अनि छोरीलाई देब्रेहातले समाती, बाहिने हातमा कमण्डलु लिई भगवान्को अगाडि गई “भो प्रब्रजित ! तपाइ पनि सुवर्णवर्णी हुनुहुन्छ, यी मेरो छोरी पनि सुवर्णवर्णी छिन् ।

---

१. यसको अर्थ माथि पृ. ८० को (बावरी) पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

यी बालिका तपाइकोनिमित्त अनुरूप छिन् । यिनलाई म तपाइको पाठपरिचारिकाको रूपमा, सेवाशुश्रूषा गर्नकोनिमित्त दिनेछु । यो एक पसर पानीद्वारा यी बालिकालाई ग्रहण गर्नुहोस्” भनी दिने इच्छा प्रकट गरी ब्राह्मण उभिइरहे^१ ।

यसपछि भगवान्ले ब्राह्मणलाई सम्बोधन नगरी, अरू कसैसँग कुरागर्नु भएको जस्तैगरी “दिस्वान तण्हं अरति रगं च...” भन्ने गाथा भन्नुभयो भनी सुत्तनिपातट्ठकथा मागण्डियसुत्तवण्णना (पृ. ४३७) ले उल्लेख गरेको छ ।

अङ्गुत्तरअट्ठकथाले^२ चाहिँ—“हे ब्राह्मण ! कामविषयमा अग्रप्राप्त तथा रूप यौवन सम्पन्ना देवकुमारीहरू मेरो अगाडि आएर अनेक प्रकारले कुरा सुनाउँदा त मलाई प्रलोभन पार्न सकेनन् भने अब के कारणले यिनलाई लिने ? भनी दिस्वान तण्हं अरति रगं च...” भन्ने गाथा भन्नुभयो” भनी उल्लेख गरेको छ ।

धम्मपदट्ठकथाले^३ चाहिँ—“तिस्त्री छोरी मलाई चाहिन्छ वा चाहिन्न भन्ने कुनै कुरा भन्नुनभई—हे ब्राह्मण ! तिमीलाई म एउटा कारण बताउन चाहन्छु” भनी महाअभिनिक्रमणका कुरादेखि लिएर अजपालवृक्षनिर मारपुत्रीहरू आएका घटनासम्मका कुराहरू जम्मै

१. सुत्त. नि. अ. क पृ. ४३६-३७: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

२. I. पृ. २३६: एतदग्गवण्णना ।

३. पृ. १०२: मागण्डियावत्थु र पृ. ४३१: मारधीतरानंवत्थु ।

बताउनु भई; त्यसबखत पनि ममा कुनै कामना थिएन भनी भन्नुभई “दिवान तण्हं अरतिं रगं च...” भन्ने गाथा बताउनुभयो” भनी उल्लेख गरेको छ ।

यो गाथाको अन्तमा ब्राह्मण र ब्राह्मणी दुवैजना अनागामी फलमा प्रतिष्ठित भए भन्ने कुरा र त्यसपछि ‘अब हामीहरूको घरगृहस्थीमा बस्ने काम छैन’ भन्ने सोचेर उनीहरूले आफनी छोरीलाई भाइ मागण्डिय (चूलमागण्डिय) लाई जिम्मा लगाई प्रव्रजित भई अरहत्व प्राप्त गरे भनी धम्मपदट्टकथा^१ र अङ्गुत्तरट्टकथाले^२ उल्लेख गरेका छन् । सुत्तनिपातट्टकथा, मागण्डियसुत्तवण्णनामा^३ चाहिँ उनीहरू अनागामी भएका कुराको कुनै चर्चा भएको छैन बल्कि अगाडि अनुदित मूल सूत्रको अवशानमा अर्थात् उपदेशको अन्तमा ब्राह्मण र ब्राह्मणी दुवैजना प्रव्रजित भई अरहत् भएका कुरा जस्तै उल्लेख भएको पाइन्छ । अरू कुराहरू अगाडि अनुदित मूल सूत्रमै उल्लेख भएका छन् । सुत्तनिपातको अतिरिक्त मागण्डियसूत्र महानिद्देस पालिमा पनि उल्लेख भएको हुँदा धेरैजसो पादटिप्पणीहरू त्यसैको आधारमा उल्लेख गरिदिएको छ ।

×

×

×

१. पृ. १०२: मागण्डियावत्थु, अप्पमादवग्गवण्णना ।

२. I. पृ. २३६: एतदग्गवण्णना, खुज्जुत्तरा. र श्यामावती कथा ।

३. पृ. ४४०: अट्टकवग्गो ।

केही मागण्डिय नामहरू

- (१) मागण्डिय ब्राह्मण—यिनै ब्राह्मणका कुराहरू यहाँ उल्लेख भएका छन् ।
- (२) मागण्डिय परिव्राजक—यिनी, मागण्डिय ब्राह्मण (१) का भाञ्जा हुन् । यिनी परिव्राजक थिए । पछि बुद्धको उपदेश सुनेर भिक्षु भए । यो कुरा माथि पृ. ९६ भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको कथामा वर्णित भएको छ ।
- (३) मागण्डियसुत्त—यो त्यो सूत्र हो जसको अनुवाद अगाडि गरिदिएको छ । सुत्त. नि. पा. पृ. ३९८ र महा. नि. पा. पृ. १५१.
- (४) मागण्डियसुत्त—यो त्यो सूत्र हो जसको अनुवाद माथि पृ. ९६ 'भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण' शीर्षकमा भएको छ । म. नि. II. पृ. १९८, अ. क. III. पृ. १४४.
- (५) मागण्डियपञ्च (= मागण्डिय प्रश्न) — मागण्डिय सूत्र (३) लाईनै 'मागण्डियपञ्च' भनिएको हो । सं. नि. II. पृ. २५१: हलिद्विकानिसुत्त ।

x

x

x

मूल सूत्र—

१-मागण्डिय ब्राह्मणको प्रश्न

(बुद्ध—)

१. “दिस्वान तण्हं अरतिं रगं^१ च^२,
नाहोसि छन्दो अपि मेथुनस्मि ।
किमेविदं मुत्तकरीसपुण्णं,
पादा पि नं सम्फुसितुं न इच्छे^३ ॥”

अर्थ—

१-“ (अजपाल वृक्षमनि^१) तण्हा, अरति र रगालाई

१-१. स्याममा: ‘च रागं’ ।

२. सुत्त. नि. पा. पृ. ३९८: मागण्डियसुत्तं, (सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘मागन्दियसुत्तं’), अ. क. पृ. ४३६: यो सूत्र महा. नि. पा. पृ. १५१: मा पनि उल्लेख भएको छ, अ. क. पृ. २१४.

३. यी तण्हा, अरति तथा रगाहरूलाई बुद्धले, वहाँ बोधिचक्षुको

देखेर^१ त मैथुनमा इच्छा भएको थिएन भने अब यी मलमूत्रले भरिपूर्ण भएको शरीरलाई^२ देखेर के हुनसक्ला र ! खुट्टाले पनि यस्तालाई छुन चाहन्न ।”

आसपासको अजपाल वृक्षमनि बसिरहुनु भएको वेलामा देख्नु भएको थियो भन्ने कुरा सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३७: मागन्दिय-सुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । यस्तैगरी महा. नि. अ. क. पृ. २१४ ले; उदा. अ. क. पृ. २२९: आयुसङ्घारोस्सज्जनसुत्त-वण्णनाले; जा. अ. क. I. पृ. ३४७: पञ्चगरुकजातकं, नं. १३२ ले; सं. नि. I. पृ. १२१: सत्तवस्सानुबन्धनसुत्तले तथा उही पृ. १२३: मारधीतुसुत्तहरूले पनि यस सम्बन्धमा उल्लेख गरेका छन् । महा. नि. पा. पृ. १५२: मागण्डियसुत्तनिद्देसले तण्हा अरति रगाको अर्थ दिदै यसरी उल्लेख गरेको छ—

“तण्हं च अरतिं च रगं च मारधीतरो दिस्वा पस्सित्वा मेथुनधम्मं छन्दो वा रागो वा पेमं वा नाहोसि ।”

यस सम्बन्धमा केही कुराहरू लेखकको बु. श्रा. भा-१, पृ. ३७-४२ र १४७ मा पनि उल्लेख भएको छ ।

१. “तण्हं च अरतिं च रगं च मारधीतरो दिस्वा पस्सित्वा मेथुनधम्मं छन्दो वा रागो वा पेमं वा नाहोसि” भनी मागण्डियसुत्तनिद्देसले (महा. नि. पा. पृ. १५२) र मागन्दियसुत्तवण्णना, सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३७ ले “अजपाल निंग्रोधमूले नानारूपानि निम्भिनित्वा

मागण्डिय ब्राह्मण —

२. “एतादिसं चे रतनं न इच्छसि,
 नारिं नरिन्देहि बहूहि पत्थितं ।
 दिट्ठिगतं^१ सीलवतं^२ नु जीवितं,
 भवूपपत्तिं च वदेसि कीदिसं ॥”

अभिकामं आगतं मारधीतरं दिस्वान...” भनी उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तैगरी सं. नि. I. पृ. १२३: मारधीतुमुत्तं, मारसंयुत्तले “अथ खो तण्हा च, अरति च रगा च मारधीतरो येन भगवा तेनुपसङ्कमिसु; उपसंकमित्वा भगवन्तं एतदवोचुं—‘पादे ते, समण, परिचारेमा’ति...” भनी स्पष्ट शब्दले उल्लेख गरेको छ । त्यसैले यहाँ ‘तण्हा, अरति र रगालाई देखेर...’ भनी उल्लेख भएको हो ।

२. ‘मलमूत्रले भरिपूर्ण भएको शरीरलाई’ भनी सूत्रमा उल्लेख भएता पनि केवल यी दुइ पदार्थले मात्र भरिएका होइनन् अपिच यसको साथसाथै कफ, रगत, हाडहरूलाई बाँधीराख्ने नसाहरू, रगत र मासुले लिपपोत गरी राखेको, छालाले मोरीराखेको, छविले माथि-बाट छोपिएको, ठाउँ ठाउँका प्वालहरूबाट कीरा आदि निस्कने, घृणायुक्त पदार्थहरूले भरिएको शरीर भन्ने बुक्नुपर्ने कुरा मागण्डिय-सुत्तनिद्देस पृ. १५२: महानिद्देसपालिले उल्लेख गरेको छ ।

१. स्याम र रोमनमा: ‘दिट्ठीगतं’ ।

२. सिंहल र रोमनमा: ‘सीलवता’ ।

अर्थ—

२—“घेरं राजाहरूद्वारा समेत इच्छागरिने यस्ती नारी-रत्न-
लाई^१ पनि (तपाइ) चाहनुहुन्न^२ भने तपाइको के दृष्टि (= विश्वास)
हो, कस्तो तपाइको शीलव्रत हो, कस्तो तपाइको जीवन हो तथा पूर्वजन्म
सम्बन्धी तपाइको कस्तो धारणा हो त—त्यो बताउनु होस् ।”

-
१. आफ्नी छोरीलाई लिएर यहाँ ‘नारी-रत्न’ भनिएको हो । सुत्त. नि.
अ. क. पृ. ४३७: मागण्डियसुत्तवण्णना ।
२. जब भगवान्ले आफ्नी छोरीलाई प्रतिक्षेप गर्नुभयो तब मागण्डिय
ब्राह्मणले यस्तो सोचे—‘यी श्रमणहरू मानुषीय स्त्रीहरूलाई त्यागी
दिव्यस्त्रीहरूको खोजी गर्छन् अथवा दिव्यकामसुखको इच्छा गरी
मनुष्यकामसुखलाई चाहन्छन् वा मनुष्यकामसुखको इच्छा गरी
दिव्यकामसुखलाई चाहन्छन् । तर यी श्रमण त दुवै कामसुखहरू
चाहन्छ भनी भन्दछन् ।’ यति सोचेर ‘त्यसोभए, यिनका कस्ता दृष्टि
वा शीलव्रत आदि रहेछन् ?’ भन्ने मनमा लागेपछि सो कुरा सोध्दै
यिनले ‘तपाइको के दृष्टि हो...?’ भन्ने आदि कुराहरू सोधेका हुन्
भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३७ र महा. नि. पा. पृ. १५२ ले उल्लेख
गरेका छन् ।

बुद्ध—

३. “इदं वदामी ति न तस्स होति, (मागण्डिया^१ ति भगवा)
 धम्मेषु^२ निच्छेय्य समुग्गहीतं ।
 पस्सं च दिट्ठीसु अनुग्गहाय,
 अज्जत्तसन्ति पचिनं अदस्सु^३ ॥”

अर्थ—

३—“हे मागण्डिय ! जसले ‘यो सत्य हो अरू जूट हुन्’ भनी धर्मलाई (= बयसट्टी दृष्टि^१हरूमध्ये कुनै दृष्टिलाई) निश्चयगरी ग्रहण गर्दैन—उसलाई ‘यही सत्य हो अरू जूट हुन्’ भनी भन्ने कुनै कुरा हुन्न; त्यसैले (बयसट्टी) दृष्टिको दुष्परिणामलाई देखेर^२ उसले (= बुद्धले) कुनै पनि दृष्टिलाई ग्रहण गर्दैन र अनित्य दुःख तथा अनात्मलाई देख्ने उसले भित्री हृदयमा शान्ति पाउँछ^३ ।”

१. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘मागन्दिय’ ।
२. सिंहल लिपिको महा. नि. पा. मा चाहिँ ‘न च धम्मेषु’ ।
३. स्याममा: ‘अदसं’ ।
४. बयसट्टी दृष्टिहरू भनेका के के हुन् भन्ने कुराहरू लेखकको बु. प. भा-१, पृ. ५४६ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् ।
५. यस सूत्रमा जति पनि तृतीय वचनले प्रयोग गरेका शब्दहरू छन् ती जम्मै प्रथम पुरुषको अर्थमा हुन् भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । जस्तै—

‘उसले कुनै पनि दृष्टिलाई ग्रहण गर्दैन’ भनी सूत्रमा उल्लेख भएको वाक्यको अर्थ—‘मैले कुनै पनि दृष्टिलाई ग्रहण गर्दैन’ भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नु पर्छ । अतः ‘दृष्टिको दुष्परिणामलाई देखेर’ भन्ने वाक्यको अर्थ बुझाउन महा. नि. पा. पृ. १५३-५४: मागण्डियसुत्त-निद्देशले यसरी लेखेको छ ।

यहाँ ‘दृष्टिको दुष्परिणामलाई देखेर’ भनिएको—दृष्टि सम्बन्धी दोषलाई देखेर ‘दृष्टिलाई’ ग्रहण नगर्नु भनी भनिएको हो । अर्को शब्दले—दृष्टिको दोषलाई देखेर दृष्टिलाई ग्रहण गर्दैन भनिएको हो ।

अथवा “शाश्वत लोक हो, यही सत्य हो अरू छूट हुन्” भनी विश्वास गर्नु दृष्टिगत हो, दृष्टिको जङ्गल हो...यसले न निर्वेद ल्याउँछ, ...न निर्वाण नै । (यस सम्बन्धका कुराहरू लेखकको बु. प. भा-१, पृ. ५१९ र ५७१ मा हेर्नु) यसरी दृष्टिको दोषलाई देखेर दृष्टिलाई ग्रहण नगर्नु, ग्रहण गर्दैन अथवा ग्रहण गर्दैन भनिएको हो ।

अथवा “शाश्वत लोक हो, अन्तवान् लोक हो...” भनी विश्वास गर्नु दृष्टिगत हो, दृष्टिको जङ्गल हो...यसले न निर्वेद ल्याउँछ, न निर्वाण नै । यसरी दृष्टिको दोषलाई देखेर दृष्टिलाई ग्रहण नगर्नु, ग्रहण गर्दैन, अथवा ग्रहण गर्दैन भनिएको हो ।

अथवा यी दृष्टिहरूलाई यसरी ग्रहण गर्दा यसबाट यस्तो

अभिसम्पराय हुन्छ भनी दृष्टिको दोषलाई देखेर दृष्टिलाई ग्रहण नगर्नु, ग्रहण गर्दैन अथवा ग्रहण गर्दिन भनिएको हो ।

अथवा यो दृष्टिले नरकमा पुऱ्याउँछ, तीर्यकयोनिमा पुऱ्याउँछ, प्रेतविषयमा पुऱ्याउँछ भनी दृष्टिको दोषलाई देखेर दृष्टिलाई ग्रहण नगर्नु, ग्रहण गर्दैन अथवा ग्रहण गर्दिन भनिएको हो ।

अथवा यी दृष्टिहरू अनित्य, संस्कृत, प्रतित्यसमुत्पन्न, क्षयधर्म, व्ययधर्म हुन भनी दृष्टिको दोषलाई देखेर दृष्टिलाई ग्रहण नगर्नु, ग्रहण गर्दैन अथवा ग्रहण गर्दिन भनिएको हो ।

६. 'भित्री हृदयमा शान्ति पाउँछ' को स्पष्टिकरण महा. नि. पा. पृ. १५५: मागण्डियसुत्तनिद्देशले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

भित्री हृदयमा शान्ति भनेको — भित्री हृदयमा राग नहुनु, राग शान्त हुनु; द्वेष शान्त हुनु, मोह शान्त हुनु, क्रोध शान्त हुनु, उपनाह (= वैरीपना) शान्त हुनु, लोभ-पलास-ईर्ष्या-मात्सर्य-माया-सठ-स्तम्भ-हिंसा-मान-अतिमान-मद-प्रमाद-शान्त हुनु; सबै क्लेशहरू, सबै दुश्चरितहरू, सबै दुःखहरू, सबै परिडाहहरू, सबै सन्तापहरू, सबै कुशलाकुशलाभिसंस्कारहरू शान्त हुनु, उपशान्त हुनु, निवृत्ति हुनु, प्रतिप्रशब्धी हुनुलाई—भित्री हृदयमा शान्ति भनिएको हो ।

मागण्डिय ब्राह्मण—

४. “विनिच्छया यानि पकप्पितानि, (इति मागण्डिय)
ते वे मुनी ब्रूसि अनुगहाय ।
अज्जत्तसन्ती ति यमेतमत्थं,
कथं नु धीरेहि पवेदितं तं ॥”

अर्थ—

४—“परिकल्पना गरी जुन बयसट्टी दृष्टिहरूका विनिश्चय^१
गरिएका छन्—तिनीहरूलाई (तपाइ) मुनिले ग्रहण नगर्ने भन्नुहुन्छ;
(फेरि) भित्रो हृदयमा शान्ति पनि भन्नुहुन्छ—यसको अर्थ धीरहरूले
कसरी बताएका छन् त ?”

बुद्ध—

५. “न दिट्ठिया न सुतिया न जाणेन, (मागण्डिया ति भक्त्वा)
सिलब्बतेना पि न सुद्धिमाह^२ ।

१. “विनिच्छया वुच्चन्ति द्वासट्ठि दिट्ठिगतानि दिट्ठिविनिच्छया” अर्थात्
—विनिश्चय भनी बयसट्टी दृष्टिगतहरूलाई दृष्टि-विनिश्चय
भनिएको हो भनी महा. नि. पा. पृ. १५६: मागण्डियसुत्तनिर्देशले
उल्लेख गरेको छ ।

२. सिंहलमा: ‘सुद्धीमाह’ ।

अदिट्टिया अस्सुतिया अञ्जाणा^१,
 असीलता अब्बता नो पि तेन ॥
 एते च निस्सज्ज^२ अनुग्गहाय,
 सन्तो अनिस्साय भवं न जप्पे ॥”

अर्थ —

५—“(क) न दृष्टिद्वारा^३, न श्रुतिद्वारा^४, न ज्ञानद्वारा^५, न शीलद्वारा^६, न व्रतद्वारा^७ शुद्धि हुइन्छ भनी भन्दछन् । (अर्थात्—दृष्टि, श्रुति, ज्ञान, शील तथा व्रतद्वारा शुद्धि हुइन्न भनी पण्डितहरू भन्दछन्) (ख) फेरि दृष्टिविना^८, श्रुतिविना^९, ज्ञानविना^{१०}, शीलविना^{११}, तथा व्रतविना^{१२} पनि होइन भनी भन्दछन् । (अर्थात्—दृष्टि, श्रुति, ज्ञान, शील तथा व्रतविना पनि शुद्धि हुइन्न भनी पण्डितहरू भन्दछन्) (ग) तर यिनीहरूले मात्र पनि होइनन्^{१३} (— यी दृष्टि, श्रुति

१. सिंहलमा: ‘अञ्जाणा’ ।

२. स्याममा: ‘निसज्ज’ ।

३. ‘न दृष्टिद्वारा शुद्धि हुइन्छ’ को अर्थ—दृष्टिद्वारा शुद्धि हुइन्न भनी भनिएको हो । यहाँ दृष्टि शब्दको अर्थ—हेराइ, विश्वास र धारणा हो । यो वाक्यद्वारा बुद्धशासनभन्दा बाहिरकाले विश्वास गरिने जुन ‘दृष्टि, श्रुति, समापत्तिज्ञान, शील-व्रत आदि छन्’ तिनीहरूको प्रतिक्षेप गरेको हो भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३८: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । यस्ता दृष्टि श्रुति आदि-

द्वारा शुद्धि हुइन्न भनी भनिएको हो । (सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३८; महा. नि. पा. पृ. १५७; तथा महा. नि. अ. क. पृ. २१५)

‘न दृष्टिद्वारा’ भनी सूत्रमा उल्लेख भएको यो कुन प्रकारको दृष्टि हो त ?

जस्तै बु. ब्रा. भा-२, ‘नन्दमाणवको प्रश्न’ शीर्षकको पादटिप्पणीमा (पृ. ४३६) उल्लेख भएका दृष्टिहरू छन् त्यस्तै दृष्टिलाई यहाँ ‘दृष्टि’ भनिएको हो । यसको अलावा निम्नप्रकारका दृष्टि अथवा विश्वासलाई पनि यहाँ ‘दृष्टि’ भनिएको हो । जस्तै—

“(१) दानको फल छैन, (२) यज्ञको फल छैन, (३) स्वागत सत्कार (हुतं) को फल छैन, (४) सुकृत्य-दुष्कृत्य कर्मको फल छैन, (५) इहलोक छैन, (६) परलोक छैन, (७) आमा छैन, (८) बाबु छैन, (९) औपपातिक (= मरेर उत्पन्न हुने) प्राणीहरू छैनन्, (१०) अग्रस्थानमा पुगी स्वयं ज्ञानले इहलोक र परलोकलाई साक्षात्कार गरी बताउनसक्ने श्रमण ब्राह्मणहरू यो लोकमा छैनन् ।” (म. नि. I. पृ. ३५१: सालेय्यक-सुत्तं, अ. क. II. पृ. २७७; म. नि. II. पृ. ७८: अपण्णकसुत्तं, अ. क. III. पृ. ८०; धम्म. सं. पृ. २६७: निक्खेप्रकण्डं, अभिधम्म-मातिका, उपादानगोच्छकं; विभं. पां. पृ. ४७०: खुद्दकवत्थुविभङ्गो, दसकमानिकातिद्देशो, दसवत्थुका मिच्छादिट्ठि)

अतः उपरोक्त प्रकारका दृष्टिहरूबाट शुद्धि हुन सकिन्न भन्ने लक्षलाई यहाँ सूत्रमा ‘न दृष्टिद्वारा शुद्धि हुइन्न’ भनी

भनिएको हो । उपरोक्त दशप्रकारका कारणहरूलाई 'दशवस्तुक मिथ्यादृष्टि' भन्दछन् ।

४. 'न श्रुतिद्वारा शुद्धि हुइन्छ' भनी जुन कुरा यहाँ उल्लेख भएको छ त्यसको स्पष्टिकरणहरू बु. ब्रा. भा-२, 'नन्दमाणवको प्रश्न' शीर्षकको 'श्रुति' शब्दको पादटिप्पणीमा (पृ. ४३७) उल्लेख भए जस्तै बुझ्नु ।

अतः त्यस्तो श्रुतिद्वारा शुद्धि हुइन्न भनी भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ ।

५. यहाँ 'न ज्ञानद्वारा शुद्धि हुइन्छ' भनी माथि लेखिएका दश-प्रकारका मिथ्यादृष्टिक ज्ञानलाई भनिएको हो । अथवा स्वकर्मलाई विश्वास नगर्ने ज्ञान । अतः त्यस्तो ज्ञानद्वारा शुद्धि हुन सकिन्न भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । (विभं. पा. पृ. ३९१.)

६. 'न शीलद्वारा शुद्धि हुइन्छ' भनी कस्ता शीललाई यहाँ 'शील' भनिएको हो ? यस सम्बन्धका कुराहरू पनि बु. ब्रा. भा-२, पृ. ४३८ 'नन्दमाणवको प्रश्न' शीर्षकको 'शील' शब्दको पाद-टिप्पणीमा उल्लेख भएजस्तै हुन् ।

७. 'न व्रतद्वारा शुद्धि हुइन्छ' भनी कस्ता व्रतलाई यहाँ 'व्रत' भनिएको हो भन्ने सम्बन्धका कुराहरू पनि बु. ब्रा. भा-२, पृ. ४३९ 'नन्दमाणवको प्रश्न' शीर्षकको पादटिप्पणीमा उल्लेख भएजस्तै हुन् ।

८. यहाँ 'दृष्टि' भनी दशवस्तुक सम्यक् दृष्टिलाई 'दृष्टि' भनिएको हो भनी महा. नि. पा. पृ. १५८: मागण्डियसुत्तनिद्देस र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३८: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेका छन् ।

निम्न दशप्रकारका दृष्टिहरूलाई लक्षराखी यहाँ 'दृष्टि' भनिएको हो । जस्तै—“(१) दानको फल छ, (२) यज्ञको फल छ, (३) स्वागत सत्कारको फल छ, (४) सुकृत्य-दुष्कृत्य कर्मको फल छ, (५) इहलोक छ, (६) परलोक छ, (७) आमा छ, (८) बाबु छ, (९) औपपातिक (= मरेर उत्पन्न हुने) प्राणीहरू छन्, (१०) अग्रस्थानमा पुगी स्वयं ज्ञानले इहलोक र परलोकलाई साक्षात्कार गरी बताउन सक्ने श्रमण ब्राह्मणहरू पनि यो लोकमा छन् ।” (महा. नि. पा. पृ. १५८: मागण्डियसुत्तनिद्देस; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३८: मागण्डियसुत्तवण्णना; धम्म. सं. पृ. २९२: निक्खेपकण्डं, सुत्तन्तमातिका; विभं. पा. पृ. ३८९: जाणविभङ्गो, मातिकनिद्देसो; म. नि. I. पृ. ३५३: सालेय्यकसुत्तं; म. नि. II. पृ. ७९: अपण्णकसुत्तं)

अतः सूत्रमा जुन 'दृष्टिबिना' भनी उल्लेख गरेको छ त्यो यीनै दृष्टिहरूलाई लक्षगरी भनिएको हो । यस्ता दृष्टिहरू बिना पनि शुद्धि हुन सकिन्न भनी भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नु-पर्छ ।

९. यहाँ 'श्रुति' भनी यी नौ (९) कारणहरूलाई भनिएको हो भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३८ र महा. नि. पा. पृ. १५८ ले उल्लेख गरेका छन् । ती हुन्—

“(१) सुत्तं, (२) गेय्यं, (३) वेय्याकरणं, (४) गाथा, (५) उदानं, (६) इतिवृत्तकं, (७) जातकं, (८) अब्भुतधम्मं, (९) वेदल्लं ।”

यस्ता श्रुतिविना पनि शुद्धि हुन सकिन्न भनी भनिएको हो । अतः शुद्धि हुनाकानिमित्त यी श्रुतिहरूको पनि आवश्यक पर्दछ । यी सुत्तं गेयं भन्ने आदिको अर्थप्रकाश तल वेरञ्ज ब्राह्मणको कुरामा गरिएको छ ।

१०. यहाँ 'ज्ञानविना' भनी कम्मसकतज्ञान (= स्वकृतकर्मज्ञान) र सच्चानुलोमिकज्ञान (= सत्यानुलोमिकज्ञान) विना भनिएको हो । भनाइको मतलब स्वकृतकर्मज्ञान आदि विना पनि शुद्धि हुन सकिन्न भनी भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । सुत्त नि. अ. क. पृ. ४३८: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

यहाँ 'ज्ञान' भन्नाले (१) कम्मसकतज्ञान, (२) सच्चानुलोमिकज्ञान, (३) अभिज्ञान तथा (४) समापत्तिज्ञानलाई पनि 'ज्ञान' भनिएको हो भनी महा. नि. पा. पृ. १५८: मागण्डियसुत्तनिद्देसले उल्लेख गरेको छ ।

यी कम्मसकतज्ञानहरूको अर्थ विभं. पा. पृ. ३८९: नाण-विभङ्गो, मातिकानिद्देसले यसरी लेखेको छ—

(१) 'कम्मसकतज्ञान' अर्थात् आ लूले गरेको कर्मको फल आफैले पाउँछ भन्ने ज्ञान भनेको—'दानको फल छ, यज्ञको फल छ, ...' भन्ने आदि दशप्रकारका ज्ञानहरूलाई भनिएको हो । सत्यानुलोमिकज्ञान बाहेक अरू सबै सास्रवकुशलज्ञानहरूलाई 'कम्मसकतज्ञान' भनी भनिएको हो भन्ने कुरा पनि उहीं उल्लेख

भएको छ । (२) सच्चानुलोमिकज्ञान (= सत्यानुलोमिकज्ञान) भनी—‘रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार तथा विज्ञानलाई अनित्य भनी हेर्नसक्ने ज्ञान तथा यस्तै अनुरूपले सबै धर्महरूलाई हेर्ने ज्ञानलाई ‘सत्यानुलोमिकज्ञान’ भनिएको हो ।

माथि उल्लिखित (३) अभिज्ञा-ज्ञान र (४) समापत्ति-ज्ञानको ठाउँमा विभं. पा. पृ. ३९० ले क्रमशः ‘मग्गसमङ्गि-ज्ञान’ र ‘फलसमङ्गि-ज्ञान’ भनी उल्लेख गरेको छ ।

अतः यस्ता ज्ञानहरू विना पनि शुद्धि हुनसकिन्न भन्ने अर्थले माथि सूत्रमा ‘ज्ञानविना’ भन्ने कुरो उल्लेख गरिएको हो ।

११. यहाँ ‘शीलविना’ भनी ‘प्रातिमोक्ष संवर शीलविना’ भनिएको हो । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३८: मागण्डियसुत्तवण्णना; महा. नि. पा. पृ. १५८: मागण्डियसुत्तनिद्देस । ‘प्रातिमोक्ष’ को शब्दार्थ हो— ‘आफुले आफैलाई मोक्ष गर्ने’ । यो प्रातिमोक्षसंवर-शील भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा लेखकको बु. श्रावि. भा-१, पृ. २७५ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

१२. यहाँ ‘व्रतविना’ भनी ‘धृतङ्गविना’ भनिएको हो । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३८ र महा. नि. पा. पृ. १५८: मागण्डियसुत्तनिद्देस ।

धृतङ्गशील भन्ने जम्मा तेह्र (१३) वटा छन् । (हेर लेखकको बु. प. पृ. १२३ को पादटिप्पणीमा) तीमध्ये यहाँ आठवटा धृतङ्गहरूलाई ‘व्रत’ भनिएको हो । कुन आठ ?—(१) आरञ्चिकङ्ग (= जङ्गलमा मात्र बस्ने), (२) पिण्डपातिकङ्ग (= भिक्षा-

टन् मात्र जाने), (३) पंसुकूलिकङ्गं (=पंसुकूल चीवर मात्र लगाउने), (४) तेचीवरिकङ्गं (=तीन चीवर मात्र लगाउने), (५) सपदानिकङ्गं (=भिक्षाटन् गर्दा क्रमैसित मात्र जाने), (६) खलुपच्छाभक्तिकङ्गं (=एउटै भांडामा मात्र भोजन गर्ने), (७) नेसज्जिकङ्गं (=लेटेर नसुत्ने) तथा (८) यथासन्थतिकङ्गं (=उपलब्ध शयनासनमा बस्ने) ।

अतः यस्ता धृतङ्गव्रतहरू विना पनि शुद्धि हुन सकिन्न भन्ने अर्थले सूत्रमा 'व्रतविना' भनी उल्लेख भएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ ।

१३. 'तर यिनीहरूले मात्र पनि होइनन्' भनी के भनेको त ? जुन कुराहरू (ख) को पंक्तिहरूमा 'दृष्टिविना' भन्ने आदि उल्लेख भएका छन्—ती दृष्टि, श्रुति, ज्ञान आदिले मात्र शुद्धि हुन सकिन्न भनिएको हो । भनाइको मतलब—न त्यो (ख) पंक्तिमा बताइएको दृष्टि एउटैले मात्र शुद्धि हुन सकिन्छ, न त्यो श्रुति एउटैले मात्र, न त्यो ज्ञान एउटैले मात्र, न त्यो शील एउटैले मात्र, न त्यो व्रत एउटैले मात्र शुद्धि हुन सकिन्छ न त यिनीहरू विनानै । बल्कि यी सबैको संयुक्त सहयोगले शुद्धि हुन सकिन्छ, शान्ति पाउन सकिन्छ; एक एक वटाले मात्र शुद्धि हुइने होइन भनी भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । त्यसैले 'यिनीहरूले मात्र होइनन्' भनिएको हो भनी महा. नि. पा. पृ. १५८: मागण्डियसुत्तनिद्देस र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३८: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेका छन् ।

आदिले मात्र पनि होइन) । उनीहरूलाई पनि (= न दृष्टिद्वारा...भन्ने आदि अकुशल पक्षीय दृष्टिहरूलाई पनि) त्यागेर, यिनीहरूलाई पनि (= दृष्टिविना...भन्ने आदि कुशलपक्षीय दृष्टिहरूलाई पनि) ग्रहण नगरी^१ (अनुगहाय), अनिश्रयी^२ भई अर्थात् सबै क्लेशहरूलाई नाशगरी शान्ति^३ पाउनेले—पुनर्जन्मका कुराहरू नगरून्^४ अथवा शान्ति पाउनेलाई पुनर्जन्मका कुराहरू गर्नुपर्ने आवश्यकता हुँदैन ।”

मागण्डिय ब्राह्मण—

६. “नो चे किर दिट्ठिया न सुतिया, न ञाणेन,
(इति मागण्डिय)

सीलब्बतेना पि न सुद्धमाह ।

अदिट्ठिया असुतिया अजाणा,

असीलता अब्बता नो पि तेन ।

मञ्जामहं मोमुहमेव धम्मं,

दिट्ठिया एके पच्चेन्ति सुद्धि ॥”

१. यहाँ ‘ग्रहण नगरी’ भनी माथिल्ला अकुशलपक्षीय दृष्टिहरूलाई समुच्छिन्न गरेर; पछिल्ला कुशलपक्षीय दृष्टिहरूमा पनि आशा नराखी; जब तृष्णा, दृष्टि, मानद्वारा ग्रहण नगरी बस्छ तब सबै क्लेशहरू ताडछेदन गरेको जस्तो भई पुनर्जन्म हुन्नन् । अतः समाप्ति राख्न हुन्न, त्यसैमा अल्छेर बस्नु हुन्न भन्ने अर्थले ‘ग्रहण नगरी’

भनिएको हो । यसरी ग्रहण नगर्नाले तृष्णा, दृष्टि तथा मानहृष्ट विनाश हुन्छन्, पुण्याभिसंस्कार अपुण्याभिसंस्कार तथा आनेञ्जाभिसंस्कारहरू सबै निश्शेषरूपले प्रहीण हुन्छन् र ताडवृक्ष काटेको जस्तै उसको पुनर्जन्म पनि हुन्न भनिएको हो भनी महा. नि. पा. पृ. १५८-५९: मागण्डियसुत्तनिद्देस; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३८: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेका छन् ।

२. आश्रय लिएर बस्नुलाई निश्रय भनिएको हो । आश्रय लिएर नबस्नुलाई अनिश्रय भनिएको हो । कुनैमा पनि आश्रित भएर नबसेकोलाई 'अनिश्रयी' भनिएको हो । दुइप्रकारका निश्रयहरू छन्— (१) तृष्णा-निश्रय (= तण्हानिस्सयो) (२) दृष्टि-निश्रय (= दिट्ठिनिस्सयो) ।

यो तृष्णानिश्रयलाई छाडेर यो दृष्टि निश्रयलाई हटाएर चक्षुको निश्रय नलिई, श्रोतको निश्रय नलिई, घाण...जिह्वा... काय...मन..., रूप...शब्द...गन्ध...रस...स्पर्शको निश्रय नलिई; कुल...गण...आवासको निश्रय नलिई; लाभ...यश...प्रशंसा... सुख आदिको निश्रय नलिई; कामधातु...रूपधातु...अरूपधातु... कामभव...रूपभव ... अरूपभवको निश्रय नलिई; संज्ञाभव ... असंज्ञाभव...नैवसंज्ञानासंज्ञाभवको निश्रय नलिई; एकस्कन्धिकभव ...चतुस्कन्धिकभव...पञ्चस्कन्धिकभवको निश्रय नलिई; अतीत... अनागत...प्रत्युत्पन्नको निश्रय नलिई; देख्ने सुन्ने छुनेद्वारा जानिने

धर्महरूका निश्चय नलिई, ग्रहण नगरी, परामर्श नगरी, अभिनिवेश नगरी भन्ने आदिलाई 'अनिश्चयी' (अनिस्साय) भनिएको हो भनी महा. नि. पा. पृ. १५९-६०: मागण्डियसुत्तनिद्देसले उसले गरेको छ ।

३. 'शान्ति' भनी कस्तोलाई भनिएको हो ?

राग शान्त भएकोले शान्ति, द्वेष शान्त भएकोले शान्ति, मोह शान्त भएकोले शान्ति, क्रोध, उपनाह, मक्ष, पलास, ईर्ष्या, मात्सर्य, माया, कपट (=साठेय्य), स्तम्भ, सारम्भ (= विरोध-भाव), मान, अतिमान, मद, प्रमाद, सबै क्लेशहरू, सबै दुश्चरित्रहरू, सबै दुःखहरू, सबै डाहहरू, सबै सन्तापहरू, सबै कुशलाभिसंस्कार-हरू शान्त भएका, निभेका, निवृत्त भएका, परमशान्त भएकाले 'शान्ति' भनिएको हो भनी महा. नि. पा. पृ. १५९: मागण्डियसुत्त-निद्देसले उल्लेख गरेको छ ।

४. 'पुनर्जन्मका कुराहरू नगरून्' भन्नाले उपरोक्ताकारले शान्ति पाएकोले कामभव, रूपभव, तथा अरूपभवका बारेमा कुरा नगरून् अथवा कुरा गर्नुपर्ने कुनै कारण छैन अथवा इच्छा गर्दैन भनी भनिएको हो भनी महा. नि. पा. पृ. १६०: मागण्डियसुत्तनिद्देस र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३८: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेका छन् ।

अर्थ

६-“यदि दृष्टिद्वारा, श्रुतिद्वारा, ज्ञानद्वारा, शीलद्वारा तथा व्रत-
द्वारा शुद्धि हुइन्न भनी तपाइ भन्नुहुन्छ भने; दृष्टिविना, श्रुतिविना,
ज्ञानविना, शीलविना तथा व्रतविना पनि शुद्धि हुइन्न भनी तपाइ
भन्नुहुन्छ भने; फेरि यिनीहरूले मात्र पनि होइनन् भनी भन्नुहुन्छ भने
(केले हुन्छ त ?) मलाई लाग्छ कि (तपाइको यो) धर्म भ्रमात्मक छ^१ ।
दृष्टिद्वारा शुद्धि हुइन्छ^२ भनी केही भन्दछन् ।”

बुद्ध —

७. “दिट्ठं च निस्साय अनुपुच्छमानो, (मागण्डिया ति भगवा)
समुग्गहीतेसु पमोहमागा^३ ।
इतो च नादक्खि अणुं पि सञ्जं,
तस्मा तुवं मोमुहतो दहासि^४ ॥

८. “समो विसेसि उद वा निहीनो,
यो मञ्जती सो विवदेथ तेन ।
तीसु विधासु अविकपम्मानो,
समो विसेसी ति न तस्स होति ॥

१. जब ब्राह्मणले बुद्धले बताउनु भएको कुराको अर्थ राम्ररी बुझ्न
सकेनन् तब उनले—‘तपाइको धर्म भ्रमात्मक छ’ भनी भने ।

मूर्खको धर्म जस्तै छ, मूढको धर्म जस्तै छ, अज्ञानीको धर्म जस्तै छ तथा अमराविक्षेपवादीहरूको सिद्धान्त जस्तै छ भनी भने। 'यो पनि हो, त्यो पनि हो' भन्नाले त तपाइको कुरामा मलाई भ्रमलाग्छ भनी भनेका हुन् । महा. नि. पा. पृ. १६१: मागण्डियसुत्तनिद्देस र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३८: मागन्दियसुत्तवण्णना । (अमराविक्षेप भनी कस्तालाई भन्दछन् भन्ने कुराको सम्बन्धमा हेर लेखकको बु. प. भा-१, पृ. १२१ र १२९.)

२. कस्ताले 'दृष्टिद्वारा शुद्धि हुइन्छ' भनी भन्दछन् भन्ने कुराको अर्थ दिदै महा. नि. पा. पृ. १६१ ले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

“लोक शाश्वत हो, यही सत्य हो अरू मिथ्या हुन्” भन्ने दृष्टि वा विश्वासद्वारा शुद्धि हुइन्छ भनी केही श्रमण ब्राह्मणहरू विश्वास गर्छन् । “यो लोक अशाश्वत हो, ... न हुन्छ, न त हुन्न तथागत मरणपछि, यही सत्य हो अरू मिथ्या हुन्” भन्ने दृष्टिद्वारा वा विश्वासद्वारा शुद्धि हुइन्छ भनी केही श्रमण ब्राह्मणहरू विश्वास गर्छन् ।

(यो लोक शाश्वत हो अशाश्वत हो भन्ने आदि कुराको सम्बन्धमा लेखकको बु. प. भा-१, पृ. ३३६, ५३५, ५४६ तथा ५६६ मा हेर्नु ।)

३. स्याममा: 'समोह मागा' ।

४. सिंहलमा: 'दस्ससि' ।

९. "सच्चं ति सो ब्राह्मणो किं वदेय्य,
मुसा ति वा सो विवदेथ केन ।
यस्मिं समं विसमं वा^१ पि नत्थि.
स केन वादं पटिसंयुजेय्य ॥

१०. "ओकं पहाय अनिकेतसारी,
गामे अकुब्बं मुनि सन्थंवानि ।
कामेहि रित्तो अपुरेक्खरानो,
कथं न विग्गय्ह जनेन कयिरा ॥

११. "येहि विवित्तो विचरेय्य लोके,
न तानि उग्गय्ह वदेय्य नागो ।
जलम्बुजं^२ कण्डकं^३ वारिजं यथा,
जलेन पड्केन चनूपलित्तं ।
एवं मुनी सन्तिवादो^३ अगिद्धो,
कामे च लोके च अनूपलित्तो ॥

१. रोमनमा: 'चा' ।

२-२. स्याममा: 'एलम्बुजं कण्टक'; सिंहल र रोमनमा: 'एलम्बुजं कण्डक' ।

३. स्याममा: 'सन्तिवादो' ।

१२. “न वेदगू दिट्टियायको^१ न मुतिया,
स मानमेति न हि तम्मयो सो ।
न कम्मना^२ नो पि सुतेन नेय्यो
अनूपनीतो स^३ निवेसनेसु ॥

१३. “सञ्जाविरत्तस्स न सन्ति गन्था,
पञ्जाविमुत्तस्स न सन्ति मोहा ।
सञ्जं च दिट्ठिं च ये अग्गहेसुं,
ते घट्टयन्ता^४ विचरन्ति लोके’ति ॥”

अर्थ—

७-“हे मागण्डिय ! दृष्टिमा (= मिथ्यादृष्टिमा) आश्रित भएर बार बार तिमी यसरी सोध्दछौ, दृष्टि (= मिथ्यादृष्टि) लाई समातिराखेको हुनाले नै तिमी यसरी भ्रममा परेका ह्वौ, मोहमा परेका ह्वौ । मैले बताएका शान्तिको बारेमा, मार्गको बारेमा अथवा धर्मको बारेमा तिमिले अलिकति मात्र पनि स्मरण गर्न सकेनौ । (ज्ञान पाउने कुरा त परै जाओस्) त्यसैले तिमीले भ्रमात्मक अथवा मोहित-दृष्टिले हेरेका ह्वौ^५ ।

१. स्याम र रोमनमा: ‘दिट्टिया’ ।

२. सिंहल र रोमनमा: ‘कम्मना’ ।

३. सिंहल र रोमनमा: ‘सो’ ।

४. स्याममा: ‘घट्टमाना’ ।

५. त्यसैले अमराविक्षेप दृष्टिले जस्तैगरी तिमिले पनि हेरेकाह्वौ ।

महा. नि. पा. पृ. १६३.

८—“जसले म समान छु, म श्रेष्ठ छु—अथवा म हीन छु भन्ने मान (= अहंकार) मनमा लिन्छ उ, उनीहरूसँग (= अरूहरूसँग) विवाद गर्छ” । यी तीनै भेदबाट जो अकम्पित छ उसलाई ‘म सम छु, म श्रेष्ठ छु अथवा म हीन छु’ भन्ने हुन्छ ।

९—“यो सत्य हो^२ भनी सो ब्राह्मणले^३ के भन्लार ! अथवा यो असत्य हो भनी उसले कोसँग विवाद गर्लार ! जोसँग सम र विषम^४ भन्ने नै छैन—त्यसले कोसँग विवाद गर्लार !

१. जसको मनमा ‘समान छु, श्रेष्ठ छु अथवा हीन छु’ भन्ने मान वा अहंकार हुन्छ, सोही मानको कारणले, सोही दृष्टिको कारणले उसको अरूसँग ढगडा हुन्छ, खिचातानी हुन्छ तथा विवाद हुन्छ । जस्तै—‘तिमीले यो धर्मविनय जान्दैनौ, यो धर्मविनय म जान्दछु । ...यदि सक्छौ भने मेरा कुराको जवाफ देऊ ।’ (यस कुराको पूर्ण वाक्यांश लेखकको बु. प. भा-१, पृ. २९७ मा हेर्नु) यस्तैप्रकारका विवादलाई यहाँ ‘विवाद’ भनिएको हो भनी महा. नि. पा. पृ. १६३: मागण्डियसुत्तनिद्देस र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३८: मागण्डियसुत्त-वण्णनाले उल्लेख गरेका छन् ।

२. माथि उल्लेख भएजस्तै ‘लोक शाश्वत हो, यही सत्य हो अरू कूठ हुन्’ भनी सो ब्राह्मणले के भन्ला र अथवा ‘यो लोक अशाश्वत हो .. न हुन्छ, न त हुन्छ तथागत मरणपछि ..’ भनी सो ब्राह्मणले कोसँग विवाद गर्ला र ! भनी भनिएको हो । महा. नि. पा. पृ. १६४: मागण्डियसुत्तनिद्देस ।

३. यहाँ 'सो ब्राह्मणले' भनी बुद्धलाई नै ब्राह्मण भनिएको हो । यहाँ तृतीय वचनको प्रयोग भएका शब्दहरूको अर्थहरू प्रथम वचनमा सम्झनु पर्छ । अतः 'सो ब्राह्मण' भनी बुद्धले आफैलाई लक्षगरी भन्नु भएको हो । कस्ता ब्राह्मण भने ? — सातै धर्महरूलाई बहिष्कृत गरेका अथवा सातै धर्महरूलाई बघाइसकेका भन्ने अर्थले यहाँ 'ब्राह्मण' भनिएको हो । जस्तै—

(१) सत्कायदृष्टिलाई बघाइसकेकोले ब्राह्मण, (२) विचिकित्सालाई बघाइसकेकोले ब्राह्मण, (३) शीलव्रत परामर्शलाई बघाइसकेकोले ब्राह्मण, (४) रागलाई बघाइसकेकोले ब्राह्मण, (५) द्वेषलाई बघाइसकेकोले ब्राह्मण, (६) मोहलाई (=अज्ञानतालाई) बघाइसकेकोले ब्राह्मण तथा (७) मानलाई बघाइसकेकोले ब्राह्मण भनिएको हो ।

यसरी ब्राह्मण हुनेका सबै प्रकारका पापक अकुशल धर्महरू, संक्लेशहरू, पुनर्जन्महरू, भयजनक दुःख विपाकहरू सबै बघाइसकेको हुन्छ । त्यसैले बुद्धले सभिय परिव्राजकलाई, कसलाई ब्राह्मण भन्दछन् ? भन्ने बारेमा यस्तो भन्नुभएको हो—

“बाह्रिवा सब्बपापानि, (सभिया ति भगवा)

विमलो साधुसमाहितो ठित्तो ।

संसारमतिच्च केवली सो,

असितो तादि पवुच्चते स ब्रह्मा ॥” (सुत्त. नि. पृ. ३४८:

१०-“घरबारछाडी बेघर भई विचरण गर्ने ^१ मुनि गृहस्थीहरू-
सँग संसर्ग गरी गाउँमा बस्दैनन् ^२ र कामविषयबाट अलग हुने ^३ मुनिको
पछिल्लो जन्म पनि हुन्न ^४; त्यस्ता मुनिले कसरी मानिसहरूसँग विग्रह
र विवाद गर्ने ^५ ?

सभियसुत्त) भनी महा. नि. पा. पृ. १६४: मागण्डियसुत्तनिद्देशले
उल्लेख गरेको छ ।

अथवा सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३९: मागण्डियसुत्तवण्णना
अनुसार—“यसरी मान-दृष्टि आदि प्रहीण भएको म जस्ता पाप-
हरूलाई बघाइसकेको, अटल भइसकेको सो ब्राह्मणले ‘यो सत्य हो
अरू असत्य हुन्’ भनी के भन्नार, केलाई त्यस्तो भन्नेर, के
कारणले त्यस्तो दृष्टिलाई ग्रहण गर्ने र !’ अथवा ‘भेरो कुरा सत्य
हो, तिम्रो कुरा झूट हो’ भनी कुन मान र अहंकारको आधारमा
विवाद गर्ने र” भन्ने अर्थले सूत्रमा ‘सो ब्राह्मणले’ भनिएको हो ।

४. यहाँ ‘सम र विषम’ भनी माथि (पृ. १६५) मा उल्लिखित
तीनप्रकारका मानहरूलाई भनिएको हो । महा. नि. पा. पृ. १६४;
सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३९.
१. यहाँ ‘घरबार छाडी बेघर भई विचरण गर्ने’ को अर्थ यसप्रकार
दिइएको छ ।

“रूपधातुलाई विज्ञानको घर भनी भन्दछन् । रागले

बाँधिएको रूपधातुमा विज्ञानले आलय गरी त्यसमा बस्दछ भनी भन्दछन् । त्यस्तैगरी वेदना, संज्ञा र संस्कारलाई पनि विज्ञानको घर भन्दछन् । रागले बाँधिएको संस्कारधातुमा विज्ञानले आलय गरी त्यसमा बस्दछ भनी भन्दछन् ।

“रूपधातु प्रति जुन छन्द हो, जुन राग हो, जुन नन्दीराग हो, जुन तृष्णा हो, जुन त्यसमा बस्ने तृष्णा-दृष्टि आदि अनुशयहरू हुन्—ती तथागतमा छैनन्, त्यसैले तथागतलाई ‘घरबार छाडी बेघर भई विचरण गर्ने’ भनी भनिएको हो ।” महा. नि. पा. पृ. १६५-६६: मागण्डियसुत्तनिद्देस; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३९: मागन्दियसुत्तवण्णना ।

एकदिन आयुष्मान् महाकात्यायनसँग हालिद्विक गृहपतिले “ओकं पहाय अनिकेतसारी” अर्थात्— “घरबार छाडी बेघर भई विचरण गर्ने” भन्ने गाथाको अर्थ सोध्दा आयुष्मान् महाकात्यायनले उपरोक्ताकारले अर्थ बताउनु भएको थियो भनी महा. नि. पा. पृ. १६५: मागण्डियसुत्तनिद्देसले उल्लेख गरेको छ । त्यस्तैगरी सं. नि. II. पृ. २४८: हालिद्विकानिसुत्तं, खन्धसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. १८८: ले पनि उल्लेख गरेको छ ।

२. कुनै भिक्षुहरू गृहस्थीहरूको साथमा मिली आनन्दित हुन्छन्, अपशोच गर्छन्; सुखमा सुखी र दुःखमा दुःखी पनि हुन्छन्; उनीहरूको कामकाज पर्दा आफैले पनि कामकाज गरिदिन्छन् ।

यस्ता भिक्षुहरूलाई 'गृहस्थीहरूसँग संसर्ग गरी गाउँमा बस्ने' भन्दछन् । मुनि चाहिं त्यसरी संसर्ग गरी गाउँमा बस्दैनन् भनी भनिएको हो । महा. नि. पा. पृ. १६७: मागण्डियसुत्तनिद्देस ।

३. केही भिक्षुहरूका कामविषयमा राग, छन्द, प्रेम, प्यास, परिडाह र तृष्णा हटेको हुन्न । मुनिको चाहिं हटेको हुन्छ भनी भनिएको हो । महा. नि. पा. पृ. १६७.

४. केही भिक्षुहरूले 'अनागतमा यस्तो रूप हुनपाए हुन्थ्यो' भन्ने नन्दीराग गर्छन्, 'यस्तो वेदना, .. यस्तो संज्ञा, ... यस्तो संस्कार... तथा यस्तो विज्ञान भए हुन्थ्यो' भन्ने नन्दीराग गर्छन् । यस्ताको पछिल्लो जन्म हुन्छ । त्यस्तो नहुने मुनिको पछिल्लो जन्म हुन्न भनी भनिएको हो । महा. नि. पा. पृ. १६७: मागण्डियसुत्तनिद्देस ।

५. यहाँ कुनै पुरुष यस्तो कुरागर्ने हुन्छ — 'तिमी यो धर्मविनय जान्दैनौ, यो धर्मविनय म जान्दछु । तिमिले यो धर्मविनय के जानौला र; तिमि गलत बाटोमा छौ, म ठीक बाटोमा छु । मेरो कुरा सार्थक छ, तिम्रो कुरा निरर्थक छ...।' (हेर बु. प. भा-१, पृ. २९७) यस्तो कुरा गर्नेलाई 'मानिसहरूसँग विग्रह र विवाद गर्ने' भन्दछन् । मुनिसँग त्यस्ता कुराहरू छैनन् । त्यसैले 'मुनिले कसरी मानिसहरूसँग विग्रह र विवाद गर्ने' भनी भनिएको हो । महा. नि. पा. पृ. १६८: मागण्डियसुत्तनिद्देस; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४३९: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

११—“जुन दृष्टिका कुराहरूबाट मुक्त भई जो नाग^१ (= निकलेशीपुरुष) लोकमा विचरण गर्छ, सोही दृष्टिहरूलाई लिएर सो नागले फेरि कसरी कुरा गरौस् ? जस्तै पानी र हिलोबाट निस्कने पद्मफूल तथा डाँठमा पानी तथा हिलो लिप्त हुन त्यस्तैगरी निर्लोभी (= तृष्णारहित) शान्तिवादी मुनि^२ पनि काम^३ र लोकमा^४ लिप्त हुन्नन् ।

---

१. 'नाग' शब्दको अर्थ प्रकाश गर्दै महा. नि. पा. पृ १६९: मागण्डिय-सुत्तनिर्द्देशले यसरी उल्लेख गरेको छ—

“(१) आगुं न करोतीति—नाग । अर्थात्—अपराध नगर्ने भएको हुनाले 'नाग' । (२) न गच्छतीति—नाग । अर्थात्—नजाने भएको हुनाले 'नाग' । (३) नागच्छतीति—नाग । अर्थात्—न आउने भएको हुनाले 'नाग' ।”

(१) कसरी अपराध नगर्ने भएको हुनाले 'नाग' भनिएको हो ?

'आगुं' भनी पापक अकुशल धर्महरू, संक्लेशनीय, पुनर्भविक, दुःखविपाकी तथा पुनर्जन्मलाई भन्दछन् । यस्तो नगर्नेलाई 'नाग' भन्दछन् । बुद्ध स्वयंले पनि सभिय परिव्राजकलाई यस्तै कुरा भन्नुभएको छ—

“आगुं न करोति किञ्चि लोके, (सभिया ति भगवा)

सब्बसञ्जोगे विसज्ज बन्धनाति ।

सब्बत्थ न सज्जति विमुत्तो,

नागो तादी पवुच्चते तथत्ता ॥” सुत्त. नि. पृ. ३४८: सभिय-
सुत्तं ।

(२) कसरी न जाने भएको हुनाले ‘नाग’ भनिएको हो ?

छन्दागति, द्वेषागति, मोहागति तथा भयागतिमा जाँदैन, अर्थात्— राग, द्वेष, मोह र भयको कारणले पक्षपात गर्दैन, रागको बाटोमा, द्वेषको बाटोमा, मोहको बाटोमा, मानको बाटोमा, दृष्टि (=मिथ्यादृष्टि) को बाटोमा, उद्धचको बाटोमा, विचिकित्साको बाटोमा तथा अनुशय (=क्लेश) को बाटोमा नलाग्ने र नजाने भएकी हुनाले ‘नाग’ भनिएको हो ।

(३) कसरी न आउने भएको हुनाले ‘नाग’ भनिएको हो ?

स्रोतापत्ति मार्गद्वारा जुन क्लेशहरू नाश हुन्छन्— ती क्लेशहरू फेरि फर्केर आउँदैनन् । सकृदागामी मार्गद्वारा...अनागामी मार्गद्वारा...तथा अर्हत् मार्गद्वारा जुन क्लेशहरू नाश हुन्छन्—ती क्लेशहरू फेरि फर्केर नआउने भएका हुनाले ‘नाग’ भनिएको हो ।

२. यहाँ ‘मुनि’ शब्दको अर्थ प्रकाश पाउँ महा. नि. पा. पृ. १७०: मागण्डियसुत्तनिद्देसले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

मोनं वुच्चति ज्ञाणं । अर्थात्—मौन भनी ज्ञानलाई भन्दछन् । जो प्रज्ञा, जान्नु, विचारगर्नु...अमोह, धर्मको खोज, सम्यक्दृष्टि हो—त्यस ज्ञानले युक्त हुनेलाई 'मुनि' 'मौनप्राप्त' भनी भनिन्छ । मौनता तीन प्रकारका छन्—(१) काय-मौनता (कायमोनेय्यं), (२) वची-मौनता (वचीमोनेय्यं) तथा (३) मनः-मौनता (मनोमोनेय्यं) ।

(१) काय-मौनता भनेको कस्तो हो ?

तीनप्रकारका काय-दुश्चरितहरूलाई दूर गर्नु काय-मौनता हो । तीनप्रकारका कायसुचरितहरू गर्नु काय-मौनता हो । कायको बारेमा अनित्यादि ज्ञानद्वारा संस्मरण गर्नु काय-मौनता हो । कायको सम्बन्धमा ज्ञातपरिज्ञा, तीरणपरिज्ञा तथा प्रहाणपरिज्ञा आदि परिज्ञा-ज्ञानद्वारा जान्नु काय-मौनता हो । परिज्ञा-ज्ञानको साथसाथै मार्गज्ञान पाउनु काय-मौनता हो । कायमा भएको छन्द-रागलाई हटाउनु कायमौनता हो । कायिकसंस्कारलाई निरोध गरी चतुर्थध्यान समापत्तिमा बस्नु पनि कायमौनता हो । यसैलाई 'कायमौनता' भन्दछन् ।

(२) वची मौनता भनेको कस्तो हो ?

चारप्रकारका वचीदुश्चरितहरूलाई दूर गर्नु वचीमौनता हो । चारप्रकारका वचीसुचरितहरू गर्नु वचीमौनता हो । वाचारम्मणमा ज्ञान हुनु वचीमौनता हो । वचीपरिज्ञा हुनु वची-

मौनता हो । परिज्ञा-ज्ञानको साथसाथै मार्गज्ञान पाउनु वचीमौनता हो । वचीमा भएको छन्दरागलाई हटाउनु वचीमौनता हो । वची र वाचिक संस्कारलाई निरोध गरी द्वितीयध्यान समापत्तिमा बस्नु पनि वचीमौनता हो । यसैलाई 'वचीमौनता' भन्दछन् ।

(३) मनःमौनता भनेको कस्तो हो ?

तीनप्रकारका मनःदुश्चरितहरूलाई दूर गर्नु मनःमौनता हो । तीनप्रकारका मनःसुचरितहरू गर्नु मनःमौनता हो । चित्ता-रम्मणमा ज्ञान हुनु मनःमौनता हो । चित्तपरिज्ञा हुनु मनःमौनता हो । परिज्ञा-ज्ञानको साथसाथै मार्गज्ञान पाउनु मनःमौनता हो । मनमा भएको छन्दरागलाई हटाउनु मनःमौनता हो । मनःसंस्कार-लाई निरोध गरी संज्ञावेदयितनिरोध समापत्तिमा बस्नु पनि मनःमौनता हो । यसैलाई 'मनःमौनता' भन्दछन् ।

त्यसैले—

“कायमुनि वाचामुनि, मनोमुनिमनासवं ।

मुनि मोनेय्यसम्पन्नं, आहु सब्बपहायितं ॥

कायमुनि वाचामुनि, मनोमुनिमनासवं ।

मुनि मोनेय्यसम्पन्नं आहु निन्हातपापक'ति ॥”

भनिएको हो (इति. बु. पा. पृ. २२१; मोनेय्यसुत्तं)

उपरोक्त तीनप्रकारका मोनेय्यधर्महरू पालन गर्ने पुरुषहरू ६ जना छन् । जस्तै— (१) आगारिय मुनिहरू, (२) अनगारिय मुनिहरू, (३) शैक्षमुनिहरू, (४) अशैक्षमुनिहरू, (५) प्रत्येक-मुनिहरू र (६) मुनिमुनिहरू ।

(१) घरबारमै बसेर निर्वाणलाई देख्ने, शासनलाई जान्ने अर्थात् तीन शिक्षा (=अधिशील, अधिचित्त, अधिप्रज्ञा) हरूलाई जान्नेहरूलाई 'आगारियमुनिहरू' भन्दछन् ।

(२) प्रव्रजित भएर निर्वाणलाई देख्ने, शासनलाई जान्नेहरूलाई 'अनगारियमुनिहरू' भन्दछन् ।

(३) कल्याण-पृथग्जन समेतलाई लिएर सातैजना शैक्ष-हरूलाई 'शैक्षमुनिहरू' भन्दछन् ।

(४) अरहन्तहरूलाई 'अशैक्षमुनिहरू' भन्दछन् ।

(५) प्रत्येकबुद्धहरूलाई 'प्रत्येकमुनिहरू' भन्दछन् ।

(६) तथागत अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरूलाई 'मुनिमुनि-हरू' भन्दछन् ।

मूढभई, अविज्ञ भई केवल चुपलागेर बस्नेहरूलाई अथवा मौन-व्रत लिएर बस्नेहरूलाई 'मुनि' भनिंदैन भन्दै—

“न मोनेन मुनि होति, मूल्हरूपो अविद्सु ।

यो च तुलं व पग्गय्ह, वरमादाय पण्डितो ॥

पापानि परिवज्जेति, सों मुनि तेन सो मुनि ।

यो मुनाति उभो लोके, मुनि तेन पवुच्चति ॥” (धम्म-

प. पा. गा. नं. २६८-६९: धम्मट्टवग्गो)

“असतं च सतं च जत्वा धम्मं,

अज्झत्तं बहिद्धा च सब्बलोके ।

देवमनुस्सेहि पूजितो यो,

सङ्गजालमतिच्च सो मुनी’ति ॥” (सुत्त. नि. पृ. ३४९:

सभियमुत्तं) भनी महा. नि. पा. पृ. ४९: गुहट्टकमुत्तनिद्देसले उल्लेख
गरेको छ ।

३. यहाँ ‘काम’ भन्नाले विशेषतः (१) वस्तुकाम र (२) क्लेशकाम-
लाई भनिएको हो । यिनीहरूको अर्थ वर्णन महा. नि. पा. पृ. ३:
काममुत्तनिद्देसले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

कुन धातुद्वारा ‘काम’ शब्द बनेको हो भन्ने बारेमा
धात्वत्थवण्णना (पृ. ३५) ले ‘कमु’ धातुबाट बनेको ‘काम’ शब्दको
अर्थ यसरी दिएको छ—

“भूवादिचुरादिगणिको पनायं कमु इच्छा कन्तीसु; कमति
इच्छति आरोहन्ति कमटो, अटो (वामतो) कामेति, कामयति,
निकामेति, निकामयति, कामेतीति—कामो; कामीयतीति वा कामो;

किलेसवत्थु कामवसेनेतं ददुब्बं; अत्थं कामेतीति—अत्थकामो; एवं हितकामो; कामेतीति—कामुको” आदि ।

‘काम’ को विभाजन दुइप्रकारका छन् । जस्तै—

(१) वस्तु-काम र (२) क्लेश-काम

इच्छा गरिने भएको हुनाले ‘काम’ भनिएको हो ।

(क) कस्तोलाई ‘वस्तु-काम’ भनिन्छ ?

मनपराउने (= मनापिक) रूपहरू, मनपराउने शब्दहरू, मनपराउने गन्धहरू, मनपराउने रसहरू, मनपराउने स्पर्शहरू; अस्तरण (= वल्ल्याण आदि) हरू, कपडाहरू, दाशदाशीहरू, बोकाहरू, सुँगुरहरू, हात्ती, गाई, घोडा-घोडीहरू, घरखेत, हिरण्य-सुवर्णहरू, गाउँ निगम राजधानीहरू, राष्ट्र पनि जनपद पनि कोष र कोष्ठागार पनि—जे जति रजनीय वस्तुहरू हुन्—ती सबै ‘वस्तु-काम’ हुन् । महा. नि. पा. पृ. ३: कामसुत्तनिद्देशो ।

किन वस्तु-काम भनिएको र किन क्लेश-काम भनिएको हो भन्ने बारेमा महा. नि. अ. क. पृ. ८: कामसुत्तनिद्देशवर्णनाले लेखेका कुराहरूमध्ये केही कुराहरू यहाँ उल्लेख गरेको छु—

“मनपराउने रूपादिहरूलाई ‘वस्तु-काम’ भनिन्छ र मनमा ताप गराउने अर्थले र बिघ्नबाधा पुऱ्याउने अर्थले ‘क्लेश-काम’ भनिएको हो । क्लेशकामद्वारा वस्तु-कामको कामना गरिने भएको हुँदा ‘काम’ भनिएको हो । वस्तु-कामको प्रतीक्षामा क्लेशकाम रहने

भएको हुनाले पनि 'काम' भनिएको हो । रूपादि स्कन्धहरूमा भित्रिएका (कामना) 'वस्तु-काम' हो । संस्कार स्कन्धमा भित्रिएका (कामना) 'क्लेश-काम' हो । छवटा विज्ञानहरूद्वारा जानिने वस्तुहरू 'वस्तु-काम' हो । मनोविज्ञानद्वारा जानिने वस्तु 'क्लेश-काम' हो । क्लेशहरू रहने ठाउँ भएको कारणले, क्लेशहरूको आरम्भ हुने कारण भएकोले अथवा क्लेशहरूको उत्पत्तिस्थान भएको कारणले पनि 'वस्तु-काम' भनिएको हो । तापदिने अर्थले, बाधा पुऱ्याउने अर्थले अथवा स्वयं इच्छा गर्ने अर्थले 'क्लेश-काम' भनिएको हो ।" (महा. नि. अ. क. पृ. ८.)

उपरोक्त 'काम' सम्बन्धमा अठ्ठ विशदीकरण गर्दै महा. नि. पा. पृ. ३ ले अगाडि यसरी उल्लेख गरेको छ । जस्तै—

“अतीत काम, अनागत काम, प्रत्युत्पन्न कामहरू; भित्री काम, बाहिरी काम, भित्री बाहिरी कामहरू; हीन काम, मध्यम काम, उत्तम कामहरू; आपायिक काम, मानुषिक काम, दिव्य कामहरू; प्रत्युपस्थित काम, निर्मित काम, अनिर्मित काम, परनिर्मित कामहरू; परिग्रहित काम, अपरिग्रहित काम; मेरो मेरो भनी लिने काम, मेरो मेरो भनी नलिने कामहरू; सबै कामावचर विषयहरू, सबै रूपावचर विषयहरू, सबै अरूपावचर विषयहरू तृष्णाविषयिक हुन्, तृष्णारम्भणिक हुन्; अतः कामनीय भएको हुनाले, रजनीय भएको हुनाले तथा मदनीय भएको हुनाले 'काम' भनिएको हो । यिनीहरू सबै 'वस्तु-काम' नै हुन् ।”

१२-“वेदः (= ज्ञान) पारङ्गत सो पुरुष (= बुद्ध) दृष्टिको
(६२ दृष्टिहरूको) फन्दामा पर्देन, न मूर्तरूपले (मुतिया) अभिमानको

(ख) कस्तोलाई ‘क्लेश-काम’ भनिन्छ ?

“छन्द काम हो, राग काम हो, छन्दराग काम हो;
संकल्प काम हो, राग काम हो, संकल्पराम काम हो; कामसम्बन्धी
विषयमा जो कामच्छन्द हो, कामराग हो, कामनन्दी हो, कामतृष्णा
हो, कामस्नेह हो, कामपरिडाह हो, काममा मुछिने हो, काममा
डुबिने हो, काम-स्रोत हो, काम-संयोजन हो, काम-उपादान हो,
कामच्छन्दनीवरण हो—यिनीहरू सबै ‘क्लेश-कामहरू’ हुन् । महा.
नि. पा. पृ. ३-४: मागण्डियसुत्तनिद्देस ।

(यहाँ उल्लेख भएका प्रत्येक शब्दहरूको अर्थ विवरण
महा. नि. अ. क. पृ. ८-१२ मा उल्लेख भएका छन् । विशेष
अध्ययन गर्न चाहनेले त्यहाँ हेर्नु ।)

४. यहाँ ‘लोक’ भनी—अपायलोक, मनुष्यलोक, देवलोक, स्कन्धलोक,
धातुलोक, आयतनलोकहरूलाई ‘लोक’ भनिएको हो । महा. नि. पा.
पृ. १७१: मागण्डियसुत्तनिद्देस ।

१. यहाँ चार मार्गज्ञानहरूलाई ‘वेद’ भनिएको हो । सम्यक्दृष्टिलाई
‘वेद’ भनिएको हो । त्यस ज्ञानद्वारा जन्मजरामरणको अन्तमा
पुन्याइदिन्छ, अच्युतमा पुन्याइदिन्छ, अमृतमा पुन्याइदिन्छ, निर्वाणमा

बाटोमा लाग्छ, न त तृष्णाको बाटोमा नै; उसलाई कुनै कर्मले
 (= पुण्याभिसंस्कार, अपुण्याभिसंस्कार तथा आनेञ्जाभिसंस्कारले)
 अथवा श्रुतिले पनि बघाउन सक्दैन; कुनै निवेसमा (= तृष्णाको र
 दृष्टिको घरमा) पनि उसलाई लैजान सक्दैन ।

पुन्याइदिन्छ, पारङ्गत हुन्छ । त्यसैले 'वेदपारङ्गत' भनिएको हो ।
 अथवा (१) सत्कायदृष्टि, (२) विचिकित्सा, (३) शीलव्रत
 परामर्श, (४) राग (= काम), (५) द्वेष, (६) मोह र (७)
 मान—यी सातधर्महरूलाई जानेको हुन्छ । त्यस्तैगरी सबैप्रकारका
 पापक अकुशल धर्महरू, संक्लेशनीय धर्महरू तथा पुनर्भविक दुःख-
 हरूलाई पनि जानेको हुन्छ; त्यसैले 'वेद' भनिएको हो ।

त्यसैले सुत्त. नि. पृ. ३४९: सभियसुत्तले यस्तो उल्लेख
 गरेको हो—

“वेदनि विचेय्य केवलानि, (सभिया ति भगवा)
 समणानं यानीधत्थि ब्राह्मणानं ।
 सब्बवेदनासु वीतरागो,
 सब्बं वेदमतिच्च वेदगू सो ॥”

महा. नि. पा. पृ. १७२: मागण्डियसुत्तनिद्देस ।

१३—“(उपरोक्ताकारले घर नहुनेको संज्ञा हुन्न) संज्ञा^१ नहुनेको ग्रन्थी (= बन्धन) हुन्न, प्रज्ञाद्वारा विमुक्तहुनेको^२ कुनै मोह पनि हुन्न । जसले संज्ञा र दृष्टिलाई समातिराख्छन् उनीहरू यो लोकमा ढगडा गर्दै हिड्छन्^३ ।”

-
१. यहाँ ‘संज्ञा’ भनी—(१) कामसंज्ञा, (२) व्यापादसंज्ञा, (३) विहिंसासंज्ञा र (४) दृष्टिसंज्ञालाई ‘संज्ञा’ भनिएको हो भनी महा. नि. पा. पृ. १७४: मागण्डियसुत्तनिद्देसले उल्लेख गरेको छ ।
२. ‘प्रज्ञाद्वारा विमुक्त’ भनेको—जसले विपश्यना ध्यानमार्फत् आर्य-मार्गको भाविता गर्छ—उसले शुरूको ध्यानदेखि नै मोहलाई कमजोर पार्छ र अरहत्त्व प्राप्त भएपछि उसको मोह पनि ग्रन्थी पनि नीवरण पनि तथा कामसंज्ञा, व्यापादसंज्ञा, विहिंसासंज्ञा तथा दृष्टिसंज्ञा पनि प्रहीण हुन्छ र काटेको ताडवृक्ष पुनः पलाउने सम्भव नहुने जस्तै हुन्छ । महा. नि. पा. पृ. १७४: मागण्डियसुत्तनिद्देस ।
३. जसले संज्ञा (= कामादि विहिंसासंज्ञा) लाई समातिराख्छन् उनीहरू—(म. नि. I. पृ. १२०: महादुक्खक्खन्धसुत्तमा उल्लेख भए जै) ‘राजाहरू पनि राजाहरूसँग कलह गर्छन्...मरण समान दुःख पनि भोग गर्छन्’ भने जै हुन्छन् । जजसले दृष्टिसंज्ञालाई समाति

राख्छन् उनीहरू 'शाश्वत लोक हो...यही सत्य हो अरू छूट हुन्...' भन्ने दृष्टिको कारणबाट आचार्य-आचार्यहरूमा, गण-गणहरूमा, धर्मभन्ने-धर्मभन्नेहरूमा, दृष्टि-दृष्टिहरूमा टक्कर खान्छन्, कलह गर्छन्, विवाद गर्छन्...। यस्तै कुरालाई लक्षगरी सूत्रमा 'ऊगडा गर्दे हिङ्छन्' भनी उल्लेख भएको हो भनी महा. नि. पा. पृ. १७४: मागण्डियसुत्तनिद्देशले उल्लेख गरेको छ ।

देशनाको अवशानमा ब्राह्मण र ब्राह्मणी दुवैजना प्रव्रजित भए र अरहत्व पनि प्राप्त गरे भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४४०: मागण्डियसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

Dhamma.Digital

६. लोहिच्च ब्राह्मण (क)

प रि च य

यी लोहिच्च ब्राह्मण कोशल राज्यको सालवतिका (= शालवतिका) भन्ने गाउँमा बस्दथे । प्रसेनजित् कोशल राजाले यिनलाई पनि अरू पुरोहितहरूलाई^१ कैं राजदेय गरी भवभोगसम्पत्तिहरू दिएका थिए भन्ने कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रबाट थाहा हुन्छ । यदचपि स्पष्ट शब्दमा यिनी प्रसेनजित् राजाका पुरोहित थिए भन्ने कुरा पालिसाहित्यमा कतै उल्लेख भएको नदेखिए तापनि अगाडि अनुदित मूल सूत्रका कुराहरूलाई लिएर विचार गर्दा यिनलाई पनि राजाले सालवतिका नामक गाउँ दिएका थिए होलान् भन्न सकिन्छ । यसप्रकार यिनी पनि प्रसेनजित् राजाका पुरोहितहरूमध्ये एक मात्र नभई यिनी सालवतिकाको (= शालवतिकाको) मालिक पनि थिए होलान् भन्ने कुराको अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

आफूले मात्र खाएपुग्छ अरूलाई खुवाउन पर्दैन भन्ने जस्ता अलि

---

१. हेर बु. रा. भा-१, पृ. १६१ र १८५.

स्वार्थी स्वभाद्रका यिनी थिए । ' आफूले पाएका ज्ञानका कुराहरू अरुलाई बताउन पर्दैन । कसैले कसैलाई उद्धार गर्न सकिन्न' भन्ने यिनको धारणा थियो । यस्तो पनि यिनको विश्वास थियो कि—आफूले पाएका धर्मका कुराहरू अर्कालाई बताउँदा त्यसबाट क्त्तृष्णा र बन्धन बढ्नजान्छ ।

एकदिन जब बुद्ध भगवान् सालवतिकामा आएका कुरा सुने तब यिनले बुद्धलाई आफ्नै घरमा निम्त्याएका थिए । रोसिका वा भेसिक भन्ने आफ्नो नाऊलाई विहारमा पठाई यिनले बुद्धलाई निम्त्याउन पठाएका थिए । जब रोसिका नाऊ बुद्धलाई निम्त्याई, बहाँका साथमा पछि पछि लागेर आएको थियो तब रोसिकाले बुद्धलाई लोहिच्च ब्राह्मणको स्वार्थपूर्ण विचार तथा गलत धारणाका कुराहरू सुनायो र उसले बुद्धसँग लोहिच्च ब्राह्मणको गलत धारणालाई हटाइदिनुहुन अनुरोध पनि गरेको थियो । लोहिच्च ब्राह्मणको घरमा पुगी भगवान्ले भोजन सिध्याउनु भएपछि लोहिच्च ब्राह्मण एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । अनि भगवान्ले उनको गलत धारणाको बारेमा कुरा उठाउनुभयो ।

उनीसँग कुन ढंगले भगवान्को कुरा चलनथाल्यो र कुन उपाय द्वारा बुद्धले उनको गलत धारणालाई हटाइदिनु भयो भन्ने कुराहरू भगाडिको मूल सूत्रबाटै प्रष्ट भएकै छन् । उपदेशको अन्तमा लोहिच्च ब्राह्मण बुद्धको शरणमा गई उपासकत्व ग्रहण गर्दै उनले आफूलाई नरक-प्रपातमा खस्नेबाट बचाउने भनी बुद्धको प्रशंसा पनि गरेका छन् ।

×

×

×

मूल सूत्र --

१-लोहिच्च ब्राह्मणको धारणा

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् कोशल देशमा चारिका गर्दै, पाँचशय महाभिक्षु सङ्घका साथ जहाँ सालवतिका हो त्यहाँ जानुभयो । त्यस समय कोशल राजाले ब्रह्मदेय गरी दिएको, राजदायाद गरी दिएको, धेरै राजभोग्यहरू, धेरै प्राणीहरू, धेरै पानी-घाँम-काठहरू तथा धेरै धान्यहरूको भोग गर्दै लोहिच्च ब्राह्मण सालवतिकामा बस्दथे^२ ।

अहितकर धारणा

त्यस समय लोहिच्च ब्राह्मणको (मनमा) यस्तो खराब

-
१. दी. नि. I. पृ. १९१: लोहिच्चसुत्तं, अ. क. I. पृ. २६०.
  २. हिन्दी दीघनिकायमा चाहि 'सालवतीकाको स्वामी भई बस्दथे' भन्ने उल्लेख भएको छ । पृ. ८२.

धारणा^१ उत्पन्न भएको थियो^२ ।

“यहाँ (= यो लोकमा) श्रमण वा ब्राह्मणद्वारा कुशलधर्म अधिगमन गरियोस्, (तर) कुशलधर्म अधिगमन गरी (उनीहरूद्वारा) अर्कालाई न बताइयोस्—(किन कि) एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला र ! यो त, पुरानो बन्धनलाई चुँडाली अर्को नयाँ बन्धन गर्ने जस्तै हो, अतः यसलाई (धर्मोपदेश गर्ने आशालाई) म खराब लोभ-धर्म हो भनी

-
१. अर्का प्रति दया रहित हीन विचारलाई यहाँ 'खराब धारणा' भनिएको हो । न कि उच्छेद भन्ने वा शाश्वत भन्ने धारणा । सुमं. वि. I. पृ. २६०: लोहिच्चसुत्तवण्णना ।
  २. यस प्रकारको हीन विचार, दया रहित विचार उनको मनमा उत्पन्न भएको मात्र होइन परन्तु यो धारणालाई लोहिच्च ब्राह्मणले सभाषद्को बीचमा पनि प्रकट गर्दथे र यस्तो भन्दथे—'एकले अर्कालाई केही गर्न सक्तैन' त्यसैले सूत्रमा 'एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला र !' भनी उल्लेख भएको हो । भनाइको मुख्य मतलब—कसैले ज्ञान प्राप्त गर्छन् भने प्राप्त गरून्, तर उनीहरूले अर्कालाई उपदेश गर्नुपर्ने आवश्यकता छैन । किनकि कसैले कसैलाई केही गर्न सक्तैन । यस्तै धारणा उनमा थियो । सुमं. वि. I. पृ. २६०: लोहिच्चसुत्तवण्णना ।

भन्दछु—(किन कि) एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला र? !”

(एकदिन) लोहिच्च ब्राह्मणले यस्तो सुने—

“भो ! श्रमण शाक्यपुत्र, शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई, कोशल देशमा चारिका गर्दै पाँचशय महाभिक्षु सङ्घका साथ सालवतिकामा आइपुग्नु भएको छ । वहाँ आदरणीय भगवान् गौतमको यस्तो कीर्तिशब्द फैलिई रहेको छ—‘वहाँ भगवान् अरहत्, सम्यक् सम्बुद्ध,...^२ बुद्ध तथा भगवान् हुनुहुन्छ । वहाँले यो लोकलाई—देवसहित, मारसहित, ब्रह्मसहित लोकलाई,...^३ धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । वहाँले आदिकल्याण...^४, सबै परिपूर्ण परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य प्रकाशपार्नु हुन्छ । वहाँ जस्ता अरहत्को दर्शनगर्नु कल्याणकर हो ।”

अनि लोहिच्च ब्राह्मणले रोसिका^५ नामक नाऊलाई बोलाई

१. ‘एकले अर्कालाई केही गर्न सक्तैन’ भन्ने ब्राह्मणको विश्वास भएको हुनाले आफ्नो मनको कुरा प्रकट गरी उनले यस्तो भनेका हुन् । आफूले पाएको धर्मलाई सन्मान गरी बसुन् तर अर्कालाई नबताइयुन् । सुमं. वि. I. पृ. २६०: लोहिच्चसुत्तवण्णना ।
२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ९९ मा लेखेबमोजि पढ्नु ।
३. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. ८७ मा कूटदन्तमा लेखेबमोजि पढ्नु ।
४. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. ८८ मा कूटदन्तमा लेखेबमोजि पढ्नु ।
५. रोमन र सिंहलमा: ‘भेसिक’ । पुरुषको नाम भएपनि यहाँ स्त्रीलिङ्गी नाम प्रयोग भएको छ । सुमं. वि. I. पृ. २६०: लोहिच्चसुत्तवण्णना ।

भने—“हे रोसिका ! तिमी यता आऊ, तिमी जहाँ श्रमण गौतम हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊ, त्यहाँ गएर मेरो वचनले श्रमण गौतमसँग सञ्चो बिसञ्चो तथा कुशलक्षेम छ छैन भन्ने कुरा सोध—‘भो गौतम ! लोहिच्च ब्राह्मण तपाइ गौतमसँग सञ्चो बिसञ्चो तथा कुशलक्षेम छ छैन भन्ने कुरा सोधदछ ।’ यस्तो पनि भन कि—‘तपाइ गौतमले भोलिकोनिमित्त लोहिच्च ब्राह्मणको भोजन भिक्षुसङ्घका साथ स्वीकार गर्नुहोस् ।’”

“हवस्, भन्ते” भनी लोहिच्च ब्राह्मणलाई प्रत्युत्तर दिई रोसिका नाऊ जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको रोसिका नाऊले भगवान्लाई यस्तो बिनित्गन्थो—भन्ते ! लोहिच्च ब्राह्मण भगवान्सँग सञ्चो बिसञ्चो तथा कुशलक्षेम छ छैन भन्ने कुरा सोधदछन् । यस्तो पनि भन्दछन् कि—‘भन्ते ! भगवान्ले भोलिको-निमित्त लोहिच्च ब्राह्मणको भोजन भिक्षुसङ्घका साथ स्वीकार गर्नुहोस् ।’ भगवान्ले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो ।

१. जब लोहिच्च ब्राह्मणले श्रमण गौतम सालवतिकामा आइपुग्नुभयो भन्ने खबर सुने तब उनले यस्तो सोचे कि—विहारमा गई दर्शन गर्नजानु अलि ँकट हुन्छ । अतः घरमै निम्तो गरी बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई आगन्तुक दान दिनेछु, बुद्धको पनि दर्शन गर्नेछु । यति सोचेर उनले रोसिका नाऊलाई पठाएका हुन् । सुमं. वि. I. पृ. २६०: लोहिच्चसुत्तवण्णना ।

भगवान्‌ले (निम्तो) स्वीकार गर्नुभएको कुरो बुझी, आसनबाट उठी भगवान्‌लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी रोसिका नाऊ जहाँ लोहिच्च ब्राह्मण छन् त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि लोहिच्च ब्राह्मणलाई यस्तो भन्यो—“भन्ते ! हामीले तपाइको वचनले वहाँ भगवान्‌लाई भन्यौं—‘भन्ते लोहिच्च ब्राह्मण भगवान्‌सँग सञ्चो बिसञ्चो तथा कुशलक्षेम छ छैन भन्ने कुरा सोध्दछन् ।’ यस्तो पनि भन्दछन्—‘भन्ते ! भगवान्‌ले भोलिकोनिमित्त लोहिच्च ब्राह्मणको भोजन भिक्षुसङ्घका साथ स्वीकार गर्नुहोस् । वहाँ भगवान्‌ले (निम्तो) स्वीकार गर्नुभयो ।”

अनि त्यसरात बितिसकेपछि आफ्नो घरमा उत्तम खादच भोज्य तयार पार्न लगाई लोहिच्च ब्राह्मणले रोसिका नाऊलाई बोलाए— “हे रोसिका ! तिमी यता आऊ, तिमी जहाँ श्रमण गौतम हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊ, त्यहाँ गएर श्रमण गौतमलाई समय बताऊ—‘भो गौतम ! भोजनको समय भयो, भोजन तयार छ’ ।” “हवस् भन्ते” भनी लोहिच्च ब्राह्मणलाई प्रत्युत्तर दिई रोसिका नाऊ जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गयो; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्‌लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिइरह्यो एक छेउमा उभिइरहेको रोसिका नाऊले भगवान्‌लाई समयको सूचना दियो—‘भन्ते ! भोजनको समय भयो, भोजन तयार छ ।’

अनि पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी भिक्षुसङ्घका साथ भगवान् जहाँ सालवतिका हो त्यहाँ जानुभयो । त्यसवखत रोसिका नाऊ भगवान्‌को पछि पछि लागी अनुगमन गरिरहेको थियो । अनि रोसिका नाऊले भगवान्‌सँग यस्तो विन्तिगन्थो—

“भन्ते ! लोहिच्च ब्राह्मणको यस्तो खराब धारणा उत्पन्न भएको छ—‘यहाँ, (यो लोकमा) श्रमण वा ब्राह्मणद्वारा कुशलधर्म अधिगमन गरियोस्, (तर) कुशलधर्म अधिगमन गरी (उनीहरूद्वारा) अर्कालाई न बताइयोस्—(किनकि) एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला र ! यो त, पुरानो बन्धनलाई चुँडाली अर्को नयाँ बन्धन गर्ने जस्तै हो, अतः यसलाई (=धर्मोपदेश गर्ने आशालाई) म खराब लोभ-धर्म हो भनी भन्दछु (किनकि) एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला र !’ भन्ते ! भगवान्ले यसप्रकारको खराब धारणाबाट लोहिच्च ब्राह्मणलाई मुक्त पारिदिनु भए बेश हुने थियो ।”

“रोसिका ! अवश्य पनि त्यस्तै हुनेछ, रोसिका ! अवश्य पनि त्यस्तै हुनेछ ।”

भगवान्द्वारा लोहिच्च-दृष्टिको निराकरण

अनि भगवान् जहाँ लोहिच्च ब्राह्मणको घर हो त्यहाँ जानु-भयो; त्यहाँ पुग्नुभई बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । अनि लोहिच्च ब्राह्मणले बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई उत्तम खाद्यभोज्यद्वारा आफ्नै हातले सन्तर्पित गरे समर्पित गरे । अनि भोजन सिद्धिएपछि भगवान्ले पात्रबाट हात हटाइसकेपछि लोहिच्च ब्राह्मण एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका लोहिच्च ब्राह्मणलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

“लोहिच्च ! साँच्चै हो के तिमीमा यस्तो खराब दृष्टि (= धारणा) उत्पन्न भएको ? (जस्तै —) ‘यहाँ (= यो लोकमा) श्रमण वा ब्राह्मणद्वारा कुशलधर्म अधिगमन गरियोस्, (तर) कुशलधर्म अधिगमन गरी (उनीहरूद्वारा) अर्कालाई न बताइयोस्— (किनकि) एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला र ! यो त, पुरानो बन्धनलाई चुँडाली अर्को नयाँ बन्धन गर्ने जस्तै हो, अतः यसलाई (= धर्मोपदेश गर्ने आशा-लाई) म खराब लोभ-धर्म हो भनी भन्दछु— (किनकि) एकले अर्का-लाई के गर्न सक्ला र !”

“भो गौतम ! हो ।”

उदाहरण—(१) “लोहिच्च ! होइन त, तिमी सालवतिकामा बस्दछौ, यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भो गौतम ! हो, म सालवतिकामा बस्दछु ।”

“लोहिच्च ! ‘लोहिच्च ब्राह्मण सालवतिकामा बस्दछन् । सालवतिकाबाट हुने जुन् आम्वानी हो त्यसबाट लोहिच्च ब्राह्मण एकलैद्वारा मात्र परिभोग गरियोस्, अर्कालाई न दिइयोस्’ भनी जो यस्तो भन्दछ— त्यो पुरुष, — जो तिम्रो आश्रय लिई जीविका गर्छन्, उनीहरूको लागि हानिकारक हुन्छ वा हुँदैन ?”

---

१. जसले अर्कालाई दिनु पर्दैन, आफूले मात्र परिभोग गरे पुग्छ भनी भन्दछ उसले अर्काले पाउने लाभसत्कार अथवा अर्काको जीविकामा हानी र बाधा पुऱ्याउँछ । अथवा जसको आश्रय लिई अरूले

“भो गौतम ! हानिकारक हुन्छ ।”

“हानिकारक पुरुष उनीहरू प्रति हितानुकम्पा राख्ने हुन्छ वा अहितानुकम्पा राख्ने हुन्छ त ?”

“भो गौतम ! अहितानुकम्पा राख्ने हुन्छ ।”

“अहितानुकम्पी हुनेको हृदयमा उनीहरू प्रति मैत्री-चित्त उपस्थित हुन्छ वा शत्रुता ?”

“भो गौतम ! शत्रुताको चित्त उपस्थित हुन्छ ।”

“शत्रुताको चित्त उपस्थित रहँदा मिथ्यादृष्टि (= खराब धारणा) हुन्छ वा सम्यक्दृष्टि (= असल धारणा) हुन्छ त ?”

“भो गौतम ! मिथ्यादृष्टि हुन्छ ।”

“लोहिच्च ! मिथ्यादृष्टि हुनेको दुइमध्ये एक गति हुन्छ भनी म भन्दछु—नरक वा तिरश्चीन योनि ।”

(२) “लोहिच्च ! होइन, राजा प्रसेनजित् कोशल काशी-कोशलमा बस्दछन्, यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भो गौतम ! हो ।”

जीविका गर्ने हुन् उनीहरूको जीविकामा बाधा वा हानी पुऱ्याएको हुन्छ । त्यसैले सूत्रमा ‘हानीकारक’ भनी उल्लेख भएको हो भनी सुमं. वि. I. पृ. २६०: लोहिच्चसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“लोहिच्च ! 'राजा प्रसेनजित् कोशल काशीकोशलमा बस्दछन् । काशीकोशलबाट हुने जुन आम्रदानी हो त्यसबाट राजा प्रसेनजित् कोशल एकलैद्वारा मात्र परिभोग गरियोस् अर्कालाई नदिइयोस्' भनी जो यस्तो भन्दछ—त्यो पुरुष, जो राजा प्रसेनजित् कोशलको आश्रय लिई जीविका गछन्—तिमी सहित अरू—उनीहरूको लागि हानिकारक हुन्छ वा हुँदैन ?”

“भो गौतम ! हानिकारक हुन्छ ।”

“हानिकारक पुरुष, उनीहरू प्रति हितानुकम्पा राख्ने हुन्छ वा अहितानुकम्पा राख्ने हुन्छ त ?”

“भो गौतम ! अहितानुकम्पा राख्ने हुन्छ ।”

“अहितानुकम्पी हुनेको हृदयमा उनीहरू प्रति मैत्री-चित्त उपस्थित हुन्छ वा शत्रुता ?”

“भो गौतम ! शत्रुताको चित्त उपस्थित हुन्छ ।”

“शत्रुताको चित्त उपस्थित रहँदा मिथ्यादृष्टि (= खराब धारणा) हुन्छ वा सम्यक्दृष्टि (= असल धारणा) हुन्छ त ?”

“भो गौतम ! मिथ्यादृष्टि हुन्छ ।”

“लोहिच्च ! मिथ्यादृष्टि हुनेको दुइमध्ये एक गति हुन्छ भनी म भन्दछु—नरक वा तिरश्चीन योनि ।”

(३) “लोहिच्च ! अतः 'लोहिच्च ब्राह्मण सालवतिकामा बस्दछन् । सालवतिकाबाट हुने जुन आम्रदानी हो त्यसबाट लोहिच्च

ब्राह्मण एकलैद्वारा मात्र परिभोग गरियोस्, अर्कालाई न दिइयोस्' भनी जो यस्तो भन्छ—त्यो पुरुष,—जो तिम्ना आश्रय लिई जीविका गर्छन्, उनीहरूको लागि—हानिकारक हुन्छ । हानिकारक हुने अहितानुकम्पी हुन्छ, अहितानुकम्पीको हृदयमा शत्रुता उपस्थित हुन्छ, शत्रुता चित्त हुनेको मिथ्यादृष्टि हुन्छ । लोहिच्च ! यस्तैगरी जो यस्तो भन्दछ— 'यहाँ (=यो लोकमा) श्रमण वा ब्राह्मणद्वारा कुशलधर्म अधिगमन गरियोस्, (तर) कुशलधर्म अधिगमन गरी (उनीहरूद्वारा) अर्कालाई न बताइयोस्—(किन कि) एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला र ! यो त पुरानो बन्धनलाई चुँडालो अर्को नयाँ बन्धन गर्ने जस्तै हो, अतः यसलाई (=धर्मोपदेश गर्ने आशालाई) म खराब लोभ-धर्म हो भनी भन्दछु—(किन कि) एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला र !' अनि यस्तो भन्ने ती कुलपुत्रहरू तथागत देशित धर्मविनयमा आई उनीहरूले यस्तो महान विशेषता प्राप्त गर्छन्—स्रोतापत्तिफल, सकृदागामीफल, अनागामी फल तथा अरहत्व पनि साक्षात्कार गर्छन् । जो ती^१ दिव्यलोकहरूमा पुग्नको

१. यहाँ 'जो ती' भन्नाले जुन कुलपुत्रहरूले तथागतको धर्मविनयमा कुनै विशेष फल प्राप्त गर्न सकेनन् उनीहरूले भन्ने अर्थले जो ती' भनिएको हो । अतः उनीहरूले विशेष फल प्राप्त गर्न नसकेपछि स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनसक्ने दान शील आदि प्रतिपद पूरा गर्छन् । त्यसैले 'दिव्यगर्भहरूको प्रतिपद पूरा गर्छन्' भनी उल्लेख भएको हो र त्यस्ताको पनि बाधक हुने भएकाले 'हानीकारक' भनिएको हो भनी सुमं. वि. I. पृ. २६१: लोहिच्चसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

लागि दिव्यगर्भहरूको प्रतिपद् पूरा गर्छन् तिनीहरूकोनिमित्त सो पुरुष हानिकारक हुन्छ । हानिकारक हुने अहितानुकम्पी हुन्छ, अहितानुकम्पीको चित्तमा शत्रुता उपस्थित हुन्छ, शत्रुता चित्त उपस्थित हुँदा मिथ्यादृष्टि (= खराब धारणा) हुन्छ । लोहिच्च ! मिथ्यादृष्टि हुनेको बुझ्मध्ये एक गति हुन्छ भनी म भन्दछु - नरक वा तिरश्चीन योनि ।’

(४) “लोहिच्च ! अतः ‘राजा प्रसेनजित् कोशल काशीकोशलमा बस्दछन् । काशीकोशलबाट हुने जुन आम्दानी हो त्यसबाट राजा प्रसेनजित् कोशल एकलद्वारा मात्र परिभोग गरियोस्, अर्कालाई न दिइयोस्’ भनी जो यस्तो भन्दछ—त्यो पुरुष,—जो राजा प्रसेनजित् कोशलको आश्रय लिई जीविका गर्छन्—तिमी सहित अरू - उनीहरूको लागि हानिकारक हुन्छ । हानिकारक हुने अहितानुकम्पी हुन्छ, अहितानुकम्पीको हृदयमा शत्रुता उपस्थित हुन्छ, शत्रुता चित्त हुनेको मिथ्यादृष्टि हुन्छ । लोहिच्च ! यस्तैगरी जो यस्तो भन्दछ—‘यहाँ (= यो लोकमा) श्रमण वा ब्राह्मणद्वारा कुशलधर्म अधिगमन गरियोस्, (तर) कुशलधर्म अधिगमन गरी (उनीहरूद्वारा) अर्कालाई न बताइयोस्—(किन कि) एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला र ! यो त पुरानो बन्धनलाई चूडाली अर्को नयाँ बन्धन गर्ने जस्तै हो, अतः यसलाई (= धर्मोपदेश गर्ने आशालाई) म खराब लोभ-धर्म हो भनी भन्दछु—(किन कि) एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला र !’ अनि यस्तो भन्ने ती कुलपुत्रहरू तथागत देशित धर्मविनयमा आई उनीहरूले यस्तो महान विशेषता प्राप्त गर्छन् - स्रोतापत्तिफल सकृदागामीफल, अनागामीफल तथा अरहत्व पनि साक्षात्कार गर्छन् । जो ती दिव्यलोकहरूमा पुग्नको लागि दिव्यगर्भहरूको प्रतिपद्

पूरा गछन्, तिनीहरूकोनिमित्त सो पुरुष हानीकारक हुन्छ । हानी-
कारक हुने अहितानुकम्पी हुन्छ, अहितानुकम्पीको चित्तमा शत्रुता
उपस्थित हुन्छ, शत्रुता चित्त उपस्थित हुँदा मिथ्यादृष्टि (= खराब
धारणा) हुन्छ । लोहिच्च ! मिथ्यादृष्टि हुनेको दुइमध्ये एक गति हुन्छ
भनी म भन्दछु—नरक वा तिरश्चीन योनि ।’

आक्षेपयोग्य शास्ताहरू

“लोहिच्च ! यो लोकमा तीनप्रकारका शास्ताहरू (=गुरुहरू)
माथि आक्षेप गर्न चाहेमा आक्षेप गर्न सक्दछ अर्थात् आक्षेप गर्न योग्य
हुन्छ (= चोदनारहा) । जसले यस्ता शास्ताहरूमाथि आक्षेप गर्छ—
त्यो आक्षेप यथार्थ, सत्य, धार्मिक तथा निरवदच ठहरिन्छ । कुन तीन
भने ?

(१) “लोहिच्च ! यहाँ, कुनै शास्ता जसकोनिमित्त घरबार
छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ, उसले त्यो श्रामण्यफल प्राप्त
गरेको हुन्न । श्रामण्यफल प्राप्त नगरिकनै उसले श्रावक (= शिष्य)
हरूलाई धर्मोपदेश गर्छ—‘यो तिमीहरूको हितको लागि हो, यो तिमी-
हरूको सुखको लागि हो ।’ उसका श्रावकहरूले कुरा सुन्दैनन्, कान
थाप्दैनन्, जान्नकोनिमित्त चित्त पनि लगाउँदैनन् तथा शास्ताको शासन
(= धर्म) मा दत्तचित्त भएर, रत भएर पनि बस्दैनन् । उसलाई
(= गुरुलाई) यसरी आक्षेप गर्नुपर्छ—

‘जसको लागि आयुष्मान् घरबार छाडी अनगरिय भई प्रव्रजित हुनुभएको छ त्यो श्रामण्यफल तपाइले प्राप्त गर्नुभएको छैन । श्रामण्य-फल प्राप्त नगरिकनै तपाइले श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ—‘यो तिमीहरूको हितको लागि हो, यो तिमीहरूको सुखको लागि हो ।’ त्यसैले तपाइका ती श्रावकहरूले (तपाइका) कुरा नमुनेका हुन्, कान नथापेका हुन्, जान्नकोनिमित्त चित्त नलगाएका हुन् तथा शास्ताको शासनमा दत्तचित्त भएर, रत भएर पनि नबसेका हुन् । जस्तै— (कुनै पुरुष) फर्केर जानेको पछिल्लिर लाग्छ अथवा पराङ्मुख भएको-लाई (पछिल्लिरबाट) आलिङ्गन गर्छ, त्यस्तै (तपाइको यो धर्मोपदेश गर्ने आशालाई) म खराब लोभ-धर्म भनी भन्दछु—(किन कि) एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला र ?’

“लोहिच्च ! यही पहिलो शास्ता हो जसलाई यो लोकमा

१. यस वाक्यको मतलब हो—

जुन विषयको सम्बन्धमा अर्कालाई उपदेश गरिन्छ सो विषय सम्बन्धी ज्ञान सर्वप्रथम आफूमा विद्यमान हुनुपर्छ । अन्यथा त्यस्ता उपदेशद्वारा कसैको हित हुन सक्तैन । त्यसैले एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला र भनी भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २६१: लोहिच्चसुत्तवण्णना ।

यसप्रकारका शास्तालाई यदि कसैले आक्षेप गर्न चाहेमा —‘तिम्रो यो धर्मोपदेश गर्ने आशालाई हीन (=लामक) तथा खराब हो’ भन्न सकिन्छ । यस किसिमको शास्तामाथि लगाइएको आरोप सत्य, धार्मिक तथा निरवदच ठहरिन्छ ।

आक्षेप गर्न चाहेमा आक्षेप गर्न सक्दछ अर्थात् आक्षेप गर्न योग्य हुन्छ । जसले यस्ता शास्तामाथि आक्षेप गर्छ—त्यो आक्षेप यथार्थ, सत्य, धार्मिक तथा निरवदच ठहरिन्छ ।

(२) “लोहिच्च ! फेरि यहाँ, कुनै शास्ता जसकोनिमित्त घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ, उसले त्यो श्रामण्यफल प्राप्त गरेको हुन्न । श्रामण्यफल प्राप्त नगरिकनै उसले श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश गर्छ—‘यो तिमीहरूको हितको लागि हो, यो तिमीहरूको सुखको लागि हो ।’ उसका श्रावकहरूले कुरा सुन्दछन्, कान थाप्दछन्, जान्नकोनिमित्त चित्त पनि लगाउँछन्—तथा शास्ताको शासनमा दत्तचित्त भएर, रत भएर पनि बस्दछन् । उसलाई यसरी आक्षेप गर्नुपर्छ —

‘जसको लागि आयुष्मान् घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुनुभएको छ त्यो श्रामण्यफल तपाइले प्राप्त गर्नुभएको छैन । श्रामण्यफल प्राप्त नगरिकनै तपाइले श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ —‘यो तिमीहरूको हितको लागि हो, यो तिमीहरूको सुखको लागि हो ।’ तपाइका ती श्रावकहरूले कुरा पनि सुन्दछन्, कान पनि थाप्दछन्, जान्नकोनिमित्त चित्त पनि लगाउँछन् तथा शास्ताका शासनमा दत्तचित्त भएर, रत भएर पनि बस्दछन् । जस्तै—(कुनै पुरुष) आफ्नो खेतमा पालो नबसी अर्काको खेतमा पालो बस्नुपर्छ भन्ने ठान्दछ—त्यस्तै नै (तपाइको यो धर्मोपदेश गर्ने आशालाई) म खराब लोभ-धर्म भनी भन्दछु—(किन कि) एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला र ?’

‘लोहिच्च ! यही दोश्रो शास्ता हो जसलाई यो लोकमा

आक्षेप गर्न चाहेमा आक्षेप गर्न सक्दछ अर्थात् आक्षेप गर्न योग्य हुन्छ । जसले यस्ता शास्तामाथि आक्षेप गर्छ - त्यो आक्षेप यथार्थ, सत्य, धार्मिक तथा निरवदय ठहरिन्छ ।

(३) “लोहिच्च ! फेरि यहाँ, कुनै शास्ता जसको लागि घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ, उसले त्यो श्रामण्यफल प्राप्त गरेको हुन्छ । श्रामण्यफल प्राप्त गरी उसले श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश गर्छ—‘यो तिमीहरूको हितको लागि हो, यो तिमीहरूको सुखको लागि हो ।’ तर उसका ती श्रावकहरूले कुरा सुन्दैनन्, कान थाप्दैनन्, जान्नकोनिमित्त चित्त पनि लगाउँदैनन् तथा शास्ताको शासनमा दत्तचित्त भएर, रत भएर पनि बस्दैनन् । उसलाई यसरी आक्षेप गर्नुपर्छ—

‘जसको लागि आयुष्मान् घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुनुभएको छ त्यो श्रामण्यफल तपाइले प्राप्त गर्नुभएको छ । श्रामण्यफल प्राप्त गरी तपाइले श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ—‘यो तिमीहरूको हितको लागि हो, यो तिमीहरूको सुखको लागि हो ।’ तर तपाइका ती श्रावकहरूले कुरा सुन्दैनन्, कान थाप्दैनन्, जान्नकोनिमित्त चित्त पनि लगाउँदैनन् तथा शास्ताको शासनमा दत्तचित्त भएर, रत भएर पनि बस्दैनन् । जस्तै— (कुनै पुरुषले) पुरानो बन्धनलाई चुँडालेर

-
१. यहाँ, जब कि तिमीले अर्कालाई बोध गराउन सक्दैनौ भने व्यर्थमा अर्कालाई किन उपदेश दिन्छौ, बरु आफूले पाएको धर्मलाई आदर सम्मान गरी बस्नुपर्छ भनी आक्षेप गर्नुपर्छ । सुमं. वि. I. पृ. २६१: लोहिच्चसुत्तवण्णना ।

अकों नयाँ बन्धन बाँधछ—त्यस्तै नै (तपाइको यो धर्मोपदेश गर्ने आशा-लाई) म खराब लोस-धर्म भनी भन्छु— (किन कि) एकले अर्कासाईं के गर्न सक्ला र ?’

“लोहिच्च ! यही तेश्रो शास्ता हो जसलाई यो लोकमा आक्षेप गर्न चाहेमा आक्षेप गर्न सक्दछ अर्थात् आक्षेप गर्न योग्य हुन्छ । जसले यस्ता शास्तामाथि आक्षेप गर्छ—त्यो आक्षेप यथार्थ, सत्य, धार्मिक तथा निरवदच ठहरिन्छ ।

“लोहिच्च ! यिनै तीन शास्ताहरू हुन् यो लोकमा आक्षेप गर्न योग्य हुन्छन् । जसले यस्ता शास्ताहरूमाथि आक्षेप गर्छ—त्यो आक्षेप यथार्थ, सत्य, धार्मिक तथा निरवदच ठहरिन्छ ।”

आक्षेप अयोग्य शास्ता

यस्तो भन्नुहुँदा, लोहिच्च ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! यो लोकमा त्यस्तो शास्ता पनि छ के जो आक्षेप गर्न योग्य हुन्न ?”

“लोहिच्च ! छ, यो लोकमा त्यस्तो शास्ता पनि छ जो आक्षेप गर्न योग्य हुन्न ।”

“भो गौतम ! त्यो कस्तो शास्ता हो त जो यो लोकमा आक्षेप गर्न योग्य हुन्न ?”

तथागतोत्पन्न—“लोहिच्च ! यहाँ, यो लोकमा तथागत
 अरहत्, सम्यक् सम्बुद्ध...उत्पन्न हुन्छ । अनि गृहपति वा गृहपति-
 पुत्र...अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको सो
 भिक्षु^१... प्रथमध्यान प्राप्तगरी बस्छ । लोहिच्च ! जुन शास्ताको
 आश्रय लिई श्रावकले यस्तो महान तथा विशेषता प्राप्त गर्छ, लोहिच्च !
 त्यो शास्ता आक्षेप गर्न योग्य हुन्न । जसले यस्तो शास्ता माथि आक्षेप
 गर्छ—त्यो आक्षेप अयथार्थ, असत्य, अधार्मिक तथा दोषपूर्ण हुन्छ ।...
 यसरी प्रव्रजित भएको सो भिक्षु...द्वितीयध्यान,...तृतीयध्यान...चतुर्थ-
 ध्यान प्राप्तगरी बस्छ । लोहिच्च ! जुन शास्ताको आश्रय लिई
 श्रावकले यस्तो महान तथा विशेषता प्राप्त गर्छ, लोहिच्च ! त्यो
 शास्ता पनि आक्षेप गर्न योग्य हुन्न । जसले यस्तो शास्तामाथि आक्षेप
 गर्छ— त्यो आक्षेप अयथार्थ, असत्य, अधार्मिक तथा दोषपूर्ण हुन्छ ।...^२

Dhamma.Digital

-
१. यहाँ जतिपनि खाली ठाउँहरू छन् ती सबैका कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २२१-२४२ घोटमुखको सूत्रमा हेर्नु । अथवा दी. नि. I. पृ. ४२: सामञ्जसल सूत्रमा हेर्नु ।
  २. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. १५८ कूटदन्तमा लेखि बमोजि पढ्नु ।

अनि सो भिक्षुले ज्ञानदर्शनार्थं चित्तं कृकाउँछ । लोहिच्च ! जुन शास्ताको आश्रय लिई श्रावकले यस्तो महान तथा विशेषता प्राप्त गर्छ, लोहिच्च ! त्यो शास्ता पनि आक्षेप गर्न योग्य हुन्न^२ । जसले यस्तो

१. यहाँ 'ज्ञानदर्शन' को अर्थ विविधाकार छन् । जस्तै—(१) मार्गज्ञान, (२) फलज्ञान, (३) सर्वज्ञज्ञान, (४) प्रत्यवेक्षणज्ञान तथा (५) विपश्यनाज्ञान । (सुमं. वि. I. पृ. १५३: सामञ्जस-सुत्तवण्णना)

(१) “किन्नु खो, आवुसो, ब्राणदस्सनविसुद्धत्थं भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सती'ति” (म. नि. I. पृ. १९५: रथविनीतसुत्तं) अर्थात्—“आवुसो ! के त ज्ञानदर्शन विशुद्धार्थं भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्य बस्नुभएको हो ?” भन्ने ठाउँमा मार्गज्ञानलाई 'ज्ञानदर्शन' भनिएको हो ।

(२) “अयमञ्जो उत्तरिमनुसधम्मा अलमरियब्राणदस्सन-विसेसो अधिगतो फासुविहारो'ति” (म. नि. I. पृ. २५८: चूलगो-सिङ्गसुत्तं) अर्थात्—“यही अर्को उत्तरीयमनुष्यधर्म तथा आर्य ज्ञानदर्शनको विशेषता प्राप्त गरे जो सुख विहार छ” भन्ने ठाउँमा फलज्ञानलाई 'ज्ञानदर्शन' भनिएको हो ।

(३) “भगवतो पि खो ब्राणं उदपादि सत्ताहकालकतो आलारो कालामो'ति” (महा. व. पा. पृ. १०: पञ्चवग्गियकथा) अर्थात्—“आलार कालामको देहान्त भएको एक सप्ताह भइसक्यो भन्ने ज्ञान भगवान्लाई पनि उत्पन्न भयो” भन्ने ठाउँमा सर्वज्ञ

ज्ञानलाई 'ज्ञानदर्शन' भनिएको हो । (यो कुरा लेखकको बु. श्रा. भा-१, पृ. १५१ मा उल्लेख भएको छ ।)

(४) "ब्राणञ्च पन मे दस्सनं उदपादि, अकुप्पा मे चेतो विमुत्ति अयमन्तिमा जाती'ति ॥" (म. नि. I. पृ. २१७: पासरासिसुत्तं वा अरियपरियेसनसुत्तं) अर्थात्—"मलाई ज्ञानदर्शन उत्पन्न भयो, अब मेरो प्रज्ञाविमुक्ति अकम्पेय छ, यही अन्तिम जन्म हो" भन्ने ठाउँमा प्रत्यवेक्षणाज्ञानलाई 'ज्ञानदर्शन' भनिएको हो ।

(५) "ब्राणदस्सनाय चित्तं अभिनीहरति अभिनिन्नामेति" (दी. नि. I. पृ. १९७: लोहिच्चसुत्तं) अर्थात्—"ज्ञानदर्शनार्थं चित्तं लैजान्छ चित्तं ठुकाउँछ" भन्ने ठाउँमा विषयनाज्ञानलाई 'ज्ञानदर्शन' भनिएको हो । यहाँ पनि विषयनाज्ञानलाई 'ज्ञानदर्शन' भनिएको हो भनी सुमं. वि. I. पृ. १५३: सामञ्जसफलसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. यहाँ 'आक्षेप गर्न योग्य हुन्न' भनेर किन भनेको भने—जसले सर्वप्रथम आफूले श्रामण्यफल प्राप्त गरेर तथा सर्वप्रथम आफूलाई उचित स्थानमा राखेर मात्र श्रावकहरूलाई उपदेश गर्छ त्यस्तो शास्ता आक्षेपनीय हुन्न अर्थात् त्यस्तो शास्तालाई आक्षेप गर्नु योग्य हुन्न । अथवा जस्तो उपदेश गर्छ त्यस्तो फल आफूले पाइसकेको हुनाले त्यस्तो शास्तालाई आक्षेप गर्न योग्य हुन्न भनिएको हो । यतिमात्र होइन आफ्नो आश्रयद्वारा धेरै शिष्यहरूको हित सुख गरेको हुनाले पनि आक्षेप गर्नु अयोग्य भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २६२: लोहिच्चसुत्तवण्णना ।

शास्तामाथि आक्षेप गर्छ—त्यो आक्षेप अयथार्थ, असत्य, अधार्मिक तथा दोषपूर्ण हुन्छ । ...^१ यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि...^१ उसले आस्रवक्षय हुने ज्ञानतिर चित्त लगाउँछ र ङुकाउँछ ।...^१ अब उप्रान्त अर्को जन्म छैन भन्ने पनि जान्दछ । लोहिच्च ! जुन शास्ताको आश्रय लिई श्रावकले यस्तो महान तथा विशेषता प्राप्त गर्छ, लोहिच्च ! त्यो शास्ता आक्षेप गर्न योग्य हुन्न । जसले यस्तो शास्तामाथि आक्षेप गर्छ—त्यो आक्षेप अयथार्थ, असत्य, अधार्मिक तथा दोषपूर्ण हुन्छ ।”

नरक प्रपातबाट बचाइदिनुभयो

यस्तो भन्नुहुँदा, लोहिच्च ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भन्नु-
भयो—

“भो गौतम ! जस्तै कुनै पुरुषले नरक प्रपातमा खसिरहेको कुनै पुरुषलाई केशमा समाती तानेर स्थलमा राखिदिन्छ त्यस्तैगरी नरक प्रपातमा खसिरहेको मलाई तपाइले तानेर स्थलमा राखिदिनु भयो^२ ।

१. यहाँका सबै खालि ठाउँहरूका कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २४३ घोटमुखमा उल्लेख भएका छन् ।

२. यहाँ व्यक्त गरिएको वाक्यको अर्थ यसरी बुझ्नुपर्छ—

जुन दृष्टि वा धारणाको कारणले म नरकरूपी प्रपातमा खसिरहेको थिएँ त्यो मेरो खराब धारणारूपी प्रपातमा खसिरहेको मलाई तपाइले आफ्नो धर्मोपदेशरूपी हातले समाती अपायदुर्गतिरूपी

धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! जस्तै कुनै पुरुषले घोट्टेकोलाई उत्तानो पारिदिन्छ वा ढाकेकोलाई उघारिदिन्छ वा बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिन्छ अथवा अन्धकारमा तेलको दियो बालिदिन्छ र आँखा हुनेले रूप देख्छ—त्यस्तैगरी तपाइ गौतमले मलाई अनेक पर्यायद्वारा धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म तपाइ गौतमको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

प्रपातबाट तानेर मेरो खराब धारणालाई हटाउन लगाई स्वर्गपथमा राखिदिनु भयो भनी भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २६२ः लोहिच्चसुत्तवण्णना ।

७. लोहिच्च ब्राह्मण (ख)

प रि च य

यो लोहिच्च ब्राह्मण अवन्तीस्थित मक्करकट नगरवासी हुन् । एकदिन, यिनका केही शिष्यहरू दाउरा खोज्दै महाकात्यायन महास्थविर बसिरहुनु भएको एक कुटीमा पुगे । त्यहाँ यिनीहरू होहल्ला गरी कराइरहे । यिनीहरूको होहल्ला सुनेर महाकात्यायन महास्थविरले उनीहरूलाई सम्झाउनु भयो । तर उनीहरूले यसलाई अपवाद सम्झेर आफ्ना गुरु लोहिच्च ब्राह्मणकहाँ गई महास्थविरको गुनासो गरे । यो सुनेर लोहिच्च ब्राह्मण पहिले त रिसाएका थिए तर पछि 'शिष्यहरूका कुरा मात्र सुनेर रिसाउनु उचित छैन' भनी सोचेर स्वयं महाकात्यायन महास्थविरकहाँ गई यिनले सोधपूछ गरे । अनि महास्थविरले भएभरका कुराहरू सुनाई उपदेश दिनुभयो । पछि ब्राह्मण प्रसन्न भई बुद्धको शरणमा परे । अरू कुराहरू अगाडि अनुदित मूलसूत्र-बाटै प्रष्ट हुनेछन् ।

×

×

×

- (१) लोहिच्च ब्राह्मण—यिनी कोशलवासी ती ब्राह्मण हुन् जो आफूले पाएको ज्ञानका कुराहरू अर्कलाई भन्न पर्दैन भन्ने विश्वास राख्दथे । यिनको बारेमा दी. नि. I. पृ. १९१: लोहिच्चसुत्तमा उल्लेख भएको छ र जसको अनुवाद माथि पृ. १८४ मा उल्लेख भएको छ ।
- (२) लोहिच्च ब्राह्मण – यिनी अवंतीवासी ब्राह्मण हुन् । यिनका कुराहरू सं. नि. III. पृ. १०७: लोहिच्चसुत्तं सलायतनसंयुत्तमा उल्लेख भएका छन् । जसको अनुवाद अगाडि गरिदिएको छ ।
- (३) लोहिच्चसुत्तं—यो सूत्र दीघनिकाय I. पृ. १९९ मा उल्लेख भएको छ । यसको अनुवाद माथि पृ. १८४ मा भएको छ ।
- (४) लोहिच्चसुत्तं—यो सूत्र संयुत्तनिकाय III. पृ. १०७: सलायतनसंयुत्तमा उल्लेख भएको छ । यसको अनुवाद अगाडि गरिदिएको छ ।

x

x

x

मूल सूत्र—

१-पुराना ब्राह्मण धर्महरू

एक समय आयुष्मान् महाकात्यायन (महाकच्चान), अवनती स्थित मक्करकट नगरको अरण्यकुटीकामा बस्नुभएको थियो^१ ।

त्यसवखत लोहिच्च ब्राह्मणका केही शिष्यहरू^२ दाउरा खोज्दै जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायनको अरण्यकुटीका हो त्यहाँ गए^३; त्यहाँ पुगेपछि कुटीकाको वरिपरि घुम्दै-फिर्दै ठूलो ठूलो आवाज निकाल्दै

१. सं. नि. III. पृ. १०७: लोहिच्चसुत्तं, सलायतनसंयुत्तं, अ. क. III. पृ. २९.
२. शिष्य भएको नाताले ठूला ठूला भए तापनि उनीहरूलाई माणवकनै भनिएको हो । सार. प. III. पृ. २९ लोहिच्चसुत्तवण्णना, सलायतसंयुत्तं, गहपतिवग्गो ततियो ।
३. विहानको पढाइ सिध्याएर संध्यासमयमा आचार्यकोनिमित्त दाउरा खोजेर ल्याउनकोनिमित्त जङ्गलमा घुम्दै फिर्दै जाँदा उनीहरू त्यस कुटीकामा पुगेका हुन् । सार. प. III. पृ. २९: लोहिच्चसुत्तवण्णना ।

कराउँदै खेलकूद गर्नथाले?—‘यी नीच, कृष्ण, ब्रह्माका पैतालाबाट उत्पन्न हुने मुण्डक श्रमणकहरू—यी कुटुम्बिकहरूद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, मानित, पूजित तथा अपचित छन्^२ ।

त्यसपछि विहारबाट बाहिर निस्केर^३ आयुष्मान् महाकात्यायनले ती माणवकहरूलाई यस्तो भन्नुभयो—

१. उसलाई उसले, उसलाई उसले फड्कने वा नाघ्ने खेलहरूलाई यहाँ ‘खेलकूद’ भनिएको हो । सार. प. III. पृ. २९.
२. यहाँका जम्मै वाक्यहरू केही निन्दाको रूपमा र केही खेलवाडको रूपमा भनिएका हुन् । मुण्डक वा श्रमणक भनी हेलाको दृष्टिले भनिएको हो । ब्रह्माको पैतालाबाट उत्पन्न हुने भनी उनीहरूको विश्वास अनुसार भनेका हुन् । उनीहरू—ब्राह्मणहरू ब्रह्माको मुखबाट, क्षत्रीहरू ब्रह्माको छातीबाट, वैश्यहरू ब्रह्माको नाभिस्थानबाट, शूद्रहरू ब्रह्माको घुँडाबाट तथा श्रमणहरू ब्रह्माका पैतालाबाट निस्केका हुन् भनी विश्वास गर्दथे । त्यसैले ‘ब्रह्माको पैतालाबाट उत्पन्न हुने’ भनी सूत्रमा भनेका हुन् । सार. प. III. पृ. २९: लोहिच्चसुत्तवण्णना, सलायतनसंयुत्तं ।
३. सारै नै होहल्ला भएपछि विहारमा मानिसहरू छन् भन्ने कुरा जनाउनकोनिमित्त वहाँ कुटीकाबाट बाहिर निस्कनु भएको हो भनी सार. प. III. पृ. २९ ले उल्लेख गरेको छ ।

१. “सीलुत्तमा पुब्बतरा अहेसुं,
ते ब्राह्मणा ये पुराणं सरन्ति ।
गुत्तानि द्वारानि सुरक्खितानि,
अहेसुं^१ तेसं अभिभुय्य कोधं ॥
२. “धम्मं च क्खाने^२ च रता अहेसुं,
ते ब्राह्मणा ये पुराणं सरन्ति ।
इमे च^३ वोक्कम्म जपामसेति^४,
गोत्तेन मत्ता विसमं चरन्ति ॥
३. “कोधाभिभूता पुथुअत्तदण्डा^५,
विरज्जमाना^६ सतण्हातण्हेसु^७ ।
अगुत्तद्वारस्स भवन्ति मोघा,
सुपिनेव लद्धं पुरिसस्स वित्तं ॥

-
१. स्याममाः ‘अहेसु’ ।
  २. स्याममाः ‘चक्खाने’ ।
  ३. स्याममाः ‘व’ ।
  ४. स्याममाः ‘जहाम्हसेति’; रोमनमाः ‘जप्पामसेति’ ।
  ५. स्याममाः ‘सुपुथुत्तदण्डा’ ।
  ६. स्याम र रोमनमाः ‘विरज्जमाना’ ।
  ७. स्याम र रोमनमाः ‘तसथावरेसु’ ।

४. “अनासका थण्डलसायिका च,
पातो^१ सिनानं च तयो च वेदा ।
खराजिनं जटापङ्को, मन्ता सीलब्बतं तपो ।
कुहना वङ्कदण्डा^२ च, उदकाचमनानि^३ च ॥
५. “वण्णा एते ब्राह्मणानं, कता किञ्चिक्खभावना ।
चित्तं च सुसमाहितं, विप्पसन्नमनाविलं ।
अखिलं सब्भूतेसु, सो मग्गो ब्रह्मपत्तिया^४ति ॥”

अर्थ—

१—“पुराना ब्राह्मण धर्महरूको संस्मरण जजसले गर्छन्—तिनीहरूले अधिका ब्राह्मणहरूको शील नै^४ उत्तम थियो भन्ने कुरा पाउने छन् । उनीहरूका इन्द्रियद्वारहरू सुसंयत थिए र उनीहरूले क्रोधलाई जितेका थिए ।

-
१. रोमनमा: ‘पाथो’ ।
२. रोमनमा: ‘वङ्कदण्डा’ ।
३. स्याम र रोमनमा: ‘उदका च मनानि’ ।
४. अधिका ब्राह्मणहरू शीलगुणद्वारा उत्तम थिए तर जातिद्वारा होइन भनिएको हो । सार. प. III. पृ. ३०: लोहिच्चसुत्त-वण्णना ।

२-“पुराना ब्राह्मण धर्महरूको संस्मरण जजसले गर्छन्— उनीहरूले अधिका ब्राह्मणहरू धर्म^१ र ध्यानमा^२ तल्लीन थिए भन्ने कुरा पाउनेछन् । अहिलेका यी ब्राह्मणहरू त ती धर्महरूबाट पराङ्मुख भई जात्याभिमान लिएर प्रलाप पनि गर्छन्, विषमचर्या^३ पनि गर्छन् ।

३-“क्रोधको वशमा परी, नानाविध दण्डहरू लिई, स्थावर र जङ्गमहरूलाई सताउने तथा इन्द्रिय असंयत व्रतको फल स्वप्नमा पाएको धन जस्तै निस्फल हुन्छ ।

४-“निराहार रहने, गोबरले लिपेको भुइँमा सुत्ने, बिहानै मुहाउने, तीनै वेद पाठगर्ने, छाला लगाउने, जटा धारण गर्ने, गो-व्रत जस्ता शील-व्रत पालन गर्ने, बाङ्गो काठ जस्तै ढोंगी हुने तथा पानी आचमन गर्ने—

५-“यही नै ब्राह्मणहरूको रूपरंग हो—जसद्वारा उनीहरू विषय वस्तुहरूको संग्रह गर्छन् । तर पुराना ब्राह्मणहरूको चित्त चाहिँ सुप्रसन्न-निर्मल र सुसमाहित थियो, सबै प्राणीहरू प्रति दयाभाव राख्दथे—जुन चर्या ब्रह्मालोकोत्पत्तिको मार्ग थियो । (अहिलेका ब्राह्मणहरू त के ब्राह्मण !)”

१-१. दशविध कुशलपथमा लाग्नेका हुन्थे र अष्टसमापत्ति ध्यानमा तल्लीन थिए भनी भनिएको हो । सार. प. III. पृ. ३०: लोहिच्चसुत्तवण्णना ।

२. अकुशल कायकर्मादि चर्या ।

अनि, ती माणवकहरू रिसाई, असन्तुष्ट भई जहाँ लोहिच्च ब्राह्मण थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि लोहिच्च ब्राह्मणसँग यस्तो भने—

“यग्घे ! तपाइ जान्नुहोस्, श्रमण महाकात्यायन ब्राह्मणहरूको मन्त्रलाई बिल्कुलै अपवाद गर्छन्, गाली गर्छन् ।”

यस्तो भन्दा, लोहिच्च ब्राह्मण पनि रिसाएका थिए र असन्तुष्ट भएका थिए । किन्तु फेरि लोहिच्च ब्राह्मणलाई यस्तो लाग्यो—
“माणवकहरूको मात्र कुरा सुनेर श्रमण महाकात्यायनमाथि आक्रोश गर्नु वा परिभाषा गर्नु मेरोनिमित्त उचित छैन । अतः किन म त्यहाँगई नसोध्ँ ?”

अनि, लोहिच्च ब्राह्मण ती माणवकहरूलाई लिएर जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महाकात्यायनसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुराकानी गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका लोहिच्च ब्राह्मणले आयुष्मान् महाकात्यायनसँग यस्तो भने—

“भो कात्यायन ! हाम्रा केही शिष्य माणवकहरू दाउरा खोज्दै यहाँ आएका थिए के ?”

“ब्राह्मण ! तिम्रा केही शिष्य माणवकहरू दाउरा खोज्दै यहाँ आएका थिए ।”

“ती माणवकहरूसँग तपाइ कात्यायनको केही कुराकानी भएका थियो के ?”

“ब्राह्मण ! ती माणवकहरूसंग मेरो केही कुराकानी भएको थियो ।”

“ती माणवकहरूसंग तपाइको के कस्ता कुराकानी भएका थिए त ?”

“ब्राह्मण ! ती माणवकहरूसंग मेरा यस्ता कुराकानी भएका थिए—

“सीलुत्तमा पुब्बतरा अहेसुं,
ते ब्राह्मणा ये पुराणं सरन्ति ।
गुत्तानि द्वारानि सुरक्खितानि,
अहेसुं तेसं अभिभुय्य कोधं ॥ ...^३”

“ब्राह्मण ! ती माणवकहरूसंग मेरा यसरी कुराकानी भएको थियो ।”

Dhamma.Digital

असंयत र संयत इन्द्रियद्वार

“तपाइ कात्यायन ‘इन्द्रियद्वार असंयत’^२ भन्नुहुन्छ । भो कात्यायन ! कसरी इन्द्रियद्वार असंयत हुन्छ ?”

१. माथि पृ. २०९ र २१० को पाँचैवटा गाथाहरू अर्थसहित दोहऱ्याई पढ्नु ।

२. माथि पृ. २०९ को गथा नं. ३ को अर्थ हेर्नु ।

“ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुरुष, चक्षुले रूप हेर्दा— प्रियहुने रूपमा आसक्त हुन्छ, अप्रिय हुने रूपमा पीडित हुन्छ । स्मृति अनुपस्थितिको कारणले गर्दा संकिलष्ट चित्त लिई बस्छ । उत्पन्न भएका पापक अकुशल धर्महरू जहाँ निश्शेषरूपले निरुद्ध हुने हुन्— त्यो चित्तविमुक्ति (= फल-समाधि) तथा प्रज्ञाविमुक्ति (= फलप्रज्ञा) लाई पनि यथार्थत जान्दैन । श्रोतले शब्द सुन्दा... घ्राणले गन्ध सुँछ्दा... जिह्वाले रस चाख्दा... कायले स्पर्श गर्दा... मनले धर्मलाई जान्दा— प्रिय हुने धर्ममा (= मनको विषयमा) आसक्त हुन्छ, अप्रिय हुने धर्ममा पीडित हुन्छ । स्मृति अनुपस्थितिको कारणले गर्दा संकिलष्ट चित्त लिई बस्छ । उत्पन्न भएका पापक अकुशल धर्महरू जहाँ निश्शेषरूपले निरुद्ध हुने हुन्— त्यो चित्त-विमुक्ति तथा प्रज्ञाविमुक्तिलाई पनि यथार्थत जान्दैन । ब्राह्मण ! यसरी ‘इन्द्रियद्वार ‘असंयत’ हुन्छ ।”

“आश्चर्य हो, भो कात्यायन ! अद्भूत हो, भो कात्यायन !! जो कि तपाइ कात्यायनले इन्द्रियद्वार असंयतलाई नै ‘इन्द्रियद्वार असंयत’ भनी बताउनुभयो ।

“तपाइ कात्यायन ‘इन्द्रियद्वार सुसंयत’ भन्नुहुन्छ । भो कात्यायन ! कसरी इन्द्रियद्वार सुसंयत हुन्छ ?”

“ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुरुष, चक्षुले रूप हेर्दा— प्रिय हुने रूपमा आसक्त हुन्छ, अप्रिय हुने रूपमा पीडित हुन्छ । स्मृति उपस्थितिको कारणले

गर्दा क्लिष्ट चित्त लिई बस्देन । उत्पन्न भएका पापक अकुशल धर्महरू जहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुने हुन्—त्यो चित्तविमुक्ति (= फलसमाधि) तथा प्रज्ञाविमुक्ति (= फलप्रज्ञा) लाई यथार्थत जान्दछ । श्रोतले शब्द सुन्दा ... घ्राणले गन्ध सुँघ्दा .. जिह्वाले रस चाख्दा... कायले स्पर्श गर्दा... मनले धर्मलाई (=मनको विषयलाई) जान्दा—प्रिय हुने धर्ममा आसक्त हुन्न, अप्रिय हुने धर्ममा पीडित हुन्न । स्मृति उपस्थितिको कारणले गर्दा क्लिष्ट चित्त लिई बस्देन । उत्पन्न भएका पापक अकुशल धर्महरू जहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुने हुन्—त्यो चित्तविमुक्ति तथा प्रज्ञाविमुक्तिलाई यथार्थत जान्दछ । ब्राह्मण ! यसरी 'इन्द्रियद्वार संयत' हुन्छ ।”

“आश्चर्य हो, भो कात्यायन ! अद्भूत हो, भो कात्यायन !! जो कि तपाइ कात्यायनले इन्द्रियद्वार संयतलाई नै 'इन्द्रियद्वार संयत' भनी बताउनुभयो । धन्य हो, भो कात्यायन ! धन्य हो, भो कात्यायन !! जस्तै—भो कात्यायन ! घोप्टेकोलाई उत्तानोपारिदिदा वा ढाकेकोलाई उघारिदिदा वा बाटो भूलेकोलाई बाटो देखाईदिदा वा अन्धकारमा तेलको दियो राखिदिदा आँखा हुनेले रूप देख्ने हो—त्यस्तैगरी तपाइ कात्यायनले अनेक पर्यायद्वारा धर्म प्रकाश पारिदिनुभयो । भो कात्यायन ! अब म वहाँ भगवान्को शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवनसम्म शरणमा आएको उपासक हो भनी तपाइ कात्यायनले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् । जस्तै तपाइ कात्यायन भक्कर-कटका उपासक-कुलहरूमा जानुहुन्छ त्यस्तैगरी—लोहिच्च-कुलमा पनि जानुहोस् । त्यहाँ जुन ती माणवकहरू वा माणविकाहरू हुन्—

तिनीहरूले तपाइ कात्यायनलाई अभिवादन गर्नेछन्, प्रत्युपस्थान गर्नेछन्, आसन वा पानी दिनेछन्—जो तिनीहरूकोनिमित्त दीर्घकालसम्मको लागि हित र सुख हुनेछ ।”

द. वस्सकार ब्राह्मण

प रि च य

यो वस्सकार ब्राह्मण (=वर्षकार ब्राह्मण) राजगृहवासी हुन् । यिनी मगधराज्यका अर्थात् मगधराजा सेनीय बिम्बिसारका महामन्त्री थिए । त्यसैले यिनलाई सूत्रहरूमा मगधमहामात्य (मगध-महामच्चो) भनी भनिएको हो । बिम्बिसार राजाको देहावसान पछिका राजा अजातशत्रुको पालामा पनि यिनी महामन्त्रीनै थिए भन्ने कुरा अगाडि अनुदित सूत्रहरूबाट अवबोध हुन्छ । अजातशत्रु राजाका पालामा चाहिँ सुनीध ब्राह्मण र वस्सकार ब्राह्मण दुवैजना^१ महामन्त्री थिए भन्ने कुरा मूलपालिबाट^२ थाहा पाइन्छ बिम्बिसार राजाको

१. “सुनीधो च वस्सकारो च द्वे ब्राह्मणा मगधमहामत्ताति मगधरञ्जो महा अमच्चा” उदा. अ. क. पृ. २९३: पाटलिगामियसुत्तवण्णना; दी. नि. अ. क. I. पृ. ३०३: महापरिनिब्बानसुत्तवण्णना ।
२. महा. व. पा. पृ. २४३: सुनीध्वस्सकारवत्थु. भेसज्जवखन्धकं; दी. नि. II. पृ. ७०: महापरिनिब्बानसुत्तं, पाटलिपुत्त नगरमापनं; उदा. पा. पृ. १७०: पाटलिगामियसुत्तं, पाटलिगामियवग्गो ।

पालामा चाहिँ सुनीध ब्राह्मण पनि महामन्त्री थिए भन्ने कुरा उल्लेख भएको पाइँदैन । तलका कुराहरूमाथि ध्यानदिदा वस्सकार ब्राह्मण पक्का बुद्धभक्त थिए भनी भन्नसकिन्न । किनभने ? —

एकदिन, राजगृहका कामकाज हेरी आपद्कालका लागि सुरक्षित गरिराखेका काठहरूको निरीक्षण गर्दा ती काठहरू राजा बिम्बिसारले धनीय भिक्षुलाई दिए भनी काठगोदामको हाकिमले भनेको कुरा सुनेर मगधमहामात्य वस्सकार ब्राह्मण खिन्न भएका थिए^१ ।

एक समय, राजाले यिनलाई छेदचभेदच गर्ने अधिकार समेत दिई न्यायनिसापको अधिकार सुम्पिदिएका थिए भन्ने कुरा थेरगाथट्टकथाबाट बुझिन्छ^२ ।

वस्सकार ब्राह्मणकी पुत्री

राजगृहमा एक धनाढ्य कुलका उत्तर भन्ने एक ब्राह्मणपुत्र थिए । यिनी ब्राह्मणविदयामा पारङ्गत थिए र रूप यौवन सम्पत्तिले सुसम्पन्न थिए । यिनलाई लोकवासी सबैले सम्मान गर्दथे । यिनको त्यो

१. यसबारेका विस्तृत कुराहरू बु. रा. भा-१, पृ. ७६: काठको कुटी भन्ने शीर्षकमा हेर्नु ।

२. थेर. गा. अ. क. I. पृ. २४०: उत्तरथेरगाथट्टकथा, दुकनिपात-वण्णना ।

श्रीसम्पत्ति देखेर मगधमहामात्य वस्सकार ब्राह्मणले यिनलाई आफ्नी छोरी दिन चाहेका कुरा सूचित गर्न लगाउँदा उत्तर ब्राह्मणपुत्रले अस्वीकार गरेका थिए । यसलाई वस्सकारले अपमान सम्झेका थिए ।

ब्राह्मण-पुत्र चाहिँ समय समयमा धर्मसेनापति सारिपुत्र महास्थविरकहाँ गई उपासना गर्दथे । वहाँकहाँ सधैं कैं धर्मोपदेश सुन्नाको कारणले मनमा श्रद्धा उत्पन्न भई पछि उनी सारिपुत्र महास्थविरकहाँ प्रव्रजित भई श्रामणेर भएर कर्तव्य पालन गरी महास्थविरको सेवा गरी बसिरहे । त्यसवखत महास्थविरलाई कुनै रोग लागेको थियो र उत्तर श्रामणेर औषधी लिनजानकोनिमित्त बिहान सबेरै पात्र-चीवर ग्रहणगरी विहारबाट निस्के । यसरी गइरहेको वेलामा बीच बाटामा एक तलाउको तीरमा पात्र राखी तलाउमा मुखधुन गए । अनि त्यसैवखत कुनै एक चोरलाई राजपुरुषहरूले पीछ्यागर्दै आइरहेका थिए । अनि चोरले पीछ्यागरी आइरहेका राजपुरुषहरूलाई देखेर आफूले चोरेर ल्याएका रत्नहरू श्रामणेरको पात्रमा राखी भागेर गयो । त्यतिञ्जेलसम्म मुखधुन सिध्याई श्रामणेर पनि पात्रलिन पुगे । यसैवखत राजपुरुषहरूले श्रामणेरको पात्रमा रत्नहरू देखेर 'यसैले चोरेको हो' भनी श्रामणेरलाई पाताफर्काइ बाँधी वस्सकार ब्राह्मणकहाँ लगे ।

त्यसवखत वस्सकार ब्राह्मण विनिश्रय पदमा (= न्यायाधीश पदमा) रही छेदघ-भेदघ गराउने आज्ञा समेत दिन्थे । अनि उनले कुनै जाँच-बूझ नगरी, अधि आफ्नी छोरी दिन्छु भन्दा नमान्नाको कारणबाट पंदा भएको इबोले गर्दा 'शुद्धपाषण्डमा प्रव्रजित भयो' भन्दै वैरचित्त लिई

श्रामणेरलाई एक्कासी जिउँदै शूलीमा चढाउने आदेश दिए । यो घटनालाई ध्यानदृष्टिद्वारा देखनुभई भगवान्ले श्रामणेरलाई षडभिज्ञलाभी अरहत् फलमा प्रतिष्ठित गराइदिनु भएको कुरा थेरगाथट्टकथामा^१ उल्लेख भएको छ ।

एक समय, आयुष्मान् महाकात्यायन गृद्धकूट पर्वतबाट ओर्लिहरहनु भएको वेलामा वस्सकार ब्राह्मणले वहाँलाई देखेर “यिनी बाँदर जस्तै छन्” भनी भनेका थिए । यो कुरा सुनेर भगवान्ले यदि क्षमा मागे ठीक छ अन्यथा उनी बाँदर भएर उत्पन्न हुनेछन् भनी भन्नु-भएको थियो । वस्सकार ब्राह्मणले क्षमा माग्ने प्रयास गरेका थिएनन् । बल्कि उनले बुद्धको वचन द्विविधा हुन सक्दैन भनी भनेका थिए । अतः क्षमा नमाग्नाको कारणले गर्दा उनी सोही कर्मको प्रभावद्वारा पछि वेणुवनमा लाम्पुच्छे, बाँदर भएर उत्पन्न भए भनी पपञ्चसूदनीले^२ उल्लेख गरेको छ ।

एक समय, जव सुनीध र वस्सकार ब्राह्मणहरूले पाटली-ग्राममा नगर निर्माण गर्ने काम सिध्याएका थिए तब त्यसवखत

-
१. थेर. गा. अ. क. I. पृ. २४०-४१: उत्तरथेरगाथट्टकथा, दुकनिपात-वण्णना अथवा हेर बु. ब्र. भा-१, पृ. १०१: उत्तरथेर ।
 २. पपं. सू. IV. पृ. ५०-५१: गोपकमोग्ल्लानसुत्तवण्णना अथवा हर बु. ब्र. भा-२, पृ. २००: गोपकमोग्ल्लानको पादटिप्पणीमा ।

भगवान् बुद्ध पाटलीग्राममा आइपुग्नु भएको थियो^१ । अति त्यस-
वखत यिनीहरूले यस्तो सोचनथाले कि—“हाम्रा राजा बुद्धका परम
उपस्थाक हुनुहुन्छ । हामीहरू फर्केर जाँदा राजाले यस्तो सोध्न सक्छन्
—‘शास्ता पाटलीग्राममा आउनुभयो होइन ? तिमीहरू वहाँकहाँ गयो
कि गएनौ ?’ ‘गयो’ भनी भन्दा राजाले ‘निम्तो गन्यौ कि गरेनौ त ?’
भनी सोध्न सक्छन् । ‘निम्तो गरेनौ’ भनी भन्दा राजाले हामीहरूमाथि
दोष लगाई निन्दागर्ने छन् ।” यस्तो सोचेर उनीहरूले बुद्धलाई
निम्त्याएका थिए भनी अट्टकथाहरूले^२ उल्लेख गरेका छन् ।

× × ×

भगवान् छँदा वस्सकार ब्राह्मणले वहाँसँग चारपटकसम्म
छलफल गरेका थिए भन्ने कुरा अगाडि अनुदित सूत्रहरूबाट प्रष्ट
बुझिन्छ । यसको अलावा भगवान्को परिनिर्वाणपछि एकदिन, गोपक
मोगल्लान ब्राह्मणसँग आनन्द महास्थविरको कुरा भइरहेको वेलामा
यिनले वहाँसँग अनेक प्रश्नहरू सोधेका थिए भन्ने कुरा गोपक

-
१. महा. व. पा. पृ. २४४: सुनीधवस्सकारवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं;
दी. नि. II. पृ. ७०-७१: महापरिनिब्बानसुत्तं, पाटलिपुत्तनगर-
मापनं; उदा. पा. पृ. १७१: पाटलिगामियसुत्तं ।
  २. उदा. अ. क. पृ. २९४: पाटलिगामियसुत्तवण्णना, पाटलिगामिय-
वग्गो; दी. नि. अ. क. I. पृ. ३७४: महापरिनिब्बानसुत्तवण्णना,
पठमक भाणवारवण्णना ।

मोग्गल्लान सूत्रमा^१ उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसवखत उपमनन्द सेनापति पनि उनका साथमा थिए^२ । अरू कुराहरू अगाडि अनुदित चारवटा सूत्रहरूमा नै प्रष्ट छन् । वस्सकार नामका सूत्रहरू केवल तीनवटा मात्र छन् । यी सूत्रहरू सबै अगाडि अनुवाद भएका छन् ।

×

×

×

-
१. म. नि. III. पृ. ६८: गोपकमोग्गल्लानसुत्तं, अ. क. IV. पृ. ४९
अथवा हेर बु. ब्रा. भा-२, पृ. १८१ देखि ।
२. हेर बु. ब्रा. भा-२, पृ. १९९: गोपकमोग्गल्लान ।

मूल सूत्र—

१—चार कारणले युक्त हुने प्रजावान् हुन्छ

एक समय भगवान्, राजगृह स्थित वेणुवनको कल्लन्दक-निवापमा बसिरहुनु भएको थियो? ।

अनि, मगधमहामात्य वस्सकार (= वर्षकार) ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्वहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधमहामात्य वस्सकार ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! चार कारणहरूले युक्त हुने (पुरुष) लाई हामीहरू महाप्राज्ञ तथा महापुरुष भनी भन्छौं । कुन चार भने ?—
 (१) भो गौतम ! त्यस त्यस श्रुतिज्ञानमा बहुश्रुत हुन्छ; (२) जुन कुराको जे अर्थ हो त्यस त्यस कुराकै अर्थ जान्दछ—‘यस कुराको अर्थ यो हो, यस कुराको अर्थ यो हो’; (३) स्मृतिमान् हुन्छ—चिरकृत र चिरभाषितको पनि अनुस्मरण गर्नसक्छ; (४) गृहस्थीहरूको जुन

१. अं. नि-४, पृ. ३८: वस्सकारसुत्तं, चक्कवग्गो, अ. क. II. पृ. ५०४.

कामकाज हो—त्यसमा दक्ष र निरालसी हुन्छ, त्यस त्यस विषयमा उपायकुशल हुन्छ, बुद्धि पुऱ्याई गच्छ, व्यवस्था मिलाएर कामगर्न समर्थ हुन्छ । भो गौतम ! यीनं चार कारणहरूले युक्त हुने (पुरुष) लाई हामीहरू महाप्राज्ञ तथा महापुरुष भनी भन्छौं । भो गौतम ! यदि यी मेरा कुराहरू अनुमोदन योग्यछन् भने तपाइ गौतमले अनुमोदन गर्नुहोस्; भो गौतम ! यदि यी मेरा कुराहरू प्रतिक्षेप गर्न योग्यछन् भने तपाइ गौतमले प्रतिक्षेप गर्नुहोस् ।”

“ब्राह्मण ! तिम्रो कुरालाई म न अनुमोदन गर्छु, न त प्रतिक्षेपनं ? । ब्राह्मण ! चार कारणहरूले युक्त हुने (पुरुष) लाई म महाप्राज्ञ र महापुरुष भनी भन्दछु । कुन चार भने ?—(१) ब्राह्मण ! यहाँ, बहुजनहिताय र बहुजन-सुखाय प्रतिपन्न हुन्छ; धेरै जनतालाई आर्य-न्यायमार्गमा प्रतिस्थापित गर्छ । जस्तै—कल्याणधर्ममा, कुशलधर्ममा । (२) उ जुन वितर्कनालाई वितर्कना गर्न चाहन्छ^२ त्यो वितर्कनालाई वितर्कना गर्छ, जुन वितर्कनालाई वितर्कना गर्न चाहन्न त्यो

१. किन भगवान्‌ले यस्तो भन्नुभएको भने—लौकिक कुरा भएको हुनाले अनुमोदन गर्नु नभएको हो र लौकिक अर्थ लिएर बसेको हुनाले प्रतिक्षेप पनि गर्नु नभएको हो भनी मनो. र. पू. II. पृ. ५०४: वस्सकारसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. नैष्कर्म्यादि वितर्कनाहरूमध्ये कुनै वितर्कना । मनो. र. पू. II. पृ. ५०४: वस्सकारसुत्तवण्णना ।

वितर्कनालाई वितर्कना गर्देन^१; जुन संकल्पलाई संकल्प गर्न चाहन्छ त्यो संकल्पलाई संकल्प गर्छ, जुन संकल्पलाई संकल्प गर्न चाहन्न त्यो संकल्पलाई संकल्प गर्देन; — यसरी वितर्कनापथमा चित्तवशीप्राप्त हुन्छ ।
 (३) यसै जीवनमा सुखविहार हुने आभिचैतसिक चारैवटा ध्यानहरू इच्छानुसार लाभ गर्छ, सजिलैसँग लाभ गर्छ तथा आफूले चाहेबमोजि लाभ गर्छ । (४) आस्रवहरू क्षय गरेर अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं जानेर, स्वयं साक्षात्कार गरेर उपसम्पदच भई विहार गर्छ । ब्राह्मण ! तिम्ना कुराहरूलाई मन अनुमोदन गर्छु, न त प्रतिक्षेप नै । ब्राह्मण ! यीनै चार कारणहरूले युक्त हुने (पुरुष) लाई म महाप्राज्ञ र महापुरुष भनी भन्दछु ।”

“आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भूत हो, भो गौतम !! तपाइ गौतमले कति सुभाषित भन्नु भएको हो । भो गौतम ! यी चारै कारणहरूले तपाइ गौतम युक्त हुनुहुन्छ भनी हामी विश्वास गर्दछौं । (१) तपाइ गौतम, बहुजनहिताय र बहुजनसुखाय प्रतिपन्न हुनुहुन्छ । तपाइले धेरै जनतालाई आर्य-न्यायमार्गमा प्रतिष्ठित गराउनु भएको छ । जस्तै— कल्याणधर्म र कुशलधर्ममा । (२) तपाइ गौतमले जुन वितर्कनालाई वितर्कना गर्न चाहनुहुन्छ त्यो वितर्कना गर्नुहुन्छ, जुन वितर्कनालाई वितर्कना गर्न चाहनु हुन्न त्यो वितर्कनालाई वितर्कना गर्नुहुन्न; जुन संकल्पलाई संकल्प गर्न चाहनुहुन्छ त्यो संकल्पलाई संकल्प गर्नुहुन्छ, जुन

१. कामवितर्कनादिहरूमध्ये कुनै पनि वितर्कना गर्देन । मनो. र पू. II.

प. ५०४: वस्सकारसुत्तवण्णना ।

संकल्पलाई संकल्प गर्न चाहनुहुन्न त्यो संकल्पलाई संकल्प गर्नुहुन्न । तपाइ गौतम वितर्कनापथमा चित्तवशी प्राप्त हुनुहुन्छ । (३) तपाइ गौतमले यसै जीवनमा सुखविहार हुने आभिचैतसिक चारैघटा ध्यानहरूलाई इच्छानुसार लाभ गर्न सक्नुहुन्छ, सजिलैसँग लाभ गर्न सक्नुहुन्छ तथा आफूले चाहेबमोर्जि लाभ गर्न सक्नुहुन्छ । (४) तपाइ गौतम आस्रवहरू क्षयगरी अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं जानेर, स्वयं साक्षात्कार गरेर उपसम्पदद्य भई विहार गर्दै हुनुहुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! निश्रय न मैले तिमोलाई यी कुराहरू (मेरो गुणसँग) दाँजेर भनें (आसज्ज उपनीय वाचा भासिता) । अब म तिमोलाई स्पष्टगरी बताउनेछु—(१) ब्राह्मण ! म बहुजनहिताय र बहुजनसुखाय प्रतिपन्नछु, धेरै जनतालाई मैले आर्य-न्यायमार्गमा प्रतिष्ठित गराएको छु । जस्तै—कल्याणधर्म र कुशलधर्ममा । (२) ब्राह्मण ! जुन वितर्कनालाई म वितर्कना गर्न चाहन्छु त्यो वितर्कनालाई म वितर्कना गर्छु ; जुन वितर्कनालाई म वितर्कना गर्न चाहन्न त्यो वितर्कनालाई म वितर्कना गर्दिन ; जुन संकल्पलाई म संकल्प गर्न चाहन्छु त्यो संकल्पलाई म संकल्प गर्छु ; जुन संकल्पलाई म संकल्प गर्न चाहन्न त्यो संकल्पलाई म संकल्प गर्दिन । ब्राह्मण ! वितर्कनापथमा म चित्तवशी प्राप्त छु । (३) ब्राह्मण ! म यसै जीवनमा सुखविहार हुने आभिचैतसिक चारैघटा ध्यानहरूलाई इच्छानुसार लाभ गर्छु, सजिलैसँग लाभ गर्छु तथा आफूले चाहेबमोर्जि लाभ गर्छु । (४) ब्राह्मण ! म आस्रवहरू क्षयगरी अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा

जानेर स्वयं साक्षात्कार गरेर उपसम्पदद्य भई विहार गर्दछु ।

१. “यो वेदि सब्बसत्तानं, मच्चुपासप्पमोचनं^२ ।
हितं देवमनुस्सानं, आयं धम्मं पकासयि ।
यं वे दिस्वा च सुत्वा च, पसीदन्ति^३ बहूजना^४ ॥

२. “मग्गामग्गस्स कुसलो^५, कतकिच्चो^६ अनासवो^७ ।
बुद्धो अन्तिमसारीरो, महापञ्जो महापुरिसोति वुच्चती^८ति ॥”

अर्थ —

१-२-“जसले सबै सत्वहरूलाई मृत्यु-पाशबाट बचाउने मार्ग जान्दछ, देवमनुष्यहरूको हितकोनिमित्त जसले ज्ञेय-धर्म प्रकाश पार्छ,

१. अट्टकथानुसार यहाँ बताइएका चारवटा कुराहरूमध्येमा पहिलो कुराबाट क्षीणास्रवीको शील र बहुश्रुतता, दोश्रो कुराबाट क्षीणास्रवीको क्रिया-वितर्कना, तेश्रो कुराबाट क्षीणास्रवीको क्रिया-ध्यानहरू तथा चौथो कुराबाट क्षीणास्रव भएको कुरा देखाइएको छ । अं. अ. क. II. पृ. ५०४: वस्सकारसुत्तवण्णना, चक्कवग्गो, चतुक्कनिपात ।

२. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘मच्चुपासापमोचनं’ ।
३-३. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘पसीदन्ति बहुज्जनो’ ।
४. रोमनमा: ‘कुसलं’ ।
५-५. रोमनमा: ‘कतकिच्चं अनासवं’ ।

जसलाई देखेर सुनेर धेरै मानिसहरू प्रसन्न हुन्छन्, जो मार्गमार्गको विषयमा कुशल छ, जो कृतकृत्य अनास्रवी छ तथा जो अन्तिम शरीरधारी बुद्ध हुनुहुन्छ — उनैलाई महाप्राज्ञ र महापुरुष भन्दछन् ।”

x

x

x

मूल सूत्र -

२-भन्नुपनें र भन्नु नपनें कुरा

एक समय भगवान् राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दक-निवापमा बसिरहुनु भएको थियो ।

अनि मगधमहामात्य वस्सकार (= वर्षकार) ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधमहामात्य वस्सकार ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! म यस्तो वादी तथा यस्तो दृष्टिकछु—(१) जो कोही (आफूले) देखेकोलाई ‘मैले यस्तो देखेको छु’ भनी भन्छ भने त्यसमा दोष छैन । (२) जो कोही (आफूले) सुनेकोलाई ‘मैले यस्तो सुनेको छु’ भनी भन्छ भने त्यसमा दोष छैन । (३) जो कोही (आफूले) छोएकोलाई ‘मैले यस्तो छोएको छु’ भनी भन्छ भने त्यसमा दोष छैन । (४) जो कोही (आफूले) जानेकोलाई ‘मैले यस्तो जानेको छु’ भनी भन्छ भने त्यसमा दोष छैन ।”

१. अं. ति-४, पृ. १८३: सुतसुत्तं, अ. क. II. पृ. ५५२.

“(१) ब्राह्मण ! म चाहिँ—देखेका जम्मै (कुराहरू) भन्नुपर्छ भनी भन्दिन, ब्राह्मण ! न त म देखेका जम्मै (कुराहरू) भन्नु पर्दैन भनी भन्छु । (२) ब्राह्मण ! म चाहिँ—सुनेका जम्मै (कुराहरू) भन्नुपर्छ भनी भन्दिन, ब्राह्मण ! न त म सुनेका जम्मै (कुराहरू) भन्नु पर्दैन भनी भन्छु । (३) ब्राह्मण ! म चाहिँ—छोएका जम्मै (कुराहरू) भन्नुपर्छ भनी भन्दिन, ब्राह्मण ! न त म छोएका जम्मै (कुराहरू) भन्नु पर्दैन भनी भन्छु । (४) ब्राह्मण ! म चाहिँ—जानेका जम्मै (कुराहरू) भन्नुपर्छ भनी भन्दिन, ब्राह्मण ! न त म जानेका जम्मै (कुराहरू) भन्नु पर्दैन भनी भन्छु ।

(१) a. “ब्राह्मण ! जुन देखेको (कुरा) बताउँदा अकुशल-धर्महरू बढ्छन् र कुशलधर्महरू घट्छन्—त्यस्तो देखेको (कुरा) बताउनु पर्दैन भनी भन्छु ।

b. “ब्राह्मण ! जुन देखेका (कुरा) न बताउँदा कुशलधर्महरू घट्छन् र अकुशलधर्महरू बढ्छन्—त्यस्तो देखेको (कुरा) बताउनुपर्छ भनी भन्छु ।

(२) a. “ब्राह्मण ! जुन सुनेको (कुरा) बताउँदा अकुशल-धर्महरू बढ्छन् र कुशलधर्महरू घट्छन्—त्यस्तो सुनेको (कुरा) बताउनु पर्दैन भनी भन्छु ।

b. “ब्राह्मण ! जुन सुनेको (कुरा) न बताउँदा कुशलधर्महरू घट्छन् र अकुशलधर्महरू बढ्छन्—त्यस्तो सुनेको (कुरा) बताउनुपर्छ भनी भन्छु ।

(३) a. “ब्राह्मण ! जुन छोएको (कुरा) बताउँदा अकुशल-धर्महरू बढ्छन् र कुशलधर्महरू घट्छन्—त्यस्तो छोएको (कुरा) बताउनु पर्दैन भनी भन्छु ।

b. “ब्राह्मण ! जुन छोएको (कुरा) न बताउँदा कुशलधर्महरू घट्छन् र अकुशलधर्महरू बढ्छन्—त्यस्तो छोएको (कुरा) बताउनुपर्छ भनी भन्छु ।

(४) a. “ब्राह्मण ! जुन जानेको (कुरा) बताउँदा अकुशल-धर्महरू बढ्छन् र कुशलधर्महरू घट्छन्—त्यस्तो (कुरा) बताउनु पर्दैन भनी भन्छु ।

b. “ब्राह्मण ! जुन जानेको (कुरा) न बताउँदा कुशलधर्महरू घट्छन् र अकुशलधर्महरू बढ्छन्—त्यस्तो जानेको (कुरा) बताउनुपर्छ भनी भन्छु ।”

अनि, भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी मगधमहामात्य वस्सकार ब्राह्मण आसनबाट उठी फर्केर गए ।

×

×

×

मूल सूत्र—

३-असत्पुरुषले सत्पुरुषलाई चिन्नसक्दैन

एक समय भगवान् राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दक-
निवापमा बसिरहनु भएको थियो^१ ।

अनि, मगधमहामात्य वस्सकार (= वर्षकार) ब्राह्मण जहाँ
भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे ।
सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा
बसेका मगधमहामात्य वस्सकार ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

(१) “भो गौतम ! असत्पुरुषले असत्पुरुषलाई ‘यो असत्पुरुष
हो’ भनी जान्नसक्छ के ?”

“ब्राह्मण ! असत्पुरुषले असत्पुरुषलाई ‘यो असत्पुरुष हो’
भनी जान्नसक्ने ठाउँ र अवकाश छैन ।”

---

१. अं. नि-४, पृ. १९१: वस्सकारसुत्तं, ब्राह्मणवग्गो, अ. क. II.
पृ. ५५४.

(२) “भो गौतम ! त्यसोभए असत्पुरुषले सत्पुरुषलाई ‘यो सत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्छ के ?”

“ब्राह्मण ! असत्पुरुषले सत्पुरुषलाई ‘यो सत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्ने ठाउँ र अवकाश पनि छैन ।”

(३) “भो गौतम ! सत्पुरुषले सत्पुरुषलाई ‘यो सत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्छ के ?”

“ब्राह्मण ! यसमा भने ठाउँछ—जो कि सत्पुरुषले सत्पुरुषलाई ‘यो सत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्छ ।”

(४) “भो गौतम ! त्यसोभए सत्पुरुषले असत्पुरुषलाई ‘यो असत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्छ के ?”

“ब्राह्मण ! यसमा पनि ठाउँछ—जो कि सत्पुरुषले असत्पुरुषलाई ‘यो असत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्छ ।”

“आश्रय हो, भो गौतम ! . अद्भूत हो, भो गौतम !! तपाइ गौतमले कति सुभाषित भन्नुभएको हो—जो कि—‘ब्राह्मण ! असत्पुरुषले असत्पुरुषलाई ‘यो असत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्ने ठाउँ र अवकाश छैन; ब्राह्मण ! असत्पुरुषले सत्पुरुषलाई ‘यो सत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्ने ठाउँ र अवकाश पनि छैन; ब्राह्मण ! यसमा भने ठाउँछ—जो कि सत्पुरुषले सत्पुरुषलाई ‘यो सत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्छ; ब्राह्मण ! यसमा पनि ठाउँछ—जो कि सत्पुरुषले असत्पुरुषलाई ‘यो असत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्छ ।”

“भो गौतम ! एक समय, तोदेय्य^१ ब्राह्मणको परिषद् परनिन्दा गर्दै बसेको थियो— ‘यी एलेय्य राजा मूर्ख छन्— जो श्रमण रामपुत्र^२ प्रति अभिप्रसन्न छन्—जो श्रमण रामपुत्रलाई अभिवादन, प्रत्युपस्थान, अञ्जलिकर्म (= हातजोडःइ) तथा सामीचिकर्महरू जस्ता परम सत्कार गर्छन् । एलेय्य राजाका यी— यमक, मोग्गल्ल, उग्ग, नाविन्दकी, गन्धब्ब, अग्गिवेस्स आदि परिचारकहरू पनि मूर्ख छन्—जो श्रमण रामपुत्र प्रति अभिप्रसन्न छन्—जो रामपुत्रलाई अभिवादन, प्रत्युपस्थान, अञ्जलिकर्म तथा सामीचिकर्म जस्ता परम-सत्कार गर्छन् ।’ अनि तोदेय्य ब्राह्मणले उनीहरूलाई यसरी सम्झाउन-थाले—‘राजा एलेय्य— गर्नुपर्ने कामहरूमा, भन्नुपर्ने विषयहरूमा, हेर्नुपर्ने विषयहरूमा पण्डित छन् के ? यस सम्बन्धमा तपाइहरू के सम्झनु हुन्छ ?’

‘भो ! गर्नुपर्ने कामहरूमा, भन्नुपर्ने विषयहरूमा, हेर्नुपर्ने विषय-हरूमा राजा एलेय्य पण्डित छन् ।’

‘भो ! किन कि श्रमण रामपुत्र गर्नुपर्ने कामहरूमा, भन्नुपर्ने

१. तोदेय्य ब्राह्मण को हुन् भन्ने विषयमा केही कुरा जान्न चाहेमा लेखकको बु. ब्रा. भा-१, पृ. २२०: मा हेर्नु ।

२. रामपुत्र भन्नाले ‘उद्दक र रामपुत्र’ दुवैजनालाई भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ५५४: वस्सकारसुत्तवण्णना, चतुक्कनिपात, ब्राह्मणवग्गोचतुत्थो । उद्दकरामपुत्रको सम्बन्धमा हेर लेखकको बु. ब्रा. भा-१, पृ. ८७ मा ।

विषयहरूमा, हेर्नुपर्ने विषयहरूमा, पण्डित राजा एलेय्यभन्दा पनि पण्डिततर छन्—त्यसैले राजा एलेय्य, श्रमण रामपुत्र प्रति अभिप्रसन्न भएका हुन्; त्यसैले राजा एलेय्यले श्रमण रामपुत्रलाई अभिवादन, प्रत्युपस्थान, अञ्जलिकर्म तथा सामीचिकर्महरू जस्ता परमसत्कार गरेका हुन् ।'

'एलेय्य राजाका यी—यमक, मोग्गल्ल, उग्ग, नाविन्दकी, गन्धड्व, अग्गिवेस्स आदि परिचारकहरू गर्नुपर्ने कामहरूमा, भन्नुपर्ने विषयहरूमा, हेर्नुपर्ने विषयहरूमा पण्डित छन् के? यस सम्बन्धमा तपाइहरू के सम्झनु हुन्छ ?'

'भो! एलेय्य राजाका यी—यमक, मोग्गल्ल, उग्ग, नाविन्दकी, गन्धड्व, अग्गिवेस्स आदि परिचारकहरू गर्नुपर्ने कामहरूमा, भन्नुपर्ने विषयहरूमा हेर्नुपर्ने विषयहरूमा पण्डित छन् ।'

'भो! किन कि श्रमण रामपुत्र गर्नुपर्ने कामहरूमा, भन्नुपर्ने विषयहरूमा, हेर्नुपर्ने विषयहरूमा राजा एलेय्यका पण्डित परिचारकहरू भन्दा पनि पण्डिततर छन्—त्यसैले राजा एलेय्यका परिचारकहरू श्रमण रामपुत्र प्रति अभिप्रसन्न भएका हुन्, त्यसैले उनीहरूले श्रमण रामपुत्रलाई अभिवादन, प्रत्युपस्थान, अञ्जलिकर्म तथा सामीचिकर्महरू जस्ता परम सत्कार गरेका हुन् ?'

१. आफ्नो पाण्डित्यताको कारणले तोदेय्य ब्राह्मणले यसरी सम्झाई एलेय्य राजाको उनका परिचारकहरूको तथा उद्क रामपुत्रको पनि प्रशंसा गरे। असत्पुरुष अन्धो जस्तै हो। सत्पुरुष

“आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भूत हो, भो गौतम !! तपाइ गौतमले कति सुभाषित भन्नुभएको हो—जो कि—‘ब्राह्मण ! असत्पुरुषले असत्पुरुषलाई ‘यो असत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्ने ठाउँ र अवकाश छैन; ब्राह्मण ! असत्पुरुषले सत्पुरुषलाई ‘यो सत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्ने ठाउँ र अवकाश पनि छैन; ब्राह्मण ! यसमा भने ठाउँछ—जो कि सत्पुरुषले असत्पुरुषलाई ‘यो असत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्छ; ब्राह्मण ! यसमा पनि ठाउँछ—जो कि - सत्पुरुषले सत्पुरुषलाई ‘यो सत्पुरुष हो’ भनी जान्नसक्छ ।’ हवस् त भो गौतम ! अब हामीहरू जानेछौं । हामीहरूका धेरै कामहरू छन्, धेरै गर्नुपर्ने छन् ।”

“ब्राह्मण ! जस्तो उचित समय सम्झ्छौ ।”

अनि, भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी मगधमहामात्य वस्सकार ब्राह्मण आसनबाट उठी फर्केर गए ।

× Dhamma.Digital ×

आँखा हुने जस्तै हो । जस्तै—अन्धोले न अन्धो नहुनेलाई देख्छ, न त अन्धोलाई नै । त्यस्तैगरी—असत्पुरुषले न सत्पुरुषलाई चिन्दछ, न त असत्पुरुषलाई नै । जस्तै—आँखा हुनेले अन्धालाई पनि, अन्धा नहुनेलाई पनि देख्छ, त्यस्तैगरी—सत्पुरुषले सत्पुरुषलाई पनि, असत्पुरुषलाई पनि जान्दछ । तोदेय्य ब्राह्मणले पनि सत्पुरुषताको कारणले गर्दा असत्पुरुषलाई जानेका हुन् । मनो. र. पू. II. पृ. ५५४: वस्सकारसुत्तवण्णना, चतुक्कनिपात ।

मूल सूत्र—

४-सप्त अपरिहानीय धर्महरू

यस्तो मैले सुनें १ ।

एक समय भगवान् राजगृह स्थित गृद्धकूट पर्वतमा बस्नु-
भएको थियो । त्यस समय, वैदेहीपुत्र मगधराजा अजातशत्रुले
वज्जीमाथि हमला गर्न चाहेका थिए । अनि उनी यस्तो भन्थे—
“त्यस्ता महर्द्धिक तथा महाप्रभावशाली वज्जीहरूलाई म उच्छिन्न
पार्नेछु, वज्जीहरूको विनाश पार्नेछु, वज्जीहरूलाई व्यसनमा पुऱ्याइ-
दिनेछु ।”

अनि, वैदेहीपुत्र मगधराजा अजातशत्रुले मगधमहामात्य
वस्सकार ब्राह्मणलाई बोलाए—“ब्राह्मण ! यता आऊ तिमि जहाँ
भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊ, त्यहाँ गएर मेरो वचनले भगवान्को

-
१. अं. नि-७, पृ. १६४: वस्सकारसुत्तं, वज्जिसत्तकवग्गो, अ. क. II.
पृ. ७०५. यस सूत्रका कुराहरू दी. नि. II. पृ. ५८: महापरि-
निब्बानसुत्तमा पनि उल्लेख भएका पाइन्छन्, अ. क. I. पृ. ३५४.

चरणकमलमा शीरले वन्दना गर । अल्पाबाध अल्पातङ्क लहुट्टान बल तथा कुशल विहारको बारेमा पनि सोध—‘भन्ते ! वैदेहीपुत्र मगधराजा अजातशत्रु भगवान्को चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छन्, अल्पाबाध अल्पातङ्क लहुट्टान बल तथा कुशलविहारको बारेमा पनि सोध्दछन् । यस्तो पनि भन—‘भन्ते ! वैदेहीपुत्र मगधराजा अजातशत्रुले वज्जीमाथि हमला गर्न चाहन्छन् । उनी यस्तो भन्दछन्—‘त्यस्ता महर्द्धिक तथा महाप्रभावशाली वज्जीहरूलाई म उच्छिन्न पार्नेछु, वज्जीहरूको विनाश पार्नेछु, वज्जीहरूलाई व्यसनमा पुऱ्याइदिनेछु ।’ तिम्रीलाई भगवान्ले जस्तो भन्नुहुनेछ त्यो रात्ररी अध्ययन गरी मलाई भन्न आऊ । तथागतहरूले असत्य बताउनु हुन्न ।”

“हवस्, भो !” भनी वैदेहीपुत्र मगधराजा अजातशत्रुलाई प्रत्युत्तर दिई मगधमहामात्य वरसकार ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधमहामात्य वरसकार ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! वैदेहीपुत्र मगधराजा अजातशत्रु तपाइ गौतमको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छन्, अल्पाबाध अल्पातङ्क लहुट्टान बल तथा कुशलविहारको बारेमा पनि सोध्दछन् । भो गौतम ! वैदेहीपुत्र मगधराजा अजातशत्रु वज्जीमाथि हमला गर्न चाहन्छन् । उनी यस्तो भन्दछन्—‘त्यस्ता महर्द्धिक तथा महाप्रभावशाली वज्जीहरूलाई

म उच्छिन्न पानेच्छु, वज्जीहरूको विनाश पानेच्छु, वज्जीहरूलाई ब्यसनमा पुन्याइदिनेछु' ।”

१. यस्तै कुरा गर्दै राजा हिड्छन् पनि बस्छन् पनि । युद्धको कुरामात्र गर्छन् । सेनालाई 'तयार होओ' पनि भन्छन् । किनभने ? गङ्गाको एक पट्टन भन्ने गाउँको कारणमा सधैं ऊँ ढुङ्गा भइरहन्थ्यो ।

घाटको नजिकमा भएको यो पट्टन गाउँको आधायोजन भाग अजातशत्रुको राज्यमा र अर्को आधाभाग लिच्छवीहरूको राज्यमा पर्छ । त्यस ठाउँमा पहाडबाट बहुमूल्य सुगन्धित वस्तुहरू पैठारी हुन्छन् । पैठारी भएको खबर सुनेर अजातशत्रु राजाले 'आज जानेछु, भोलि जानेछु' भनी संविधान गरिरहँदा एकमेल र संगठित भएका लिच्छवीहरू आई त्यहाँ भएका मालसामानहरू सबै पहिलेनै लगिदिन्थे । पछिबाट आएका अजातशत्रु यो खबर सुनेर क्रोधित हुन्थे । बषौंनी यस्तै हुन्थ्यो । यसै कारणले गर्दा सारै रिस उठेपछि राजाले यस्तो कुरा गर्नथालेका हुन् ।

एकदिन राजाले सोचे कि—संगठित तथा बलिया भएका गणहरूका साथ युद्ध गर्न कठिन हुन्छ । उनीहरूको कुनै प्रहार पनि निस्फल हुँदैन । कुनै एक पण्डितको सल्लाह लिई काम गरेको खण्डमा निस्फल हुनेछैन । शास्ता समान पण्डितपुरुष अरू कुनै छैनन् । शास्ता पनि नजिककै मुख्य विहारमा बसिरहनु भएको छ । अतः कसैलाई पठाई सोध्न लगाउनु पर्‍यो । यदि मेरो गमनबाट कुनै अर्थसिद्ध हुन्छ भने शास्ता चूपलागेर बस्नुहुनेछ; यदि अर्थसिद्ध हुने छैन भने शास्ताले 'त्यहाँ गएर के लाभ होला' भनी भन्नु-

त्यसवखत आयुष्मान् आनन्द भगवान्को पछाडितर उभिई भगवान्लाई पंखा हम्कंदे हुनुहुन्थ्यो? । अनि, भगवान्छे आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

(१) “आनन्द ! तिमिले के सुनेकाछौ ? वज्जीहरू नित्य एकत्रित हुन्छन्? (अभिण्हं सन्निपाता) बहुलतर एकत्रित हुन्छन्? (सन्निपात बहुला)”

हुनेछ । यति सोचेर राजाले वस्सकार ब्राह्मणलाई भगवान्कहाँ पठाएका हुन् । अनि वस्सकार ब्राह्मणले पनि भगवान्कहाँ गई राजा अजातशत्रुले भनेका जम्मै कुराहरू भगवान्लाई सुनाए । मनो. र. पू. II. पृ. ७०५-०६: वस्सकारसुत्तवण्णना, सत्तकनिपात, वज्जिसत्तकवग्गततीयो; दी. नि. अ. क. I. पृ. ३५४: महापरिनिब्बानसुत्तवण्णना ।

१. आयुष्मान् आनन्दले यहाँ केवल चारित्र अनुसार पंखा हम्कि रहनुभएको हो । गर्मी भएर होइन । भगवान्लाई जाडो वा गर्मी हुँदैन । दी. नि. अ. क. I. पृ. ३५५ र मनो. र. पू. II. पृ. ७०६.
२. दिनको तीन पटकसम्म एकत्रित हुनेलाई र बीच बीचमा पनि एकत्रित हुनेलाई यहाँ ‘नित्य एकत्रित हुने’ भनिएको हो भनी दी. नि. अ. क. I. पृ. ३५५ ले उल्लेख गरेको छ ।
३. ‘हिजो मात्रै एकत्रित भएँ, अधिल्लो दिनमा पनि एकत्रित भएँ फेरि आज किन एकत्रित हुनजाने’ भनी निरुत्साहित नहुनेलाई यहाँ ‘बहुलतर एकत्रित हुने’ भनिएको हो । दी. नि. अ. क. I. पृ. ३५५: महापरिनिब्बानसुत्तवण्णना ।

“भन्ते ! ‘वज्जीहरू नित्य भेला हुन्छन्, बहुलतर भेला हुन्छन्’ भन्ने कुरा मैले सुनेको छु ।”

“आनन्द ! जबसम्म वज्जीहरू नित्य भेला हुने छन्, बहुलतर भेला हुने छन् (तबसम्म) आनन्द ! वज्जीहरूको वृद्धिनै सम्झनुपर्छ, परिहानी होइन ?”

-
१. नित्य भेला नहुनाले दिशाविदिशाहरूबाट आएका खबरहरू सुन्न पाइन्नन् । यसबाट फलाना गाउँ सीमामा, फलाना निगमसीमामा अशान्ति भैरहेको छ भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्न । त्यस्तैगरी फलाना ठाउँहरूमा चोरहरूले दुःख दिइरहेका छन् भन्ने कुरा पनि थाहापाउन सकिन्न । चोरहरूले पनि ‘राजाहरू प्रमत्त छन्’ भन्ने कुरा बुझी गाउँ-निगमहरूमा लुटपीट गरी जनपदहरू विनाश पाउँछन् । यसप्रकार राजाहरूको परिहानी हुन्छ । नित्य भेलाहुने हुनाले सम्बन्धित प्रवृत्तिहरू तुरन्तै थाहापाउन सकिन्छ र आवश्यक ठाउँहरूमा तुरन्तातुरन्तै सैन्यहरू पठाई शत्रुहरूको दमनकार्यहरू समयमै गर्न सकिन्छ । यसप्रकारको जागरुकता देखेर चोरहरू पनि ‘राजाहरू सतर्क छन्’ भनी आफ्नो जमात छाडी भागेर जान्छन् । यसप्रकार राजाहरूको अभिवृद्धि हुन्छ । त्यसैले माथि सूत्रमा ‘जबसम्म वज्जीहरू नित्य भेला हुन्छन्...’ आदि भनिएको हो ।
- दी. नि. अ. क. I. पृ. ३५५: महापरिनिब्बानसुत्तवण्णना ।

(२) “आनन्द ! तिमिले के सुनेका छौ ? मेलमिलाप सहित वज्जीहरू भेला हुन्छन् ? मेलमिलाप सहित उठ्छन् ? मेलमिलाप सहित वज्जीहरू गर्नुपर्ने कामकाजहरू गर्छन् ?”

“भन्ते ! ‘मेलमिलाप सहित वज्जीहरू भेला हुन्छन्’, मेलमिलाप सहित उठ्छन्^२, मेलमिलाप सहित वज्जीहरूले गर्नुपर्ने कामकाजहरू गर्छन्^३’ भन्ने कुरा मैले सुनेको छु ।”

“आनन्द ! जबसम्म मेलमिलाप सहित वज्जीहरू भेला हुनेछन्, मेलमिलाप सहित उठ्नेछन्, मेलमिलाप सहित उनीहरूले गर्नुपर्ने कामकाजहरू गर्नेछन् (तबसम्म) आनन्द ! वज्जीहरूको वृद्धिनै सम्झनुपर्छ, परिहानी होइन ।”

(३) “आनन्द ! तिमिले के सुनेका छौ ? वज्जीहरूले प्रज्ञापन नगरेकालाई प्रज्ञापन गर्छन् ? प्रज्ञापन गरेकालाई समुच्छेदन गर्छन् ? पुरानाहरूले प्रज्ञापन गरेका वज्जीधर्महरूलाई मर्यादा राखी पालन गर्छन् ?”

१. भेला हुने बिगुल बजेको सुनेपछि ‘आज मेरो काम छ, मङ्गल छ वा संचो छैन’ भन्ने आदि बहानाराखी बिगुलको वास्ता नराख्नेलाई ‘मेलमिलाप सहित भेला नहुने’ भनिएको हो । बिगुलको आवाज सुन्नेबित्तिकै खाइरहेको खाना छाडेर भएपनि, आधामात्र खाएर

भए पनि; लगाइरहेको कपडा राम्ररी लगाउँन नभ्याए पनि भेला हुन जानेलाई 'मेलमिलाप सहित भेला हुने' भनिएको हो ।

२. भेला भइरहेको वेलामा राम्ररी सल्लाह-साहृति गरी, विचार आदान-प्रदान गरी, गर्नुपर्ने कर्तव्य पालन गरी एकैसाथ उठेर न जानेलाई 'मेलमिलाप सहित न उठेको' भनिन्छ । यसरी उठेर जाने-हरूको मनमा—'हामीले बाहिरी कुरामात्र सुन्यौं तर निश्चितरूपले भित्री कुरा भने सुनेनौं' भनी भन्नपर्ने हुन्छ । त्यसैले एकसाथ उठेर जाँदा त्यस्तो कुरा भन्नपर्ने अवस्था हुन्न र एकसाथ उठेर जानेलाई 'मेलमिलाप सहित उठेर जाने' भनिएको हो । अमुक स्थानमा होहल्ला भएको छ, चोरहरूले दुःख दिएका छन् भन्ने सुनेर त्यसलाई शान्त पार्नकोनिमित्त 'को जाने ?' भनी भन्दा 'म जानेछु, म जानेछु' भनी जानेलाई पनि 'मेलमिलाप सहित उठेर जाने' भनिएको हो ।

३. कुनै सदस्यले कुनै काममा ढिला-सुस्ती गरेको खण्डमा बाँकी सदस्य-राजाहरूले आ-आफना छोराहरू वा दाजुभाइहरू पठाई उसलाई उत्साहित पार्न लगाउँछन् । कुनै अभ्यागत राजाहरू आउँदा पनि सबै एकसाथ गई संग्रह गर्न जान्छन् । कसैको मङ्गल कार्यमा वा रोगब्याधीपर्दा पनि सबै त्यहाँ गई सहभागी भई हेरविचार गर्न जान्छन् । यी सबैलाई 'मेलमिलाप सहित वज्जीहरूले गर्नुपर्ने काम गरेको' भनिएको हो । दी. नि. अ. क. I. पृ. ३५५: महापरिनिब्बानसुत्तवण्णना; अं. अ. क. II. पृ. ७०२: सारन्ददसुत्त-वण्णना, सत्तकनिपात, वज्जिसत्तकवग्गो ।

“भन्ते ! ‘वज्जीहरूले प्रज्ञापन नगरेकालाई प्रज्ञापन गर्दैनन्’, प्रज्ञापन गरेकालाई समुच्छेदन गर्दैनन्^२, पुरानाहरूले प्रज्ञापन गरेका वज्जीधर्महरूलाई मर्यादा राखी पालन गर्छन्^३’ भन्ने कुरा मैले सुनेको छु।”

१. पहिले न लगाएको कर, भन्सार अथवा दण्ड लगाउने आदिलाई ‘प्रज्ञापन नगरेकोलाई प्रज्ञापन गर्ने’ भनिएको हो ।
२. पुराना परम्परानुसार भन्सार, कर तथा दण्डादि न उठाउनेलाई ‘प्रज्ञापन गरेकोलाई समुच्छेदन गर्ने’ भनिएको हो ।
३. चोर भनी समाती देखाएको व्यक्तिको बारेमा राम्ररी छानवीन नगरी छेदच-भेदच गर्न लगाउनेलाई ‘पुराना वज्जीधर्महरूको पालन नगर्ने’ भनिएको हो ।

पहिले न लगाएका भन्सार, कर तथा दण्डादि लगाउँदा त्यसबाट पीडित हुने मानिसहरू ‘यस्ताका राज्यमा किन बस्ने?’ भन्दै प्रत्यन्तमा गई चोर भएर वा चोरहरूको सहायक भएर जनपदमा दुःख दिन्छन् ।

पहिले प्रज्ञापन गरेकालाई उच्छिन्न गनलि, परम्पराबाट लिइरहेको भन्सार र कर आदि नलिनले कोष घट्छ र कोष घटेबाट नित्य दिइरहेका वेतनहरू दिन नसकी हात्ती, घोडा तथा सैन्य-शक्तिमा कमजोरी हुन आउँछ र नित्य-वेतन नदिनाले सैन्य-शक्ति कमजोर भएबाट उनीहरू युद्ध-क्षम पनि हुँदैनन्, परिचर्या-क्षम पनि हुँदैनन् ।

पुराना वज्जीधर्महरूको मर्यादा राखी पालन नगनलि राज्यका मानिसहरूले 'हाम्रा पिता, पुत्र, भ्राताहरू चोर नभइकनै चोर भनी छेदन आदि गराउन लगाए भन्दै रिसाई प्रत्यन्तमा गई चोर भएर वा चोरहरूको सहायक भई जनपदमा दुःख दिन्छन् । यसरी राजाहरूको परिहानी हुन्छ ।

अप्रज्ञापितलाई प्रज्ञापित नगनलि— परम्परा बमोजि राजाहरू काम गर्छन् भन्दै मानिसहरू खुशी तथा सन्तुष्ट भई आ-भाषना कृषी वाणिज्य आदि कामहरूमा उत्साहित भई, मनदिई कार्यसम्पादन गर्छन् ।

प्रज्ञापन गरेकोलाई हरण नगरी परम्परागत कामगर्नेहरूबाट आएको भन्सार र कर आदिको आम्दानीमा वृद्धिहुन्छ । त्यसबाट सदा ऊँ नित्य-वेतन पाएर हात्ती, घोडा तथा सैन्य-बल बलियो भएर युद्ध-क्षम र परिचर्या-क्षम पनि हुन्छ ।

पुराना वज्जीधर्महरू भनेका यी हुन् —

अधि अधि वज्जीहरूले— 'यो चोर हो' भनी ल्याएर देखाउँदा त्यो चोरलाई 'सँजाय देऊ' भनी नभनी **विनिश्चय-महामात्यहरूकहाँ** सुम्पिदिन्थे । उनीहरूले छानवीन गरी चोर नठहरिएमा उसलाई छाडिदिन्थे । चोर ठहरिएमा आफूले केही नभनी उसलाई **व्यवहारिकहरू** (वोहारिकानं, **Majistrate, Law Court**) को हातमा सुम्पिदिन्थे । उनीहरूले पनि छानवीन गरी चोर नठहरिएमा छाडिदिन्थे र चोर ठहरिएमा

सूत्रधरहरू (सुत्तधरा) को हातमा सुम्पिदिन्थे । उनीहरूले पनि छानवीन गरी चोर नठहरिएमा छाडिदिन्थे र चोर ठहरिएमा **अष्टकुलिकहरू** (अट्टकुलिकानं) को हातमा सुम्पिदिन्थे । उनीहरूले पनि त्यस्तैगरी छानवीन गरेपछि **सेनापतिलाई** दिन्थे । सेनापतिले **उपराजालाई** र उपराजाले **राजालाई** सुम्पिदिन्थे । राजाले पनि छानवीन गरी चोर नठहरिएमा छाडिदिन्थे र चोर ठहरिएमा प्रवेणि-पुस्तक (=ऐन सवालको पुस्तक) पढाउन लगाउँथे । त्यसमा—‘जसले यस्तो गर्छ, उसले यस्तो दण्ड पाउँछ’ भन्ने लेखे अनुसार राजाले दण्ड दिन्थे ।

यसप्रकारको विधिलाई **पुराना वज्जीधर्महरू** भनिएको हो ।

यसप्रकार पुराना वज्जीधर्महरूलाई अपनाई काम गर्दा मानिसहरू कराउँदैनन् । ‘राजाहरू आफ्ना पुराना वज्जीधर्महरू बमोजि काम गर्छन् । उनीहरूको कुनै दोष छैन, हामीहरूकै दोष हो’ भनी मानिसहरू अप्रमत्त भई कामकाज गर्न थाल्छन् । यसरी राजाहरूको वृद्धिनै हुन्छ । त्यसैले सूत्रमा ‘वज्जीहरूको वृद्धिनै सम्झनु पर्छ, परिहानी होइन’ भनी उल्लेख भएको हो भनी दी. नि. अ. क. I. पृ. ३५६: महापरिनिब्बानसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

(यहाँ जुन ‘चोर’ भनी उल्लेख भएको छ त्यसको अर्थ ‘अपराधी’ भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ ।)

“आनन्द ! जबसम्म वज्जीहरूले प्रज्ञापन नगरेकोलाई प्रज्ञापन गर्ने छैनन, प्रज्ञापन गरेकोलाई समच्छेदन गर्ने छैनन् पुरानाहरूले प्रज्ञापन गरेको वज्जीधर्महरूलाई मर्यादा राखी पालन गर्नेछन् (तबसम्म) आनन्द ! वज्जीहरूको वृद्धिनै सम्झनुपर्छ, परिहानी होइन ।”

(४) “आनन्द ! तिमिले के सुनेका छौ ? जन ती वज्जी-हरूका बीच वयोवृद्ध-वज्जीहरू हुन् तिनीहरूलाई वज्जीहरूले सत्कार गर्छन्, गौरव गर्छन्, मान गर्छन्, तथा पूजा गर्छन् ? तिनीहरूका कुराहरू सुन्नुपर्छ भन्ने ठान्दछन् ?”

“भन्ते ! ‘जुन ती वज्जीहरूका बीच वयोवृद्ध-वज्जीहरू छन् तिनीहरूलाई वज्जीहरूले सत्कार गर्छन्, गौरव गर्छन्, मान गर्छन् तथा पूजा गर्छन्’ भन्ने कुरा मैले सुनेको छु ।”

“आनन्द ! जबसम्म जुन ती वज्जीहरूका बीच वयोवृद्ध-वज्जी-हरू हुन् तिनीहरूलाई वज्जीहरूले सत्कार गर्नेछन्, गौरव गर्नेछन्, मान गर्नेछन् तथा पूजा गर्नेछन् र तिनीहरूका कुराहरू सुन्नुपर्छ भन्ने ठान्नेछन् (तबसम्म) आनन्द ! वज्जीहरूको वृद्धिनै सम्झनुपर्छ, परिहानी होइन ।”

(५) “आनन्द ! तिमिले के सुनेका छौ ? जुन ती कुल-स्त्रीहरू र कुल-कुमारीहरू हुन् तिनीहरूलाई वज्जीहरूले जबर्जस्ती हरेर लगी आफ्नो घरमा राख्दैनन् ?”

“भन्ते ! ‘जुन ती कुल-स्त्रीहरू र कुल-कुमारीहरू हुन् तिनीहरू-

लाई वज्जीहरूले जबर्जस्ती हरेर लगी आफनो घरमा राख्दैनन्, भन्ने कुरा मैले सुनेको छु ।”

“आनन्द ! जुन ती कुल-स्त्रीहरू र कुल-कुमारीहरू हुन् तिनीहरूलाई वज्जीहरूले जबसम्म जबर्जस्ती हरेर आफनो घरमा लगेर राख्दैनन् (तबसम्म) आनन्द ! वज्जीहरूको वृद्धिनै सम्झनुपर्छ, परिहानी होइन ।”

(६) “आनन्द ! तिमिले के सुनेका छौ ? जुन ती वज्जीहरूका (नगर) भित्रका तथा बाहिरका चैत्यस्थानहरू (= पूजा स्थानहरू, देवस्थानहरू) हुन् — तिनीहरूलाई वज्जीहरूले सत्कार गर्छन्, गौरव गर्छन्, मान गर्छन् तथा पूजा गर्छन् ? तिनीहरूकोनिमित्त पहिले दिइरहेका, पहिले गरिरहेका धार्मिक बली (= पूजा) लाई लोप गर्दैनन् ?”

“भन्ते ! ‘जुन ती वज्जीहरूका (नगर) भित्रका तथा बाहिरका चैत्यस्थानहरू हुन् — तिनीहरूलाई वज्जीहरूले सत्कार गर्छन्, गौरव गर्छन्, मान गर्छन् तथा पूजा गर्छन् र तिनीहरूकोनिमित्त पहिले दिइरहेका, पहिले गरिरहेका धार्मिक बलीलाई लोप गर्दैनन्, भन्ने कुरा मैले सुनेको छु ।”

“आनन्द ! जुन ती वज्जीहरूका (नगर) भित्रका तथा बाहिरका चैत्य-स्थानहरू हुन् — तिनीहरूलाई जबसम्म वज्जीहरूले सत्कार गर्छन्, गौरव गर्छन्, मान गर्छन् तथा पूजा गर्छन्, र तिनीहरूको-

निमित्त पहिले दिइरहेका, पहिले गरिरहेका धार्मिक बलीलाई लोप गर्देनन् (तबसम्म) आनन्द ! वज्जीहरूको वृद्धिने सम्झनुपर्छ, परिहानी होइन ।”

(७) “आनन्द ! तिमिले के सुनेका छौ ? वज्जीका अरहन्त (= पूज्य) हरू प्रति धार्मिकरूपले आरक्षा, आवरण तथा गोप्यताको-निमित्त संविधान गर्छन् ? ताकि भविष्यका अरहन्तहरू पनि राज्यमा आऊन् र आएका अरहन्तहरू राज्यमा सुखपूर्वक विहार गर्नसकुन् ?”

“भन्ते ! ‘वज्जीका अरहन्तहरू प्रति धार्मिकरूपले आरक्षा, आवरण तथा गोप्यताकोनिमित्त^१ संविधान गर्छन्, ताकि भविष्यका अरहन्तहरू पनि राज्यमा आऊन् र आएका अरहन्तहरू राज्यमा सुख-पूर्वक विहार गर्नसकुन्’ भन्ने कुरा मैले सुनेको छु ।”

१. यहाँ, ‘आरक्षा आवरण तथा गोप्यता’ भन्नाको अर्थ यसरी बुझ्नु-पर्छ ।

इच्छा भए अनुसार काम हुने भन्ने अर्थले आरक्षा र आवरण तथा इच्छा अनुसार काममा बिघ्नबाधा नहुने भन्ने अर्थले गोप्यता भनिएको हो । हुनत भिक्षुहरूकोनिमित्त कुनै सैन्यद्वारा आरक्षा गर्नुपर्ने आवश्यकता छैन । जस्तो गर्दा विहारको उपवनमा भएका रुखहरू काटिदैनन्, जस्तो गर्दा सुराधूर्तहरूबाट कुनै दोष आइपर्दैन, पोखरीहरूबाट माछाहरू मारिदैनन्—त्यस किशिमको संविधान गर्नेलाई यहाँ धार्मिक आरक्षा भनिएको हो भनी सुमं-वि. I. पृ. ३५७: महापरिनिब्बानसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“आनन्द ! जबसम्म वज्जीहरूका अरहन्तहरू प्रति धार्मिकरूपले आरक्षा, आवरण तथा गोप्यताकोनिमित्त संविधान गर्नेछन्,—ताकि भविष्यका अरहन्तहरू पनि राज्यमा आऊन्, र आएका अरहन्तहरू राज्यमा सुखपूर्वक विहार गर्नसकुन्,—(तबसम्म) वज्जीहरूको वृद्धिनै सम्झनुपर्छ, परिहानी होइन ।”

अनि, मगधमहामात्य वस्सकार ब्राह्मणलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

“ब्राह्मण ! एक समय म वैशालीको सारन्दद चैत्य-स्थानमा^१ बसिरहेको थिएँ । ब्राह्मण ! त्यहाँ मैले वज्जीहरूलाई यी नै सात अपरिहानीय धर्महरूको उपदेश गरेको थिएँ । ब्राह्मण ! जबसम्म यी सात अपरिहानीय धर्महरू वज्जीहरूमा रहनेछन्, देखापर्ने छन्, ब्राह्मण ! (तबसम्म) वज्जीहरूको वृद्धिनै सम्झनुपर्छ, परिहानी होइन ।”

“भो गौतम ! यिनीहरूमध्ये एउटै अपरिहानीय धर्मले युक्त भए तापनि वज्जीहरूको वृद्धिनै सम्झनुपर्छ, परिहानी होइन भने सातैवटा अपरिहानीय-धर्महरूले युक्त हुनेको त के कुरा ! भो गौतम !

१. हेर अं. नि-७, पृ. १६३: सारन्ददसुत्तं, वज्जिसत्तकवग्गो ।

‘मेलमिलाप’लाई छाडी (उपलापना) र मित्रभेद^२ (मिथुभेदा) लाई छाडी वैदेहीपुत्र मगधराजा अजातशत्रुद्वारा युद्ध गर्नु ठीक छैन (अकरणीया) । हवस् त, भन्ते ! हामी जान्छौं, हामीहरूका धेरै काम-हरू छन्, धेरै गर्नुपर्नेहरू छन् ।”

१. वादविवाद र क्लगडाद्वारा कुनै सफलता प्राप्त हुने छैन । बरु मेल-मिलाप हुनुपर्छ । हात्ती, घोडा, रथ तथा हिरण्य-सुवर्णहरू पाहुन पठाई संग्रह गर्नुपर्छ । यसरी संग्रह गरी विश्वाशभाव उत्पन्न गराएर राज्य लिनसकिने छ भन्ने विचार गरी ‘मेलमिलाप’ भनी सूत्रमा वस्सकार ब्राह्मणले उल्लेख गरेका हुन् । सुमं. वि. I. पृ. ३५८: महापरिनिब्बानसुत्तवण्णना; अं. अ. क. II. पृ. ७०६: वस्सकार-सुत्तवण्णना, सत्तकनिपात ।
२. ‘मित्रभेद’ शब्दले यो भाव प्रकट गर्छ कि युद्ध गरेर जित्न नसक्ने-लाई फूट डालेर र भेद गराएर जित्न सकिन्छ भन्ने कुरा दर्शाउँछ । बुद्धका कुराको आशयलाई र ढाँचा-काँचालाई विचार गरी उनले यस्तो ठानेका थिए । त्यसैले अट्टकथाहरूले ‘इदं ब्राह्मणो भगवतो कथाय नयं लभित्वा आह...’ भनी उल्लेख गरेका हुन् । (सुमं. वि. I. पृ. ३५८; मनो. र. पृ. II. पृ. ७०६) बुद्धको कुराको आशय-लाई बुझेर नै ब्राह्मणले यस्तो सोचेका हुन् ।

ब्राह्मणले आफ्नो कुराको आशय बुझ्नसक्ने कुरा भगवान्-लाई थाहा थियो कि थाहा थिएन त ? थाहा थियो । थाहा भएर पनि भगवान्-ले किन भन्नुभएको नि ? अनुकम्पाकै कारणले ।

“ब्राह्मण ! जस्तो, तिमी सम्झ्छौ ।”

अनि, भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी
मगधमहामात्य वस्सकार ब्राह्मण आसनबाट उठी फर्कें गए ।

भगवान्लाई यस्तो लागेको थियो—‘मैले नभने पनि केही समयपछि सबै राज्य लिनेछन् । मैले भनेको कुरा सुनेर चाहिं वज्जीहरूको मेलमिलापलाई फूटपार्न तीनवर्ष लाग्नेछ र तीनवर्ष पछि सबै राज्य लिनेछन् । यतिञ्जेलसम्म जीवन बिताउन पाउनु पनि बेसै हो । जुन समयभित्र उनीहरूले आ-आफ्नो प्रतिष्ठा हुने पुण्यकर्महरू गर्नेछन् ।’ सुमं. वि. II. पृ. ३५८-५९; महापरि-निब्बानसुत्तवण्णना; मनो. र. पू. II. पृ. ७०६; वस्सकारसुत्त-वण्णना ।

१. फर्कें अजातशत्रु राजाकहाँ गए ।

अनि, राजाले उनीसँग ‘आचार्य ! भगवान्ले के भन्नुभयो त ? भनी सोधदा उनले ‘भगवान्को कुरा अनुसार हमला गरेर वज्जीहरूलाई कुनै प्रकारले लिनसकिने छैन; बरु मेलमिलाप गरी अथवा उनीहरूको बीचमा फूट पैदा गरेर लिन सकिनेछ भन्ने जस्तो कुरा बुझ्छि’ भनी भने । ‘त्यसोभए के गर्न पर्ला त ?’ मेलमिलाप हुनकोनिमित्त हात्ती, घोडा आदि पठाउँदा हामीहरूका हात्ती, घोडा

आदि घट्टन सक्छन् । बरु उनीहरूको बीचमा फूट पैदा गराउने काम गर्नुप्यो कि क्याहो ? भनी राजाले सोधे ।

महाराज ! त्यसोभए तपाइले वज्जीहरूको विरोधलाई लिएर सभामा कुरा निकाल्नु होस् । त्यसवखत 'महाराज ! तपाइले उनीहरूको बारेमा किन टाउको दुखाउनु हुन्छ, आफ्नो कृषी तथा वाणिज्य कर्मगरी वज्जी राजकुमारहरूले जीविका गरून्' भनी भनेर म सभाबाट उठेर जानेछु । अनि तपाइले 'वज्जीहरूको विषयमा चलेको कुरालाई यी ब्राह्मणले किन सुन्न नचाहेका हुन् ?' भनी सोध्नुहोला । अनि, त्यसैदिनको समयमा मैले उनीहरूलाई पाहुर पठाउनेछु । त्यसलाई पनि समात्न लगाई ममाथि दोषारोपण लगाउनु होला र मलाई पीट्ने र थुन्ने काम नगरी, शीरमुण्डन गर्नलगाई देशनिकाला गर्न लगाउनु होला । त्यसवखत मैले— 'तपाइको नगरको परखाल तथा परिखा (खाडल वा कुलो) बनाएको हुँ । अतः मलाई थाहाछ कि कुन ठाउँ कमजोर र कुन ठाउँ मजबुत छ; कहाँ गहिरो छ कहाँ गहिरो छैन भन्ने कुरा पनि मलाई थाहा छ । केही समयमै तपाइलाई म ठीक गर्नेछु' भनी भन्नेछु । यो सुनेर तपाइले 'हुन्छ, जाऊ, जे गर्नसक्छौ गर' भनी भन्नुहोला । यसरी सल्लाह भए अनुसार राजाले जम्मै गरे ।

उता लिच्छवीहरूले वस्सकार ब्राह्मणलाई देशनिकाला गरे भन्ने कुरा सुनेर उनीहरूले 'यी सठी ब्राह्मणलाई गङ्गापारी आउन नदेऊ' भनी भने । त्यसवखत केहीले—हामीहरूको पक्षमा

कुरागर्ने यिनलाई आउनदेऊ' भनी भनेपछि 'भणे ! त्यसोभए आऊ' भनी भने । त्यसपछि लिच्छवीहरूसँग भेट हुँदा उनीहरूले उनीसँग 'किन आएका हौ ?' भनी सोधे । उनले उक्त घटनाका कुराहरू जम्मै सुनाए । 'यति स्यानो कुरामा यत्रो ठूलो दण्डदिनु त उचित थिएन' भनी उनीहरूले 'त्यसोभए, त्यहाँ तपाइको के स्थान (=पद) थियो त ?' भनी सोधे ! 'विनिश्चय अमात्य' (=न्यायाधीश) थियो भनी उनले जवाफदिए । 'त्यसोभए यहाँ पनि तपाइको सोही नै पद होस्' भनी लिच्छवीहरूले भने ।

उनी राम्रोसँग विनिश्चय (=निसाप) गर्दथे । राज-कुमारहरू उनकहाँ शीलपशास्त्र पढ्नथाले । आफ्नो गुणद्वारा प्रतिष्ठित भएपछि एकदिन, एक लिच्छवीलाई एक छेउमा लगी 'खेत जोत्दछौ ?' भनी सोधे । 'हो, जोत्दछु' भनी उसले भन्यो । 'दुइवटा गोरू नारेर ?' 'हो, दुइवटा गोरू नारेर ।' यति भनेर उ फर्केर गयो । अनि अर्कोले उसँग 'आचार्यले के भने ?' भनी सोध्दा उसले भनेको कुरा विश्वास नगरी उसले 'यसले मलाई विश्वासपूर्वक कुरा भन्दैन' भनी उसँग फुटेर गयो ।

फेरि अर्को एकदिन ब्राह्मणले एक लिच्छवीलाई एक छेउमा बोलाई 'के तरकारीसँग भात खायौ ?' भनी सोधे । उ फर्केर आउँदा उसँग एक अर्कोले सोध्दा उसले भनेको कुरामा विश्वास नगरी अघिल्लो पुरुष जस्तै फुटेर गयो ।

अर्को एकदिन, पनि एक लिच्छवीलाई एक छेउमा लगी — 'सारै दरिद्री छौ कि क्याहो ?' भनी सोधे । 'कसले यस्तो

भन्यो र ?' 'फलाना लिच्छवीले भन्यो ।' यस्तैगरी अरूलाई पनि एक छेउमा लगेर—'तिमी डरपोक ह्वौ कि क्याहो ?' भनी भने । 'कसले यस्तो भन्यो र ?' 'फलाना लिच्छवीले' ।

यस्तै यस्ता तरिकाले अकालि नभनेका कुराहरूद्वारा एक अर्कालाई चुक्ली सुनाउँदा सुनाउँदै तीनवर्षमा ती राजाहरूलाई परस्पर फुटाली, जस्तो गर्दा उनीहरू एउटा बाटोमा दुइजना नहिड्ने हुन् त्यस्तरी फुटाले । यसपछि उनले भेलाहुने बिगुल बजाउन लगाए । 'ती लिच्छवीहरूका मालिकहरूनै भेला होऊन्' भन्दै आफूहरू भेला हुन गएनन् ।

अनि ब्राह्मणले—'यो अवस्था ठीक छ, चाँडै आउनुहोस्' भनी अजातशत्रुलाई खबर पठाए । खबर सुन्नेबित्तिकै सैन्यभेरी बजाउन लगाई राजा निस्के । यो खबर पाएर वैशालीवासीहरूले 'राजालाई गङ्गामा आउनदिने छैनौं' भनी भेरी बजाउन लगाए । यो सुनेर पनि 'शूरहरू जाऊन् त,' भन्दै कोई पनि भेला हुन गएनन् । 'नगरमा आउनदिने छैनौं, ढोकाहरू बन्दगरी राख्नेछौं' भनी भेरी बजाउनलगाए । एकजना पनि भेला हुन गएन । खुलंखुल्ला ढोकाबाट पसी अजातशत्रुले सबैलाई तहसनहस पारी फर्केर गए । सुमं. वि. I. पृ. ३५९-६०: महापरिनिब्बानसुत्त-वण्णना ।

६. वेरञ्ज ब्राह्मण

प रि च य

वेरञ्ज नगरमा एक धनाढ्य ब्राह्मण थिए । यिनलाई 'वेरञ्ज ब्राह्मण' को नामले सबैले चिन्दथे । हुनत यिनको नाम 'उदय' हो । तर यस नामले उनलाई चिन्नेहरू कम थिए । वेरञ्ज नगरको एक विशिष्ट ब्राह्मण भएकाले उनलाई सबैले 'वेरञ्ज ब्राह्मण' भनी भनेका हुन् । त्यसैले सूत्रमा पनि 'उदय' ब्राह्मण नभनी 'वेरञ्ज ब्राह्मण' उल्लेख भएको हो ।

एकदिन बुद्ध भगवान् वेरञ्ज नगरमा जानुभएको थियो । त्यसवेला बुद्धको बयान सुनी वेरञ्ज ब्राह्मण बुद्धकहाँ गएका थिए । यसबखत यिनी वयोवृद्ध मात्र होइनन् शरीरको केश समेत पाकिसकेका तथा छालाहरू खुम्चिसकेका थिए र दाँतहरू पनि खसिसकेका थिए^१ । यिनको मनमा आफू बुढोहुँ भन्ने घमण्ड थियो भन्ने कुरा अगाडि अनुदित

---

१. सम. पा. I. पृ. ९७: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

२. सम. पा. I. पृ. १२४: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

मूलपालिको अध्ययन गर्दा स्पष्ट हुन्छ । यति मात्र होइन बुद्धकहाँ पुगेपछि आफूभन्दा तरुण हुनुभएका बुद्ध भगवान्‌ले आफूलाई आदर-सम्मान नगरेको देखेर यिनको मनमा वृद्धाभिमानताको कारणले गर्दा बुद्ध प्रति अप्रसन्न भएका थिए । अनि सोहि हेतुद्वारा आठ आठ प्रकारले यिनले बुद्धलाई आक्षेप गरेका थिए । जुन कुराहरू अगाडिको मूलपालिमा प्रष्टसँगै उल्लेख भएका छन् । यिनको आक्षेपद्वारा अथवा यिनको वचन-प्रहारद्वारा बुद्ध भगवान् कतिपनि विचलित हुनु नभई बरु उनले जे जे किशिमबाट आरोप गरे उही उही किशिमबाट ब्राह्मणलाई सम्झाउन-सक्ने गुणहरू भएकाले सोही अनुसार सम्झाउनु भएको थियो । तर जुन अर्थ लिएर ब्राह्मणले आक्षेप गरे सो अर्थले भने होइन । अन्तमा बुद्धका मृदु र करुणायुक्त कारण सहित कुराहरू सुनेपछि वेरञ्ज ब्राह्मण वहाँमाथि अतिप्रभावित भएका मात्र होइनन्, “यस्ता महाकारुणिक हुनु भएका, सर्वश्रेष्ठ तथा सर्वजेष्ठ हुनु भएका र सर्वगुणहरू परिपूर्ण हुनु भएका बुद्धलाई नाहकमा निन्दा गरे^१” भनी पश्चात्ताप गरी, आफ्नो मूढतालाई धिक्काउँ बुद्धलाई वन्दना गरे । अनि प्रसन्नताको कारणले गर्दा उनले वर्षावास तीनमहीना वेरञ्जामा बिताउन हुन भगवान्‌सँग प्रार्थना पनि गरे । अनि बुद्धले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार्नु भएको हुँदा यिनको प्रसन्नताको सिमाना रहेन । अनि आसनबाट उठी अत्यन्त भक्तिपूर्वक बुद्धलाई चारदिशातिरबाट अभिवादन गरी, दुइहात जोडी पछि पछि सदैव वहाँलाई देखुञ्जेलसम्म नमस्कार गर्न नछोडी फर्केर गए^२ ।

१. मनो. र. पृ. II. पृ. ७४९: वेरञ्जसुत्तवण्णना, महावग्गो ।

२. सम. पा. I. पृ. १६३-६४: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

मार आवर्तन^१

वेरञ्ज ब्राह्मणले बुद्धलाई वर्षावास बस्न निम्त्याएदेखि वेरञ्ज शहर जम्मै र त्यसको आसपासको एक योजनसम्मको इलाकामा मारले आवर्तन (आवटन) गरेको थियो । अर्थात् जुन किशिमको वायुमण्डल फैलाउँदा वेरञ्जवासी कुनैले पनि बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई भिक्षादिन नसक्ने हुन्, त्यस्तो वायुमण्डल फैलाई मार फर्केर गयो भनी समन्त-पासादिकाले^२ उल्लेख गरेको छ । यति मात्र होइन त्यस समय वेरञ्जामा दुर्भिक्ष पनि भएको थियो । यी आदि कारणहरूले गर्दा वर्षावास तीनमहीना बस्न निम्त्याएर गएका वेरञ्ज ब्राह्मणले त्यहाँदेखि बुद्धको सम्झनासम्म पनि गर्न नसकेको कुरा अगाडिको मूलपालिबाटै प्रष्टसँग बुझिन्छ । यस घटना सम्बन्धी अरू कुराहरू अगाडिको मूल-पालिमै स्पष्ट भएका छन् ।

यस वर्षावास समयभित्र बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घले भिक्षा सम्बन्धी निक्कै कठिनाइता भोगेका कुराहरू अगाडि अनुदित मूलपालिको अध्ययन र सम्बन्धित त्यस त्यस ठाउँहरूमा लेखेका स्पष्टिकरणहरूको अध्ययनद्वारा राम्रैसँग बुझ्न सकिन्छ ।

१. यहाँ, आवर्तन (आवटन) को अर्थ हो— चित्त फर्काउनु अथवा मोहित पार्नु । सम. पा. I. पृ. १६८: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

२. I. पृ. १६८: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

भगवान् बुद्धले आपनो जीवनकालमा वेरञ्जामा त भोजनको कठिनाइतालाई मात्र सामना गर्नुपरेको थियो । तर मगधदेशको पञ्चसाल (=पञ्चशाल) भन्ने ब्राह्मण गाउँमा बसिरहनु भएको वेलामा चाहिँ एकदिन वहाँ त्यस गाउँमा भिक्षाटन गर्न जानुहुँदा मारकै आवर्तनद्वारा गाउँमा कतै भिक्षा नपाई खाली भिक्षापात्र लिएर नै वहाँ भिक्षाटनबाट फर्कनु भएको कुरा संयुक्तनिकायमा^१ उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसदिन भगवान् निराहारनै हुनुभयो^२ ।

वेरञ्जामा मारद्वारा आवर्तन गरेपछि उत्तरपथबाट आएका अश्व-व्यापारीहरू वेरञ्जामा वर्षाद् समय बिताउन आएका थिए । अनि यिनीहरूले दिएको जौद्वारा बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घले जीविका गरेका थिए भन्ने कुरा पनि अगाडिकै मूल कुरामा स्पष्टसँग उल्लेख भएको छ ।

१. सं. नि. I. पृ. ११३: पिण्डसुत्तं, मारसंयुत्तं ।

“तेन खो पन समयेन पञ्चसालेय्यका ब्राह्मणगहपतिका मारेन पापिमता अन्वविट्ठा भवन्ति—मा समणो गोतमो पिण्डमलत्थाति ।”

२. यही कुरा धम्म. प. अ. क. पृ. ४६१: मारवत्थु, सुखवग्गोमा चाहिँ यसरी उल्लेख भएको छ—

“अथ मारो सकल गामवासीने सरीरे अधिमुच्चित्वा यथा सत्था कटच्छुमत्तं भत्तम्पि नलभति, एवं कत्वा यथा धोतेन पत्तेन निक्खमन्तं सत्थारं...।”

यसरी जौद्वारा तीन महीनासम्म जीवन यापन गरी तीन महीना बितिसकेपछि वेरञ्जाबाट चारिकार्थ जानुभन्दा अगाडि बुद्धले वेरञ्ज ब्राह्मणसँग शिष्टाचार अनुरूप बिदालिन जानु भएको थियो । यसवेला बुद्धलाई देखेर ब्राह्मण ऋस्केका थिए र आफूले तीन तीन महीनासम्म बुद्धलाई सम्झन नसकेकोमा गृहस्थी भावको अलमललाई दोष दिई^१ ब्राह्मणले भोलिकोनिमित्त आफ्नो घरमा बुद्धलाई निम्त्याएका थिए । अनि तीन तीन महीनासम्म केही दान दिननसकेको कुरा सम्झी तीन महीनामा हुने खर्चभन्दा पनि बढता खर्चगरी दानवस्तुहरू तयारपार्न लगाए । भोलिपल्ट उनले बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई कुन ढँगले दानदिए भन्ने कुरा अगाडिको मूल कुराबाटै छर्लङ्गिएको छ । यति सिद्धिएपछि भगवान् बुद्ध आफ्नो परिषद्का साथ चारिकार्थ वेरञ्जाबाट निस्कनु भई क्रमश वैशाखीमा पुग्नुभयो । त्यसपछि वहाँ श्रावस्तीमा पुग्नुभयो र त्यहाँ भेला भएका परिषद्को बीचमा “वेरञ्जामा भगवान्ले त्यत्रो कष्ट पाउनु भएर पनि वहाँले आहारको कारणमा कुनै अनुचित उपाय अपनाउनु भएन, अहो बुद्धको सन्तुष्टिता !” भन्ने चर्चा हुनथाल्यो । अनि भगवान्ले यसै सन्दर्भमा चुल्लुमुक^२ जातकको उपदेश सुनाउनु भयो ।

×

×

×

१. सम. पा. I. पृ. १८९: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

२. जा. अ. क. IV. पृ. ११, नं. ४३०.

मूल पालि—

१-वेरञ्ज ब्राह्मण बुद्धकहाँ गए

‘त्यस समय बुद्ध भगवान् वेरञ्जा^२ (=एक नगर) को नलेरुपुचिमन्दको मूलमा^३ (नलेरुपुचिमन्दमूले) पाँचशय महा^४

१. पारा. पा. पृ. ३: वेरञ्जब्राह्मणपुच्छा, पञ्चत्तिनिदानकथा, अ. क. I. पृ. ९२; अं. नि-८, पृ. २८७: वेरञ्जसुत्तं, अ. क. II. पृ. ७४०.
२. वेरञ्जा भन्ने ठाउँ आजकल कहाँ पछि भन्ने सम्बन्धमा बु. ब्र. भा-१, पृ. ३८० को पादटिप्पणीमा हेनू ।
३. पालि ‘मूल’ शब्दका अर्थहरू उल्लेख गर्ने विचारले मैले यहाँ ‘नलेरुपुचिमन्दमूले’ भन्ने पालिको रूपान्तर ‘नलेरु पुचिमन्दको मूलमा’ भनी लेखेको हुँ । ‘मूल’ शब्दको अर्थ विविधाकार छ । जस्तै—

(१) “मूलानि उद्धरेय्य अन्तमसो उसीरनालिमत्तानि पि” भन्ने पाठ उल्लेख भएको ठाउँमा (अं. नि-४, पृ. २१२-१३: वप्पसुत्तं) ‘मूल’ को अर्थ ‘जरो’ हो ।

(२) “लोभो अकुसल मूलं” भनी उल्लेख भएको ठाउँमा

‘मूल’ को अर्थ असाधारण ‘हेतु’ हो । (दी. नि. III. पृ. १७०: सङ्गीतिसुत्तं)

(३) “मण्डपे वा रुक्खमूले वा’ भनी उल्लेख भएको ठाउँमा ‘मूल’ को अर्थ ‘मनि’ हो । (पाचि. पा. पृ. ६२: सेनासन-उद्धरण, अ. क. पृ. ५६४) ।

(४) “इध, भिक्खवे, भिक्खु अरञ्जगतो वा रुक्खमूल-गतो वा” भन्ने उल्लेख भएको ठाउँमा ‘मूल’ को अर्थ ‘समीपार्थ’ हो । (पारा. पा. पृ. ८७: ततियपाराजिकं, अ. क. पृ. २९३) ।

यहाँ पनि ‘मूल’ को अर्थ समीपार्थ हो भनी सम. पा. I. पृ. ९५: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । यस अनुसार ‘नलेरुपुचिमन्दको मूलमा’ भन्नेको अर्थ—‘नलेरु पुचिमन्द नामक रुखको आसपासमा’ भनेर भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । ‘नलेरु पुचिमन्द’ को अर्थ बु. ब्र. भा-१, पृ. ३८० को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

४. यहाँ ‘महा’ भनिएको गुण महानताको कारणले र संख्या महानताको कारणले ‘महा’ भनिएको हो । ती पाँचशय भिक्षुहरू गुणद्वारा पनि महान थिए । भनाइको मतलब ती भिक्षुहरूमा सबभन्दा तल्ला स्रोतापन्न थिए । यसैले ‘महा’ भनिएको हो । संख्यामा पनि पाँचशय भएकाले ‘महा’ भनिएको हो । यसरी दुवै कारणहरूद्वारा महान भएकाले ‘महाभिक्षुसङ्घका साथ’ भनिएको हो भनी सम. पा. I. पृ. ९६: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । यस सम्बन्धमा स्वयं बुद्धले भन्नुभएका कुरा अगाडि उल्लेख भएको छ ।

भिक्षुसङ्घका साथ बस्तिरहुनु भएको थियो । अनि वेरञ्ज ब्राह्मणले यस्तो सुने कि—“भो ! श्रमण गौतम शाक्यपुत्र, शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई वेरञ्जको नलेरुपुचिमन्द नामक रुखको आसपासमा बस्नु भएको छ । वहाँ भगवान् गौतमको यस्तो कल्याण कीर्तिशब्द गुञ्जायमान भएको छ—‘वहाँ भगवान् अरहत्, सम्यक् सम्बुद्ध...’ हुनुहुन्छ । वहाँले यो लोकलाई—...’ परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ । वहाँ जस्ता अरहत्को दर्शनगर्नु कल्याणकर हो’ ।”

अनि वेरञ्ज ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वेरञ्ज ब्राह्मणले भगवान्सँग यस्तो भने—

“भो गौतम ! मैले सुनेको छु कि—‘श्रमण गौतमले बुढा, जेठा-पाका, धेरै उमेर पुगेका, आखिरी बंशमा पुगेकालाई अभिवादन गरेर वा आसनबाट उठेर वा आसनद्वारा निम्तो गर्नुहुन्न ।’ त्यो कुरो म तपाइसँग त्यस्तै देख्दछु^१ । तपाइ गौतमले बुढा, जेठा-पाका, धेरै उमेर पुगेका, आखिरी बंशमा पुगेकालाई अभिवादन गरेर वा आसनबाट उठेर

१-१. यहाँका कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. ८६-९१: कूटदन्तमा हेर्नु ।

२. जब उनले आफूलाई पनि अभिवादन आदि गरेको देखेनन् तब उनले यो वाक्य प्रकट गरेका हुन् भनी सम. पा. I. पृ. ११८: वेरञ्जकण्डवणनाले उल्लेख गरेको छ ।

वा आसनद्वारा निम्तो गर्नुहुँदो रहेन छ । तपाइ गौतमलाई यो उचित छैन ।”

“ब्राह्मण ! देवसहित, मारसहित ब्रह्मलोकमा, श्रमणसहित ब्राह्मण प्रजामा, देवसहित मनुष्यलोकमा त्यस्ता पुरुष म देखिदैन कि जसलाई म अभिवादन गर्छु वा आसनबाट उठ्छु वा आसनद्वारा निम्त्याऊँ । ब्राह्मण ! जसलाई तथागतले अभिवादन गर्नेछ वा आसनबाट उठ्नेछ वा आसनद्वारा निम्तो गर्नेछ उसको शीर पनि फुट्नसक्छ ।
(रात पनि बिताउन पाउने छैन^१ ।)

१. माथि भगवान्‌ले आफूभन्दा ठूलो यो लोकमा कुनै पनि छैन भनी भन्नुभएको कारणलाई—मूढताको कारणद्वारा वा अहंकारको कारणद्वारा बुझ्न नसकी वा त्यस कुरामाथि बेवास्ता गरी ‘आफूलाई सम्मान गरेनन्’ भन्ने कुरालाई मात्र मनमा लिई अथवा वहाँको वचनलाई सहन नसकी ब्राह्मणले अगाडि ‘तपाइ गौतम निरस हुनुहुन्छ’ भनी भनेका हुन् । यस्तो भन्नाको कारण—अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जलिकर्म आदिलाई रसिला, स्वादिला तथा मेलमिलापको रस भनिन्छ भन्ने कुरा उनी ठान्दथे । यस्तो अभिवादन आदि गरेको श्रमण गौतममा न देखेको हुनाले ‘तपाइ गौतममा यस्ता स्वादिला वा रसिला स्वभाव छैनन्’ भन्ने विचारले उनले ‘तपाइ गौतम निरस हुनुहुन्छ’ भनी भनेका हुन् भनी सम. पा. I. पृ. ११९: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

वेरञ्ज ब्राह्मणको आक्षेप

(१) “तपाइ गौतम निरस हुनुहुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! त्यस्तो पर्यायः (=कारण) पनि छ जुन पर्याय-द्वारा सम्यक् रूपले भनेमा मलाई ‘निरस’ (अरसरूपो) श्रमण गौतम’ भनी भन्न सकिन्छ । ब्राह्मण ! जुन ती रूप-रसहरू, शब्द-रसहरू, गन्ध-रसहरू, रस-रसहरू तथा स्पर्श-रसहरू हुन्— ती सबैलाई जरो उखेलिएको रुख छैं, काटेको ताडवृक्ष छैं, फेरि असम्भाव्य हुने गरी, फेरि उत्पन्न नहुने गरी तथागतबाट क्षीण भइसकेका छन् । ब्राह्मण ! यही त्यो पर्याय हो जुन पर्यायद्वारा सम्यक् रूपले भनेमा मलाई ‘निरस श्रमण गौतम’ भनी भन्न सकिन्छ । तर जुन पर्यायलाई लिएर तिमी भन्दछौ त्यो भने होइन ।”

(२) “तपाइ गौतम निर्भोगी हुनुहुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! त्यस्तो कारण पनि छ जुन कारणद्वारा सम्यक् रूपले भनेमा मलाई ‘निर्भोगी’ श्रमण गौतम’ भनी भन्न सकिन्छ । ब्राह्मण !

-
१. त्यसपछि उनको चित्तलाई मृदु बनाउने विचार गरी भगवान्‌ले सोजै उनको वचन-प्रहारलाई विरोध नगरी अर्कै तरिकाले उनले भनेका कारणहरू आफूमा विदग्धमान छन् भन्ने कुरा दर्शाउनकोनिमित्त वहाँले ‘त्यस्तो पर्याय पनि छ...’ भन्ने आदि कुराहरू भन्नु भएको हो भनी सम. पा. I. पृ. ११९: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यहाँ 'पर्याय' को अर्थ कारण भनिएको हो । यो 'पर्याय' शब्द—देशना, पालो (वार) तथा कारण भन्ने अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै—

(१) “मधुपिण्डक परियायो त्वेव नं धारेही'ति” भन्ने पालि पाठमा (म. नि. I. पृ. १५२: मधुपिण्डकसुत्तं) अर्थात्— “मधुपिण्डक पर्याय भनी यसलाई धारण गर” भन्ने ठाउँमा पर्यायको अर्थ 'देशना' अर्थात् 'उपदेश' हो । यो उपदेशलाई मधुपिण्डक उपदेश भनी सम्झनुपर्छ भनी भनिएको हो । (यो सूत्र लेखकको बु. रा. भा-१, पृ. ४६९ मा उल्लेख भएको छ ।)

(२) “कस्स नु खो, आनन्द, अज्ज परियायो भिक्खुनियो ओवदितु” भन्ने ठाउँमा (म. नि. III. पृ. ३६१: नन्दकोवादसुत्तं) अर्थात् “आनन्द ! भिक्षुणीहरूलाई उपदेश गर्ने पर्याय आज कस्को हो ?” भन्ने ठाउँमा पर्यायको अर्थ 'पालो' हो । (यो सूत्र लेखकको बु. श्रावि. भा-१, पृ. ११० मा उल्लेख भएको छ ।)

(३) “साधु, भन्ते, भगवा अज्जं परियायं आचिक्खतु, यथायं भिक्खुसङ्घो अज्जाय सण्ठहेय्या'ति” भन्ने ठाउँमा (पा. रा. पा. पृ. ८६: ततियपाराजिकं) अर्थात्—“भन्ते ! भगवान्ले अर्कै पर्याय (=कारण) बताउनुहोस् ताकि भिक्षुसङ्घले धर्मलाई जान्नसकोस्” भन्ने ठाउँमा पर्यायको अर्थ 'कारण' हो । यहाँ पनि पर्यायको अर्थ 'कारण' हो भनी बुझ्नुपर्छ । सम. पा. I. पृ. १२०: वेरज्ज-कण्डवण्णना ।

२. जुन कुरालाई लिएर ब्राह्मणले भगवान्लाई 'निरस' भनी

भनेका हुन् त्यस अर्थमा नभई आफ्नै ढंगको अर्थमा भगवान्‌ले आफू निरस पनि हुँ भन्ने कुरा दर्शाउनकोनिमित्त सम्यक्‌रूपले भनेमा मलाई निरस श्रमण गौतम भनी भन्न सकिन्छ' भनी भन्नु- भएको हो ।

भनाइको मतलब—संसारका साधारण मानिसहरू जो यी रूप शब्दादि आस्वाद-रसको बसमा बसी, रसमा रञ्जित भई अथवा कामसुख आस्वादरूपी रूपादिरसहरूद्वारा बन्धित भई बस्छन् र त्यसलाई सामग्री रस (=मेलमिलाप-रस) भनी ठान्दछन्—ती सबै प्रकारका रसहरू तथागतमा छैनन्, क्षीण भइसके । त्यस्ता रसहरूको कारणहरूबाट जुन दुःख पीडा, ताप, जलन आदि हुने हुन्—ती सबै पनि तथागतमा नभएको हुनाले 'निरस' भनिएको हो । यसै अर्थले भगवान्‌ले आफूलाई 'निरस' भन्नुभएको हो भन्ने कुरा बुझ्नसक्नु पर्छ । सम. पा. I. पृ. १२०: वेरञ्जकण्ड-वण्णना ।

३. जस्तै ब्राह्मणले माथि सामग्रीरसलाई रस सम्झेर त्यस्तो रसिलो स्वभाव बुद्धमा नदेखेर वहाँमाथि 'निरस' भनी आरोप लगाए त्यस्तैगरी यहाँ पनि अभिवादनादि 'सामग्री-भोग' नहुने भनी मनमा राखी 'निर्भोगी' भनी आरोप लगाएका हुन् । भगवान्‌ले पनि माथि जस्तै रूपादि-भोगहरूद्वारा उत्पन्न हुने छन्दरागादि भोग आफूमा निर्मूल भइसकेको कुरालाई लिएर आफूलाई 'निर्भोगी' पनि भन्न सकिन्छ भनी बताउनु भएको हो । सम. पा. I. पृ. १२१: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

जुन ती रूप-भोग, शब्द-भोग, गन्ध-भोग, रस-भोग तथा स्पर्श-भोगहरू हुन्— ती सबै जरो उखेलिएको रुख जैं, काटेको ताडवृक्ष जैं, फेरि असम्भाव्य हुने गरी, फेरि उत्पन्न नहुने गरी तथागतबाट क्षीण भइसकेका छन् । ब्राह्मण ! यही त्यो कारण हो जुन कारणद्वारा सम्यक्-रूपले भनेमा मलाई 'निर्भोगी श्रमण गौतम' भनी भन्न सकिन्छ । तर जुन कारणलाई लिएर तिमी भन्दछौ त्यो भने होइन ।”

(३) “तपाइ गौतम अक्रियवादी’ हुनुहुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! त्यस्तो कारण पनि छ जुन कारणद्वारा सम्यक् रूपले भनेमा मलाई 'अक्रियवादी श्रमण गौतम' भनी भन्न सकिन्छ । ब्राह्मण ! म काय-दुश्चरित, वाक्-दुश्चरित तथा मनः-दुश्चरित नगर्नु भनी भन्दछु । अनेक प्रकारका पापक अकुशल धर्महरू नगर्नु भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! यही त्यो कारण हो जुन कारणद्वारा सम्यक् रूपले भनेमा मलाई 'अक्रियवादी श्रमण गौतम' भनी भन्न सकिन्छ । तर जुन कारणलाई लिएर तिमी भन्दछौ त्यो भने होइन ।”

---

१. यहाँ चार्हि अरू अरू ब्राह्मणहरूले यो लोकमा वयोवृद्धहरूलाई अभिवादानादि गर्ने कुरा देखेर तथा बुद्धले त्यस्तो नगरेको कारणलाई मनमा राखेर 'अक्रियवादी' (= नगर्ने) भनी भनेका हुन् । भगवान्‌ले पनि आफूले के नगर्ने हो ती कारणहरू देखाउनु भई यी कारणहरूद्वारा आफूलाई 'अक्रियवादी' भन्न सकिन्छ भनी दर्शाउनु भएको हो । सम. पा. I. पृ. १२१: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

(४) “तपाइगौतम उच्छेदवादी’ हुनुहुन्छ ।”

‘ब्राह्मण ! त्यस्तो कारण पनि छ जुन कारणद्वारा सम्यक् रूपले भनेमा मलाई ‘उच्छेदवादी श्रमण गौतम’ भनी भन्न सकिन्छ । ब्राह्मण ! म रागलाई, द्वेषलाई तथा मोहलाई उच्छेदन गर्नुपर्छ भनी भन्दछु । अनेक प्रकारका पापक अकुशल धर्महरूलाई उच्छेदन गर्नुपर्छ

१. फेरि पनि उही अभिवादनादि गर्ने कारणलाई सम्झेर ‘यदि जेठा-पाकाहरूलाई अभिवादनादि गर्ने चलन नरहेमा यो लोकको परम्परा नाश हुनेछ, उच्छेद हुनेछ’ भन्ने मनमा राखी उनले भगवानलाई ‘उच्छेदवादी’ भनी आरोप लगाएका हुन् ।

भगवान्ले पनि—आठवटा लोभसहगत चित्तमा उत्पन्न हुने पञ्चकामगुणिक रागको र दुइवटा चित्तमा उत्पन्न हुने द्वेष-चित्तको उच्छेदन अनागामी मार्गद्वारा हुन्छ र जुन मोहको कारणद्वारा अरू सबै प्रकारका अकुशलहरू उत्पन्न हुन्छन्—तिनीहरूको जरो भएको मोहको उच्छेदन अरहत् मार्गद्वारा हुन्छ भनी भन्नुहुन्छ । यसै कारणलाई लिएर बुद्धले आफूलाई ‘उच्छेदवादी’ पनि भन्न सकिन्छ भनी भन्नुभएको हो । भनाइको मतलब उपरोक्त सबै क्लेशहरूलाई उच्छेदन गर्नुपर्छ भनी भन्ने हुनाले ‘उच्छेदवादी’ भनिएको हो । सम. पा. I. पृ. १२२: वेरञ्जकण्डवण्णना । यहाँ निर्दिष्ट क्लेशहरू बाहेक अरू प्रकारका अकुशलहरू चाहि चार मार्गहरूद्वारा अनुरूप अनुसार उच्छेदन हुन्छन् ।

भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! यही त्यो कारण हो जुन कारणद्वारा सम्यक्-
रूपले भनेमा मलाई 'उच्छेदवादी श्रमण गौतम' भनी भन्न सकिन्छ ।
तर जुन कारणलाई लिएर तिम्रो भन्दछौ त्यो भने होइन ।”

(५) “तपाइ गौतम घृणा गर्ने ? हुनुहुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! त्यस्तो कारण पनि छ जुन कारणद्वारा सम्यक् रूपले
भनेमा मलाई 'घृणा गर्ने श्रमण गौतम' भनी भन्न सकिन्छ । ब्राह्मण !
म काय-दुश्चरितमाथि घृणा गर्छु, वाक्-दुश्चरितमाथि घृणा गर्छु, मनः-
दुश्चरितमाथि घृणा गर्छु । अनेक प्रकारका पापक अकुशल धर्महरूमा
लाग्नेमा घृणा गर्छु । ब्राह्मण ! यही त्यो कारण हो जुन कारणद्वारा
सम्यक् रूपले भनेमा मलाई 'घृणा गर्ने श्रमण गौतम' भनी भन्न
सकिन्छ । तर जुन कारणलाई लिएर तिम्रो भन्दछौ त्यो भने होइन ।”

Dhamma.Digital

१. “शायद श्रमण गौतमले बृढा-पाकाहरूलाई अभिवादनादि गर्नमा
घृणा गर्छन् होलान् त्यसैले उनले त्यस्तो नगरेका होलान्” भन्ने
लागेर उनले फेरि भगवान्लाई 'घृणा गर्ने' भनी भनेका हुन् ।

भगवान्ले पनि आफूले केलाई घृणा गर्ने हो भन्ने कारण-
हरू स्पष्ट पार्नु भई सोही कारणद्वारा आफूलाई 'घृणा गर्ने' पनि
भन्न सकिन्छ भनी अगाडि भन्नुभएको हो । सम पा. I. पृ. १२२ः
वेरञ्जकण्डवण्णना ।

(६) “तपाइ गौतम विनाशकारी? (=वेनयिको) हुनु-
हुन्छ।”

“ब्राह्मण ! त्यस्तो कारण पनि छ जुन कारणद्वारा सम्यक् रूपले
भनेमा मलाई ‘विनाशकारी श्रमण गौतम’ भनी भन्न सकिन्छ ।
ब्राह्मण ! म राग, द्वेष तथा मोहको विनाशनार्थ धर्मोपदेश गर्दछु ।
अनेक प्रकारका पापक अकुशल धर्महरूको विनाशनार्थ धर्मोपदेश गर्दछु ।
ब्राह्मण ! यही त्यो कारण हो जुन कारणद्वारा सम्यक् रूपले भनेमा

---

१. समन्तपासादिकाले ‘वेनयिक’ पालि शब्दको पदार्थ यसरी गरेको
छ । जस्तै—“विनयती’ति विनयो, विनासेतीति वुत्तं होति ।”
(सम. पा. I. पृ. १२३: वेरञ्जकण्डवण्णना) यसैको आधारमा
मैले यहाँ ‘वेनयिक’ को अनुवाद ‘विनाशकारी’ लेखेको हुँ । हुनत
‘वेनयिक’ को अर्थ निग्रह गर्ने र दमन गर्ने भन्ने पनि हुन्छ ।

अतः फेरि पनि ब्राह्मण उही सम्मान गर्ने कुरोलाई मनमा
राखी—भगवान्ले बुढा-पाकाहरूलाई अभिवादनदि गरेको नदेखेर
‘यिनले जेठा-पाकाहरूलाई सम्मान आदि गर्दैनन, यिनले यो
परम्परालाई हटाउँछन्, विनाश गर्छन्’ भन्ने लागेपछि उनले पुनः
बुद्धलाई ‘विनाशकारी’ भनी आरोप लगाएका हुन् ।

भगवान्ले पनि आफूलाई ‘विनाशकारी’ भन्न सकिन्छ
भन्ने कारण स्पष्ट पार्नुहुँदै अगाडिका कारणहरू बताउनु भएको हो ।
सम. पा. I. पृ. १२२-२३: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

मलाई 'विनाशकारी श्रमण गौतम' भनी भन्न सकिन्छ । तर जुन कारणलाई लिएर तिमी भन्दछौ त्यो भने होइन ।”

(७) “तपाइ गौतम तपस्वी’ हुनुहुन्छ ।”

१. अभिवादानादि सम्मान गर्दा जेठा-पाका वयोवृद्धहरूको मन प्रसन्न हुन्छ । त्यसो नगर्नाले उनीहरूको मन तप्त हुन्छ, कष्ट हुन्छ तथा पीडित हुन्छ । भगवान्‌ले यस्तो गर्नुहुन्छ । यस क्रियाद्वारा उनीहरूको मन तप्त हुन्छ, कष्ट हुन्छ तथा पीडित हुन्छ । श्रमण गौतमले उनीहरूको मनलाई तप्त पार्छ । त्यसैले उनी तापदिने हुन् भन्ने सोचेर ‘तपस्वी’ भनी भनेका हुन् ।

पालि तपस्सी शब्दको पदार्थ गर्दै समन्तपासादिकाले यस्तो लेखेको छ ।

“तपती ति तपो, रोसेति विहेसेती ति वुत्तं होति । तपो अस्स अत्थीति तपस्सी (=तपस्वी) ।”

भगवान्‌ले चाहि जुन अकुशल धर्महरूद्वारा लोक तप्त हुन्छ त्यस्ता तपनीय अकुशल धर्महरू आफूमा नभएका हुनाले आफूलाई ‘तपस्वी’ भन्नुभएको हो ।

बुद्धले जुन अर्थलाई ध्यानमा राखी तपस्वी भन्नुभएको हो त्यस ‘तप’ शब्दको पदार्थ गरी समन्तपासादिकाले यसरी उल्लेख गरेको छ ।—

“तपन्ती ति तपा, अकुसलानं धम्मानमेतं अधिवचनं । वुत्तं पि—‘इध तप्पति पेच्चतप्पति इति’ (धम्म. प. पा. गा. नं. १७: यमकवग्गो) तथाग्रं ते तपे अस्सि निरस्सि पहासि विद्धं-सेसीति—तपस्सी ।” सम. पा. I. पृ. १२३: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

“ब्राह्मण ! त्यस्तो कारण पनि छ जुन कारणद्वारा सम्यक् रूपले भनेमा मलाई ‘तपस्वी श्रमण गौतम’ भनी भन्न सकिन्छ । ब्राह्मण ! म पापक अकुशल धर्महरूलाई तप्तगर्नुपर्छ भनी भन्दछु । काय-दुश्चरित, वाक्-दुश्चरित तथा मनः-दुश्चरितलाई तप्तगर्नुपर्छ भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! जसको तपनीय पापक अकुशल धर्महरू प्रहीण भइसके—जरो उखेलिएको रुख कै, काटेको ताडवृक्ष कै असम्भाव्य भइसक्यो, पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो—त्यस्तालाई म तपस्वी भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! तथागतमा तपनीय पापक अकुशल धर्महरू छैनन्, प्रहीण भइसके, जर्रो उखेलिएको रुख कै, काटेको ताडवृक्ष कै असम्भाव्य भइसके, पुनः उत्पन्न नहुने भइसके । ब्राह्मण ! यही त्यो कारण हो जुन कारणद्वारा सम्यक् रूपले भनेमा मलाई ‘तपस्वी श्रमण गौतम’ भनी भन्न सकिन्छ । तर जुन कारणलाई लिएर तिमी भन्दछौ त्यो भने होइन ।”

(८) “तपाइ गौतम अपगर्भ’ हुनुहुन्छ ।”

१. फेरि पनि ब्राह्मणले उही जेठा-पाकाहरूलाई अभिवादन गर्ने कुरालाई नै सम्झेर यस्तो सोचे—‘अभिवादन आदि गर्नाले प्राणीहरू देवगर्भमा उत्पन्न हुन्छन् । तर यी श्रमण गौतममा ती गुणहरू नभएकाले उनी ‘अपगर्भी’ हुन् । अर्थात् देवगर्भबाट टाढा छन् । अथवा यिनी हीनगर्भमा उत्पन्न हुनेछन् ।

अनि भगवान्‌ले आफू देवगर्भहरूबाट मात्र दूर भएको होइन परन्तु सबै प्रकारका गर्भहरूबाट टाढा मात्र होइन मुक्त पनि भइसकेका कारणहरू बताउनुभई यसै अर्थले मलाई ‘अपगर्भी’ पनि भन्न सकिन्छ भनी अगाडि भन्नुभएको हो । सम. पा. I. पृ. १२३-२४: वेरञ्जकण्डवणना ।

“ब्राह्मण ! त्यस्तो कारण पनि छ जुन कारणद्वारा सम्यक् रूपले भतेमा मलाई ‘अपगर्भ श्रमण गौतम’ भनी भन्न सकिन्छ । ब्राह्मण ! भविष्यमा जसको गर्भशय्या र पुनर्भवाभिनिवृत्त (= पुनर्भववाभिनिवृत्ति) प्रहीण भइसके जरो उखेलिएको रुख कैं, काटेको ताडवृक्ष कैं असम्भाव्य भइसके, पुनः उत्पन्न नहुने भइसके—त्यस्तालाई म अपगर्भ भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! तथागतको भविष्यमा गर्भशय्या र पुनर्भवाभिनिवृत्त^१ प्रहीण भइसके, जरो उखेलिएको रुख कैं, काटेको ताडवृक्ष कैं असम्भाव्य भइसके, पुनः उत्पन्न नहुने भइसके । ब्राह्मण ! यही त्यो कारण हो जुन कारणद्वारा सम्यक् रूपले भतेमा मलाई ‘अपगर्भ श्रमण गौतम’ भनी भन्न सकिन्छ । तर जुन कारणलाई लिएर तिमी भन्दछौ त्यो भने होइन^२ ।” •

१. यहाँ ‘पुनर्भव’ भन्ने शब्दलाई दुई पर्यायवाची शब्दहरू प्रयोग गरेको पाइन्छ । एक ‘गर्भशय्या’ अर्को ‘पुनर्भवाभिनिवृत्त’ ।

‘गर्भशय्या’ भन्नाले जलाबुज योनिलाई लक्ष गरिएको हो ।

‘पुनर्भवाभिनिवृत्त’ भन्नाले अरू बाँकी तीनयोनिरूलाई लक्ष गरिएको हो भनी सम. पा. I. पृ. १२४: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. माथि पृ. २६५ को (१) देखि (८) सम्मका कुराहरू मात्रलाई समावेश गरी अं. नि-८, पृ. २८७ मा ‘वेरञ्जसुत्त’ भनी उल्लेख भएको पनि छ ।

चल्लाहरूको उपमा

“ब्राह्मण ! भनों कि यहाँ, आठ, दश, अथवा बाह्रओटा कुखुराका फुलहरू छन् ? । तिनीहरूलाई कुखुराले आफनो पखेटाद्वारा राम्रोसँग छोपिसकेको, राम्रोसँग न्यानो पारिसकेको-तथा राम्रोसँग परिपक्व पारिसकेको हुन्छ । अनि जो ती कुखुराका चल्लाहरूमध्ये सबभन्दा पहिले खुट्टाको नङ्गाले अथवा चुच्चोले अण्डकोष फोरी कुशलपूर्वक बाहिर निस्कन्छ त्यस्तोलाई के भन्नुपर्छ !—‘जेठो वा काञ्छो’ ?”

“भो गौतम ! जेठो भन्नुपर्छ । ऊ नै तिनीहरूमध्येमा जेठो हुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! यस्तैगरी अविदया (= अज्ञान) रूपी अण्डकोषमा बसेका तथा अविदयाद्वारा छोपिएका प्रजाहरूमध्ये अविदया-रूपी अण्डकोषलाई फोरेर एकलै मैले सर्वप्रथम अनुत्तर सम्यक्

-
१. यी ब्राह्मणले आएदेखि नै ‘निरस’ भन्ने आदि आठ आठ वचन-हरूद्वारा आक्रोश वा आक्षेप गरेता पनि बुद्ध भगवान् ब्राह्मणमाथि रिसाउनु भएको थिएन । बरु धर्मेश्वर, धर्मराजा, धर्मस्वामी तथागतले उनिमाथि महत् अनुकम्पापूर्वक शीतल-चक्षुद्वारा नै हेरी—जुन धर्मधातुमा पुगेर देशना लीलामा पुग्नसक्ने हो सोही धर्मधातुमा राम्ररी प्रतिष्ठित भइसक्नु भएको हुँदा—बादल नभएको निर्मल आकाशमा पूर्णचन्द्रले ऊँ, शरद समयमा सूर्यले ऊँ—ब्राह्मणको हृदयान्धकारलाई हटाउनु हुँदै, सोही गाली वा आक्षेपलाई त्यस

सम्बोधिलाई? अभि सम्बोध गरे । ब्राह्मण ! त्यसैले यो लोकमा म जेठो पनि छु श्रेष्ठ पनि छु ।

त्यस कारणद्वारा अर्कै अर्थ दर्शाउनु भई, फेरि आफ्नो कर्णको प्रभाव र अष्टलोक धर्मद्वारा अकम्पित हुने गति गुणहरूद्वारा पाएको अविचलित हुने स्वभाव भएका बुद्ध भगवान्‌ले “यी ब्राह्मण केवल आफ्नो पाकेको केश र खुम्चेको छाला आदिको कारणले मात्र आफूलाई बूढो ठान्दछन्, परन्तु यिनले आफूलाई वृद्धत्वले लखेटिरहेको, जरत्वले समातिरहेको, व्याधित्वद्वारा पीडित भएको, मरणले अभिहरण गरिरहेको तथा आज मरेर भोलि फेरि दुधेवालकको अवस्थामा पुग्ने कुरालाई भने जान्दैनन् र देख्दैनन् । ठूलो उत्साहका साथ यिनी मकहाँ आए । यिनको आगमन सार्थक होस्” भन्ने कुरा सोच्नु भई यो लोकमा आफू समान अरू कुनै पुरुषहरू छैनन् भन्ने कारण स्पष्ट पारिदिनकोनिमित्त वहाँले अगाडिका उपदेशहरू देशना गर्न थाल्नु भएको हो भनी सम. पा. I. पृ. १२४: वेरञ्ज-कण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१. ‘बोधि’ भनी (१) रुखलाई, (२) मार्गलाई, (३) सर्वज्ञज्ञानलाई तथा (४) निर्वाणलाई भन्दछन् ।

(१) “बोधिरुखमूले पठमाभिसम्बुद्धो” (महा. व. पा. पृ. ३: बोधिकथा) अर्थात्—“बुद्ध भइसक्नु भएपछि पहिलोपल्ट बोधिवृक्षमनि” भनी उल्लेख भएका ठाउँहरूमा (हेर लेखकको बु. श्रा. भा-१, पृ. ७१) र “अन्तरा च गयं अन्तरा च बोधिं”

(महा. व. पा. पृ. ११: पञ्चवग्गियकथा; म. नि. I. पृ. २२०: पासरासिसुत्तं) अर्थात्—“गया र बोधिको बीचमा” (हेर लेखकको बु. श्रा. भा-१, पृ. १५४) भनी उल्लेख भएका ठाउँहरूमा बोधिको अर्थ ‘रुख’ हो । अर्थात् पीपलको रुख हो ।

(२) “बोधि वुच्चति चतूसु मग्गेषु ज्ञाणं” (चु. नि. पृ. २४६: खग्गविसानसुत्तनिद्देस) अर्थात्—“बोधि भनेको चार मार्गहरूको ज्ञान हो” भनी उल्लेख भएका ठाउँहरूमा बोधिको अर्थ ‘मार्ग’ हो ।

(३) “पप्पोति बोधि वरभूरिमेघसो” (दी. नि. III. पृ. १२२: लक्खणसुत्तं) अर्थात्—“विशिष्ट प्रज्ञा हुनेले बोधि प्राप्त गर्छ” भनी उल्लेख भएका ठाउँहरूमा बोधिको अर्थ ‘सर्वज्ञान’ हो ।

(४) “पत्वान बोधि अमतं असङ्गतं” अर्थात्—“अमृत असंस्कृत बोधिलाई प्राप्त गरी” भनी उल्लेख भएको ठाउँमा बोधिको अर्थ ‘निर्वाण’ हो ।

यहाँ चाहिँ अरहत् मार्गज्ञानलाई ‘बोधि’ भनिएको हो भनी सम. पा. I. पृ. १२६-२७: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । सर्वज्ञानलाई अभिलक्षित गरेको हो भनी केहीले भनेका छन् ।

यो अनुत्तर सम्यक् सम्बोधिज्ञान अरूहरूलाई प्राप्त हुन्छ कि हुँदैन त ? भनी सम. पा. पृ. १२७: वेरञ्जकण्डवण्णनाले प्रश्न

उठाएको छ र उत्तरमा 'हुन्न' भन्ने पनि उहीं उल्लेख भएको छ । किनभने ?— सबैका सबै गुणदायी नभएकाले उनीहरूमध्ये कसैले अरहत् मार्ग र अरहत् फल मात्र, कसैले त्रिविदद्या, कसैले छ अभिज्ञाहरू, कसैले चार प्रतिसम्भिदाहरू र कसैले श्रावकपारमीज्ञान पाउँछन् । प्रत्येकबुद्धले पनि प्रत्येकबुद्धज्ञान मात्र पाउँछन् । बुद्धले भने सबैका सबै गुणहरू पाउँछन् । सबै यशहरूले सम्पन्न अभिवेक प्राप्त राजा छैन । त्यसैले अरूहरूले 'अनुत्तर सम्यक्सम्बोधिज्ञान' पाउँदैनन् भनी भनिएको हो ।

यसरी आफू लोकमा सबैभन्दा जेष्ठ र श्रेष्ठ हुनुभएको कुरा बताउनु भएपछि सो कसरी वा कुन प्रकारले भएँ त भन्ने कुरा दर्शाउनकोनिमित्त भगवान्‌ले अगाडिका कुराहरू भन्नुभएको हो । जब आफू जेष्ठ-श्रेष्ठ भएको कुरा सुनाउनु भयो तब कहिले वा कुनप्रकारले जेष्ठ-श्रेष्ठ हुनुभएको रहेछ भन्ने कुरा ब्राह्मणको मनमा लागेपछि सोही कुरालाई बुझ्नुभई भगवान्‌ले अगाडिका कुराहरू भन्नुभएको हो भनी सम. पा. I. पृ. १२८: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

'मेरो वीर्य बलियो थियो...' भनी के भन्नुभएको होला ? यस वचनद्वारा भगवान्‌ले—'त्यो अनुत्तर जेष्ठ-श्रेष्ठपन मैले त्यसै वीर्य नगरी पाएको होइन वा विस्मृति आदिद्वारा पाएको होइन बल्कि वीर्यवान् तथा स्मृतिवान् आदि गुणहरूद्वारा पाएको हुँ' भनी भन्नुभएको हो । सम. पा. I. पृ. १२८-२९ वेरञ्जकण्डवण्णना ।

रूपावचरध्यान — “ब्राह्मण ! मेरो वीर्य^१ बलियो थियो, फटेर
जात्रथ्यो...^२ चित्त पनि समाहित भई एकाग्र नै थियो । ब्राह्मण !
अनि सो म...^३ चतुर्थध्यान प्राप्ति गरी बसेँ ।

पूर्वानुस्मरण-ज्ञान—“यसरी समाहित चित्त भएपछि...सो
मैले...पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गरेँ । ब्राह्मण !...यो पहिलो
विद-या मलाई लाभ भयो,...^४ आलोक उत्पन्न भयो । ब्राह्मण !
अण्डकोषबाट कुखुराको चल्ला निस्केको जस्तै यो मेरो प्रथमाभिनिर्भेद
(= पठमाभिनिर्भेद = प्रथमोत्पत्ति) थियो ।

च्युतिउत्पत्ति-ज्ञान—“यसरी समाहित चित्त भएपछि...
रातको दोश्रो याममा मलाई यो दोश्रो विद-या लाभ भयो;...^५
आलोक उत्पन्न भयो । ब्राह्मण ! अण्डकोषबाट कुखुराको चल्ला निस्केको
जस्तै यो मेरो द्वितीय अभिनिर्भेद थियो ।

Dhamma.Digital

-
१. बोधिवृक्षमनि बसिरहनुभएको वेलाको कुराहरूलाई यहाँ भन्नु-
भएको हो ।
  - २-२. हेर बु. ब्रा. भा-२, पृ. १७० जाणुस्सोणिमा ।
  ३. यहाँ खाली भएका सबै ठाउँका कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. ३७०
जाणुस्सोणिमा हेर्नु ।
  ४. यहाँका कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. ३७३ जाणुस्सोणिमा उल्लेख
भएका छन् ।

आस्रवक्ष्य-ज्ञान—“यसरो समाहित चित्त भएपछि... रातको तेश्रो याममा मलाई यो तेश्रो विद-या लाभ भयो,...^१ आलोक उत्पन्न भयो । ब्राह्मण ! अण्डकोषबाट कुखुराको चत्ला निस्केको जस्तै यो मेरो तृतीय अभिनिर्भेद थियो^२ ।”

वेरञ्ज ब्राह्मणको अनुमोदन

यस्तो भन्नुहुँदा वेरञ्ज ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“तपाइ गौतम जेष्ठ नै हुनुहुन्छ, तपाइ गौतम श्रेष्ठ नै हुनुहुन्छ । भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो !! भो गौतम ! जस्तै— (कसैले) घोप्टेकोलाई उघारिदिन्छ... त्यस्तैगरी तपाइ गौतमले मलाई अनेकप्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अतः म आजदेखि तपाइ गौतमको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् । तपाइ गौतमले भिक्षुसङ्घका साथ वेरञ्जामा वर्षावास गर्ने मेरो निम्तो पनि स्वीकार गर्नुहोस् ।”

१. यहाँका कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. ३७५ जाणुस्सोणिमा उल्लेख भएका छन् ।

२. ‘ब्राह्मण ! यो मेरो तेश्रो अभिनिर्भेद अर्थात् तेश्रो आर्यजन्म थियो ।’

भनाइको मतलब—आस्रवक्षय ज्ञानरूपी चुच्चोले चतुसत्यलाई ढाकेर राख्ने अविदचारूपी अण्डकोषलाई फोरेर बाहिर निस्कनु थियो भनिएको हो । सम. पा. I. पृ. १५८: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

यी वाक्यहरूद्वारा के देखाइएका हुन् भने ? — हे ब्राह्मण ! कुखुराका चल्लाहरू त अण्डकोष फोरेर एकैपल्ट मात्र जन्मिन्छन् । म चाहिं तीन तीन पटक जन्मे । पूर्वजन्म-ज्ञानलाई ढाकिराख्ने अविदचारूपी अण्डकोषलाई फोरी पहिलो पटक पूर्वनिवास-ज्ञानद्वारा जन्मे । सत्वहरूको च्युति र उत्पत्तिज्ञानलाई ढाकिराख्ने अविदचारूपी अण्डकोषलाई फोरी दोश्रो पटक दिव्यचक्षु-ज्ञानद्वारा जन्मे । चतुसत्यलाई ढाकिराख्ने अविदचारूपी अण्डकोषलाई फोरी तेश्रो पटक आस्रवक्षय-ज्ञानद्वारा जन्मे । यसरी म तीन तीन पटक जन्मे । त्यो मेरो जन्म परिशुद्ध र श्रेष्ठ छ' भनी देखाइएको हो भनी सम. पा. I. पृ. १८५-१५: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

पूर्वनिवास-ज्ञानद्वारा अतीतांशज्ञान, दिव्यचक्षु-ज्ञानद्वारा प्रत्युपन्न र अनागतांशज्ञान तथा आस्रवक्षय-ज्ञानद्वारा सबैप्रकारका लौकिक लोकोत्तर गुणहरूले युक्त भएका कुराहरू दर्शाइएको हो । यसरी तीन विदद्याद्वारा सर्वज्ञगुणलाई प्रकाशपारी आर्यजातिद्वारा आफू जेष्ठ र श्रेष्ठ भएको कारण ब्राह्मणलाई बताइएको हो भनी उक्त पृष्ठमै समुल्लेख भएको छ ।

भगवान्‌ले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो^१ । भगवान्‌ले स्वीकार गर्नुभएको कुरा बुझी आसनबाट उठी भगवान्‌लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी वेरञ्ज ब्राह्मण फर्केर गए ।

वेरञ्जामा दुर्भिक्ष

त्यस समय वेरञ्जामा दुर्भिक्ष (= अकाल) परेको थियो । जीवनको समस्या थियो । मृत शरीरका हाडहरू जताततै देखिन्थे । अथवा धानको बोटमा स्वेतक रोग लागेको थियो । मानिसहरू शलाक-द्वारा (रासनकाडद्वारा) जीविका गर्दथे । भिक्षाटनद्वारा जीविका गर्नु सजिलो थिएन^२ । त्यसवखत उत्तरापथका अश्व-व्यापारीहरू पाँचशय घोडाहरूका साथ वेरञ्जामा वर्षादको समयभरी बास बसेका थिए ।

Dhamma.Digital

-
१. यो वर्षावास भगवान्‌को बाह्रौं (१२) वर्षावास थियो । हेर बु. रा. पृ. १५२ को पादटिप्पणीमा ।
  २. त्यसवखत सात आठ गाउँहरूमा भिक्षाटन गर्दा पनि एकदिनको लागि पनि भिक्षा पुग्दैनथ्यो । त्यसैले 'भिक्षाटनद्वारा जीविका गर्नु सजिलो थिएन' भनी भनिएको हो भनी सम. पा. I. पृ. १६५: वेरञ्जकण्डवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

उनीहरूले अश्रमण्डलिकमा^१ भिक्षुहरूकोनिमित्त एक एक पसर जौ (=पुलकं) दिने नियम गरेका थिए^२ । पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी^३, पात्र-चीवर ग्रहण गरी भिक्षुहरू भिक्षाटनार्थ गई (त्यहाँबाट) एक एक पसर जौ वा चामल आराममा त्याई बखलमा कुटेर^४ भोजन गर्दथे । आयुष्मान् आनन्दले चाहिँ एक पसर जौ वा चामल शिलौटोमा पिधेर भगवानलाई छटाउनुहुन्थ्यो र भगवानले पनि त्यो खानुहुन्थ्यो ।

१. उत्तरापथवासी अश्र-व्यापारीहरू घोडाको व्यापारगर्दै देशान्तर लागेर आइरहेका वेलामा, पानीको कारणले गर्दा र बाटोमा जान नसक्नाको कारणले गर्दा भगवान् वेरञ्जामा छँदा उनीहरू पनि वर्षाको चार महीना वेरञ्जामै बसेका थिए । उनीहरू नगर बाहिर पानीको भल नआउने एक उच्च ठाउँमा आफूहरूकोनिमित्त पनि घोडाहरूकोनिमित्त पनि वासस्थानहरू बनाई बार लगाई बसेका थिए । सो ठाउँलाई नै 'अश्रमण्डलिक' भनिएको हो । सम. पा. I. पृ. १६५-६६: वेरञ्जकण्डवण्णना ।
२. किन उनीहरूले भिक्षुहरूलाई एक एक पसर जौ वा चामल दिने नियम गरेको नि ?

उनीहरू दक्षिणापथका मानिहरू जस्ता अश्रद्वालु तथा अप्रसन्ना थिएनन् । उनीहरू बुद्ध धर्ममा आस्थाराख्ने श्रद्धासम्पन्न थिए । कुनै कामले नगरमा जाँदा उनीहरूले दुइ तीन दिनसम्म लगातार केही सुशिक्षित तथा सुसंयमी भिक्षुहरूले भिक्षा नपाएको देखेका थिए । यो देखेर उनीहरूको मनमा यस्तो लागेको थियो

“आर्यहरू यो नगरको आश्रय लिई वर्षावास बस्दै हुनुहुन्छ । किन्तु वहाँहरूले भिक्षा पाउनु हुन्न । वहाँहरू भोकै हुनुहुन्छ । यसबाट वहाँहरूलाई कष्ट भइरहेको छ । हामीहरू यहाँ आगन्तुक जस्तै छौं । वहाँहरूकोनिमित्त दिनदिनै यागु र भोजन तयार गरेर दिन सक्दैनौं । हामीहरूका घोडाहरूले बिहान र बेलुकी गरी दिनको दुइपटक भात पाउँछन् । अतः किन हामीहरूले ती घोडाहरूका बिहानको खानाबाट एक एक पसर जौ नदेऔं ? यसो गर्नले भिक्षुहरूलाई पनि कष्ट हुने छैन, घोडाहरूको पनि यापन नै हुनेछ ।”

यति सोचेर भिक्षुहरूकहाँ गई उनीहरूले यस्तो विन्ति गरे—“भन्ते ! एक एक पसर जौ लिई जसो तसो गरेर भए पनि तपाइहरूले जीवन निर्वाह गर्नुहोस् ।” अनि त्यहाँदेखि उनीहरूले दिनदिनै एक एक पसर जौ दिने गरेका थिए । त्यसैले मूल पालिमा ‘जौ दिने नियम गरेका थिए’ भनी उल्लेख गरिएको हो भनी सम. पा. I. पृ. १६६-६७: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३. यहाँ ‘चीवर पहिरी’ भनी उल्लेख भएअनुसार ती भिक्षुहरूले चीवर न पहिरिएका होइनन् । किन्तु बाहिर भिक्षाटनको लागि जाँदा अर्कै ढंगले पहिरिएर जाने भएको हुनाले ‘चीवर पहिरी’ भनी उल्लेख भएको हो । (विहार निवासन परिवत्तनवसेनेदं वेदितब्बं) सम. पा. I. पृ. १६७: वेरञ्जकण्डवण्णना ।
४. ‘वक्खलमा कुटेर’ को अर्थ प्रकाश गर्दै सम. पा. I. पृ. १६७ ले यसरी उल्लेख गरेको छ ।—

त्यसवखत त्यहाँ बसिरहेका कुनै पनि भिक्षुहरूलाई भोजन पकाइदिने सेवक अथवा कम्पियकारकहरू थिएनन् । आफैले खाना पकाउनु पनि श्रमण-जीवनलाई सुहाउन्न भन्ने ठानी वक्खलमा कुटेका हुन् । यसरी आफैले पकाएर खाएको दोषबाट पनि बच्न सक्ने र हल्का जीवनवृत्ति पनि हुनेछ भन्ने ठानी उनीहरूले त्यसो गरेका हुन् । अनि आठ आठ जना वा दश दश जनाको जमातमिली वक्खलमा जौ वा चामल कुटेर आ-आफ्नो भाग पानीमा मिलाएर खान्थे । यसरी जीविका गरेर श्रमणधर्म पालन गर्दथे ।

ती अश्व-ब्यापारीहरूले भगवान्कोनिमित्त एक पसर चामल र त्यसलाई चाहिने घिउ र मह पनि दिन्थे ।

आयुष्मान् आनन्दले त्यसलाई सिलौटोमा पिंधिसकेपछि त्यसमा घिउ र मह मिलाई भगवान्लाई दिनुहुन्थ्यो । त्यसवखत देवताहरूले त्यस खानामा दिव्यओजरस पनि राखिदिन्थे भनी सम. पा. I. पृ. १६७ ले उल्लेख गरेको छ । जे होस् त्यो तयारपारि-दिएको आहार भोजन गरी भगवान् फलसमापत्ति ध्यानमा बसी समय बिताउनु हुन्थ्यो । भिक्षाटन् जानुहुन्नथ्यो ।

यहाँ एक प्रश्न यो पनि उठ्नसक्छ कि के त त्यसवखत आयुष्मान् आनन्द भगवान्को उपस्थाक हुनुहुन्थ्यो र ? होइन, वहाँ उपस्थाक हुनुहुन्नथ्यो । वहाँले त्यसवेलासम्म उपस्थाकको स्थान पाउनु भएको थिएन । भगवान्ले बुद्धत्व प्राप्त गरिसक्नु भएको २० वर्षसम्म वहाँलाई नित्यरूपले उपस्थान गर्ने कुनै पनि उपस्थाक

रहेको थिएन । कहिले **नागसमाल** स्थविरले सेवा गरेर कहिले **नागित** स्थविरले; कहिले **सागत** स्थविरले सेवा गरेर कहिले **उपवाण** स्थविरले तथा **सुनकखत्त लिच्छविपुत्रले** पनि सेवा गरेका थिए । आफ्नो रुचि अनुसार उपस्थान गरी जहिले चाहन्थे उहिले उनीहरू भगवान्लाई छाडेर जान्थे । उनीहरूले उपस्थान गर्दा आनन्द स्थविर चुपलागेर बस्नुहुन्थ्यो र जब जब उनीहरूले छाडेर जान्थे तब तब आनन्द स्थविरले भगवान्को चाहिने काम गरिदिनुहुन्थ्यो । वहाँको सेवा शुश्रूषालाई भगवान्ले पनि स्वीकार गर्नुहुन्थ्यो र यहाँ पनि स्वीकार गर्नुभएको थियो । त्यसैले माथि मूलमा 'आयुष्मान् आनन्दले चाहिँ एक पसर जौ वा चामल शिलौटोमा पिघेर भगवान्लाई चढाउनु हुन्थ्यो र भगवान्ले पनि त्यो खानुहुन्थ्यो' भनी उल्लेख गरेको हो भनी सम. पा. I. पृ. १६७-६८: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

होइन त, दुर्भिक्ष समयमा मानिसहरूले कन् उत्साहपूर्वक पुण्यकर्म गर्छन् ? आफूले नखाएर पनि भिक्षुहरूलाई दानदिनु पर्छ भनी ठान्दछन् ? त्यसवखत भिक्षुहरूलाई किन एक डाढु भिक्षा मात्र पनि उनीहरूले दिएनन् त ? यी वेरञ्ज ब्राह्मणले ठूलो उत्साहका साथ भगवान्लाई वर्षावास गराउनकोनिमित्त प्रार्थना पनि गरे । अनि किन उनले भगवान्लाई वर्षावास गराएको कुरा-सम्म पनि सम्झन सकेनन् त ? यस सम्बन्धमा भनिन्छ कि— मारावट्टनद्वारा न सम्झेका हुन् । अर्थात्—मारद्वारा चित्त परिवर्तन गरिएको हुँदा मोहित भई सम्झन नसकेका हुन् ।

यस विषयको बारेमा समन्तपासादिकाले अगाडि यस्तो उल्लेख गरेको छ ।—

भगवान्लाई वर्षावास बस्न निम्त्याएर फर्केर जानेवेलामै वेरञ्ज शहर जम्मै तथा एक योजनसम्मको घेरामा अर्थात् जहाँसम्म भिक्षाटन् गरी फर्केर आई भिक्षुहरू भोजन गर्न सकिने हो त्यहाँ-सम्मको जम्मै इलाकाका मानिसहरूको चित्तलाई मारले आवर्तन गरेको थियो अर्थात् मोहित गरी चित्त फर्काएको थियो । यसैको कारणद्वारा कसैले पनि सम्मान मात्र पनि गर्न नसकेका हुन् ।

त्यसोभए के त, मारद्वारा यस्तो गरिनेछ भन्ने कुरा नजानेर भगवान्ले त्यहाँ वर्षावास गर्नुभएको हो त ? नजानेर चाहिँ होइन । त्यसोभए भगवान् किन चम्पा, श्रावस्ती र राजगृह आदि स्थानहरूमध्ये कुनै एक ठाउँमा जानु नभएको नि ? चम्पा आदि स्थानमा जाने कुरा त छाडिदेऔँ यदि त्यस वर्ष वहाँ उत्तरकुरु वा दिव्यलोकमा गएर वर्षावास गर्नुभएको भएपनि त्यहाँ पनि मारले आवर्तन गर्ने नै थियो । त्यो वर्षमा मार निककै क्रोधित थियो । वेरञ्जामा वर्षावास गर्नुमा वहाँले यही विशेषता देख्नु-भएको थियो कि त्यहाँ अश्व-ब्यापारीहरूले दानदिने छन् । त्यसैले वेरञ्जामा नै वर्षावास गर्नुभएको हो भनी सम. पा. I. पृ. १६८-६९ ले भनेको हो ।

जस्तै वेरञ्जावासीका चित्तलाई फर्कायो त्यस्तैगरी अश्व-ब्यापारीहरूको चित्तलाई किन फर्काउन नसकेको होला त ?

नसकेको चाहिँ होइन । मारले आवर्तन गरिसकेपछि मात्र उनीहरू त्यहाँ आइपुगेका थिए । यदि त्यसो हो भने फेरि आएर किन आवर्तन नगरेको होला त ? हिम्मत गर्न नसकेकोले । तथागतकोनिमित्त ल्याएको भिक्षालाई दान दिन्छु भनी वचन प्रकट गरिसकेको दानलाई तथा शरीरद्वारा ल्याइसकेको दानवस्तुहरूलाई भने मारले बिघ्नबाधा पुऱ्याउन सक्दैनथ्यो ।

चार कारणहरूलाई मारले बिघ्नबाधा पुऱ्याउन सक्दैन । कुन चार ?

(१) तथागतकोनिमित्त ल्याइसकेको दानलाई, वचन प्रकट गरिसकेको दानलाई तथा शरीरद्वारा अर्पित गरिसकेको चतुप्रत्ययहरूलाई कसैले बिघ्नबाधा पुऱ्याउन सक्दैन; (२) बुद्धको ज्यानलाई कसैले बिघ्नबाधा पुऱ्याउन सक्दैन; (३) असीति-अनुब्यञ्जनहरू र ब्यामप्रभालाई पनि कसैले बिघ्नबाधा पुऱ्याउन सक्दैन तथा (४) बुद्धको सर्वज्ञता ज्ञानलाई पनि कसैले बिघ्नबाधा पुऱ्याउन सक्दैन । यिनै चार कारणहरूलाई कसैले बिघ्नबाधा पुऱ्याउन सक्दैन भन्ने कुरा बुझ्नसक्नु पर्छ भनी सम. पा. I. पृ. १६९: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

विनयटीका—विमतिविनोदनीले (पृ. ७६) भने भगवान्ले वेरञ्जामा भिक्षा नपाउनु भएको वहाँकै पूर्वकर्मको कारणले हो भनी उल्लेख गरेको छ ।

यतिमात्र होइन, वहाँको जीवनमा आफ्नै कर्मको फलद्वारा भोग्नुपरेका अरू अरू कारणहरू पनि स्वयंबुद्धले बताउनु भएका कुराहरू अप.दा.पा. I. पृ. ३७५-७८: पुब्वकम्मपिलोतिकबुद्धअपदानं र अप. दा. अ. क. I. पृ. ९५-१०५ मा स्पष्टरूपले उल्लेख भएका छन् । त्यस अनुसार—

(१) “उरुवेल वनमा ६ वर्षसम्म कठोर तपस्या गर्नु परेको—आफू अघि काश्यप बुद्धको पालामा जोतिपाल भन्ने ब्राह्मण छँदा काश्यप बुद्धलाई ‘यस्ता मुण्डक श्रमणको हेराइले के हुन सक्लार !’ (म. नि. II. पृ. २७२: घटिकारसुत्तं) भन्ने आदि बोली प्रकट गरेको कर्मको प्रभावद्वारा हो । (अप. दा. पा. I. पृ. ३७८, अ. क. पृ. ९५.)

(२) “चिञ्चामानविकाद्वारा गभिणी रूपदेखाएर छूटो आरोप लगाएको कुरो सुन्न परेको—अघि आफू मुनालि भन्ने एक धूर्त भइरहेको वेलामा सुरभि भन्ने एक प्रत्येकबुद्धलाई ‘दुश्शीली पापधर्मी’ भन्ने वचनद्वारा गाली गरेको कर्मको प्रभावद्वारा हो । (अप. दा. पा. I. पृ. ३७५, अ. क. पृ. ९५.)

(३) “सुन्दरी परिव्राजिकाद्वारा चिञ्चामानविकाले जस्तै अपवाद गराएको कुरा सुन्नपरेको पनि—सुरभि भन्ने प्रत्येकबुद्धलाई गालीगरेको कर्मको प्रभावद्वारा हो । (अप. दा. पा. I. पृ. ३७६, अ. क. पृ. ९९.)

(४) “पछि सुन्दरी परिव्राजिकालाई मारेको अभियोगमा अनपाद चुन्नरको पनि—सोही प्रत्येकबुद्धलाई गालीगरेको कर्मको प्रभावद्वारा हो । (अप. दा. पा. I. पृ. ३७६, अ. क. पृ. ९९.)

(५) “देवदत्तद्वारा आफूलाई ढुँगांले हनाउनु परेको—अधि आफू दाजु छँदा भाइलाई आफ्नो बल प्रयोगद्वारा हनन गरेको कर्मको प्रभावद्वारा र सेरिवाणिजको समयमा घटेको घटनाद्वारा हो । (अप. दा. पा. I. पृ. ३७६, अ. क. पृ. १०१; जा. अ. क. I. पृ. १०५; सेरिवाणिज जातकं, नं. ३.)

(६) “देवदत्तद्वारा हानेको ढुँगाको एक टुक्राद्वारा खुट्टामा घाउ सहन परेको—आफू अधि यौवनको कारणले भिक्षाटन् गइरहेका एक प्रत्येकबुद्धलाई ढुँगांले हानेको कर्मको प्रभावद्वारा हो । (अप. दा. पा. I. पृ. १०१, अ. क. पृ. १०१.)

(७) “आफूलाई हत्या गर्नकोनिमित्त नालागिरी हात्ती आएको—आफू अधि माहुते छँदा भिक्षाटन् गइरहेका एक प्रत्येकबुद्धलाई हात्तीद्वारा तर्साउन लगाएको कर्मको प्रभावद्वारा हो । (अप. दा. पा. I. पृ. ३७७, अ. क. पृ. १०१.)

(८) “देवदत्तद्वारा हानिएको ढुँगाको एक टुक्रा लाग्नाले भएको घासलाई जीवकद्वारा चिराउनपरेको—आफू अधि एक दरुण राजा भएको वेलामा त्यसै हिडिरहेको एक पुरुषलाई शस्त्रद्वारा शरीर चिरेको वा काटेको कर्मको प्रभावद्वारा हो । (अप. दा. पा. I. पृ. ३७७, अ. क. पृ. १०२.)

(९) “टाउको दुखने रोग भोग्नुपरेको—आफू अघि माछी गाउँमा माछी छँदा माछा मारेको देखेर खुशी प्रकट गरेको कर्मको प्रभावद्वारा हो । (अप. दा. पा. I. पृ. ३७७, अ. क. पृ. १०३.)

(१०) “वेरञ्जामा जौ खानपरेको—आफू अघि एक कुलमा जन्मिदा जाति घमण्डको कारणले गर्दा मासी चामलको सुभोजन गरिरहेका फुस्स बुद्धका एक श्रावकलाई देखेर ‘अरे मुण्ड ! जौ खाऊ’ आदि भनेको कर्मको प्रभावद्वारा हो । (अप. दा. पा. I. पृ. ३७७, अ. क. पृ. १०३.)

(११) “पिठ्युँ दुखने रोग भएको—अघि एक गृहपति कुलमा जन्मिदा आफू बाउन्ने भएको र एक अहंकारी पहलवान्को करङ्ग भाँचिदिएको कर्मको प्रभावद्वारा हो । (अप. दा. पा. I. पृ. ३७८, अ. क. पृ. १०४.)

(१२) “चुन्दसूकरिकको खाना पछि रगत बघ्नेगरी पखाला लागेको—आफू अघि वैदच छँदा औषधी गरेको बापतमा दिइएको मूल्यमा असन्तोष भई फेरि उसलाई औषधी दिएर उल्टी गराइदिएको कर्मको प्रभावद्वारा हो ।”

अतः वेरञ्जामा मारले आवर्तन गर्न सकेको आफ्नै कर्मभोगको फल हो भन्ने कुरा बुझ्नसक्नुपर्छ भनी विमतिविनोदनी पृ. ७६ ले उल्लेख गरेको छ ।

अनि भगवान्‌ले वक्खलमा कुटिरहेको आवाज सुन्नुभयो । (कहिलेकाहिं) तथागतले जानेर पनि सोध्नुहुन्छ, जानेर पनि सोध्नुहुन्न; समयलाई जानेर सोध्नुहुन्छ, समयलाई जानेर सोध्नुहुन्न; अर्थयुक्त कुरा (=कामलाग्ने कुरा) सोध्नुहुन्छ, अनर्थयुक्त कुरा (=काम नलाग्ने कुरा) सोध्नुहुन्न^१; अनर्थयुक्त कुरामा तथागतहरू पुल भाँचिदिने जस्तो हुनुहुन्छ (सेतुघातो तथागतो) ।

दुइप्रकारले बुद्ध भगवान्‌हरूले भिक्षुहरूसँग प्रश्नहरू सोध्नुहुन्छ — (१) धर्मोपदेश गर्नेछु भनी अथवा (२) श्रावकहरूकोनिमित्त शिक्षापद (=नियम) बनाइदिने छु भनी ।

अनि भगवान्‌ले आयुष्मान् आनन्दलाई सम्बोधन गर्नुभयो— “आनन्द ! यो वक्खलको आवाज के हो ?” अनि आयुष्मान् आनन्दले भगवान्‌लाई त्यसको कारण बताइदिनु भयो । धन्य हो, आनन्द !

Dhamma.Digital

-
१. यहाँ, भगवान्‌ले ‘जानेर सोध्नुहुन्छ र जानेर सोध्नुहुन्न’ भन्ने दुइवटा मात्र कारणहरू उल्लेख भएका छन् । ‘नजानेर सोध्नुहुन्छ’ भन्ने कुरा छैन । अतः यसकारणद्वारा वहाँले ‘नजानेका केही छैनन’ भन्ने कुरा दशजिँछ भनी सम. पा. I. पृ. १६९-७० ले उल्लेख गरेको छ । यस्तैगरी समय र अर्थयुक्त भन्ने कुराहरूको बारेमा पनि अर्थ बुझ्नसक्नु पर्छ ।

धन्य हो !! तिमी जस्ता सत्पुरुषहरूले विजय पायौ? । पछि आउने जनताले मासीं चामलको खानामा घमण्ड गर्ने छैनन्? ।

मौद्गल्यायन-गर्जन

अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक

१-१. यहाँ 'विजय पायौ' र 'घमण्ड गर्ने छैनन्' भनी के भनिएको हो ?

यिनीहरूको अभिप्राय यो हो—आनन्द ! सत्पुरुष हुने तिमीहरूले यस्तो भिक्षा-दुर्लभको समयमा पनि हल्का-जीवनवृत्ति र शीलवान्वृत्तिले दुर्भिक्षलाई विजय गन्यौ, लोभलाई विजय गन्यौ तथा स्वेच्छाचारलाई विजय गन्यौ भनी भनिएको हो । कसरी ?—

“यो वेरञ्जामा दुर्भिक्ष छ । तर वेरञ्जा शहर बाहिर आहार सुलभ छ । यस्तो भएर पनि हामीहरूलाई भगवान्ले यहीं नै राख्नु भएको छ” भन्ने सोचेर एक भिक्षुको मनमा पनि चिन्ता वा आघात परेको थिएन । यसरी दुर्भिक्षलाई जितेर त्यसबाट हडबड नमानी आत्मनियन्त्रण गरी बसेका छन् । यही कारणलाई 'विजय पायौ' भनी भनिएको हो ।

कसरी लोभलाई जिते ?—“यो वेरञ्जामा दुर्भिक्ष छ, बाहिर छैन । हामी त्यहाँगई किन भिक्षाटन् नगरौं ?” भनी लोभको कारणले कुनै पनि भिक्षु गएनन् । यही कारणलाई ‘लोभलाई जिते’ भनी भनिएको हो ।

कसरी स्वेच्छाचारलाई जिते ?—“यो वेरञ्जामा दुर्भिक्ष छ । यी मानिसहरूले हामी यहाँ वर्षावास गरिरहेका छौं भन्ने कुरा सोचदैनन् । अतः हामीहरूले किन गुण-वाणिज्य गरी अर्थात् मानिसहरूका बीच परस्पर गुणबखान गरी पेट नभरौं ?” भनी कुनै पनि भिक्षुको मनमा यस्तो इच्छा उत्पन्न भएन । यसै कारणलाई ‘स्वेच्छाचारलाई जिते’ भनिएको हो ।

जनपदहरूमा सधैं दुर्भिक्ष हुँदैन । सुभिक्ष हुने वेलामा, अनागत समयमा आउने जनताहरू (भिक्षुहरू) ले निरायासपूर्वक मार्सी चामलको सुस्वादिला भोजन पाउनेछन् । तिनीहरूका बीचमा ‘के यस्तो भोजन, के यस्तो चामल, यसमा नून बढता छ, यसमा नून कम छ; यो अमिलो छैन, यो घेरै अमिलो छ; यस्ता खानाको के प्रयोजन !’ भन्ने पनि हुन सक्छन् । तर तिमीहरूले यस्तो गरी जीविका गरेको देखेर वा सुनेर अब उनीहरूले त्यस्तो भन्ने छैनन् । यिनै कारणहरूलाई ध्यानमा राखी मूल पालिमा ‘विजय पायौ, ... घमण्ड गर्ने छैनन्’ भनी भनिएको हो भनी सम. पा. I. पृ. १७०-७१: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् महामौद्गल्या-
यनले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो? —

“भन्ते अहिले वेरञ्जामा दुर्भिक्ष छ । जीवनको समस्या छ ।
मृतशरीरका हाडहरू जताततै देखिन्छन् । अथवा धानको बोटमा स्वेतक
रोग लागेको छ । मानिसहरू शलाकद्वारा जीविका गर्दछन् । भिक्षाटन्-
द्वारा जीविका गर्नु सजिलो छैन । भन्ते ! जस्तै अनीलक खुद्कमधु
(= स्याना स्याना माहुरीले बनाएको माहुरी नभएको मधु) स्वादिलो

१. महामौद्गल्यायन महास्थविर बुद्धधर्ममा दिक्षित भएको सातौं
दिनमा अरहत् भई श्रावकपारमीज्ञानको मस्तक प्राप्त गर्नु भएको
थियो । ऋद्धिवान्हरूमध्येमा वहाँलाई शास्ताले अग्रस्थानमा राख्नु
भएको थियो । (अं. नि-१, पृ. २३: एतदग्गवग्गो) आफ्नो ऋद्धि-
शक्तिको महानताको कारणले वहाँले यस्तो सोच्नु भएको थियो—
“अहिले वेरञ्जामा दुर्भिक्ष छ, भिक्षुहरूले कष्टभोग गरिरहेका
छन् । अतः मैले पृथ्वी पल्टाई भिक्षुहरूलाई पर्पटक-रस खुआउन
पन्थो ।” फेरि वहाँको मनमा यस्तो लाग्यो —“भगवान्को साथमा
बसेर भगवान्सँग नसोधिकनै अथवा अनुमति नलिइकनै यसो गरें
भने मेरोनिमित्त यो ठीक हुने छैन । वहाँसँग द्रन्द्धता देखाए जस्तो
हुनेछ । अतः वहाँसँग सोधेर नै यस्तो गर्नु उचित हुनेछ ।” यति
विचार गरेर वहाँले यस्तो भन्नलाग्नु भएको हो । त्यसैले ‘भगवान्-
लाई यस्तो भन्नुभयो’ भनी मूल पालिमा उल्लेख भएको हो । सम्.पां.
I. पृ. १७२: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

हुन्छ त्यस्तै यो पृथ्वीको तल्लो तहमा मधुर रसले भरिएको हुन्छ^१ । भन्ते ! (यदि तपाइबाट अनुमति पाएमा) म यो पृथ्वीलाई पल्टाउन चाहन्छु, ताकि भिक्षुहरूले पर्पटक-रस (= पृथ्वीको तल्लो तहमा रहेको एकप्रकारको रस) खान पाउने छन् ।”

“मौद्गल्यायन ! जो ती पृथ्वीको आश्रय लिई बसेका प्राणीहरू हुन् तिनीहरूलाई के गछौं त ?”

“भन्ते ! एउटा हातलाई महापृथ्वी जस्तै बनाउने छु । जो प्राणीहरू पृथ्वीको आश्रय लिई बस्दछन् तिनीहरूलाई त्यसमा सार्नेछु । अनि अर्को हातले पृथ्वीलाई पल्टाउने छु ।”

“मौद्गल्यायन ! भइहाल्यो, तिमी पृथ्वीलाई पल्टाउने इच्छा नगर । (यसबाट) प्राणीहरूको मनमा विपर्यास^२ (= विपल्लास) पनि हुनसक्छ ।”

“भन्ते ! (त्यसोभए) सबै भिक्षुहरू उत्तरकुरुमा भिक्षाटन् जाऊन् ।”

“मौद्गल्यायन ! सबै भिक्षुहरू उत्तरकुरुमा भिक्षाटन् गर्न जाऊन् भन्ने इच्छा पनि तिमि नगर ।”

१. यस विषय सम्बन्धका अरू कुराहरू लेखकको बु. ब्रा. भा-१, पृ. ३५३-५४ मा हेर्नु ।

२. यहाँ कस्तोलाई ‘विपर्यास’ वा ‘विपल्लास’ भनिएको हो भने ? —

कुन बुद्धहरूको शासन चिरस्थायी थियो ?

अनि (एकदिन) एकलै एकान्तमा ध्यान गरिरहनु भएका आयुष्मान् सारिपुत्रको मनमा यस्तो परिवर्तकना उठयो—

“कुन चाहिँ बुद्ध भगवान्हरूको ब्रह्मचर्य (=शासन ब्रह्मचर्य)

पृथ्वीलाई पल्टाई अर्को पृथ्वी बनाउँदा मानिसहरूको मनमा ‘यो पृथ्वी हो कि होइन; यो, हामीहरूको गाउँ हो वा होइन’ भन्ने जस्ता भ्रम तथा विपर्यास उत्पन्न हुनसक्छ भनी भनिएको हो। अकाल भनेको अहिले मात्र पर्ने होइन। भविष्यमा पनि अकाल पर्न सक्छ। त्यसवखत अहिले जस्तो ऋद्धिशक्ति हुने भिक्षुहरू कहाँ पाउनु? यद्यपि त्यसवखतमा स्रोतापन्नदेखि लिएर अरहत् हुने भिक्षुहरू पनि हुन सक्छन्। तर उनीहरूले त्यस्तो ऋद्धिको प्रभाव देखाउन सक्दैनन्। अनि मानिसहरूको मनमा—‘आर्यपुरुषहरू भएर पनि बुद्धको पालामा कै शीलसमाधि तथा प्रज्ञाले युक्त हुने भिक्षुहरू रहेनछन्। बुद्धको पालामा त यस्तो दुर्भिक्ष पर्दा पृथ्वीलाई पल्टाएर पर्पटक-रस खुआएका थिए। अहिले त्यस्तो गर्नसक्ने कुनै रहेनछन्’ भन्ने जस्ता विपर्यास धारणा लिन सक्छन्। शीलवान् भएर पनि शीलवान् छैनन् भन्ने गलत धारणा र आर्यहरू भएर पनि आर्यहरू छैनन् भन्ने गलत धारणा हुनसक्छ। त्यसैले मूल पालिमा ‘विपर्यास पनि हुनसक्छ’ भनी उल्लेख भएको हो। सम. पा. I. पृ. १७३: वेरञ्जकण्डवण्णना।

अचिरस्थायी रहेको थियो र कुन चाहि बुद्ध भगवान्हरूको ब्रह्मचर्य चिरस्थायी रहेको थियो? ”

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र संध्या समयमा ध्यानबाट उठी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेरछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो—

१. के त यस कल्पनाको निराकरण स्वयं आयुष्मान् सारिपुत्रले गर्नसक्नु हुनुहुन्नथ्यो ? होइन, सक्नुपनि हुन्छ, नसक्नु पनि हुन्छ ।

‘यी बुद्धका शासनहरू चिरस्थायी थिए र यी बुद्धका शासनहरू चिरस्थायी थिएनन्’ भन्ने कुरा चाहि वहाँ आफैले पनि जान्नसक्नु हुन्छ । तर के कारणले चिरस्थायी भए र के कारणले भएनन् भन्ने कुरा चाहि जान्नसक्नु हुन्न ।

किन्तु महापद्म थेर (एक विनयधर स्थविर) ले चाहि—
‘सोह्र प्रकारका प्रज्ञाहरूले युक्त हुने वहाँले यो कुरा पनि जान्नसक्नु हुन्छ भनी उल्लेख गर्नु भएको छ । तर सम्यक् सम्बुद्धसँग एकै ठाउँमा बसेर आफूले निर्णय गर्नु मानो तराजु छाडेर हातले नाप्नखोज्नु जस्तै हो’ भन्ने ठानेर बुद्धसँगै सोध्नकोनिमित्त वहाँ जानुभएको हो भनी समन्तपासादिकामा उल्लेख भएको छ । सम. पा. I. पृ. १७४: वेरञ्जकण्डवण्णना । (यसमा लेखिएका १६ प्रकारका प्रज्ञाहरूको बारेमा म. नि. III. पृ. ८८: अनुपदमुत्तमा उल्लेख भएको छ ।)

“भन्ते ! यहाँ म एकलै एकान्तमा ध्यान गरिरहेको वेलामा मेरो चित्तमा यस्तो परिवर्तकन उठ्यो—

‘कुन चाहिं बुद्ध भगवान्हरूको ब्रह्मचर्य अचिरस्थायी रहेको थियो र कुन चाहिं बुद्ध भगवान्हरूको ब्रह्मचर्य चिरस्थायी रहेको थियो ?’ भन्ते ! कुन चाहिं बुद्ध भगवान्हरूको ब्रह्मचर्य अचिरस्थायी रहेको थियो र कुन चाहिं बुद्ध भगवान्हरूको ब्रह्मचर्य चिरस्थायी रहेको थियो ?”

“सारिपुत्र ! विपश्ची भगवान्को, सिखि भगवान्को तथा वेस्सभू (= विश्वभू) भगवान्को ब्रह्मचर्य अचिरस्थायी रहेको थियो र सारिपुत्र ! ककुसन्ध भगवान्को, कोणागमन भगवान्को तथा कश्यप भगवान्को ब्रह्मचर्य चिरस्थायी रहेको थियो ।”

(क) “भन्ते ! के हेतु के प्रत्यय हो त जसले गर्दा भगवान् विपश्चीको, भगवान् सिखिको तथा भगवान् वेस्सभूहरूको ब्रह्मचर्य अचिरस्थायी रहेको थियो ?”

“सारिपुत्र ! भगवान् विपश्ची, भगवान् सिखि तथा भगवान् वेस्सभूहरू श्रावकहरूलाई विस्तारपूर्वक धर्मोपदेश गर्नमा निरुत्साही हुनुहुन्थ्यो ? (किलामुनो अहेसुं) । वहाँहरूको (१) सुत्तं, (२) गेय्यं,

-
१. यहाँ ‘निरुत्साही हुनुहुन्थ्यो’ भनी हतोत्साही, अल्छी अथवा उत्साह हीन भनी भनिएको होइन । संक्षेपमा भन्ने हो भने धर्मोपदेश गर्नुपर्ने कारण नै परेको थिएन भनी भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नु-

पछ । (विम. वि. टी. पृ. ७८) त्यसैले यस शब्दको अर्थ प्रकाश पार्दै सम. पा. I. पृ. १७५: वेरञ्जकण्डवण्णनाले यस्तो उल्लेख गरेको छ । —

“किलासुनो अहेसुं ति न आलसियकिलासुनो अहेसुं ।
न हि बुद्धानं आलसियं वा ओसन्नविरियता वा अत्थि ।...”
आदि ।

भनाइको मतलब बुद्धमा अल्छीपन भनेको हुँदैन । अल्छीपनको कारणले बुद्धमा निरुत्साह वा हतोत्साह हुन्छ भन्ने सवालै उठ्दैन । चाहे एकजनालाई, चाहे दुइजनालाई, चाहे धेरैजनालाई अथवा चक्रवाडका सारा प्राणीहरूलाई उपदेश गर्दा पनि एकैनासको विचारले वहाँहरूले धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । एकजना भएर कम उत्साह वा धेरै भएर बढी उत्साह हुन्छ भन्ने कुरा हुँदैन । अथवा एकजनालाई देखेर अल्छीपन वा धेरैलाई देखेर उत्साहपन आउँछ भन्ने कुरा पनि हुँदैन । जस्तै — सातदिन पछि गोचरको लागि जाँदा स्याना वा ठूला प्राणीलाई देखेर सिंह मृगराजाले एकै बेगले दगुरेर समात्छ । किनभने ? ‘मेरो वेगमा कमजोरपन आउन नपाओस् भन्ने हेतुले ।’ त्यस्तैगरी — बुद्धले पनि थोरै वा धेरै परिषद्लाई एकै प्रकारको उत्साहले उपदेश गर्नुहुन्छ । किनभने ? ‘धर्मगौरवमा कमी आउन नपाओस् भन्ने हेतुले ।’ बुद्धहरू धर्मगौरव राख्ने हुनुहुन्छ ।

जस्तै हाम्रा वर्तमान बुद्धले महासमुद्र भरिने जस्तैगरी विस्तारपूर्वक धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ, त्यसरी ती बुद्धहरूले गर्नु भएको

(३) वेय्याकरणं, (४) गाथा, (५) उदानं, (६) इतिवुत्तकं, (७) जातकं, (८) अञ्भुतधम्मं तथा (९) वेदल्लं^१ थोरं थिए । श्रावकहरूकोनिमित्त शिक्षापद (= नियम) हरू बनाइएको थिएन (= अप्पञ्जत्तं) । प्रातिमोक्ष-उद्देशण गरिएको थिएन^२ । ती बुद्धहरू अन्तर्धान भएपछि^३, बुद्धानुबुद्ध^४ श्रावकहरूको पनि अन्तर्धान भएपछि जो ती अनेक नामका, अनेक गोत्रका, अनेक जाति तथा अनेक

थिएन । किनभने ? त्यसवखतका प्राणीहरू अल्परजक भएका हुनाले । ती बुद्धहरूका पालामा मानिसहरू अल्परजक प्रवृत्तिका थिए । अर्थात् कम क्लेशका थिए तथा लामा आयुका थिए । उनीहरूले चतुसत्य युक्त एक गाथापदलाई सुनेर पनि धर्माभिसमय लाभ गर्दथे । त्यसैले विस्तारपूर्वक धर्मोपदेश गर्नुपर्ने आवश्यकता पर्दैनथ्यो अथवा विस्तारपूर्वक धर्मोपदेश गरिन्नथ्यो । यसै कारणले गर्दा वहाँहरूका सुत्तगेय्यं भन्ने आदि धर्मका अङ्गहरू कम थिए ।

१. 'सुत्तं गेय्यं...' भन्ने आदि शासनका नौ अङ्गहरूको स्पष्टिकरणहरू समन्तपासादिका I. पृ. २५ ले यसरी दिएको छ ।—

(१) 'सुत्तं' भनेको त्यो बुद्धोपदेशको समूहको नाम हो जसलाई 'सुत्तं वा सूत्र' भनिएको छ ।

(२) 'गेय्यं' भनेका ती बुद्ध-वचनहरू हुन् जस्मा गदच र पदचहरूले युक्त छन् । विशेषगरी संयुत्तनिकायका सबैजसो सगाथक

वर्गमा संग्रहित बुद्ध-वचनहरूलाई 'गेय्य' भनिन्छ भनी सम. पा. I. पृ. २५: पठममहासङ्गीतिवण्णना, बाहिर निदानकथाले उल्लेख गरेको छ ।

(३) 'वेय्याकरण' भनी सबै अभिधर्मपिटकलाई, गाथा नभएका सूत्रहरूलाई तथा यस बाहेक अरू आठ अङ्गहरूमा संग्रहित नभएका बुद्ध-वचनहरूलाई भनिएको हो ।

(४) 'गाथा' भनी धम्मपद, थेरगाथा, थेरीगाथा, सुत्तनिपातका सूत्र भन्ने नाम नपरेका तथा सुद्धिकगाथाहरू आदि सबैलाई भनिएको हो ।

(५) 'उदान' भनी सौमनस्यज्ञानमय गाथाहरूले युक्त भएका दुइशय असी (२८०) सूत्रहरूलाई भनिएको हो ।

(६) 'इतिवुत्तकं' भनी ती एकशय बाह्र (११२) सूत्रहरूलाई भनिएको हो जसमा 'वुत्तंहेतं भगवता' अर्थात् 'भगवान्ले यस्तो भन्नुभएको छ' भन्ने वाक्य जोरिएको छ ।

(७) 'जातकं' भनी अपण्णक जातक देखि लिएर पाँच-शय पचास (५५०) जातकहरूलाई भनिएको हो ।

(८) 'अब्भुतधम्मं' भनी जुन जुन सूत्रहरूमा अद्भूत तथा आश्चर्यका कुराहरू समावेश भएका छन् ती सूत्रहरूलाई 'अब्भुतधम्मं' अद्भूत धर्म भनी भनिएको हो । जस्तै—'भिक्षु हो ! आनन्दस्मा यी चार अद्भूत तथा आश्चर्य गुणहरू छन्' भन्ने आदि

सूत्रहरू । (दी. नि. II. पृ. ११२: महापरिनिब्बानसुत्तं; अं. नि-४, पृ. १४०: चक्कवत्तिअच्छरियसुत्तं)

(९) 'वेदल्लं' भनेको त्यो धर्मोपदेश हो जसमा प्रश्नोत्तरद्वारा उपदेश गरिएका छन् । जस्तै—चूलवेदल्लसुत्तं (म. नि. II. पृ. ३६०), सम्मादिट्ठिसुत्तं (म. नि. II. पृ. ५४), सक्कपञ्चसुत्तं (दी. नि. II. पृ. १९७), सङ्खारभाजनीयसुत्तं, महापुण्णमसुत्तं (म. नि. III. पृ. ७७) आदि । यी सबै सूत्रहरूलाई 'वेदल्लं' भनी भन्दछन् । यी सबैमा प्रश्नोत्तरद्वारा सन्तुष्टि र ज्ञान उपलब्ध गराइएका छन् । प्रश्नोत्तरद्वारा सन्तुष्टिता प्राप्त गराइएका कुराहरू समावेश भएका हुनाले यस्ता सूत्रहरूलाई 'वेदल्लं' भनिएको हो । सम. पा. I. पृ. २६: पठमसङ्गीतिवण्णना, बाहिर निदानकथा; पपं. सू. II. पृ. ८८: अलगददुसुत्तवण्णना ।

२. 'प्रातिमोक्ष उद्देशण गरिएको थिएन' भनी जसरी—अहिले वर्तमान बुद्धको पालामा आदेश अनुसार दुइ हप्ताको एकचोटि प्रातिमोक्षको उद्देशण अर्थात् प्रातिमोक्षको पढाइ हुन्छ—त्यसरी—त्यसताकाका बुद्धहरूको समयमा प्रातिमोक्ष उद्देशण हुन्नथ्यो भनी भनिएको हो ।

प्रातिमोक्षको उद्देशण दुइप्रकारका छन्—(१) एक ओवाद-प्रातिमोक्ष उद्देशण र (२) आदेश-प्रातिमोक्ष उद्देशण ।

यी मध्ये आदेश-प्रातिमोक्षको उद्देशण त्यसताकाका बुद्धहरूको पालामा हुन्नथ्यो । ओवाद-प्रातिमोक्षको उद्देशण पनि दुइ दुइ हप्ताको

एक पटक हुन्नथ्यो । छ-छ वर्षको एकपल्ट मात्र ओवाद-प्रातिमोक्षको उद्देशण गर्नुहुन्थ्यो । त्यो पनि आफू स्वयंले मात्र । श्रावकहरूले आ-आफू बस्ने ठाउँमा गर्दैनथे । सकल जम्बुद्वीपको एकै ठाउँमा विपश्ची बुद्ध भगवान् बस्ने बन्धुमति राजधानीको क्षेम भन्ने मृगदायमा—सबै भिक्षुहरू भेला भई उपोसथ गर्दथे । त्यो पनि सङ्घउपोसथ मात्र; न गण उपोसथ, न पुद्गल उपोसथ, न पारिशुद्धि उपोसथ, न त अधिष्ठान उपोसथ ।

त्यस समयमा जम्बुद्वीपमा चौरासीहजार (८४,०००) विहारहरू थिए । एक एक विहारमा दशबीस हजार भिक्षुहरू घंचमंच गरेर पनि बस्दथे, अरु त्योभन्दा बढता पनि । उपोसथको सूचना दिने देवताले त्यस त्यस विहारमा गई सूचना दिन्थे—

“मारिष ! एक वर्ष बितिसक्यो, दुइ, तीन, चार, पाँच वर्ष बितिसक्यो, यो चाहिँ छैटौं वर्ष हो ! आगामी पूर्णिमाको दिनमा बुद्धदर्शनार्थ तथा उपोसथ गर्नकोनिमित्त जानुपर्छ । सम्मेलन हुने समय आइपुग्यो ।”,

अनि केही भिक्षुहरू आफ्नो प्रभावद्वारा, केही देवताको प्रभावद्वारा त्यहाँ जान्थे । ‘उपोसथगर्नकोनिमित्त जाऊँ’ भन्ने चित्त उत्पन्न गर्ने बित्तिकै उनीहरू त्यहाँ पुग्दथे । अनि विपश्ची बुद्ध-भगवान्लाई अभिवादन गरी उनीहरू बस्दथे । भगवान्ले सम्मेलन भएका भिक्षुसङ्घलाई यसरी ओवाद-प्रातिमोक्ष उद्देशणगरी सुनाउनु हुन्थ्यो—

“खन्ति परमं तपो तितिव्खा,
निब्बानं परमं वदन्ति बुद्धा ।
न हि पब्बजितो परूपघाती,
समणो होति परं विहेठयन्तो ॥

सब्बपापस्स अकरणं, कुसलस्स उपसम्पदा ।
सच्चित्तपरियोदपनं, एतं बुद्धानसासनं ॥
अनूपवादो अनूपघातो, पातिमोक्खे च संवरो ।
मत्तञ्जुता च भत्तस्सिं, पन्तं च सयनासनं ।
अधिचित्ते च आयोगो, एतं बुद्धानसासनं'ति ॥”

(दी. नि. II. पृ. ३९: महापदानसुत्तं; धम्म. प. गा. नं. १८३-
८५, बुद्धवग्गो)

Dhamma.Digital

अरू बुद्धहरूको सम्बन्धमा पनि यस्तैगरी कुरा बुझ्नुपर्छ ।
सबै बुद्धहरूको ओवाद-प्रातिमोक्ष यिनै गाथाहरूद्वारा हुन्छन् ।

दीर्घायु हुने बुद्धहरूको चाहिँ यो 'उद्देशण' शासनको
अन्तसम्म पनि चल्दछ । अल्पायु हुने बुद्धको चाहिँ प्रथमबोधिमै
(=बुद्धत्व भएको २० वर्षसम्म, विम. वि. पृ. ७९) मात्र हुन्छ ।
त्यसपछि, शिक्षापदहरू बनाइसकेपछि आदेश-प्रातिमोक्षको मात्रै
उद्देशण हुन्छ । त्यो प्रातिमोक्ष भिक्षुहरूद्वारा मात्रै पढिन्छ, बुद्धद्वारा

पढिँदैन । त्यसैले हाम्रा बुद्धको पनि बुद्धत्व प्राप्त गरेको बीस वर्षसम्म मात्र ओवाद-प्रातिमोक्षको उद्देशण भएको थियो । त्यसपछि देखि आदेश-प्रातिमोक्षको उद्देशण हुनथाल्यो ।

एकदिन, मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा बसिरहनु भएको वेलामा बुद्ध भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो—

“भिक्षुहो ! अब उप्रान्त म उपोसथ गर्ने छैन, प्रातिमोक्ष उद्देशण गर्ने छैन । भिक्षुहो ! अपरिशुद्ध परिषद्‌मा तथागतले प्रातिमोक्ष उद्देशण गर्न सक्दैन...।” (हेर चु. व. पा. पृ. ३५८: प्रातिमोक्ख सवनारहो, पातिमोक्खट्टपनक्खन्धकं; अं. नि-८, पृ. ३१३: उपोसथसुत्तं) त्यहाँदेखि भिक्षुहरूले भगवान्‌को आदेश अनुसार आदेश-प्रातिमोक्ष (= आणाप्रातिमोक्खं) को उद्देशण गर्नथाले अर्थात् पढ्नथाले । यही आदेश-प्रातिमोक्ष हो । यस्तो प्रातिमोक्षको उद्देशण ती बुद्धहरूका पालामा थिएन । त्यसैले माथि मूल पालामा ‘प्रातिमोक्ष उद्देशण गरिएको थिएन’ भनी भनिएको हो भनी सम. पा. I. पृ. १७६-७७: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३. यहाँ ‘अन्तर्धान’ भनेको परिनिर्वाणलाई भनिएको हो, पञ्चस्कन्धको अन्तर्धान भनिएको हो । सम. पा. I. पृ. १७७.
४. यहाँ ‘बुद्धानुबुद्ध’ भनी बुद्धका समक्ष शिष्य भएका श्रावकहरूलाई भनिएको हो । सम. पा. I. पृ. १७७.

कुलका अन्तिम श्रावकहरू^१ प्रव्रजित भएका थिए तिनीहरूले त्यो ब्रह्मचर्यलाई चाँडै नै अन्तर्धान पारे । सारिपुत्र ! जस्तै — सूत्रले नबाँधि-एका तथा फलेकमा राखिछाडेका अनेक फूलहरूलाई बतासले तितर बितर पार्छ, यताउता पार्छ तथा बिगाछ । सारिपुत्र ! किनभने ? — सूत्रले बाँधि नराखेको हुँदा । सारिपुत्र ! त्यस्तैगरी — ती बुद्ध भगवान्-हरूको अन्तर्धान भएपछि, बुद्धानुबुद्ध श्रावकहरूको अन्तर्धान भएपछि जो ती अनेक नामका, अनेक गोत्रका, अनेक जातिका तथा अनेक कुलका प्रव्रजित भएका अन्तिम श्रावकहरू थिए तिनीहरूले त्यो ब्रह्मचर्यलाई चाँडै नै अन्तर्धान पारे^२ ।

१. यहाँ 'अन्तिम श्रावकहरू' भनी ती बुद्धका समक्ष भएका श्रावक-हरूका समक्ष भएका श्रावकहरूलाई भनिएको हो । सम. पा. I. पृ. १७७.
२. जस्तै— एक कुलगृहबाट प्रव्रजित भएका श्रावकहरूले 'यो हामी-हरूको शासन परम्परा हो' भनी संरक्षण गर्थे, त्यसरी— उनीहरूले गरेनन् । ती अनेक कुलहरूबाट प्रव्रजित भएका अनेक जाति गोत्रका अन्तिम श्रावकहरूले त्यसो गर्न सकेनन् । उनीहरू परस्पर विवाद गरी, उल्टो ग्रहण गरी 'अमुक स्थविरले जान्लान्, अमुक स्थविरले जान्लान्' भन्दै धर्मलाई शिथिल पारी त्यो ब्रह्मचर्य अर्थात् बुद्धधर्म-लाई चाँडै नै अन्तर्धान पारिदिए । संग्रह गरी नराख्नाको कारणले गर्दा सूत्रले नबाँधिएका फूलहरूलाई बतासले चाँडै नै तितरबितर पार्ने जस्तै पारिदिए । सम. पा. I. पृ. १७८: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

“चित्तले चित्तलाई जानी श्रावकहरूलाई अववाद गर्नमा भने वहाँ भगवान्हरू निरुत्साही हुनुहुन्नथ्यो (= अकिलासुनो अहेसु)। सारिपुत्र ! अधि एक समय, विश्वभू भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्धले एक डरलाग्दो वनखण्डमा बसिरहेका एकहजार भिक्षुसङ्घलाई चित्तले चित्तलाई जानी अववाद तथा अनुशासन गर्नुभएको थियो— ‘यसरी कल्पना गर, यसरी नगर; यस्तो मनमा राख, यस्तो नराख; यसलाई छाडिदेओ, यसलाई ग्रहण गरी बस ।’ अनि, सारिपुत्र ! विश्वभू भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्धद्वारा यसरी अववाद र अनुशासन गरिंदा ती एकहजार भिक्षुहरू उपादानबाट अलग भई आस्रवहरूबाट चित्त विमुक्त भए । सारिपुत्र ! त्यो डरलाग्दो वनखण्डमा डरनै लाग्दथ्यो । कुनै अवीतरागी (पुरुष) त्यो वनखण्डमा जान्छ भने उसलाई त्यहाँ लोमहर्षण नै हुन्थ्यो । सारिपुत्र ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जसले गर्दा भगवान् विपश्चीको^१, भगवान् सिखिको तथा भगवान् विश्वभूको ब्रह्मचर्य अचिरस्थायी^२ रहेको थियो ।”

(ख) “भन्ते ! के हेतु, के प्रत्यय हो त, जसले गर्दा भगवान् ककुसन्ध (= ऋकुच्छन्द), भगवान् कोणागमन तथा भगवान् कश्यप-

१. विपश्ची बुद्धको जीवनकथा दी. नि. II. पृ. १६: महापदानसुत्तमा उल्लेख भएको छ ।

२. यहाँ ‘अचिरस्थायी’ भनी पुरुष-युग र पुस्ता-युगको दृष्टिले भनिएको हो ।

वर्षगन्तीले चाहिं विपश्ची भगवान्को आयु असीहजार (८०,०००) वर्ष थियो । बुद्धानुबुद्ध श्रावकहरूको आयु पनि त्यत्ति नै थियो । जो ती अन्तिम श्रावकहरू हुन् तिनीहरूको आयु पनि त्यत्ति नै थियो । यसरी विपश्ची भगवान्को ब्रह्मचर्य एकलाख साठीहजार (१,६०,०००) वर्ष रहेको थियो । तर मनुष्य परम्परा वा पुस्ता-परम्पराको दृष्टिले भने दुवै परम्परा वा दुवै पुस्तामात्र रहेको थियो । त्यसैले 'अचिरस्थायी' भनिएको हो ।

सिखि भगवान्को चाहिं सत्तरीहजार (७०,०००) वर्ष आयु थियो र अनुबुद्ध र अन्तिम श्रावकहरूको पनि त्यत्ति नै थियो । यसरी सिखि भगवान्को ब्रह्मचर्य एकलाख चालीसहजार (१,४०,०००) वर्ष रहेको थियो । तर मनुष्य परम्परा वा पुस्ता-परम्पराको दृष्टिले चाहिं दुवै परम्परा वा दुवै पुस्तामात्र रहेको थियो । त्यसैले 'अचिरस्थायी' भनिएको हो ।

विश्वभू भगवान्को चाहिं साठीहजार (६०,०००) वर्ष आयु थियो र अनुबुद्ध र अन्तिम श्रावकहरूको पनि त्यत्ति नै थियो । यसरी विश्वभू भगवान्को ब्रह्मचर्य एकलाख बीसहजार (१,२०,०००) वर्ष रहेको थियो । तर मनुष्य परम्परा वा पुस्ता परम्पराको दृष्टिले भने दुवै परम्परा वा दुवै पुस्तामात्र रहेको थियो त्यसैले 'अचिरस्थायी' भनिएको हो । सम. पा. I. पृ. १८० : वेरञ्जकण्डवण्णना ।

हरूको ब्रह्मचर्य चिरस्थायी रहेको थियो? ?”

“सारिपुत्र ! भगवान् ककुसन्ध, भगवान् कोणागमन तथा भगवान् कश्यपहरू श्रावकहरूलाई विस्तारपूर्वक धर्मोपदेश गर्नमा निरुत्साही हुनुहुन्नथ्यो (=अकिलासुनो अहेसु) । वहाँहरूको—(१) सुत्तं, (२) गेय्यं, (३) वेय्याकरणं, (४) गाथा, (५) उदानं, (६) इतिवुत्तकं, (७) ज्ञातकं, (८) अब्भुतधम्मं, (९) वेदल्लं पनि धेरै थिए । श्रावकहरूकोनिमित्त शिक्षापद (=नियम) हरू पनि बनाइएको थियो । प्रातिमोक्ष-उद्देशण पनि गरिएको थियो । ती बुद्धहरूका अन्तर्धान भएपछि, बुद्धानुबुद्ध श्रावकहरूको पनि अन्तर्धान भएपछि जो ती अनेक नामका, अनेक गोत्रका, अनेक जाति तथा अनेक कुलका अन्तिम श्रावकहरू प्रव्रजित भएका थिए तिनीहरूले त्यो ब्रह्मचर्यलाई चिरकालसम्म राखे । सारिपुत्र ! जस्तै—सूत्रले बाँधिराखेका तथा फलेकमा राखिछाडेका अनेक फूलहरूलाई बतासले तितरबितर पादैन, यताउता पादैन तथा बिगादैन । सारिपुत्र ! किनभने ?—सूत्रले बाँधिराखेको हुँदा । सारिपुत्र ! त्यस्तैगरी—ती बुद्ध भगवान्-हरूको अन्तर्धान भएपछि, बुद्धानुबुद्ध श्रावकहरूको अन्तर्धान भएपछि

१. जब भगवान्ले चिरस्थायी नभएका कारणहरू बताउनुभयो तब सारिपुत्र महास्थविरको मनमा त्यसोभए चिरस्थायी रहने कारणहरू के रहेछन् भन्ने कुरा जान्नकोनिमित्त उत्सुकता उठेपछि वहाँले 'के हेतु के प्रत्यय हो त' भन्ने यो प्रश्न सोध्नुभएको हो । सम. पा.

1. पृ. १८०: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

जो ती अनेक नामका, अनेक गोत्रका, अनेक जातिका तथा अनेक कुलका प्रव्रजित भएका अन्तिम श्रावकहरू थिए तिनीहरूले त्यो ब्रह्मचर्यलाई चिरकालसम्म राखे । सारिपुत्र ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जसले गर्दा भगवान् ककुसन्धको, भगवान् कोणागमनको तथा भगवान् कश्यपको ब्रह्मचर्य चिरस्थायी रहेको थियो? ।”

१. जाति पनि यहाँ चिरस्थायीका कुराहरू बताइएको छ ती सबै माथि पृ. ३६० को पादटिप्पणीमा उल्लिखित अचिरस्थायीका कारणहरूका विपरीत हुन् भनी बुझ्नुपर्छ ।

चिरस्थायीको कुरामा पनि माथि पृ. ३६० को पाद-टिप्पणीमा उल्लिखित नीति अनुसार आयुको प्रमाणले पनि पुस्ताको प्रमाणले पनि बुझ्नुपर्छ ।

ककुसन्ध भगवान्को चालीसहजार (४०,०००) वर्ष आयु थियो, कोणागमन भगवान्को तीसहजार (३०,०००) वर्ष आयु थियो र कश्यप भगवान्को चाँहि बीसहजार (२०,०००) वर्ष आयु थियो । बुद्धानुबुद्ध श्रावकहरूको पनि त्यति नै थियो । वहाँहरूको ब्रह्मचर्य धेरै श्रावक परम्परासम्म रहेको थियो । यसरी आयु प्रमाणले पनि श्रावक-पुस्ता परम्पराको रूपमा पनि धेरै परम्पराहरू चलेका थिए । त्यसैले ‘चिरस्थायी रहेको थियो’ भनी उल्लेख भएको हो । सम. पा. I. पृ. १६०-६१: वेरञ्जकण्ड-वण्णना ।

प्रातिमोक्षको बारेमा बुद्धसँग प्रार्थना

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र आसनबाट उठी उत्तरासङ्ग एकांश पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यतातिर दुइहात जोरी विन्तिगरी भगवान्लाई वहाँले यस्तो विन्तिगर्नु भयो—

“भगवान् ! यही त्यो समय हो ! सुगत ! यही त्यो समय हो !! श्रावकहरूकोनिमित्त भगवान्द्वारा शिक्षापद (=नियम) बनाइयोस्, प्रातिमोक्ष उद्देशण गरियोस्, जसले गर्दा यो ब्रह्मचर्य (= बुद्धधर्म, धर्म-परम्परा) दीर्घकालसम्म चिरस्थायी रहन सकोस् ।”

“सारिपुत्र ! पखं तिमो, सारिपुत्र ! पखं तिमो । तथागतले नै त्यो समय जान्नेछ ।

(१) “सारिपुत्र ! त्यतिञ्जेलसम्म तथागतले श्रावकहरूलाई शिक्षापद बनाउने छैन, त्यतिञ्जेलसम्म प्रातिमोक्ष उद्देशण गर्ने छैन— जतिञ्जेलसम्म यहाँ केही आस्रवनीय (= आस्रवनीया) कारणहरू सङ्गमा देखापर्ने छैनन् । सारिपुत्र ! जब यहाँ केही आस्रवनीय कारणहरू सङ्गमा देखापर्ने छन्, सारिपुत्र ! तब शास्ताले श्रावक-हरूकोनिमित्त शिक्षापद बनाउनेछ, (=पञ्जापेति) प्रातिमोक्ष उद्देशण गर्नेछ— सोही आस्रवनीय कारणहरूको^१ निवारणार्थ (= पटिघाटाय) ।

१. 'आस्रवनीय कारणहरू' भन्नाले—जुन कार्यहरू गनलि संसारमा

बघाउँदै लैजाने आस्रवहरू वा क्लेशहरू हुन्— तिनीहरूलाई नै यहाँ 'आस्रवनीय कारणहरू' भनी भनिएको हो ।

विशेष गरी यस ठाउँमा चाहिँ जुन शीलको मर्यादा कायम गरिएको छ त्यस मर्यादाको उल्लंघन (=वीतिक्रम =व्यतिक्रमण) लाई आस्रवनीय भनिएको हो ।

हुन त आस्रव शब्दले सबै प्रकारका क्लेशहरूलाई पनि देखाउँदछ । त्यस्तैगरी बच्ने स्वभावलाई पनि आस्रव भनिन्छ ।

जब सारिपुत्र महास्थविरले वर्तमान बुद्धको शासनलाई चिरस्थायी गर्ने विचार मनमा राख्नुभयो जब वहाँले अधि अधिका बुद्धहरूका शासनहरू चिरस्थायी भएका कारणहरू पनि सुन्नुभयो अनि हालको बुद्धशासन अचिरस्थायी हुन नपाओस् भन्ने विचारले —शासन चिरस्थायीको एक प्रमुख कारण शिक्षापद बनाउनु पनि हो भन्ने कुरा मनमा लाग्यो तब वहाँले शिक्षापद बनाउनको-निमित्त भगवानसँग 'शिक्षापद बनाइयोस्...' भन्ने आदि कुरा विन्ति गर्नु भएको हो । यसरी प्रार्थना गरिएपछि भगवानले वहाँलाई 'यस विषयमा तिमी धैर्य लिएर बस, उचित समय आएपछि शिक्षापद बनाउने काम बुद्ध-विषय हो' भनी प्रतिक्षेप गर्नुभयो । प्रतिक्षेप मात्र गर्नुभएको होइन शिक्षापद बनाउनुपर्ने अवस्थाको कारण पनि बताउनुभयो । यसो भन्नाको कारण केहो भने ?—

शिक्षापद बनाउँदा सर्वप्रथम 'जो भिक्षुले मैथुन सेवन गर्छ...' भन्ने मैथुन सम्बन्धी कुराबारे नै प्रथमतः नियम बनाउनपर्ने हुन्छ । कुनै खास कारण वा त्रुटिविना यस्तो नियम बनाउँदा अरूहरूबाट अपवाद वा निन्दा वा गुनासो सुन्नुपर्ने हुन्छ । त्यो दोषारोपण यसरी लगाउन सक्छन्—

“कस्ता श्रमण गौतम होलान् ? एकातिर मेरा शिष्यहरू सुविनीत छन्, आज्ञाकारी छन् भनी भन्छन्, अर्कातिर विना खास कारण मैथुन सम्बन्धी नियम बनाई शिष्यहरूलाई अविनीत जस्तै सम्झी नियमले बाँध्छन् । यो मैथुन सम्बन्धीका कुरा त प्रव्रज्यात्व-द्वारानै स्वयं सिद्ध छ । यसमा नियम बनाउनुपर्ने आवश्यकता नै के थियो ? भला यी कुलपुत्रहरू—जो धेरै वा थोरै धनसम्पत्तिहरू त्यागी, ज्ञातिगणहरू छाडी, हातमा आएको राज्य पनि त्यागी प्रव्रजित भए; उपलब्ध भए अनुसार सन्तुष्ट रहने, शिक्षामा तीव्र अनुरागी, शरीर र जीवनको वास्ता समेत नराखी विहार गर्छन्—तिनीहरूमध्ये कसले लोकामिषको गिन्तिमा जाने मैथुन धर्मको इच्छा गर्ला वा मैथुन सेवन गर्ला ? कसले चोरी गर्ला, कसले अर्काको हत्या गर्ला ? तथा आफूमा नभएका गुणहरू बताई को हिड्ला र ? यस्ता नियमहरू नबनाइकन पनि स्वतः पालन नै गरिन्छ ।” आदि ।

यति मात्र होइन, यसप्रकार कुनै कारण विना नियम

बनाउनाले तथागतको बल तथा शक्तिको ज्ञापन पनि हुन्न । बनाइएको नियम वा शिक्षापद पनि बिग्रिन सक्छ । यथास्थानमा रहँदैन । जस्तै—कुनै दक्ष वैद्यले कुनै पुरुषलाई बोलाई—‘हे पुरुष ! तिम्रो शरीरको फलाना ठाउँमा एक ठूलो खटीरा उत्पन्न हुनेछ । त्यसले तिम्रीलाई कष्ट दिनेछ । अतः पहिले नै त्यसको औषधी गर’ भनी भन्दा उसले ‘त्यसोभए औषधी गरिदेऊ’ भनी भन्दछ । अनि उसको केही नभएको शरीरलाई चिरी रगत निकालेर लेप लगाई घाउ निकोपारी उसँग वैद्यले ‘हे पुरुष ! मैले तिम्रीलाई औषधी गरिदिँ, अब मलाई पैसादेऊ’ भनी भन्दा उसले ‘मूर्ख वैद्य ! के तिम्री भन्दछौ ? मेरो के रोग तिम्रीले निकोपारिदियो ? बरू तिम्रीले मेरो रगत खेर फालिदियो, मलाई दुःखकष्ट पनि दियो, केको तिम्रीलाई पैसा ?’ भनी वैद्यलाई उसले ऊन् उल्टो अपवाद गर्छ, निन्दागर्छ; उसको शक्तिलाई पनि गुणलाई पनि जान्दैन । त्यस्तैगरी—यदि मैले उत्पन्न नभएको कारणमा कुनै शील भङ्ग भएको दोष विना (= वीतिकमदोसे) श्रावक-हरूलाई शिक्षापद (= नियम) बनाइदिएको खण्डमा म परअपवाद-बाट मुक्त हुने छैन; न त मेरो बल र शक्तिलाई नै जान्नेछन् । प्रज्ञापन गरेको शिक्षापद पनि भङ्ग हुनेछ र यथास्थानमा पनि रहने छैन । त्यसैले भगवान्‌ले प्रतिक्षेप गर्नुभएको हो भनी सम. पा. I. पृ. १८२: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । यसपछि शिक्षापद बनाउनपर्ने उचित समयको सम्बन्धका कारणहरू स्पष्टपार्नुहुँदै भगवान्‌ले अगाडिका कुराहरू बताउनु भएको हो ।

(२) “सारिपुत्र ! तबसम्म यहाँ, आस्रवनीय कारणहरू (= आस्रवद्वानीयाधम्मा) सङ्गमा देखापर्ने छैनन् जबसम्म सङ्गमा धेरै रात्रज्ञ भिक्षुहरू’ (= चिर प्रव्रजित भिक्षुहरू) हुँदैनन् । सारिपुत्र ! जब सङ्गमा धेरै रात्रज्ञ भिक्षुहरू हुन्छन्, तब यहाँ केही आस्रवनीय कारणहरू सङ्गमा देखापर्नेछन् । सारिपुत्र ! अनि शास्ताले श्रावकहरूकोनिमित्त शिक्षापद बनाउँछ, प्रातिमोक्ष उद्देशण गर्छ—सोही आस्रवनीय कारणहरूको निवारणार्थ ।

(३) “सारिपुत्र ! तबसम्म यहाँ केही आस्रवनीय कारणहरू सङ्गमा देखापर्नेछैनन्, जबसम्म वैपुल्यता^२ धेरै हुँदैनन् । सारिपुत्र ! जब सङ्गमा वैपुल्यता धेरै हुन्छ तब यहाँ केही आस्रवनीय कारणहरू सङ्गमा देखा पर्नेछन् । सारिपुत्र ! अनि शास्ताले श्रावकहरूकोनिमित्त शिक्षापद बनाउँछ, प्रातिमोक्ष उद्देशण गर्छ सोही आस्रवनीय कारणहरूको निवारणार्थ ।

(४) “सारिपुत्र ! तबसम्म यहाँ, केही आस्रवनीय कारणहरू सङ्गमा देखापर्नेछैनन्, जबसम्म सङ्गले धेरै अग्रत्ता^३ भ पाएको हुन्छ । सारिपुत्र ! जब सङ्गले धेरै अग्रज्ञा^३ भ पाएको हुन्छ तब यहाँ केही

१. ‘रात्रज्ञ’ भन्नाले प्रव्रजित भएर धेरै रातहरू बिताइसकेकोलाई भनिएको हो । अर्थात् प्रव्रजित भएर धेरै वर्ष भइसकेकोलाई भनिएको हो । सम. पा. I. पृ. १८३-८४: वेरञ्जकण्डवण्णता । खास मतलब चाहिँ उपसम्पदा भएर दशवर्ष बितिसकेकोलाई यहाँ ‘रात्रज्ञ’ भनिएको हो ।

जब आयुष्मान् उपसेन वङ्गन्तपुत्रले उपसम्पदा भएको

एक वर्षमा अर्कालाई उपसम्पदा गर्नुभयो तब भगवान्ले यसै सन्दर्भमा दश वर्ष नपुग्ने भिक्षुले अर्कालाई उपसम्पदा गर्न नपाइने नियम बनाउनु भएको हो । (हेर महा. व. पा. पृ. ५६: आचरियवत्तकथा, महाखन्धकं) त्यसपछि अव्यक्त, मूर्ख तथा दश वर्ष पुगेको भिक्षुले पनि उपसम्पदा गर्न नहुने नियम बनाउनु भयो । (महा. व. पा. पृ. ५७: आचरियवत्तकथा, महाखन्धकं)

२. "वैपुल्यता" भनी स्थविर भिक्षुहरू, मध्यम प्रमाणका भिक्षुहरू तथा नयाँ भिक्षुहरूको संख्या धेरै पुगेको अवस्थालाई भनिएको हो । जब यी तीनै प्रकारका भिक्षुहरूको संख्या धेरै हुन्छ तब त्यहाँ, केही न केही दोषहरू हुन थाल्छन्, आस्रवनीय कारणहरू हुन्छन् । यो अवस्थामा पुग्दा भगवान्ले विशेषगरी दुइ तीनवटा नियमहरू बनाउनु भएको कुरा यहाँ स्मरण दिलाइएको छ । जस्तै— उपसम्पन्न नहुनेसँग दुइ तीन रातभन्दा बढी सुत्न नहुने नियम (पाचि. पा. पृ. ३०: सहसेय्ये, पाचित्तियकण्डं); वर्षको एक पटक वा दुइ पटक भिक्षुणी बनाउने नियम (पाचि. पा. पृ. ४६६-६७: अनुवस्सं वुट्टापने, ... भिक्खुनीविभङ्गो) सम. पा. I. पृ. १८४: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

३. 'अग्रलाभ' भनी धेरै धेरै लाभलाई भनिएको हो । सङ्गमा धेरै लाभ प्राप्त भएको अवस्थामा—अचेलक तथा परिव्राजकहरूलाई आफ्नै हातले खादच-भोज्य नदिने नियम बनाउनु भएको थियो । (पाचि. पा. पृ. १२८: अञ्जतिथियानंभोजनदाने) सम. पा. I. पृ. १८४-८५.

आस्रवनीय कारणहरू सङ्गमा देखापनेछन् । सारिपुत्र : अनि शास्ताले श्रावकहरूकोनिमित्त शिक्षापद बनाउँछ, प्रातिमोक्ष उद्देशण गर्छ — सोही आस्रवनीय कारणहरूको निवारणार्थ ।

(५) “सारिपुत्र ! तबसम्म यहाँ, केही आस्रवनीय कारणहरू सङ्गमा देखापनेछैनन्, जबसम्म सङ्गमा बहुश्रुत भिक्षुहरू धेरै हुन्नन् । सारिपुत्र ! जब सङ्गमा बहुश्रुत^१ भिक्षुहरू धेरै हुनेछन् तब यहाँ, केही आस्रवनीय कारणहरू सङ्गमा देखापनेछन् । सारिपुत्र ! अनि शास्ताले श्रावकहरूकोनिमित्त शिक्षापद बनाउँछ (= पञ्जापेति), प्रातिमोक्ष उद्देशण गर्छ— सोही आस्रवनीय कारणहरूको निवारणार्थ ।

“सारिपुत्र ! अहिले भिक्षुसङ्ग उपद्रव रहितछ (=निरब्बुदो), निर्दोष छ, कालोपनबाट दूर छ, शुद्ध सारमा प्रतिष्ठित छ । सारिपुत्र ! यी पाँचशय भिक्षुहरूमा जो सबभन्दा पछिल्लो हो — त्यो स्रोतापन्न छ, अविनिपातो स्वभावको छ र निश्चिन्त सम्बोधिपरायण छ ।”

Dhamma.Digital

वेरञ्ज ब्राह्मणको सत्कार

अनि भगवान्‌ले आयुष्मान् आनन्दलाई सम्बोधन गर्नु-भयो^२—

“आनन्द ! जसको निम्तोमा तथागतहरू वर्षावास गर्छन् उसँग न भेटिकन (नसोधिकन) तथागतहरू जनपद चारिका गर्नेको

१. ‘बहुश्रुत’ भनी धेरै कुराहरू जानेको तथा सुनेकोलाई भनिएको हो ।

जब जानेका सुनेका भिक्षुहरू धेरै हुन्छन् तब तिनीहरूमध्ये कुनैले धर्मलाई अधर्म, अधर्मलाई धर्म भनी अर्थ लगाउँन थाल्छन् । उनीहरूले धर्मविनयको अर्थलाई उल्टो उल्टो अर्थ लगाउन थाल्छन् । बहुश्रुत भिक्षुहरू धेरै हुँदै आएपछि वहाँलाई यो नियम बनाउन पर्ने अवस्था परेको थियो । जस्तै— 'मैले त्यस्तो धर्मोपदेश गरेको जान्दछु—जो विघ्नकारक भनी भगवान्‌ले भन्नुभएको छ—त्यो विघ्नकारक छैन । जसले यस्तो भन्दछ...उसलाई पाचित्तिय दोष लाग्नेछ' आदि । (पाचि. पा. पृ. १८२-१८८: मिच्छादिद्वियं, पाचित्तियकण्डं) सम. पा. I. पृ. १८५: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

यति कुरा बताउनु भइसके पछि भगवान्‌ले—अहिले जति भिक्षुहरू यहाँ छन्, तिनीहरूमध्ये कुनैमा पनि कुनै दोष छैन । उनीहरूमध्ये सबभन्दा तल्ला भिक्षु नै सोतापन्न छन् भनी अगाडि भन्नुभएको हो ।

(कस्तालाई सोतापन्न भनिन्छ भन्ने कुरा सं. ति. IV. पृ. २९५: दुतिय सारिपुत्तसुत्तं, सोतापत्तिसंयुत्तंमा उल्लेख गरिएको छ ।) सम. पा. I. पृ. १८६: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

२. वर्षावास सिद्धिए पछि, महापवारणा गरिसकेपछि भगवान्‌ले आयुष्मान्, आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नु भएको हो भनी सम. पा. I. पृ. १८६: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

लागि जाँदैनन् । यो तथागतहरूको आचीर्णता^१ हो (=स्वभावसिद्ध शिष्टाचार हो, परिचित चर्या हो) । आनन्द ! अतः वेरञ्ज ब्राह्मण-सँग भेट्न जाओ ।”

१. यहाँ 'आचीर्णता भनी स्वभावसिद्ध चर्यालाई भनिएको हो ।

(१) बुद्धाचीर्णता र (२) श्रावकाचीर्णता गरी दुइ प्रकारका आचीर्णताहरू छन् ।

(१) बुद्धाचीर्णता भनेको कस्तो हो भने ?—

प्रथमतः—जसको निम्तोमा वर्षावास बसिन्छ उसँग न भेटी वा न सोधिकन बुद्धहरू चारिकार्थ जानुहुन्न । श्रावकहरू सोधेर वा न सोधेरै जानसक्छन् ।

वर्षावास सिद्धिएपछि जनसंग्रह गर्नकोनिमित्त जनपद चारिकाकोनिमित्त जानु—यो अर्को बुद्धाचीर्णता हो ।

जनपद चारिका गर्दा—(१) महामण्डल, (२) मध्यमण्डल तथा (३) अन्तिम मण्डलहरूमध्ये कुनै एक मण्डलमा चारिका गर्नुहुन्छ ।

यसमध्ये महामण्डल नौशय (९००) योजन, मध्यमण्डल छशय (६००) योजन र अन्तिम मण्डल तीनशय (३००) योजन हुन्छ । जुनवेला महामण्डलमा चारिका गर्ने इच्छा हुन्छ, त्यसवेला महापवारणा गर्नु भई प्रतिपदाको दिनमा महा भिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत्त भई निस्की — गाउँ र निगम आदिहरूमा बस्ने महाजनहरूको भोजन आदि प्रतिग्रहणद्वारा उनीहरूको संग्रह गर्नु हुँदैन, धर्मदानद्वारा

उनीहरूलाई संसारबाट मुक्तहुने कुशलचर्या बताउनु हुँदै नौ महीनामा जनपद-चारिका समाप्त गर्नुहुन्छ ।

यदि वर्षादको बीचमा भिक्षुहरूको समथ वा विपश्यना ध्यान परिपक्व भएन भने महाप्रवारणाद्वारा प्रवारण नगरी, प्रवारणा पर सार्ने अनुमति दिई (= प्रवारणासङ्ग्रहं दत्त्वा) कार्तिक पूर्णिमाको दिनमा प्रवारणा गरी मंसीरको पहिलो दिनमा महाभिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत्त भई माथि उल्लेख भए अनुसार महाजनहरूको संग्रह गरी आठ महीनामा मध्यमण्डलको चारिका समाप्त गर्नुहुन्छ ।

यदि वर्षावास बसेका भिक्षुहरूको बीचमा इन्द्रिय परिपक्व नभएका तथा शिक्षित गराउन बाँकी भएका सत्वहरू (= वेनेय्यसत्ता) रहन्छन् भने—उनीहरूको इन्द्रिय परिपक्व नहुञ्जेलसम्म मंसीर महीना पनि उहीँ बसी पौषको पहिलो दिनमा महाभिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत्त भई निस्की उपरोक्ताकारले नै अन्तिम मण्डलको चारिका सात महीनामा समाप्त गर्नुहुन्छ ।

उपरोक्त तीन मण्डलहरूमध्ये जुनसुकै मण्डलमा चारिका गर्नुभएता पनि त्यस त्यस ठाउँका मानिसहरूलाई क्लेशबाट दूर गराई, स्रोतापन्नादि मार्गमा राखी, विनीत गराउन योग्य पुरुषहरूलाई विनीत गराई फूलहरू टिप्ने जस्तै गरी विचरण गर्नुहुन्छ ।

यहाँ जुन कार्तिक महीना र मंसीर महीना भन्ने आदि कुरा उल्लेख भएका छन्—ती जम्मै चन्द्रमासको हिसाबले भनिएका

हुन् भनी विमतिविनोदनीटीका पृ. ८२ ले यसरी अर्थ-उल्लेख गरेको छ—

“मागसिर मासस्स पठमदिवसेति चन्दमासवसेन वुत्तं ।
अपर कत्तिक पुष्णमिद्या अनन्तरे पाटिपद दिवसे ति अत्थो । फुस्स
मासस्स पठमदिवसेति एत्थापि एसेवनयो ।”

अर्को पनि बुद्धाचीर्णता छ । त्यो हो—प्रत्येक दिनमा प्रत्युप समयमा शान्त सुख निर्वाणारम्मण गरी फलसमापत्ति ध्यानमा बस्नु, फलसमापत्ति ध्यानबाट उठी महाकरुणासमापत्ति ध्यानमा बस्नु तथा दशसहस्री चक्रवाडमा बोधनीय प्राणीहरूको अवलोकन गर्नु ।

अर्को पनि बुद्धाचीर्णता छ । त्यो हो—आगन्तुकहरूसँग प्रथमतः कुशलवार्ता गर्नु, कारण अनुसार धर्मोपदेश गर्नु तथा दोष युक्त कारणमा शिक्षापद बनाउनु आदि ।

यी सबैप्रकारका क्रियाहरूलाई बुद्धको आचीर्णता भन्दछन् ।

(२) श्रावकाचीर्णता भनेको कस्तो हो भने ? —

हाम्रा बुद्ध भगवान्का पालामा भिक्षुहरूका दुइवटा सम्मेलनहरू हुन्थे । एउटा वर्षावास अगाडि ध्यान-भावना लिनको-निमित्त र अर्को वर्षावास सिद्धिएपछि क-कसले के के फल पायो भन्ने कुरा अवगत गराउनकोनिमित्त । यही हो श्रावकहरूको आचीर्णता । सम. पा. I. पृ. १८६-८८: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

“हवस्, भन्ते” भनी आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिनुभयो । त्यसपछि चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी आयुष्मान् आनन्दसहित श्रमणहरूलाई पछि पछि लिएर जहाँ वेरञ्ज ब्राह्मणको निवासस्थान हो त्यहाँ भगवान् जानुभयो? ; त्यहाँ पुगेपछि बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । अनि वेरञ्ज ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ब्राह्मणलाई भगवान्छे यस्तो भन्नुभयो—

“ब्राह्मण ! तिम्रो निस्तोमा हामी वर्षावास बस्यौं । अब तिम्रोसँग सोध्न चाहन्छौं कि हामी जनपद चारिकार्थ जान चाहन्छौं ।”

१. ‘भगवान् जानुभयो’ भन्ने यस वचनबाट वहाँ बिहान जानुभयो वा दिउसो जानुभयो वा साँझमा जानुभयो भन्ने कुरा प्रष्ट छैन । त्यसैले यसबारेमा अट्टकथाले ‘भोजन सिद्धिएपछि, दिवा समय बिताउनु भई त्यसपछि आनन्दसहित भिक्षुसङ्घ पछ्याडि राखी भगवान् वेरञ्ज ब्राह्मणको निवासस्थानमा जानुभयो’ भनी उल्लेख गरेको छ । नगरद्वारदेखि रत्नपिञ्जर-शरीरबाट सुवर्णरश्मीहरू निकाल्नु भई त्यहाँ जानुभयो । घरमा बसिरहेका वेरञ्ज ब्राह्मणले भगवान्लाई टाढैबाट आइरहुनुभएको देखेसाथ उनको मनमा ऊवास्स सम्फना आयो र विरक्त भएर हत्तरपत्त एक आसन तयार पारी भगवान्को अगवानी पनि गरे भनी सम. पा. I. पृ. १८८: वेरञ्जकण्डवण्णनाले वर्णन गरेको छ ।

“साँच्चं हो, भो गौतम ! मेरो निम्तोमा तपाइहरू यहाँ वर्षावास गर्नुभयो । परन्तु जुन दातव्यवस्तुहरू हुन् ती दिएकै छैनन । ती वस्तुहरू नभएका पनि होइनन्, न त दिन नचाहेर नै हो । परन्तु हामी गृहस्थीमा बस्नेहरूको धेरै कृत्य धेरै करणीयहरू छन्, कहाँबाट फुसंत पाउनु । अतः भोलिकोनिमित्त भिक्षुसङ्घसहित तपाइ गौतमले मेरो निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् ।”

भगवान्‌ले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो^१ । अनि वेरञ्ज

१. जब ब्राह्मणको मनमा ‘अहो ! मैले तीन महीनासम्म केही गर्न सकिन’ भन्ने लाग्यो तब उनले ‘त्यसोभए तीन महीनामा दिने दान-वस्तुहरू सबै भोलि नै दानदिनेछु’ भन्ने सोचेर भगवान्‌लाई निम्तो गरे । भगवान्‌ले पनि स्वीकार गर्नुभयो । यदि भगवान्‌ले स्वीकार नगर्नुभएको भए ब्राह्मणको मनमा यस्तो लाग्ने थियो —

“मैले तीन महीनासम्म केही दान नदिएको हुँदा श्रमण गौतम रिसाए, त्यसैले भोलिको मेरो निम्तो स्वीकार नगरेका । यिनमा धैर्यता राख्ने क्षमता रहेनछ । यिनी सर्वज्ञ बुद्ध रहेनछन् ।”

यस्तैगरी वेरञ्ज ब्राह्मणले मात्र होइन वेरञ्जवासी अरूहरूले पनि उपरोक्ताकारले सोचेर अकुशल कमाउन सक्छन् । अतः उनीहरूले त्यस्तो मिथ्या कल्पना गर्न नपाउनु भन्ने कारणलाई समेत ध्यानमा राख्नुभई भगवान्‌ले ब्राह्मणको निम्तो स्वीकार गर्नुभएको हो भनी सम. पा. I. पृ. १८९: वेरञ्जकण्डवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

ब्राह्मणलाई धार्मिक कुराद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभई आसनबाट उठी भगवान् फर्केर जानुभयो । त्यस रात बितिसकेपछि वेरञ्ज ब्राह्मणले आफ्नो घरमा उत्तम खादच-भोज्य-हरू तयार पार्न लगाई भगवानलाई समयको सूचना दिन पठाए—“भो गौतम ! समय भयो, भोजन तयार छ ।”

अनि पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ वेरञ्ज ब्राह्मणको निवासस्थान हो त्यहाँ भगवान् जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भिक्षुसङ्घका साथ बिच्छुचाइराखेको आसनमा भगवान् बस्नुभयो । अनि वेरञ्ज ब्राह्मणले आफ्नै हातले बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई खादच-भोज्यहरू सन्तर्पित गरी सन्तृप्त गराए । भोजन सिद्धिएपछि भगवान्ले पात्रबाट हात हटाइसकेपछि वेरञ्ज ब्राह्मणले भगवानलाई आफ्नै हातले तीन चीवर ओढाए र अरू प्रत्येक भिक्षुहरूलाई एक एक कपडा ओढाए । अनि वेरञ्ज ब्राह्मणलाई धार्मिक कुराद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पारी आसनबाट उठी भगवान् फर्केर जानुभयो । त्यसपछि इच्छानुसार वेरञ्जामा बसी भगवान् त्यहाँ-बाट सोरेय्य, सङ्कस्स, कान्यकुञ्ज (= कणकुञ्ज) को बाटो छाडी सोको बाटो लिई जहाँ प्रयाग तीर्थ हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि प्रयाग तीर्थको गङ्गानदी पारतरी जहाँ वाराणशी हो त्यहाँ पुग्नुभयो । त्यसपछि वाराणशीमा इच्छानुसार विहार गर्नुभई चारिका गर्दै जहाँ

१. त्यो दान दिएको तीन चीवर, बनारशी असल वस्त्र थियो र एक

एक वस्त्रको एक एक हजार मूल्य पथर्यो । यसरी तीन हजार मूल्य जाने चीवर भगवान्लाई र प्रत्येक पाँचशय जना भिक्षुहरूलाई पाँच पाँचशय मूल्य जाने पाँचशय वस्त्रहरू चढाए । यति दिएर पनि सन्तुष्ट नभएका ब्राह्मणले सात सात आठ आठ शय जाने अनेक राता कम्बलहरू र आंशक, कमर बन्धन आदिको लागि पनि असल पट कपडाहरू फारी फारी दिए । जम्मा पाँचलाख (५,००,०००) का वस्त्रहरू दिए । औषधीकोनिमित्त शतपाक, शहस्रपाक तेल पनि तुम्बामा राखिदिए । अधिक के भन्ने चतुप्रत्ययहरूमा कुनै पनि प्रत्यय बाँकी नरहने गरी दानदिए । तर मूल पालिमा भने चीवर मात्र दिएको कुरा उल्लेख भएको छ ।

यसरी दानदिई बडो हर्षपूर्वक पुत्र-दारहरू सँगै हातजोरी चिन्तिगरी बसिरहेका, मार आवर्तनद्वारा तीन तीन महीनासम्म धर्मोपदेश सुन्न नपाएका, वेरञ्ज ब्राह्मणहरूलाई धर्माभृत वर्षादि गरी, परिपूर्ण सङ्कल्प गराई धार्मिक कुराद्वारा भगवान्‌ले सम्प्रर्षित पार्नुभयो । पुत्र-दारहरू सहित वन्दना गरी ब्राह्मणले “भन्ते ! फेरि फेरि पनि हामीहरूलाई अनुगृहित गर्नुहोस् !” भन्दै भगवान्‌को पछि पछि लागी, आँखाबाट आँसु बघाउँदै उनीहरू फर्केर आए भनी सम. पा. I. पृ. १९०-१९: वेरञ्जकण्डवण्णनाले वर्णन गरेको छ ।

वैशाली हो त्यहाँ जानुभयो र क्रमशः चारिकापछि भगवान् वैशालीमा पुगनुभयो । अनि भगवान् वैशालीको महावनको कूटागारशालामा बस्नुभयो ।

१०. सङ्गारव ब्राह्मण (क)

प रि च य

यी सङ्गारव ब्राह्मण राजगृहवासी हुन् । यिनी राजगृहको जीर्णोद्धार गर्ने काममा नियुक्त थिए । आजकलको भाषामा भन्ने हो भने यिनी ठेकेदार अथवा ओभरसियर थिए । यिनका बारेमा चारवटा सूत्रहरू पाइएका छन् । जसको अनुवाद अगाडि गरिदिएको छ । पहिलो सूत्रमा यज्ञगर्भ र गराउँदा धेरैजनाको कल्याण हुन्छ भन्ने यिनको विश्वासको कुरो छ; दोश्रो सूत्रमा यिनले बुद्धसँग धेरै समयसम्म पढेको मन्त्र पनि कहिलेकाहिँ चाँडै बिर्सेर जानाको कारणबारे प्रश्न सोधेका छन्; तेस्रो र चौथा सूत्रहरूमा “वारी र पारी भनेका केहुन्” भनी प्रश्नहरू सोधेका छन् । बुद्धको सत्संगतद्वारा बुद्धको शरणागमन बाहेक अरु कुनै विशेषफल यिनले पाउन सकेका छैनन् । अरु कुराहरू अगाडि अनुदित सूत्रहरूबाटै स्पष्ट भएका छन् ।

×

×

×

भिन्नाभिन्नै सङ्गारव नामहरू

- (१) सङ्गारव नामक ब्राह्मण—यिनी श्रावस्तीवासी हुन् र यिनी आनन्द महास्थविरका गृहस्थीका साथी थिए । यिनी जल-शुद्धिक थिए । एकदिन आनन्द महास्थविरले भगवान्लाई यिनको घरमा लैजानु भएको थियो । सं. नि. I. पृ. १८: सङ्गारवसुत्तं, ब्राह्मणसंयुत्तं । यसको अनुवाद बु. ब्रा. भा-१, पृ. ३१ मा भएको छ ।
- (२) सङ्गारव नामक माणव—यिनी भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणका कान्छा भाइ हुन् । एक समय भगवान् चण्डलकप्पमा आइपुग्नु भएको वेलामा यिनले बुद्धसँग भेट गरेका थिए । म. नि. II. पृ. ४२८: सङ्गारवसुत्तं । यसको अनुवाद बु. ब्रा. भा-१, पृ. ८१ मा भएको छ ।
- (३) सङ्गारव ब्राह्मण—यिनी राजगृहवासी हुन् र राजगृह जीर्णोद्धार गर्ने काममा नियुक्त थिए । यिनले बुद्धसँग चारपटक भेटेका छन् । जस्तै—अं. नि-३, पृ. १५५: सङ्गारवसुत्तमा, अं. नि-५, पृ. ४७३: सङ्गारवसुत्तमा, अं. नि-१०, पृ. २८९: सङ्गारवसुत्तमा तथा अं. नि-१०, पृ. ३०६: सङ्गारवसुत्तमा । यिनकै कुराहरू यहाँ अगाडि सङ्गारव ब्राह्मण (क) मा उल्लेख भएका छन् ।

- (४) सङ्गारव ब्राह्मण—यिनी श्रावस्तीवासी हुन् । श्रावस्तीको जेतवनाराममा एकदिन यिनले बुद्धसँग पढेका मन्त्रहरू किन बिसिइन्छन् भन्ने प्रश्न सोधेका थिए । सं. नि. IV. पृ. १०७: सङ्गारवसुत्तं, बोज्जङ्गसंयुत्तं । यी ब्राह्मणको कुरो पनि यहाँ अगाडि सङ्गारव ब्राह्मण (ख) मा अनुदित भएको छ ।
- (५) सङ्गारवसुत्तं—म. नि. II. पृ. ४८२ । यस सूत्रमा भारद्वाज गोत्र ब्राह्मणका कान्छा भाइ सङ्गारव नामक माणव (२) का कुराहरू छन् ।
- (६) सङ्गारवसुत्तं—सं. नि. I. पृ. १८२: ब्राह्मणसंयुत्तं । यस सूत्रमा आनन्द महास्थविरले बुद्धलाई सङ्गारव ब्राह्मण (१) को घरमा लंजानु भएका कुराहरू छन् ।
- (७) सङ्गारवसुत्तं—सं. नि. IV. पृ. १०७: बोज्जङ्गसंयुत्तं । यस सूत्रमा श्रावस्तीवासी सङ्गारव ब्राह्मण (४) का कुराहरू छन् ।
- (८) सङ्गारवसुत्तं—अं. नि-३, पृ. १५५: ब्राह्मणवग्गो । यस सूत्रमा राजगृह जीर्णोद्धार गर्ने सङ्गारव ब्राह्मण (३) ले बुद्धलाई यज्ञका कुराहरू सुनाएका छन् ।
- (९) सङ्गारवसुत्तं—अं. नि-५, पृ. ४७३: ब्राह्मणवग्गो । यस सूत्रमा सङ्गारव ब्राह्मण (३) ले बुद्धसँग पढेका मन्त्रहरू किन बिसिइन्छन् भन्ने प्रश्न सोधेका कुराहरू छन् ।

- (१०) सङ्गारवमुत्तं—अं. नि-१०, पृ. २८९: पच्चोरोहणिवग्गो ।
यस सूत्रमा सङ्गारव ब्राह्मण (३) ले बुद्धसँग “केलाई वारी र
पारी भन्दछन्” भन्ने प्रश्न सोधेका छन् ।
- (११) सङ्गारवमुत्तं—अं. नि-१०, पृ. ३०६: जाणुस्सोणिवग्गो । यस
सूत्रमा सङ्गारव ब्राह्मण (३) ले “वारी र पारी भनेको कस्तो
हो” भनी बुद्धसँग प्रश्न सोधेका छन् ।

मूल सूत्र—

१—यज्ञ गर्दा सबैले पुण्य पाउँछन्

अनि सङ्गारव ब्राह्मण^१ जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए^२ ।
त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे^३ । सम्मोदनीय कुशलवार्ता
गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सङ्गारव ब्राह्मणले
भगवान्सँग यस्तो भने—

-
१. यी ब्राह्मण राजगृहवासी हुन् र यिनी राजगृहको जीर्णोद्धार गर्ने काममा नियुक्त थिए । मनो. र. पू. I. पृ. ३९६: सङ्गारवसुत्त-वण्णना, तिकनिपात ।
  २. बिहानको खाना खाइसकेपछि महाजनहरूद्वारा परिवृत्त भई बुद्धकाँग गएका थिए । मनो. र. पू. I. पृ. ३९६: सङ्गारवसुत्तवण्णना, तिकनिपात ।
  ३. अं नि-३, पृ. १५५: सङ्गारवसुत्तं, ब्राह्मणवग्गो, अ. क I. पृ. ३९६.

“भो गौतम ! हामीहरू नै ब्राह्मण हौं । (हामी) यज्ञ पनि गर्दछौं? र यज्ञ पनि गराउँछौं । भो गौतम ! त्यहाँ जसले यज्ञ गर्छ र यज्ञ गराउँछ — सबै ती—यज्ञको कारणमा अनेक शरीरहरू (= मानिसहरू) पुण्यपथमा संलग्न भएका हुन्छन् । भो गौतम ! तर जो त्यो कुनै कुलबाट घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ—उसले आफू एकलैलाई मात्र दमन गर्छ, आफू एकलैलाई मात्र शान्त पार्छ र आफू एकलैलाई मात्र परिनिर्वाण गराउँछ । यसरी प्रव्रज्याको कारणमा एउटै शरीर मात्र पुण्यपथमा संलग्न भएको हुन्छ ।”

१. बाहिरका धर्महरूमा अर्थात् ब्राह्मणहरूले मानेका धर्महरूमा—सबै चार चारवटा, सबै आठ आठवटा, सबै सोह्र सोह्रवटा, सबै बत्तीस बत्तीसवटा, सबै चौसट्टी चौसट्टीवटा, सबै शय शयवटा तथा सबै पाँच पाँचशयवटा प्राणीहरूको हत्या हुने यज्ञहरू हुन्छन् । यस्तै यज्ञहरूमध्ये कुनै एक यज्ञलाई लक्षगरी यहाँ ‘यज्ञ पनि गर्दछौं’ भनी भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९६: सङ्गारवसुत्तवण्णना, तिकनिपात ।

२. तिमिले पनि गर, तिमिले पनि गराऊ भनी यज्ञको कारणमा संविधान गर्दा र गराउँदा धेरै मानिसहरू संलग्न हुने भएका हुँदा ‘अनेक शरीरहरू’ भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९६: सङ्गारवसुत्तवण्णना ।

“ब्राह्मण ! त्यसोभए, तिमिसँगै सोध्नेछु ? । जस्तो तिमिलाई लाग्नेछ त्यस्तै बताऊ । ब्राह्मण ! यसमा तिमि के भन्छौ ?—(भनीकि) यहाँ तथागत अरहत्, सम्यकसम्बुद्ध, विदयाचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुपम, पुरुषदम्यसारथी, देवमनुष्यहरूका शास्ता बुद्ध भगवान्, लोकमा उत्पन्न हुनुहुन्छ । वहाँले यस्तो भन्नुहुन्छ—‘आऊ, यो मार्ग हो, यो प्रतिपद् हो, जुन मार्गमा गएर अनुत्तर ब्रह्मचर्य अन्तर्गत निर्वाणलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी म बताउँछु । आऊ, तिमिहरू पनि त्यसरी हिड, जसरी हिड्दा तिमिहरूले पनि अनुत्तर ब्रह्मचर्य अन्तर्गत निर्वाणलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्नेछौ ।’ यसरी वहाँ शास्ताले धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । अरूले पनि तदनुसार आचरण गर्छन् । तिमिहरू अनेक शय, अनेक हजार र अनेक लाख पनि हुन्छन् ।

१. ब्राह्मणको उपरोक्त कुरा सुनेर बुद्धले यस्तो सोच्नुभयो—

“यी ब्राह्मण पशुहरू मारिने महायज्ञको सम्बन्धमा धेरैको-निमित्त पुण्यपथ हुन्छ भनी भन्दछन् । तर प्रव्रज्यामूलक पुण्योत्पत्तिको प्रतिपदलाई भने एकैजनाको पुण्यपथ भनी भन्दछन् । यिनलाई न एकजनालाई पुण्य हुने कुरा थाहा छ, न त धेरैलाई पुण्य हुने कुरा नै थाहा छ । अतः कस्तालाई एकजनाको पुण्य र कस्तालाई धेरैको पुण्य भनेको हो—त्यो कुरा बताइदिन पन्यो” भनी सोचेर वहाँले सूत्रमा ‘त्यसोभए’ भनी कुरा शुरुगर्नु भएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९६: सङ्गारवसुत्तवण्णना, ब्राह्मणवग्गो, तिक-निपात ।

“ब्राह्मण ! यस्तो भएमा, तिमी के भन्छौ त ? के त, जो त्यो प्रव्रज्या हो—त्यो एकै शरीरसँग सम्बन्ध भएको पुण्यपथ हुन्छ कि अथवा अनेक शरीरसँग सम्बन्ध भएको पुण्यपथ हुन्छ त ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! यस्तो भएमा, जो त्यो प्रव्रज्या हो—त्यो अनेक शरीरसँग सम्बन्ध भएको पुण्यपथ हुन्छ ।”

यस्तो भन्नुभएपछि आयुष्मान् आनन्दले सङ्गारव ब्राह्मणलाई यस्तो भन्नुभयो—“ब्राह्मण ! यी दुइवटा प्रतिपद्हरूमध्येमा कुनचाहिँ प्रतिपद् तिमीलाई—‘कम कामकाज भएको र कम पीडादायी भएको, महान् फलदायी भएको र महान् आनिसंस (= गुण) दायी भएको’ भन्ने लाग्छ त ?”

यस्तो भन्नुहुँदा सङ्गारव ब्राह्मणले आयुष्मान् आनन्दलाई यस्तो भने—“जस्तै तपाइ गौतम हुनुहुन्छ, जस्तै तपाइ आनन्द हुनुहुन्छ—तपाइहरू दुवैजना मेरा पूज्य हुनुहुन्छ, मेरा प्रशंसापात्र हुनुहुन्छ ? ।”

-
१. ती ब्राह्मणले यस्तो सोचेका थिए कि—‘आयुष्मान् आनन्द यो प्रश्न मबाटै बताउन लगाउन चाहनु हुन्छ । प्रशंसाद्वारा असन्तुष्ट रहने कोही छैन ।’ यति सोचेर उनले प्रशंसा मात्र गरी अरू केही भन्न चाहेका थिएनन् । त्यसैले उनले ‘...प्रशंसापात्र हुनुहुन्छ’ भन्ने आदि कुरा भनेका हुन् । मनो. र. पू. I. पृ. ३९७: सङ्गारवसुत्तवण्णना ।

दोश्रोपटक पनि, आयुष्मान् आनन्दले सङ्गारव ब्राह्मण-
लाई यस्तो भन्नुभयो—“ब्राह्मण ! मैले तिमिसँग ‘तिम्ना पूज्य कोहुन्
वा तिम्ना प्रशंसापात्र कोहुन् ?’ भनी सोधेको होइन । बल्कि यस्तो
सोधेको हुँ— ‘ब्राह्मण ! यी दुइवटा प्रतिपदहरूमध्येमा कुनचाहिँ प्रतिपद्
तिमीलाई ‘...महान्, अनिसंसदायी भएको’ भन्ने लाग्छ त ?”

दोश्रोपटक पनि, सङ्गारव ब्राह्मणले आयुष्मान् आनन्दलाई
यस्तो भने—“जस्तै तपाइ गौतम हुनुहुन्छ, जस्तै तपाइ आनन्द
हुनुहुन्छ— तपाइहरू दुवैजना मेरा पूज्य हुनुहुन्छ, मेरा प्रशंसापात्र
हुनुहुन्छ ।”

तेश्रोपटक पनि, आयुष्मान् आनन्दले सङ्गारव ब्राह्मणलाई
यस्तो भन्नुभयो—“ब्राह्मण ! मैले तिमिसँग ‘तिम्ना पूज्य, कोहुन् वा
तिम्ना प्रशंसापात्र कोहुन् ?’ भनी सोधेको होइन । बल्कि यस्तो सोधेको
हुँ—‘ब्राह्मण ! यी दुइवटा प्रतिपदहरूमध्येमा कुनचाहिँ प्रतिपद्
तिमीलाई ‘...महान्, अनिसंसदायी भएको’ भन्ने लाग्छ त ?”

-
१. जुन प्रश्न आनन्द स्थविरले सोध्नुभएको थियो त्यसको सीधा उत्तर
ब्राह्मणद्वारा नै भनाउन चाहनुहुन्थ्यो । ब्राह्मण भने सीधा उत्तरदिन
चाहन्नथे । आनन्द स्थविर भने ब्राह्मणद्वारा नै भनाउन चाहनुहुन्थ्यो,
ब्राह्मण भन्न चाहन्नथे । त्यसैले सूत्रमा ‘तिम्ना पूज्य, कोहुन् वा
तिम्ना प्रशंसापात्र कोहुन् भनी सोधेको होइन बल्कि यस्तो सोधेको
हुँ’ भनी उल्लेख भएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९७: सङ्गारव-
सुत्तवर्णना, तिकनिपात ।

तेश्रोपटक पनि सङ्गारव ब्राह्मणले आयुष्मान् आनन्दलाई यस्तो भने—“जस्तै तपाइ गौतम हुनुहुन्छ, जस्तै तपाइ आनन्द हुनुहुन्छ—तपाइहरू दुबैजना मेरा पूज्य हुनुहुन्छ, मेरा प्रशंसापात्र हुनुहुन्छ ।”

तीन प्रातिहारियहरू

अनि भगवान्लाई यस्तो लाग्यो—“तीन तीन पटकसम्म आनन्दले कारण सहित प्रश्न गर्दा पनि सङ्गारव ब्राह्मणले उत्तरदिन चाहेनन्, प्रश्न (थाती) राख्छन् । निश्चयनै यिनीहरूलाई (यस कुरा-बाट) परिमुक्त गर्नुपर्नेछ ।” यति सोचेर भगवान्ले सङ्गारव ब्राह्मणलाई यस्तो भन्नुभयो—

“ब्राह्मण ! आज राजान्तःपुरमा—एक ठाउँमा भेलाभएका, एक ठाउँमा बसिरहेका, राजपुरुषहरूको बीचमा के कुरा चलेको थियो ?”

१. जब भगवान्ले आयुष्मान् आनन्द र सङ्गारव ब्राह्मणका बीचमा उपरोक्ताकारले कुरा चलिरहेको देख्नुभयो तब भगवान्ले त्यस कुरालाई टुंग्याइदिन यसरी सोच्नुभएको हो भनी मनो. र. पू. I. पृ. ३९७: सङ्गारवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
२. त्यसदिन राजान्तःपुरमा ऋद्धिप्रातिहारिय सम्बन्धी कुरा चलेको थियो । जब ब्राह्मणले भगवान्को प्रश्न सुने तब उनी उत्साहित भई—‘यो त म जवाफदिन सक्छु’ भनी अगाडिका कुराहरू भनेका हुन् । मनो. र. पू. I. पृ. ३९७: सङ्गारवसुत्तवण्णना ।

“भो गौतम ! आज राजान्तःपुरमा—एक ठाउँमा भेलाभएका, एक ठाउँमा बसिरहेका, राजपुरुषहरूको बीचमा यस्तो कुरा चलेको थियो—‘अघि अघि अल्पतर भिक्षुहरू थिए तर बहुतर उत्तरीय मनुष्यधर्म’ ऋद्धिप्रातिहारियहरू देखाउँदथे^२ । अहिले चाहिँ बहुतर भिक्षुहरू छन्, तर अल्पतर उत्तरीय मनुष्यधर्म ऋद्धिप्रातिहारियहरू देखाउँछन्^३ ।’ भो गौतम . यही कुरा आज राजान्तःपुरमा—एक ठाउँमा भेलाभएका, एक ठाउँमा बसिरहेका, राजपुरुषहरूको बीचमा कुरा चलेको थियो ।”

१. दश-कुशलपथमा गिन्ति हुने मनुष्यधर्महरूभन्दा माथिल्ला धर्मलाई यहाँ ‘उत्तरीय मनुष्यधर्म’ भनी भनिएको हो भनी मनो. र. पू. I. पृ. ३९७: सङ्गारवसुत्तवण्णनाले उल्लेख मरेकोछ ।
२. भिक्षाटन् जाने वेलामा पनि आकाशमार्गबाटै गई आकाशमार्गबाटै फर्केर आउने भएको हुनाले ऋद्धिप्रातिहारिय भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९७.
३. उनीहरूले ठानेका थिए कि—अघि अघि भिक्षुहरू चतुप्रत्यय लाभार्थ पनि ऋद्धि देखाउँदथे । अहिले चाहिँ प्रसस्त चतुप्रत्ययहरू लाभ हुने भएको हुनाले भिक्षुहरू सुतेर प्रमादी भई बसेकाछन् । त्यसैले अहिले कम ऋद्धिप्रातिहारियहरू देखाउँछन् भनी भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९७: सङ्गारवसुत्तवण्णना, तिकनिपात ।

“ब्राह्मण ! धी तीन प्रातिहारियहरू (पाटिहारियानि^१) हुन् । कुन तीन भन्ने ?— (१) ऋद्धिप्रातिहारिय^२ (इद्धिपाटिहारियं), (२) आदेशनाप्रातिहारिय (आदेसनापाटिहारियं), (३) अनुशासनीप्रातिहारिय (अनुशासनीपाटिहारियं) ।

१. पाटिहारिय वा प्रातिहारियको अर्थ हो—प्रतिपक्ष कारणहरूलाई हटाउने कारण । त्यसैले मनो. र. पू. I. पृ. ३९७ ले ‘पञ्चनिक पाटिहरणवसेन पाटिहारियानि’ अर्थात्—प्रतिपक्ष विषयहरूलाई हटाउने अर्थले ‘प्रातिहारिय’ वा ‘पाटिहारिय’ भनिएको हो भनी उल्लेख गरेको हो ।

२. ऋद्धिप्रातिहारिय वा इद्धिपाटिहारियको अर्थ—

वृद्धि, समृद्धि तथा सफलता भन्ने अर्थले ‘ऋद्धि’ भनिएको हो । पालिमा: ‘इद्धि’ । ‘इध’ सिद्धियं भन्ने धातुले बनेको हो । इज्जनं = इद्धि; इज्जनवसेन = इद्धि ।

अतः ऋद्धि र प्रातिहारिय = ऋद्धिप्रातिहारिय वा ऋद्धि-प्रातिहारिय । प्रतिपक्ष विषयहरूलाई हटाउनमा सफलता पाउनु = ऋद्धिप्रातिहारिय हो ।

इद्धि = ऋद्धि दशप्रकारका छन् । जस्तै—

(१) अधिष्ठान-ऋद्धि (अधिष्ठान इद्धि), (२) विकुर्वना-ऋद्धि (विकुर्वना इद्धि), (३) मनोमय-ऋद्धि (मनोमय इद्धि), (४) ज्ञानविष्कार-ऋद्धि (ज्ञानविष्कार इद्धि), (५) समाधि-

(१) “ब्राह्मण ! ऋद्धिप्रातिहारिय भन्नेको कस्तो हो त ? ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुरुषले अनेकप्रकारका ऋद्धिविधप्रातिहारियलाई प्रत्यनुभव गर्छ । जस्तै—‘एक भएर पनि धेरै हुन्छ, धेरै भएर पनि एक हुन्छ; ...^१ ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो शरीरद्वारा वशमा राख्छ^२ । ब्राह्मण ! यसैलाई ‘ऋद्धि-प्रातिहारिय’ भन्दछन् ।

विष्फार-ऋद्धि (समाधिविष्फार इद्धि), (६) आर्य-ऋद्धि (अरिया इद्धि), (७) कर्मविपाकज-ऋद्धि (कम्मविपाकजा इद्धि), (८) पुण्य-ऋद्धि (पुञ्जवतो इद्धि), (९) विदचामय-ऋद्धि (विज्जामया इद्धि), (१०) त्यस त्यस ठाउँमा सम्यक्प्रयोगद्वारा सिद्ध हुने अर्थले ऋद्धि (तत्थ तत्थ सम्मा पयोगपच्चया इज्जन्ट्ठेन इद्धि) । पटि. म. पा. पृ. ४६७; इद्धिकथा, अ. क. पृ. ४८०; वि. सु. म. पृ. २८२; इद्धिविधनिद्देशो-१२.

प्रातिहारियहरू तीनप्रकारका छन् भनी सूत्रमै उल्लेख भएको पाइन्छ । पटि. म. पा. पृ. ४९१: पाटिहारियकथामा पनि पाइन्छ । यसमा प्रातिहारियको सम्बन्धमा विशेष वर्णन गरेको पाइन्छ । पटि. म. अ. क. पृ. ५१६.

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, को पृ. १९२ को (५) मा हेर्नु ।
२. भनाइको तात्पर्य ब्रह्मलोकसम्म पनि स-शरीर पुग्न सक्छ भनिएको हो ।

(२) “ब्राह्मण ! आदेशना प्रातिहारिय भनेको कस्तो हो त ? (a) ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै पुरुषले निमित्तद्वारा (= लक्षण = संकेतचिह्नद्वारा) आदेशना गर्छ’ (= कुरा बताउँछ) (एकचो निमित्तेन

१. निमित्त तीन छन्—आगतनिमित्त, गतनिमित्त र स्थित-निमित्त ।

निमित्तद्वारा आदेशना गर्छ भन्ने कुरा बुझाउनकोनिमित्त मनो. र. पू. I. पृ. ३९७ ले यसरी उल्लेख गरेको छ—

एक राजाले हातमा तीनवटा मोतीहरू लिई पुरोहित ब्राह्मणसँग सोधे—‘आचार्य ! मेरो हातमा के छ ?’ पुरोहितले यताउता हेर्नथाले । त्यसवेला एउटा माकुरा किंवा समात्छु भनी दगुरेर समात्न जाँदा किंवा मुक्तभयो । यो देखेर पुरोहितले ‘मुक्ता = मोती’ भनी भने ।

‘मोती हो, तर कतिवटा छन् त ?’ फेरि, उनले यताउता हेर्नथाले । अनि नगिचमा तीनपटक कुखुरा बासेको सुने । अनि ‘तीनवटा’ भनी भने ।

यसरी कसैले आगतनिमित्तद्वारा कुराहरू बताउँछन् । कसैले गतनिमित्त र स्थितनिमित्तद्वारा कुरा बताउँछन् । मनो. र. पू. I. पृ. ३९७-९८: सङ्गारवसुत्तवण्णना ।

आदिसति) — ‘यस्तो तिम्रो मन छ, यस्तो तिम्रो मनछ’^१; यसरी तिम्रो चित्तछ^२ ।’ उसले धेरै पनि बताउँछ, त्यो त्यस्तै हुन्छ, अन्यथा हुन्न ।

b. “ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै पुरुषले निमित्तद्वारा आदेशना गर्दैन; बल्कि—मनुष्यहरूको वा अमनुष्यहरूको^३ वा देवताहरूको आवाज सुनेर^४ आदेशना गर्छ—‘यस्तो तिम्रो मन छ यस्तो तिम्रो मन छ; यसरी तिम्रो चित्त छ ।’ उसले धेरै पनि बताउँछ, त्यो त्यस्तै हुन्छ, अन्यथा हुन्न ।

c. “ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुरुषले न निमित्तद्वारा आदेशना गर्छ, न त मनुष्यहरूको वा अमनुष्यहरूको वा देवताहरूको आवाज सुनेर आदेशना गर्छ; बल्कि—वितर्कना गरी, विचार गरी—वितर्कनाबाट

१. तिम्रो मन सौमनस्ययुक्त, दौर्मनस्ययुक्त अथवा कामवितर्कनादियुक्त छ भनी भन्छ ।

२. तिम्रो चित्तमा य-यस्तो कल्पना भइरहेको छ भनी भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९८.

३. यक्ष पिशाच आदिहरूलाई यहाँ ‘अमनुष्य’ भनिएको हो ।

४. देवताहरूले अर्काको चित्तको कुरा भनिरहेको आवाज सुनेर भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९८: सङ्गारवसुत्तवण्णना ।

निस्केको आवाज सुनेर' आदेशना गर्छ—'यस्तो तिम्रो मन छ, यस्तो तिम्रो मन छ; यसरी तिम्रो चित्त छ ।' उसले धेरै पनि बताउँछ, त्यो त्यस्तै हुन्छ, अन्यथा हुन्न ।

१. मनमा तर्कना उठे अनुसार बक्बकाएको र निद्रामा बर्बराएका कुराहरू सुनेर—'तिम्रो मनमा यस्तो छ, यस्तो छ' भनी बताउँछ ।
उदाहरण—

एक पुरुष ढगडा गर्छु भन्ने विचार लिई गाउँबाट निस्की नगरतिर गइरहेको थियो । गाउँबाट निस्केदेखि उ यो सोच्दै गइरहेको थियो—'म न्यायालयमा जानेछु, राजाकहाँ जानेछु । यस्तो यस्तो भन्नेछु । यस्तोभन्दा यस्तो जवाफ दिनेछु ।' यसरी सोच्दै गइरहेको उसलाई मानो न्यायालयमा पुगेको जस्तो लाग्यो । उ यसै तर्कनानुसार मुखले पनि कुरा गर्नथाल्यो ।

उ एकलै कुरागरिरहेको एक अर्कोले सुनेर 'तिमी कहाँ जाँदैछौ ?' भनी सोधदा उसले 'न्यायालयमा गई मुद्दा गर्नेछु' भनी भन्यो । अनि त्यसले 'हुन्छ जाऊ, मुद्दा जित्नेछौ' भनी भन्यो । उ गएर मुद्दा जित्यो । यस्तो किशिमको आवाजलाई 'वितर्कना-बाट निस्केको आवाज' भनी भन्दछन् ।

उपरोक्ताकारले जानिनेलाई 'निमित्तद्वारा जानिएको' भनी भनिएको हो र त्यसै अनुसार बताउनेलाई 'निमित्तद्वारा आदेशना गर्छ' भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९८: सङ्गारवसुत्तवण्णना, तिकनिपात ।

d. “ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुरुषले न निमित्तद्वारा आदेशना गर्छ, न मनुष्यहरूका वा अमनुष्यहरूका वा देवताहरूका आवाज सुनेर आदेशना गर्छ; न वितर्कना गरेर, न विचार गरेर, न वितर्कनाबाट निस्केको आवाज सुनेर नै आदेशना गर्छ; बल्कि—अवितर्क, अविचारले युक्त समाधिसम्पन्न चित्तले चित्तलाई राम्ररी जान्दछ—‘जस्तो अहिले यो भद्र पुरुषको मनःसंस्कार रहेको छ, त्यो चित्तसंस्कारको तुरन्तै पछि अमुक प्रकारको वितर्कनालाई (उसले) वितर्कना गर्नेछ?’ ।’ उसले

१. यहाँ ‘वितर्कना गर्नेछ’ भनी समाधिचित्तद्वारा वितर्कना गर्नेछ, सोच्ने छ र जान्नेछ भनी भनिएको हो । यसरी जान्दा तीनप्रकारले जानिन्छ । जस्तै—

(१) आगमनद्वारा जानिन्छ,

(२) पूर्वभागद्वारा जानिन्छ,

(३) समापत्तिको भित्रीचित्तलाई हेरेर जानिन्छ ।
कसरी ?—

(१) कसिण-परिकर्म गर्दा जुन तरिकाले कसिण ध्यानको प्रारम्भ गरिन्छ—त्यसको आकार-प्रकारलाई जानेर बुझेर— प्रथम-ध्यान, चतुर्थध्यान अथवा अष्टसमापत्ति लाभ हुनेछ भनी जान्दछ । यसरी जान्नेलाई ‘आगमनद्वारा जानिन्छ’ भनी भनिएको हो ।

(२) विपश्यना-ध्यानको प्रारम्भ गर्दा जुन तरिकाले विपश्यनाको प्रारम्भ गरिने हो त्यसको आकार-प्रकारलाई जानेर बुझेर—स्रोतापत्तिमार्ग लाभ हुनेछ अथवा अरहत्मार्ग लाभ हुनेछ

भनी जान्दछ । यसरी जानिनेलाई 'पूर्वभागद्वारा जानिन्छ' भनी भनिएको हो ।

(३) जुन प्रकारले यो चित्तको संस्कार रहेको छ, त्यो चित्तसंस्कारको तुरन्तै पछि यस्तो वितर्कना आउनेछ र जसबाट मुक्त भएपछि उसको चित्त समाधिबाट परिहानिभागीय वा स्थित-भागीय वा विशेषभागीय वा निर्वेधभागीय हुनेछ अथवा अभिज्ञा प्राप्त गर्नेछ भनी जान्दछ । यसरी जान्नेलाई 'समापत्तिको भित्रीचित्तलाई हेरेर जानिन्छ' भनी भनिएको हो ।

यीमध्ये पनि परचित्तज्ञान (चितोपरियव्राण) लाभी पृथग्जनले चाहिं, पृथग्जनको चित्तलाई मात्र जान्न सक्छ र आर्य-पुरुषको चित्तलाई जान्न सक्दैन ।

परचित्तज्ञानलाभी आर्यपुरुषहरूको बीचमा पनि माथिल्ला माथिल्ला स्तरमा पुगेका आर्यपुरुषले तल्ला तल्ला स्तरका आर्य-पुरुषहरूको चित्तलाई जान्नसक्छ तर तल्लो आर्यपुरुषले भने माथिल्लो स्तरमा पुगेका आर्यपुरुषको चित्तलाई जान्नसक्दैन ।

यी मध्येमा पनि—स्रोतापन्न हुने स्रोतापत्ति-फल-समा-पत्तिमा बस्छ, सकृदागामी हुने सकृदागामी-फल-समापत्तिमा बस्छ, अनागामी हुने अनागामी-फल-समापत्तिमा बस्छ र अरहन्त हुने अरहत्-फलसमापत्तिमा बस्छ । माथिल्लो स्तरमा पुगेको पुरुष तल्लो समापत्तिमा बस्दैन । जो जहाँ पुगेकोछ उसले उही स्तरको समापत्ति मात्र गर्नसक्छ, माथिल्लो गर्न सक्दैन । मनो. र. पू. I. पृ. ३९८-९९: सङ्गारवसुत्तवण्णा ।

धेरै पनि आदेशना गर्छ, त्यो त्यस्तै हुन्छ, अन्यथा हुन्न । ब्राह्मण !
यसैलाई 'आदेशना-प्रातिहारिय' भन्दछन् ।

(३) “ब्राह्मण ! अनुशासनी-प्रातिहारिय भनेको कस्तो हो त ? ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुरुषले यसरी अनुशासन गर्छ—‘यसरी वितर्कना गर, यसरी वितर्कना नगर^१; यस्तो मनमा राख, यस्तो मनमा नराख^२; यसलाई त्याग र यसलाई ग्रहण गरी विहार गर^३ ।’ ब्राह्मण ! यसैलाई ‘अनुशासनी-प्रातिहारिय’ भन्दछन् ।

“ब्राह्मण ! यी तीनवटा प्रातिहारियहरूमध्येमा तिमीलाई कुन-चाहिँ प्रातिहारिय सुन्दरतर र प्रणीततर लाग्छ ?”

-
१. नैऋत्यादि युक्त वितर्कनालाई चिन्तन गर, कामादि वितर्कनालाई चिन्तन नगर भनी भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९९: सङ्गारवसुत्तवण्णना ।
  २. अनित्यदुःखादि संज्ञाहरूमध्ये कुनै एक संज्ञालाई मनमा राख र नित्य, ध्रुव, सुखादि भन्ने संज्ञालाई मनमा नराख । मनो. र. पू. I. पृ. ३९९: सङ्गारवसुत्तवण्णना ।
  ३. पञ्चकामगुणिक रागहरूलाई त्याग र लोकोत्तर गुणहरू भएका चतुर्मागफलहरूमध्ये कुनै एकलाई साक्षात्कार गरी विहार गर्न सक । मनो. र. पू. I. पृ. ३९९: सङ्गारवसुत्तवण्णना ।

(१) ‘भो गौतम ! यहाँ जुन प्रातिहारिय कुनै पुरुषले अनेक-प्रकारका ऋद्धिविध-प्रातिहारियलाई प्रत्यनुभव गर्छ...^१ ब्रह्मलोकसम्म-लाई पनि आफ्नो शरीरद्वारा वशमा राख्छ । भो गौतम ! यो प्रातिहारिय त जसले यो गर्छ उसैले सो अनुभव गर्छ, जसले यो गर्छ उसैको त्यो हुन्छ । भो गौतम ! यो प्रातिहारिय त मलाई माया (= जादू) जस्तै लाग्छ ।

(२) ‘भो गौतम ! जो यो प्रातिहारिय कुनै पुरुषले निमित्तद्वारा आदेशना गर्छ — ‘यस्तो तिम्रो मन छ, यस्तो तिम्रो मन छ; यसरी तिम्रो चित्त छ ।’...^२ उसले धेरै पनि बताउँछ, त्यो त्यस्तै हुन्छ, अन्यथा हुन्न । भो गौतम ! यो प्रातिहारिय त जसले यो गर्छ उसैले सो अनुभव गर्छ, जसले यो गर्छ उसैको त्यो हुन्छ । भो गौतम ! यो प्रातिहारिय त मलाई माया^३ जस्तै लाग्छ ।

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३४० को (१) मा ऊँ पढ्नु ।
२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३४१ को a, b, c, d मा उल्लेख भएका जम्मै कुराहरू दोहऱ्याई पढ्नु ।
३. यहाँ “माया जस्तै लाग्छ” भन्नाले जादू जस्तो लाग्छ भनिएको हो । किनभने जादूगरले — पानी लिएर तेल बनाउँछ र तेल लिएर पानी बनाउँछ । यसरी अनेक प्रकारले इन्द्रजालीय माया देखाउँछ । यी प्रातिहारियहरू पनि त्यस्तै हुन् । विशेषगरी चिन्तामणिक विद्यालाई ध्यानमा राखी ब्राह्मणले यस्तो भनेका हुन् ।

(३) “भो गौतम ! जो यो प्रातिहारिय यहाँ कुनै पुरुषले यसरी अनुशासन गर्छ — ‘यसरी वितर्कना गर, यसरी वितर्कना नगर; यस्तो मनमा राख, यस्तो मनमा नराख; यसलाई त्याग र यसलाई ब्रह्मणगरी विहार गर ।’ भो गौतम ! यो प्रातिहारिय नै यी तीनवटा प्रातिहारियहरूमध्येमा मलाई सुन्दरतर र उत्तमतर लाग्छ ।

“भो गौतम ! आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भूत हो ! तपाइ नौतमले यो कति सुभाषित भन्नुभएको हो ! यी तीनवटा प्रातिहारियहरूले तपाइ गौतम सुसम्पन्न हुनुहुन्छ भनी हामी विश्वास गर्दछौं । तपाइ नौतमले अनेक प्रकारका ऋद्धिविध प्रत्यनुभव गर्नुहुन्छ... ? ब्रह्मलोक-सम्मलाई पनि आफ्नो शरीरद्वारा वशमा राख्नसक्नु हुन्छ । अवितर्क

चिन्तामणिक-विद्या जान्नेले आइरहेको पुरुषलाई देखेर — यसले यस्तो सोच्दै आइरहेको छ, यस्तो वितर्कना गर्दै उभिइरहेको छ, यस्तो वितर्कना गर्दै बसिरहेको छ तथा यस्तो वितर्कना गर्दै लेटिरहेको छ भनी जान्नसक्छ, बताउन सक्छ ।

त्यसैले सूत्रमा उल्लेख भएका दुइवटा ऋद्धि-प्रातिहारियहरूलाई सङ्गारव ब्राह्मणले माया समान हो भनी भनेका हुन् । मनो. र. पृ. I. पृ. ३९९: सङ्गारवसुत्तवण्णना ।

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३४० को (१) मा ऊँ. दोहऱ्याई पढ्नु ।

अविचारयुक्त^१ समाधि सम्पन्न हुनुभएका तपाइ गौतम चित्तले चित्तलाई राम्ररी जान्नुहुन्छ—‘जस्तो अहिले यो भद्र पुरुषको मनःसंस्कार रहेको छ, त्यो चित्तसंस्कारको तुरन्तै पछि अमुकप्रकारको वितर्कनालाई (उसले) वितर्कना गर्नेछ ।’ तपाइ गौतमले ‘यसरी वितर्कना गर, यसरी वितर्कना नगर; यस्तो मनमा राख, यस्तो मनमा नराख; यसलाई त्याग र यसलाई ग्रहण गर’ भनेर अनुशासन गर्नुहुन्छ ।”

म ऋद्धिवान् छु

“ब्राह्मण ! निश्चयनै मैले तिमीलाई (मेरो गुणको) नजिकै राखेर बुझ्नुपर्ने गरी यी कुराहरू भनें (अद्धा खो त्याहं, ब्राह्मण, आसज्ज उपनीय वाचा भासिता) । परन्तु अब म तिमीलाई (पष्टैसंग) ब्याख्या गर्नेछु ।

(१) “ब्राह्मण ! म अनेक प्रकारको ऋद्धिविध प्रातिहार्य-लाई प्रत्यनुभव गर्दछु—एक भएर पनि धेरै हुन्छु, धेरै भएर पनि

-
१. यहाँ ‘अवितर्क अविचारयुक्त’ भन्नाले माथि पृ. ३४१ को a, b, c, र d. मा उल्लेख भएका आदेशना-प्रातिहारिय बाहिरका हुन् भन्ने ठानेर उनले यहाँ तिनीहरूलाई समावेश नगरी केवल ‘अवितर्क अविचारयुक्त’ भन्ने ध्यानका कुराहरूलाई मात्र समावेश गरी बुद्धको यथार्थत प्रशंसा गरेका हुन् भनी मत्तो. र. पू. I. पृ. ३९९: सङ्गारवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

एक हुन्छ; प्रकट पनि हुन्छ, लोप पनि हुन्छ; छेकबारको बीचबाट पनि, पखालको बीचबाट पनि, पर्वतको बीचबाट पनि—मानो आकाशमा कैं नछोइकन पारी पुग्छु । पानीमा डुब्की लगाएको कैं पृथ्वीमा डुब्की लगाउँछु; मानो पृथ्वीमा हिडे कैं पानीमा पनि पानीले नभिज्ने गरी हिड्दछु । मानो सकुण पक्षीहरू कैं आकाशमा पलेटीमारी जान्छु । यी महर्द्धिक महानुभावसम्पन्न चन्द्र सूर्यलाई पनि हातले परामर्श गर्छु र ब्रह्मलोकसम्म पनि स-शरीर पुग्छु ।

(२) “ब्राह्मण ! अवितर्क अविचारयुक्त समाधिसम्पन्न भएको चित्तले (अर्काको) चित्तलाई राम्ररी जान्दछु—‘जस्तो अहिले यो भद्र पुरुषको मनःसंस्कार रहेको छ, त्यो चित्तसंस्कारको तुरन्त पछि अमुक प्रकारको वितर्कनालाई (उसले) वितर्कना गर्नेछ ।’

(३) “ब्राह्मण ! म यसरी अनुशासन गर्दछु—‘यसरी वितर्कना गर, यसरी वितर्कना नगर; यस्तो मनमा राख, यस्तो मनमा नराख; यसलाई त्याग र यसलाई ग्रहण गरी विहार गर’ ।”

अरू ऋद्धिवान् भिक्षुहरू पनि छन् ?

“भो गौतम ! तपाइ गौतम बाहेक यी तीन प्रातिहारियहरूले सुसम्पन्न भएका अरू पनि कुनै भिक्षुहरू छन् के ?”

“ब्राह्मण ! एकशय मात्र होइनन्, दुइशय मात्र होइनन्, तीनशय मात्र होइनन्, चारशय मात्र होइनन्, पाँचशय मात्र होइनन्, बल्कि धेरै भिक्षुहरू यी तीन प्रातिहारियहरूले सुसम्पन्न भएका छन् ।”

“भो गौतम ! अहिले ती भिक्षुहरू कहाँछन् त ?”

“ब्राह्मण ! यी नै भिक्षुसङ्घमा छन् ।”

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! भो गौतम !

जस्तै – घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिदा अथवा अन्धकारमा तेलको दियो बालिदिदा आँखा हुनेले रूप देख्दछ—त्यस्तैगरी तपाइ गौतमले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म तपाइ गौतमको शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी तपाइ गौतमले मलाई स्वीकार गर्नु-होस् ।”

मूल सूत्र —

२—पढेको मन्त्र किन बिर्सिइन्छ ?

अनि सङ्गारव ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे ? । सम्मोदनीय कुशलवार्ता
गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सङ्गारव ब्राह्मणले
भगवान्सँग यस्तो भने—“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला—
जहाँ कि—दीर्घकालसम्म पढी राखेको मन्त्र पनि कहिलेकाहिँ आउँदैन,
बिर्सिइन्छ; नपढेको मन्त्र त परैजाओस्, भो गौतम ! के हेतु, के
प्रत्यय होला ?—जहाँ कि—कहिलेकाहिँ धेरै समयसम्म नपढेको मन्त्र
पनि आउँछ, सम्झना हुन्छ; पढिराखेको मन्त्रको कुरा त भन्नैपर्दैन ।”

पढेको मन्त्र नआउनाको कारण

क. (१) “ब्राह्मण ! जुन समय कामरागले घेरेको, काम-

---

१. अं. ति-५, पृ. ४७३: सङ्गारवसुत्तं, ब्राह्मणवग्गो, अ. क. II.

पृ. ६३५.

रागमा डुबेको चित्त लिई विहार गर्छ (त्यसवखत उसले) उत्पन्न भएको कामरागको निश्शरण^१ (=विमुक्ति) लाई पनि यथार्थत जान्दैन— त्यस समय (उसले) आत्महितको^२ कुरा पनि यथार्थत जान्दैन, यथार्थत देख्दैन; परहितको कुरा पनि यथार्थत जान्दैन, यथार्थत देख्दैन; उभय-हितको^२ कुरा पनि यथार्थत जान्दैन, यथार्थत देख्दैन; दीर्घकालसम्म पढेको मन्त्र (=वेद) पनि (उसलाई) आउँदैन, (=बिसिन्छ), नपढेको मन्त्र त परैजाओस् । ब्राह्मण ! जस्तै— कुनै पानीको भाँडो^३ हुन्छ, त्यसमा चप्राको रंग वा बेसारको रंग, नीलो रंग वा मजेठी रंग मिसिएको हुन्छ । त्यहाँ आँखा हुने पुरुषले त्यसमा आफ्नो मुखकृति हेर्दा यथार्थत जान्नसक्दैन, यथार्थत देख्नसक्दैन । ब्राह्मण ! त्यस्तैगरी—जुन समय कामरागले घेरेको, कामरागमा डुबेको चित्तलिई विहार गर्छ (त्यसवखत उसले) उत्पन्न भएको कामरागको निश्शरणलाई पनि जान्दैन—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि...उभयहितको कुरा पनि यथार्थत जान्दैन, यथार्थत देख्दैन; दीर्घकालसम्म पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँदैन (=बिसिन्छ), नपढेको मन्त्र त परै जाओस् ।

(२) “ब्राह्मण ! फेरि जुन समय ब्यापादले घेरेको, ब्यापादमा डुबेको चित्त लिई विहार गर्छ (त्यस समय उसले) उत्पन्न

१. तीनप्रकारले कामरागबाट निश्शरण (=विमुक्ति) हुनसकिन्छ ।

जस्तै—

- (१) विक्खम्भन-निस्सरण (= विष्कम्भन-विमुक्ति),
- (२) तदङ्ग-निस्सरण (= तदाङ्ग-विमुक्ति),
- (३) समुच्छेद-निस्सरण (= समुच्छेद-विमुक्ति ।

यीमध्ये अशुभ भावना र प्रथमध्यानलाई 'विष्कम्भन-विमुक्ति', विषयनाध्यानलाई 'तदाङ्ग-विमुक्ति' र अरहत्मार्गलाई 'समुच्छेद-विमुक्ति' भन्दछन् ।

अतः यी तीनैप्रकारका विमुक्तिलाई पनि जान्दैन भनिएको हो भनी मनो. र. पू. II. पृ. ६३५: सङ्गारवसुत्तवण्णना, पञ्चकनिपात, ब्राह्मणवग्गले उल्लेख गरेको छ ।

उक्त तीन विमुक्तिहरूलाई साधारणतया पालिसाहित्यले: 'विक्खम्भन-पहाण' (= विष्कम्भन-प्रहाण) आदि पनि भन्दछ । यसको विस्तृत अर्थ बुझ्न चाहेनेले वि.सु. म. पृ. ५२९: आण-दस्सनविमुद्धिनिद्देशो-२२ मा हेर्नु ।

- २-२. यहाँ आत्महित भनी अरहत्मार्गलाई, परहित भनी प्रत्ययदायक-हरूको हितलाई र उभयहित भनी यी दुवैलाई भनिएको हो भनी मनो. र. पू. II. पृ. ६३५: सङ्गारवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
३. यहाँ 'पानीको भाँडो' भन्नाले पानी भरिएको भाँडो भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । मनो. र. पू. II. पृ. ६३५: सङ्गारवसुत्त-वण्णना ।

भएको ब्यापादको निश्शरणलाई' पनि यथार्थत जान्दैन—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि...उभयहितको कुरा पनि यथार्थत

१. 'ब्यापादको निश्शरण' आदि भनी सूत्रको अगाडि लेखिएका निश्शरणहरूको चाहिं केवल दुइवटा मात्र निश्शरणहरू छन् भनी अट्टकथामा उल्लेख भएको छ । जस्तै—

(१) विष्कम्भन-निश्शरण र (२) समुच्छेद-निश्शरण । (माथि पृ. ३५४ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भए जस्तै तीन निश्शरण होइन् ।)

'ब्यापादको निश्शरण (=विमुक्ति) कोनिमित्त मैत्री-भावना, प्रथमध्यान—विष्कम्भन-निश्शरण हुन्छ र अनागामी-मार्ग समुच्छेद-निश्शरण हुन्छ ।

थीनमिद्धको निश्शरणकोनिमित्त आलोकसंज्ञा (कसिण) भावना विष्कम्भन-निश्शरण हुन्छ र अरहत्-मार्ग समुच्छेद-निश्शरण हुन्छ ।

उद्धच्च-कुक्कुच्चको निश्शरणकोनिमित्त कुनै पनि समय-ध्यान विष्कम्भन-निश्शरण हुन्छ र उद्धच्चकोनिमित्त चाहिं अरहत्-मार्ग र कुक्कुच्चकोनिमित्त चाहिं अनागामी-मार्ग समुच्छेद-निश्शरण हुन्छन् ।

विचिकिच्छाकोनिमित्त चाहिं धर्मव्यवस्थापन (धम्मववत्थान) समाधि विष्कम्भन हुन्छ र प्रथममार्ग समुच्छेद-निश्शरण हुन्छ ।

मनो. र. पू. II. पृ. ६३५: सङ्गारवसुत्तवण्णना ।

जान्दैन, यथार्थत देख्दैन; दीर्घकालसम्म पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँदैन, नपढेको मन्त्र त परै जाओस् । ब्राह्मण ! जस्तै—कुनै पानीको भाँडो आगोमा तताएको हुन्छ, तातो हुन्छ, उमालेको हुन्छ । त्यहाँ आँखा हुने पुरुषले त्यसमा आफ्नो मुखाकृति हेर्दा यथार्थत जान्नसक्दैन, यथार्थत देख्नसक्दैन । ब्राह्मण ! त्यस्तैगरी—जुन समय व्यापादले घेरेको, व्यापादमा डुबेको चित्तलिई विहार गर्छ (त्यसबखत उसले) उत्पन्न भएको व्यापादको निश्शरणलाई पनि जान्दैन—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि उभयहितको कुरा पनि यथार्थत जान्दैन, यथार्थत देख्दैन; दीर्घकालसम्म पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँदैन, नपढेको मन्त्र त परै जाओस् ।

(३) “ब्राह्मण ! फेरि जुन समय थीनमिद्ध (—शारीरिक र मानसिक आलस्यपन) ले घेरेको, थीनमिद्धमा डुबेको चित्तलिई विहार गर्छ (त्यस समय उसले) उत्पन्न भएको थीनमिद्धको निश्शरणलाई पनि यथार्थत जान्दैन—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि... उभय-हितको कुरा पनि यथार्थत जान्दैन, यथार्थत देख्दैन; दीर्घकालसम्म पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँदैन, नपढेको मन्त्र त परै जाओस् । ब्राह्मण ! जस्तै—कुनै पानीको भाँडोलाई झ्याउ र पातहरूले छोपेका हुन्छन् । त्यहाँ आँखा हुने पुरुषले त्यसमा मुखाकृति हेर्दा यथार्थत जान्नसक्दैन, यथार्थत देख्नसक्दैन । ब्राह्मण ! त्यस्तैगरी—जुन समय थीनमिद्धले घेरेको, थीनमिद्धमा डुबेको चित्तलिई विहार गर्छ (त्यसबखत उसले) उत्पन्न भएको थीनमिद्धको निश्शरणलाई पनि जान्दैन—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि... उभयहितको

कुरा पनि यथार्थत जान्दैन, यथार्थत देख्दैन; दीर्घकालसम्म पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँदैन; नपढेको मन्त्र त परै जाओस् ।

(४) “ब्राह्मण ! फेरि जुन समय उद्धच्चकुक्कुच्च (= औद्ध-
त्यकौकृत्य = कायिक र मानसिक अस्थिरपन, चञ्चलपन, Restless)
ले घरेको, उद्धच्चकुक्कुच्चमा डुबेको चित्तलिई विहार गर्छ (त्यस समय
उसले) उत्पन्न भएको उद्धच्चकुक्कुच्चको निश्शरणलाई पनि यथार्थत
जान्दैन— त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि... उभयहितको
कुरा पनि यथार्थत जान्दैन, यथार्थत देख्दैन; दीर्घकालसम्म पढेको मन्त्र
पनि (उसलाई) आउँदैन, नपढेको मन्त्र त परै जाओस् । ब्राह्मण !
जस्तै— हावा चलदा स्थिर नभएको कुनै पानीको भाँडो हुन्छ ।
त्यहाँ आँखा हुने पुरुषले त्यसमा मुखाकृति हेर्दा यथार्थत जान्नसक्दैन,
यथार्थत देख्नसक्दैन । ब्राह्मण ! त्यस्तैगरी— जुन समय उद्धच्चकुक्कुच्चले
घरेको, उद्धच्चकुक्कुच्चमा डुबेको चित्त लिई विहार गर्छ (त्यसवखत
उसले) उत्पन्न भएको उद्धच्चकुक्कुच्चको निश्शरणलाई पनि जान्दैन—
त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि... उभयहितको कुरा पनि
यथार्थत जान्दैन, यथार्थत देख्दैन; दीर्घकालसम्म पढेको मन्त्र पनि
(उसलाई) आउँदैन, नपढेको मन्त्र त परै जाओस् ।

(५) “ब्राह्मण ! फेरि जुन समय विचिकित्साले घेरेको,
विचिकित्सामा डुबेको चित्तलिई विहार गर्छ (त्यस समय उसले) उत्पन्न
भएको विचिकित्साको निश्शरणलाई पनि यथार्थत जान्दैन— त्यस समय
(उसले) आत्महितको कुरा पनि... उभयहितको कुरा पनि यथार्थत

जान्देन, यथार्थत देख्दैन; दीर्घकालसम्म पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँदैन, नपढेको मन्त्र त परै जाओस् । ब्राह्मण ! जस्तै— फोहर भएको, सफा नभएको, धमिलो परेको, निश्चल नभएको तथा अँध्यारोमा राखेको कुनै पानीको भाँडो हुन्छ । त्यहाँ आँखा हुने पुरुषले त्यसमा मुखाकृति हेर्दा यथार्थत जान्नसक्दैन, यथार्थत देख्नसक्दैन । ब्राह्मण ! त्यस्तैगरी— जुन समय विचिकित्साले घेरेको, विचिकित्सामा डुबेको चित्तलिई विहार गर्छ (त्यसवखत उसले) उत्पन्न भएको विचिकित्साको निश्शरणलाई पनि जान्दैन— त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि उभयहितको कुरा पनि यथार्थत जान्दैन, यथार्थत देख्दैन; दीर्घकालसम्म पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँदैन, नपढेको मन्त्र त परै जाओस् ।

मन्त्र आउनाको कारण

Dhamma.Digital

ख. (१) “ब्राह्मण ! जुन समय कामरागले न घेरेको, कामरागमा नडुबेको चित्तलिई विहार गर्छ (त्यस समय उसले) उत्पन्न भएको कामरागको निश्शरणलाई पनि यथार्थत जान्दछ— त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि यथार्थत जान्दछ, यथार्थत देख्दछ; परहितको कुरा पनि यथार्थत जान्दछ, यथार्थत देख्दछ; उभयहितको कुरा पनि यथार्थत जान्दछ, यथार्थत देख्दछ; दीर्घकालसम्म न पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँछ, पढेको मन्त्रको बारेमा त भन्नै पर्दैन ।

ब्राह्मण ! जस्तै कुनै पानीको भाँडो हुन्छ, त्यसमा चप्राको रंग वा बेसारको रंग, नीलो रंग वा मजेठी रंग मिसिएको हुन्न । त्यहाँ आँखा हुने पुरुषले त्यसमा आफ्नो मुखाकृति हेर्दा यथार्थत जान्नसक्छ, यथार्थत देख्नसक्छ । ब्राह्मण ! त्यस्तैगरी— जुन समय कामरागले न घेरेको, कामरागमा नडुबेको चित्तलिई विहार गर्छ (त्यसवखत उसले) उत्पन्न भएको कामरागको निश्शरणलाई पनि यथाथेत जान्दछ—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि यथार्थत जान्दछ, ... दीर्घकाल-सम्म न पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँछ, पढेको मन्त्रको बारेमा त भन्नै पर्दैन ।

(२) “ब्राह्मण ! फेरि जुन समय ब्यापादले न घेरेको, ब्यापादमा नडुबेको चित्तलिई विहार गर्छ (त्यस समय उसले) उत्पन्न भएको ब्यापादको निश्शरणलाई पनि यथार्थत जान्दछ—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि यथार्थत जान्दछ... दीर्घकालसम्म न पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँछ, पढेको मन्त्रको बारेमा त भन्नै पर्दैन । ब्राह्मण ! जस्तै—कुनै पानीको भाँडो आगोमा तताएको हुन्छ, तातो हुन्छ, उमालेको हुन्छ । त्यहाँ आँखा हुने पुरुषले त्यसमा आफ्नो मुखाकृति हेर्दा यथार्थत जान्नसक्छ, यथार्थत देख्नसक्छ । ब्राह्मण ! त्यस्तैगरी— जुन समय ब्यापादले न घेरेको, ब्यापादमा नडुबेको चित्त लिई विहार गर्छ (त्यसवखत उसले) उत्पन्न भएको ब्यापादको निश्शरणलाई पनि यथार्थत जान्दछ—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि यथार्थत जान्दछ ... दीर्घकालसम्म न पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँछ, पढेको मन्त्रको बारेमा त भन्नै पर्दैन ।

(३) “ब्राह्मण ! फेरि जुन समय थीनमिद्धले न घेरेको, थीनमिद्धमा नडुबेको चित्तलिई विहार गर्छ । (त्यस समय उसले) उत्पन्न भएको थीनमिद्धको निश्शरणलाई पनि यथार्थत जान्दछ—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि यथार्थत जान्दछ... दीर्घकालसम्म न पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँछ, पढेको मन्त्रको बारेमा त भन्नै पर्दैन । ब्राह्मण ! जस्तै—झ्याउ र पातहरूले न छोपेको कुनै पानीको भाँडो हुन्छ । त्यहाँ आँखा हुने पुरुषले त्यसमा आफ्नो मुखाकृति हेर्दा यथार्थत जान्नसक्छ, यथार्थत देख्नसक्छ । ब्राह्मण ! त्यस्तैगरी—जुन समय थीनमिद्धले न घेरेको, थीनमिद्धमा नडुबेको चित्त लिई विहार गर्छ (त्यसवखत उसले) उत्पन्न भएको थीनमिद्धको निश्शरणलाई पनि यथार्थत जान्दछ—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि यथार्थत जान्दछ... दीर्घकालसम्म न पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँछ, पढेको मन्त्रको बारेमा त भन्नै पर्दैन ।

(४) “ब्राह्मण ! फेरि जुन समय उद्धच्चकुक्कुच्चले न घेरेको, उद्धच्चकुक्कुच्चमा नडुबेको चित्तलिई विहार गर्छ (त्यस समय उसले) उत्पन्न भएको उद्धच्चकुक्कुच्चको निश्शरणलाई पनि यथार्थत जान्दछ—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि यथार्थत जान्दछ... दीर्घकालसम्म न पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँछ, पढेको मन्त्रको बारेमा त भन्नै पर्दैन । ब्राह्मण ! जस्तै—हावाले न हल्लाएको, स्थिर भएको कुनै पानीको भाँडो हुन्छ । त्यहाँ आँखा हुने पुरुषले त्यसमा आफ्नो मुखाकृति हेर्दा यथार्थत जान्नसक्छ, यथार्थत देख्नसक्छ । ब्राह्मण ! त्यस्तैगरी—जुन समय उद्धच्चकुक्कुच्चले न घेरेको, उद्धच्चकुक्कुच्चमा

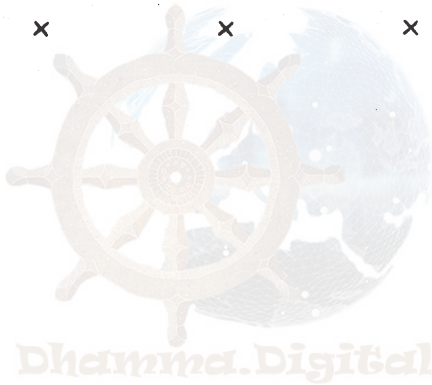
नडुबेको चित्तलिई विहार गछं (त्यसवखत उसले) उत्पन्न भएको उद्धचचकुक्कुच्चको निश्शरणलाई पनि यथार्थत जान्दछ—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि यथार्थत जान्दछ... दीर्घकालसम्म न पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँछ, पढेको मन्त्रको बारेमा त भन्नै पर्दैन ।

(५) “ब्राह्मण ! फेरि जुन समय विचिकित्साले न घेरेको, विचिकित्सामा नडुबेको चित्तलिई विहार गछं (त्यस समय उसले) उत्पन्न भएको विचिकित्साको निश्शरणलाई पनि यथार्थत जान्दछ—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि यथार्थत जान्दछ... दीर्घकालसम्म न पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँछ, पढेको मन्त्रको बारेमा त भन्नै पर्दैन । ब्राह्मण ! जस्ते—कुनै स्वच्छ, निर्मल नधमलिएको कुनै पानीको भाँडो उज्यालो ठाउँमा राखेको हुन्छ । त्यहाँ आँखा हुने पुरुषले आफ्नो मुखाकृति हेर्दा यथार्थत जान्नसक्छ, यथार्थत देख्नसक्छ । ब्राह्मण ! त्यस्तैगरी—जुन समय विचिकित्साले न घेरेको, विचिकित्सामा नडुबेको चित्तलिई विहार गछं (त्यसवखत उसले) उत्पन्न भएको विचिकित्साको निश्शरणलाई पनि यथार्थत जान्दछ—त्यस समय (उसले) आत्महितको कुरा पनि यथार्थत जान्दछ... दीर्घकालसम्म न पढेको मन्त्र पनि (उसलाई) आउँछ, पढेको मन्त्रको बारेमा त भन्नै पर्दैन ।

“ब्राह्मण ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो, जुन कारणले गर्दा कहिलेकाहिँ दीर्घकालसम्म पढी राखेको मन्त्र पनि आउँदैन, न पढेको

मन्त्र त परै जाओस् । ब्राह्मण ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो, जुन कारणले गर्दा कहिलेकाहिं दीर्घकालसम्म न पढेको मन्त्र पनि आउँछ, पढेको मन्त्रको बारेमा त भन्नै पर्दैन ।”

“धन्य हो, भो गौतम ! ... आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी तपाइ गौतमले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

मूल सूत्र—

३-कसलाई वारी र पारी भन्दछन् ? (क)

अनि सङ्गारव ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सङ्गारव ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! वारी भनेको र पारी^२ भनेको के हो ?”

“ब्राह्मण ! (१) मिथ्यादृष्टि वारी हो, सम्यक्दृष्टि पारी हो; (२) मिथ्यासङ्कल्प वारी हो, सम्यक्सङ्कल्प पारी हो; (३) मिथ्यावाचा वारी हो, सम्यक्वाचा पारी हो; (४) मिथ्याकर्म वारी हो, सम्यक्कर्म पारी हो; (५) मिथ्याजीविका वारी हो, सम्यक्जीविका पारी हो;

१. अं. नि-१०, पृ. २८९: सङ्गारवसुत्तं, पच्चोरोहणिवग्गो. अ. क. II.

पृ. ८५९.

२. यहाँ लौकिक विषयलाई 'वारी' र लोकोत्तर विषयलाई 'पारी' भनिएको हो भनी मनो. र. पू. II. पृ. ८५९: सङ्गारवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

(६) मिथ्याव्यायाम वारी हो, सम्यक्व्यायाम पारी हो; (७) मिथ्या-
स्मृति वारी हो, सम्यक्स्मृति पारी हो; (८) मिथ्यासमाधि वारी हो,
सम्यक्समाधि पारी हो; (९) मिथ्याज्ञान वारी हो, सम्यक्ज्ञान पारी
हो; (१०) मिथ्याविमुक्ति वारी हो, सम्यक्विमुक्ति पारी हो । ब्राह्मण !
यसैलाई वारी र पारी भन्दछन् ।”

(यति भन्नुभएपछि भगवान्ले धेरैजसो मानिसहरू वारीनै
हिडिरहन्छन् भन्नुहुँदै निम्नगाथाहरू भन्नुभएको हो ।)

१. “अप्पका ते मनुस्सेसु, ये जना पारगामिनो ।
अथायं इतरा पजा, तीरमेवानुधावति ॥
२. “ये च खो सम्मदक्खाते, धम्मे धम्मानुवत्तिनो ।
ते जना पारमेस्सन्ति, मच्चुधेय्यं सुदुत्तरं ॥
३. “कण्हं धम्मं विप्पहाय, सुक्कं भावेथ पण्डितो ।
ओकाअनोकमागम्म^१, विवेके यत्थ दूरमं ॥
४. “तत्राभिरतिमिच्छेय्य, हित्वा कामे अकिञ्चनो ।
परियोदपेय्य अत्तानं, चित्तवलेसेहि पण्डितो ॥

१. स्याममा: ‘अनोक्कमागम्म’ ।

५. “येसं सम्बोधिअङ्गेषु, सम्माचित्तं सुभावितं ।
आदानपटिनिस्सग्गे, अनुपादाय ये रता ।
खीणासवा जुतिमन्तो^१, ते लोके परिनिब्बुता^२ति^३ ॥”

अर्थ—

१—“यो संसाररूपी समुद्रदेखि उता पारी जाने मानिसहरू थोरै नै छन्, बाँकी अरू सबै छैन सत्कायदृष्टिरूपी तीरै तीरमा दगुरिरहेका छन् ।

२—“रान्नीरी देशना गरिराखेको नवविध लोकोत्तर धर्म अनुसार आचरण गर्ने व्यक्तिहरू नै त्रैभूमिक यो संसार सागरबाट पार तरेर जान्छन् ।

३—“घरबार त्यागी बेघर भई पण्डित हुनेले खराब धर्मलाई छाडी असल धर्म ग्रहण गर्न सक्नुपर्छ र दुरभिरमण भएको एकान्तमा पनि अभिरमण गर्न सक्नुपर्छ ।

४—“सबै कामभोगलाई छाडेर निष्प्रपञ्च भई, नैऋम्यमा रतहुनु पर्दछ, पण्डित हुनेले सबै मनको मैला फ्याँकेर आफूलाई परिशुद्ध बनाउन सक्नुपर्छ ।

१. सिंहलमा: ‘जुतीमन्तो’ ।

२. यी गाथाहरू धम्मपदपालि पण्डितवर्गमा पनि उल्लेख भएका छन् ।

५-“जसको चित्त सम्बोधि अङ्गमा रात्ररी बसिसकेको छ, जसको चित्त परिग्रहलाई त्यागी अपरिग्रहमा रत भएको छ, ती तेज-सम्पन्न क्षीणाल्मवीहरू नै परिनिर्वाणमा प्राप्त भएका छन् ।”

×

×

×

मूल सूत्र—

४-कसलाई वारी र पारी भन्दछन् ? (ख)

अनि सङ्गारव ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे^१ । एक छेउमा बसेका सङ्गारव ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! वारी भनेको र पारी भनेको के हो ?”

“ब्राह्मण ! (१) प्राणीघात वारी हो, प्राणीघातबाट विरत रहनु पारी हो; (२) चोरीगर्नु वारी हो, चोरीबाट विरतरहनु पारी हो; (३) काममिथ्याचार वारी हो, काममिथ्याचारबाट विरतरहनु पारी हो; (४) मृषावाद वारी हो, मृषावादबाट विरतरहनु पारी हो; (५) पैशुन्यवाचा वारी हो, पैशुन्यवाचाबाट विरतरहनु पारी हो; (६) परुषवाचा वारी हो, परुषवाचाबाट विरतरहनु पारी हो; (७) सम्प्रलाप वारी हो, सम्प्रलापबाट विरतरहनु पारी हो; (८) अभिध्या (= लोभ) वारी हो, अभिध्याबाट विरतरहनु पारी हो;

१. अं. नि-१०, पृ. ३०६: सङ्गारवसुत्तं, जाणुस्सोणिवग्गो ।

(९) ब्यापाद (= द्वेष, क्रोध) वारी हो, ब्यापादबाट विरतरहनु पारी हो, (१०) मिथ्यादृष्टि वारी हो, सम्यक्दृष्टि पारी हो । ब्राह्मण ! यसैलाई वारी र पारी भन्दछन् ।”

(यति भन्नुभएपछि भगवान्ले धेरैजसो मानिसहरू वारीनै हिडिरहन्छन् भन्नुहुँदै निम्नगाथाहरू भन्नुभएको हो ।)

“अप्पकाते मनुस्सेसु... १ ॥”

अर्थ —

“यो संसाररूपी समुद्रदेखि उता पारी जाने मानिसहरू थोरै छन् २ ।”

Dhamma.Digital

१. माथि पृ. ३६४-६५ मा उल्लेख भएका गाथाहरू जम्मै पढ्नु ।

२. माथि पृ. ३६५-६६ मा उल्लेख भएका अर्थहरू जम्मै पढ्नु ।

११. सङ्गारव ब्राह्मण (ख)

प रि च य

यी सङ्गारव ब्राह्मणले श्रावस्तीमा बुद्धसँग पढेका मन्त्रहरू किन बिसिइन्छ ? भन्ने बारेमा सोधेका प्रश्नका कुरा संयुक्तनिकायमा उल्लेख भएको हुँदा मैले यिनलाई श्रावस्तीवासी हुन् भन्ने ठानेको छु । त्यसैले यस संग्रहमा यिनलाई मैले अलगगै राखेको हुँ । यिनको सम्बन्धमा अरु कुराहरू कतै उल्लेख भएका पाइँदैनन् । उपरोक्त प्रश्नको अन्तमा भगवान्ले उनलाई सप्तबोधयज्ञहरूका कुराहरू पनि बताउनु भएको छ । जुन कुराहरू सूत्रमै उल्लेख भएका छन् ।

×

×

×

मूल सूत्र—

१—पढेको मन्त्र किन बिसिइन्छ ?

श्रावस्तीमा^३ ।

अनि सङ्गारव ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सङ्गारव ब्राह्मणले भगवान्सँग यस्तो भने—“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला ?—जहाँकि—दीर्घकालसम्म पढी राखेको मन्त्र पनि कहिलेकाहिँ आउँदैन, बिसिइन्छ; न पढेको मन्त्र त परै जाओस् ? भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला ?—जहाँकि—कहिलेकाहिँ धेरै समयसम्म न पढेको मन्त्र पनि आउँछ, सम्झना हुन्छ; पढिराखेको मन्त्रको बारेमा त भन्ने पर्दैन ?”

(यसको उत्तर माथि पृ. ३५२ देखि पृ. ३६२ सम्म (क) र (ख) को नं. ५ सम्मका कुराहरू जस्तै हुन् । यहाँ चाँहि भगवान्ले त्यसपछि यस्तो भन्नुभयो—)

१. सं. नि. IV. पृ. १०७: सङ्गारवसुत्तं, बोज्जङ्गसंयुत्तं, अ. क. III.

प. १४६.

“ब्राह्मण ! यी सातवटा बोध्यङ्गहरू—अनावरण, अनीवरण तथा अनुपक्वेश चित्तलिई भाविता र बहुलिकृत गरेको खण्डमा (यसद्वारा) विदधाविमुक्तिफल पाउन सकिन्छ । कुन सात भने ?— (१) स्मृतिसम्बोध्यङ्ग, (२) धर्मविचयसम्बोध्यङ्ग, (३) वीर्यसम्बोध्यङ्ग, (४) प्रीतिसम्बोध्यङ्ग, (५) प्रशब्धिसम्बोध्यङ्ग, (६) समाधिसम्बोध्यङ्ग तथा (७) उपेक्षासम्बोध्यङ्ग । ब्राह्मण ! यी सातवटा बोध्यङ्गहरू—अनावरण, अनीवरण तथा अनुपक्वेश चित्तलिई भाविता र बहुलिकृत गरेको खण्डमा (यसद्वारा) विदधाविमुक्तिफल पाउन सकिन्छ ।”

यस्तो भन्नुहुँदा सङ्गारव ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—
 “धन्य हो, भो गौतम ! ...आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी तपाइ गौतमले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

१२. सालावासी ब्राह्मण

गृहपतिहरू

प र ि च य

कोशल राज्यमा साला वा साल (=शाला वा शाल) भन्ने एक ब्राह्मण गाउँ थियो । यस गाउँमा ब्राह्मणहरू नै धेरै थिए । त्यसैले यस गाउँमा बस्ने ब्राह्मणहरूलाई 'सालावासी ब्राह्मण' भनिएको हो ।

भगवान् एकदिन यस गाउँमा आइपुग्नु हुँदा सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरू वहाँकहाँ गएका थिए । त्यसवेला उनीहरूले वहाँसँग स्वर्ग र नरक जाने कारणहरू सोधेका थिए । जुन कुराहरू अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा पाइन्छन् । अर्कोपल्ट भगवान् त्यस गाउँमा जानु हुँदा बुद्धले ती ब्राह्मणहरूसँग आफ्नो चित्त प्रसन्न हुने कुनै आचार्य पाएकाछौं के ? भनी सोध्नुहुँदा उनीहरूले पाएका छैनौं भनी उत्तर

दिएका थिए । अनि उनीहरूलाई वहाँले अपर्णाक धर्महरूको उपदेश सुनाउनु भएको थियो । जसको अनुवाद अगाडि गरिदिएको छु । अरू कुराहरू अगाडिको मूल सूत्रबाट प्रष्ट भएका छन् ।

×

×

×

मूल सूत्र—

१—दुर्गति र सुगतिको हेतु

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान् कोशलमा^२ चारिका गर्दै महत् भिक्षु-सङ्घका साथ जहाँ साल (=शाला वा शाल) भन्ने कोशल ब्राह्मणहरूको गाउँ हो त्यहाँ जानुभयो । अनि सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले यस्तो सुने —

१. म. नि. I. पृ. ३४९: सालेय्यकसुत्तं, अ. क. II. पृ. २७२.

२. कोशल राजकुमारहरू बस्ने जुनसुकै जनपदलाई पनि रुढी शब्द अनुसार कोशल भन्दछन् भनी पपं. सू. II. पृ. २७२: सालेय्यक-सुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । पुराना आचार्यहरूले चाहिँ 'कोशल' भन्ने नाम रहनगएको कारणलाई यसरी उल्लेख गरेका छन् —

“परापूर्वकालमा अनेक नाटकादि हेरेर पनि पणाद् राजकुमार (जा. अ. क. I-II पृ. ५९९: महापनादजातकं,

“शाक्यपुत्र श्रमण गौतम, शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई कोशलमा चारिका गर्दै महत् भिक्षुसङ्घका साथ सालामा आइपुगनु भएको छ । वहाँ आदरणीय भगवान्को यस्तो कल्याणकीर्तिशब्द फैलि-
रहेको छ—‘वहाँ भगवान् अरहत् हुनुहुन्छ, ...’ वहाँहरू जस्ता अरहत्को दर्शनगर्नु राम्रो हो ।”

त्यसपछि सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि केहीले भगवान्लाई अभिवादन गरी एक

नं. २६४) नहाँसेको देखेर राजाले यस्तो भने—‘जसले मेरो छोरा-
लाई हसाउन सक्नेछ उसलाई अलंकारद्वारा अलंकृत गर्नेछु ।’
यो घोषणा सुनेर अनेक मानिसहरू आई सातवर्षसम्म अनेक क्रीडा
आदि देखाउँदा पनि हसाउन सकेनन् । अनि शक्रदेवेन्द्रले नर्तकीहरू
पठाए । अनि राजकुमार दिव्य नाटक हेरेर हाँसे । त्यसपछि
मानिसहरू आ-आफना ठाउँमा फर्केर गए । उनीहरू गइरहेको
वेलामा बाटाका बीचमा मित्र-सुहृदयहरूले परस्परमा ‘कुशल छौ
के ?’ ‘कुशल छौ के ?’ भनी कुशलवार्ता गरे । अतः कुशल कुशल
भन्दाभन्दै त्यस प्रदेशको नाम नै ‘कोशल’ रहनगएको हो । दी. नि.
अ. क. I. पृ. १६६: अम्बट्टसुत्तवण्णना; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३३७:
सुन्दरिकभारद्वाजसुत्तवण्णना; पपं. सू. II. पृ. २७२: सालेय्यकसुत्त-
वण्णना ।

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. ८६ कूटदन्तब्राह्मणको कुरामा उल्लेख भए कै पढ्नु ।

छेउमा बसे...^१ केही चूपलागी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले भगवानसँग यस्तो भने—

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय हो, जो कि यहाँ केही सत्वहरू, शरीरछाडी मृत्युपछि अपायदुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न हुन्छन् ? भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय हो, जो कि यहाँ केही सत्वहरू, शरीर-छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन्^२ ?”

दश-अधर्मचर्याले दुर्गतिमा पुऱ्याउँछ

“गृहपतिहो ! अधर्मचर्या-विषमचर्याको हेतुद्वारा यहाँ

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. ११८ कूटदन्तब्राह्मणको कुरामा ऊँ पढ्नु ।
२. प्रश्न दुइथरी हुन्छन् । (१) आगारियप्रश्न र (२) अनगारियप्रश्न ।

“भन्ते ! कुशल भनेको के हो, अकुशल भनेको के हो ?” भन्ने जस्ता प्रश्नलाई ‘आगारियप्रश्न’ भनिन्छ ।

“भन्ते ! पञ्चस्कन्ध भनेको यही हो कि ?” भन्ने जस्ता प्रश्नलाई ‘अनगारियप्रश्न’ भनिन्छ ।

यहाँचाहीँ यिनीहरूले आफूलाई सुहाउँदो आगारियप्रश्न नै सोधेका छन् भनी पपं. सू. II. पृ. २७४: सालेय्यकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

केही सत्वहरू, शरीरछाडी मृत्युपछि अषाय दुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न हुन्छन् । गृहपतिहो ! धर्मचर्या-समचर्याको हेतुद्वारा यहाँ केही सत्वहरू, शरीरछाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।”

“तपाइ गौतमले विस्तारपूर्वक अर्थ विभाजन नगरी संक्षेपमा बताउनु भएको यस कुराको अर्थ विस्तारपूर्वक हामी जान्दैनौं । तपाइ गौतमले त्यसरी धर्मोपदेश गर्नुभए बढिया हुने थियो जसरी धर्मोपदेश गर्दा विस्तारपूर्वक अर्थ विभाजन नगरी संक्षेपमा तपाइ गौतमले बताउनु भएको यस कुराको अर्थ विस्तारपूर्वक हामी जान्नसकौं ? ।”

“गृहपतिहो ! त्यसोभए सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भो !” भनी सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

१. किन भगवान्ले उनीहरूले नबुक्नेगरी उपदेश गर्नुभएको होला भन्ने सम्बन्धमा अट्टकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

स्वभावतः उनीहरू पण्डितमानी थिए । एकै पटक बुक्ने गरी उपदेश गर्नु भएको खण्डमा उनीहरूले— ‘यस्तो त हामी पनि जान्दछौं’ भनी अवज्ञाको दृष्टिले हेर्नेछन् । अतः उनीहरूले त्यस्तरी हेर्न नसक्ने गराउने उद्देश्यले पनि यसो गर्नुभएको हो । बुक्न नसकेपछि बुक्नेगरी उपदेश गर्नुहोस् भनी याचना गराई दिएको उपदेशकी कद्दर पनि बढ्नेछ भन्ने कुरा सोच्नु भएर शुरुमा उनीहरूले नबुक्नेगरी संक्षेपमा बताउनु भएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. २७४: सालेय्यकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“गृहपतिहो ! तीनप्रकारले कायद्वारा अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ; चारप्रकारले वचनद्वारा अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ; तीनप्रकारले मनद्वारा अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ।

त्रिविध कायिक अकुशलकर्म—“गृहपतिहो ! कसरी कायद्वारा तीनप्रकारले अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ? गृहपतिहो ! यहाँ (१) कुनै पुरुष प्राणीघात गर्ने हुन्छ—उ रौद्र, लोहितपाणी, मारकाटमा तत्पर रहने र प्राणीहरू प्रति निर्दयी हुन्छ । (२) अदिन्नादायी^१ अर्थात् चोरीगर्ने हुन्छ—जुन ती गाउँ वा अरण्यमा राखेका अर्काका वित्तपकरणहरू (= धनमालहरू) हुन् ती वस्तुहरू नदिइकन चोरी गरेर लिने हुन्छ । (३) कामको विषयमा मिथ्याचरण गर्ने हुन्छ । जुन ती मातृरक्षिता^२, पितृरक्षिता, मातृपितृरक्षिता, भ्रातृरक्षिता, भगिनीरक्षिता, ज्ञातिरक्षिता, गोत्ररक्षिता, धर्मरक्षिता, स-स्वामिका, सपरिदण्डी तथा मालालङ्कृतलाई समेत^३ पनि—यसरी रक्षागरि राखेकी (= बचाई राखेकी) कुमारी वा स्त्रीमाथि मिथ्याचरण गर्ने हुन्छ^४ । गृहपतिहो ! यसरी तीनप्रकारले कायद्वारा अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ।

-
१. अदिन्नादायी भनी नदिइकन कसैको वस्तु सुटुक्क लुकाएर लिने वा जबर्जस्तीसँग लिनेलाई भनिएको हो । भनाइको तात्पर्य चोर्ने नियत राखेर लिने चेतनालाई ‘अदिन्नादायी’ भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. २७४: सालेय्यकमुत्तवण्णना ।
  २. जुन कुमारीको पिताको मृत्युपछि आमा हुनेले खोले खाएर, दुःख-सुख गरेर आफनी छोरी ठूली भएपछि योग्य कुलमा दिनेछु भनी

हेरविचार गरी बचाएर राख्छे यस्तोलाई 'मातृरक्षिता' भनी भनिन्छ । त्यस्तैगरी पितृरक्षितादिका कुराहरू पनि बुझ्नुपर्छ । कहिलेकाहिँ समानकुलका आमा-बाबुहरूले गर्भमा छँदादेखि—'यदि मेरो छोरा र तिम्नी छोरी हुन्छे भने तिम्नी छोरी मेरो छोरोलाई दिनुपर्छ, अर्कालाई दिनुहुन्न' भनी कुरा गरेर पनि निवारण गरी राखेका हुन्छन् । यसप्रकार करार गरी राखेकी वालिका पनि स-स्वामिका कहलाइन्छे । जो पुरुष अमुक स्त्रीकहाँ जान्छ उसलाई यस्तो वा यति जरिवाना हुनेछ भनीराखेकोलाई 'सपरिदण्डी' भनिएको हो । अन्तमा यी मेरी भार्या हुनेछिन् भनी उसलाई पुष्प-मालाले अलंकृत गरिदिएकीलाई 'माला अलंकृता' भनी भनिएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. २७५: सालेय्यकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

- यसको अलावा कस्ती स्त्री कस्तो पुरुषकहाँ जानहुन्न र कस्तो पुरुष कस्ती स्त्रीकहाँ जानहुन्न भन्ने कुराको विवरण पपं. सू. I. पृ. १७९: सम्मादिट्टिसुत्तवण्णनामा उल्लेख भएको पाइन्छ ।
३. कसैले यी मेरी भार्या हुनेछिन् भनी उसमाथि माला लगाइदिएकी स्त्री । पपं. सू. II. पृ. २७५: सालेय्यकसुत्तवण्णना ।
  ४. कसरी पुरुषद्वारा मिथ्याचार हुन्छ र कसरी स्त्रीद्वारा मिथ्याचार हुन्छ भन्ने सम्बन्धका विस्तर कुराहरू पपं. सू. I. पृ. १७९: सम्मादिट्टिसुत्तवण्णनामा वर्णित भए कैँ बुझ्नुपर्छ । त्यहाँ पुरुषले जान नहुने स्त्रीहरू र स्त्रीले जान नहुने पुरुषहरूको बारेमा पनि उल्लेख भएको छ । हेर सुमं. वि. II. पृ. ७६६ सङ्घीतिसुत्तवण्णनामा पनि ।

चतुर्विध वाचिक अकुशलकर्म—“गृहपतिहो ! कसरी वचनद्वारा चारप्रकारले अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ? गृहपतिहो ! यहाँ (१) कुनै पुरुष फूटबोल्ने हुन्छ—सभाको बीचमा, परिषद्को बीचमा, ज्ञातिहरूको बीचमा, पूगको (=पञ्चको) बीचमा, राजकुलको बीचमा अथवा साक्षीकोनिमित्त बोलाएर लगी ‘हे पुरुष ! जो तिमी जान्दछौ त्यो बताऊ’ भनी भन्दा नजानेकोलाई उ ‘जान्दछु’ भनी भन्दछ वा जानेकोलाई ‘जान्दिन’ भनी भन्दछ; नदेखेकोलाई ‘देखेकोछु’ भनी भन्दछ वा देखेकोलाई ‘देखेको छैन’ भनी भन्दछ । यसरी आफ्नो कारणले वा अर्काको कारणले वा कुनै वस्तु वा पैसा (=घूष) को कारणले जानी जानी फूट बोल्दछ । (२) चुक्ली लगाउने हुन्छ—यिनीहरूलाई फूटपार्नकोनिमित्त यहाँ सुनेर अमुकलाई कुरा सुनाउँछ वा अमुकलाई फूटपार्नकोनिमित्त अमुककहाँ सुनेर यिनीहरूलाई कुरा सुनाउँछ । यसरी मेलमिलाप भएकालाई भेदगर्ने वा भेदभिन्न भएकालाई फन् प्रोत्साहित गर्ने, वर्ग वर्ग भई बसेकोमा रमाउने, वर्गीकरण गर्नेमा मनलगाउने, वर्गीकरणमा आनन्दित हुने तथा वर्गीकरण हुने वाचा बोल्ने हुन्छ । (३) परुष (=कटु) वाचा बोल्ने हुन्छ—जो त्यो वाचा काँडा जस्तै घोचछ, कर्कश हुन्छ, अर्कालाई तीतोलाग्छ (परकटुका), अर्कालाई होच्याउँछ, क्रोधपूर्ण हुन्छ, अशान्ति उत्पन्न गर्छ—त्यस्तो वाचा बोल्ने हुन्छ । (४) सम्प्रलापी हुन्छ—असमयमा बोल्ने, असत्य बोल्ने, अनर्थ बोल्ने, अधर्म (=अतथ्य) बोल्ने, अविनय (अनैतिक) बोल्ने हुन्छ । कुनै सार नभएको बोली (अनिधानर्वातिवाचं) बोल्छ—त्यो पनि अरुनयमा कुनै कारणविना टुंगो नलाग्नेगरी तथा अनर्थयुक्त वाचा बोल्ने हुन्छ ।

गृहपतिहो ! यसरी चारप्रकारले वचनद्वारा अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ।

त्रिविध मानसिक अकुशलकर्म—“गृहपतिहो ! कसरी मनद्वारा तीनप्रकारले अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ? गृहपति हो ! यहाँ (१) कुनै पुरुष अभिध्यालु (= लोभी) हुन्छ—जो त्यो अर्काको धनसम्पत्ति हो त्यसमाथि लोभ गर्ने हुन्छ - ‘अहो ! जो अर्काको हो त्यो मेरोभए हुन्थ्यो ।’ (२) व्यापन्नचित्त (= द्वेषपूर्ण चित्त) हुने र द्वेषपूर्ण संकल्प गर्ने हुन्छ—‘यो सत्वहरू मारिए हुन्थे, वधगरिए हुन्थे, उच्छिन्न भए हुन्थे, विनाश भए हुन्थे अथवा यिनीहरू नरहे हुन्थे ।’ (३) मिथ्या-दृष्टिक भई विपरीतदृष्टिले हेर्ने हुन्छ—(१) दानको फल छैन, (२) यज्ञको फल छैन, (३) हवनको फल छैन, (४) सुकृत्यदुष्कृत्यको फल छैन, (५) यो लोक छैन, (६) परलोक छैन, (७) आमा छैन, (८) बाबु छैन, (९) औपपातिक (= मरेर पुनः उत्पन्न हुने) सत्वहरू छैनन्, (१०) यो लोकमा त्यस्तो कुनै श्रमण ब्राह्मण छैन जसले सम्यक्-रूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सकोस् ?’ गृहपतिहो ! यसरी

१. यी दश कारणहरूलाई ‘दशवस्तुक मिथ्यादृष्टि’ पनि भन्दछन् भनी पपं. सू. II. पृ. २७७: सालेय्यकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । सूत्रमा लेखिएका नं. (१०) को वाक्यले चाहिँ ‘सर्वज्ञ बुद्ध’ भन्ने पनि छैन भन्ने कुरा प्रकट गरेको हो भनी पपं. सू. II. पृ. २७७ ले उल्लेख गरेको छ । यस सम्बन्धमा हेर बु. पं. भा-१, पृ. १०५: अजित केशकम्बल ।

तीनप्रकारले मनद्वारा अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ।

“गृहपतिहो ! यसरी अधर्मचर्या-विषमचर्याको हेतुद्वारा यहाँ केही सत्वहरू शरीरछाडी मृत्युपछि अपायदुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न हुन्छन् ।

दश-धर्मचर्याले सुगतिमा पुऱ्याउँछ

“गृहपतिहो ! तीनप्रकारले कायद्वारा धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ; चारप्रकारले वचनद्वारा धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ; तीनप्रकारले मनद्वारा धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ ।

त्रिबिध कायिक कुशलकर्म—“गृहपतिहो ! कसरी कायद्वारा तीनप्रकारले धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ ? गृहपति हो ! यहाँ (१) कुनै पुरुष प्राणीघातलाई त्यागी प्राणीघातबाट विरत रहन्छ— उ दण्डत्यागी, शस्त्रत्यागी, लज्जी भई, दयालु भई, सबै प्राणीहरू प्रति हितानुकम्पी भई बस्छ । (२) अदिग्नादान (=चौरकार्य) लाई त्यागी अदिग्नादानबाट विरत रहन्छ—जो ती गाउँमा वा अरण्यमा राखेका अर्काका विसूफकरणहरू हुन्— ती वस्तुहरू नदिइकन घोर्ने नियतले लिने हुन्न । (३) कामविषको मिथ्याचारलाई त्यागी काममिथ्याचारबाट विरत रहन्छ । जुन् ती मातृरक्षिता, पितृरक्षिता,...^१ कुमारी वा स्त्री प्रति मिथ्याचरण गर्ने

१. माथि पृ. ३७८ को (३) मा उँ पढ्नु ।

हुन्छ । गृहपतिहो ! यसरी तीनप्रकारले कायद्वारा धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ ।

चतुर्विध वाचिक कुशलकर्म—“गृहपतिहो ! कसरी वचन-द्वारा चारप्रकारले धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ ? गृहपतिहो ! यहाँ (१) कुनै पुरुष फूट बोलीलाई त्यागी, फूट बोलीबाट विरत रहन्छ । सभाको बीचमा, परिषद्को बीचमा, ज्ञातिहरूको बीचमा, पूगको बीचमा, राजकुलको बीचमा अथवा साक्षीकोनिमित्त बोलाएर लगी—‘हे पुरुष ! जो तिम्रो जान्दछौ त्यो बताऊ’ भनी भन्दा नजानेकोलाई उ ‘जान्दिन’ भन्दछ, जानेकोलाई ‘जान्दछु’ भनी भन्दछ; नदेखेकोलाई ‘देखेको छैन’ भनी भन्दछ, देखेकोलाई ‘देखेकोछु’ भनी भन्दछ । यसरी आफ्नो कारणले वा अर्काको कारणले वा कुनै वस्तु वा पैसा (=घूस) को कारणले जानी जानी फूट बोल्दैन । (२) चुक्ली बोलीलाई त्यागी, चुक्ली बोलीबाट विरत रहन्छ । यिनीहरूलाई फूटपानकोनिमित्त यहाँ सुनेर अमुकलाई कुरा सुनाउँदैन, अमुकलाई फूटपानकोनिमित्त अमुककहाँ सुनेर यिनीहरूलाई कुरा सुनाउँदैन । यसरी नमिलेकालाई मिलाउने, मिलेकालाई फन् प्रोत्साहित गर्ने, मिलेर बसेकोमा रमाउने, मेलमिलाप गर्नेमा मन लगाउने, मेलमिलापमा आनन्दित मान्ने तथा मेलमिलाप हुने बोली बोल्ने हुन्छ । (३) परुषवाचालाई त्यागी, परुषवाचाबाट विरत रहन्छ । जो त्यो वाचा दोष रहित, कानलाई आनन्दलान्ने, प्यारलान्ने, मनमा-पस्ने, गुणयुक्त (योरी), धेरैले मनपराउने, धेरैले प्यारगर्ने हो—त्यस्तो वाचा बोल्ने हुन्छ । (४) सम्प्रलापलाई त्यागी, सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ । सम्योचित बोल्ने, सत्य बोल्ने, हितैषी बोल्ने, धर्म बोल्ने, विनय

(= नैतिक) बोल्ने, सार भएको बोली (निधानवर्ति वाचं) बोल्ने हुन्छ —त्यो पनि उचित समयमा कारण सहित टुंगो लाग्ने गरी तथा अर्थयुक्त वाचा बोल्ने हुन्छ । गृहपतिहो ! यसरी चारप्रकारले बचनद्वारा धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ ।

त्रिविध मानसिक कुशलकर्म—“गृहपतिहो ! कसरी मन-द्वारा तीनप्रकारले धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ ? गृहपतिहो ! यहाँ (१) कुनै पुरुष अभिध्यालु हुन्न—‘अहो ! जो अर्काको हो त्यो मेरो भए हुन्थ्यो’ भनी जो त्यो अर्काको धनसम्पत्ति हो त्यसमाथि लोभगर्ने हुन्न । (२) व्यापन्नचित्त राख्ने हुन्न र द्वेषहपूर्ण संकल्प गर्ने हुन्न—‘यो सत्वहरू वैर रहित होउन्, द्वेष रहित होउन्, दुःख रहित होउन् तथा आफूलाई सुखपूर्वक परिहरण गर्नसक्ने होउन्’ । (३) सम्यक्दृष्टिक भई अविपरीत दृष्टिले हेर्ने हुन्छ—‘(१) दानको फल छ, (२) यज्ञको फल छ, (३) हवनको फल छ, (४) सुकृत्य दुष्कृत्यको फल छ, (५) यो लोक छ, (६) परलोक छ, (७) आमा छ, (८) बाबु छ, (९) औपपातिक सत्वहरू छन्, (१०) यो लोकमा त्यस्तो श्रमण ब्राह्मण पनि छ—जसले सम्यक् रूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञद्वारा साक्षात्कार गरी बताउनसक्छ ।’ गृहपतिहो ! यसरी तीन-प्रकारले मनद्वारा धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ ।

“गृहपतिहो ! यसरी धर्मचर्या-समचर्याको हेतुद्वारा यहाँ केही सत्वहरू शरीरछाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।

धर्मचारी इच्छित ठाउँमा पुग्नसक्छ

क. (१) “गृहपतिहो ! ‘अहो ! म शरीरछाडी मृत्युपछि क्षत्री-महाशालहरूको सहवासमा उत्पन्न हुनसके हुन्थ्यो’ भनी यदि धर्मचारी-समचारीले इच्छा गरेको खण्डमा शरीरछाडी मृत्युपछि उ क्षत्रीमहाशालहरूको सहवासमा उत्पन्न हुनसक्छ । कसरी भने ? उ धर्मचारी-समचारी भएकोले नै । (२) गृहपतिहो ! ‘अहो ! म शरीर-छाडी मृत्युपछि ब्राह्मण महाशालहरूको सहवासमा उत्पन्न हुनसके हुन्थ्यो’ भनी यदि धर्मचारी-समचारीले इच्छा गरेको खण्डमा शरीरछाडी मृत्युपछि उ ब्राह्मण महाशालहरूको सहवासमा उत्पन्न हुनसक्छ । कसरी भने ? उ धर्मचारी-समचारी भएकोले नै । (३) गृहपतिहो ! ‘अहो ! म शरीरछाडी मृत्युपछि गृहपतिमहाशालहरूको सहवासमा उत्पन्न हुनसके हुन्थ्यो’ भनी यदि धर्मचारी-समचारीले इच्छा गरेको खण्डमा शरीरछाडी मृत्युपछि उ गृहपतिमहाशालहरूको सहवासमा उत्पन्न हुनसक्छ । कसरी भने ? उ धर्मचारी-समचारी भएकोले नै ।

ख. “गृहपतिहो ! ‘अहो ! म शरीरछाडी मृत्युपछि चातु-र्महाराजिक देवताहरूको सहवासमा ... त्रयस्त्रिंश देवताहरूको सहवासमा ... यामादेवताहरूको सहवासमा ... तुषितदेवताहरूको सहवास-मा ... निर्माणरति देवताहरूको सहवासमा ... परनिमित्तवशवर्ती देवता-हरूको सहवासमा ... ब्रह्मकायिक देवताहरूको सहवासमा उत्पन्न हुनसके हुन्थ्यो’ भनी यदि धर्मचारी-समचारीले इच्छा गरेको खण्डमा शरीरछाडी

मृत्युपछि उ ब्रह्मकायिक देवताहरूको सहवासमा उत्पन्न हुनसक्छ । कसरी भने ? उ धर्मचारी-समचारी भएकोले नै ।

ग. “गृहपतिहो ! ‘अहो ! म शरीरछाडी मृत्युपछि परि-
त्ताभादेवताहरूको सहवासमा...अप्रमाणाभादेवताहरूको सहवासमा
...आभास्वर देवताहरूको सहवासमा . परित्तशुभा देवताहरूको सहवास-
मा...अप्रमाणशुभा देवताहरूको सहवासमा...शुभकृत्तणा देवताहरूको
सहवासमा.. वृहत्फल देवताहरूको सहवासमा.. अविहा देवताहरूको
सहवासमा ... अतप्तादेवताहरूको सहवासमा ... सुदर्शा देवताहरूको
सहवासमा...सुदर्शा देवताहरूको सहवासमा...अकनिष्ठ देवताहरूको
सहवासमा...आकाशानन्त्यायतनवासी देवताहरूको सहवासमा... विज्ञा-
नन्त्यायतनवासी देवताहरूको सहवासमा.. आकिञ्चन्यायतनवासी देवता-
हरूको सहवासमा.. नैवसंज्ञानासंज्ञायतनवासी देवताहरूको सहवासमा
उत्पन्न हुनसके हुन्थ्यो’ भनी यदि धर्मचारी-समचारीले इच्छा गरेको
खण्डमा शरीरछाडी मृत्युपछि उ नैवसंज्ञानासंज्ञायतनवासी देवता-
हरूको सहवासमा उत्पन्न हुनसक्छ । कसरी भने ? उ धर्मचारी-
समचारी भएकोले नै ।

घ. “गृहपतिहो ! ‘अहो ! म, आस्रवक्षय गरी अना-
स्रवी भई, चित्तविमुक्ति प्रज्ञाविमुक्ति भई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञा-
द्वारा साक्षात्कार गरी बस्नपाए हुन्थ्यो’ भनी यदि धर्मचारी-समाचारीले
इच्छा गरेको खण्डमा आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति
प्रज्ञाविमुक्ति भई उ यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी
बस्नसक्छ । कसरी भने ? उ धर्मचारी-समचारी भएकोले नै ।”

यस्तो भन्नुहुँदा सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले भगवान्-
लाई यस्तो भने —

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! भो गौतम !
जस्तै — घोप्टेकोलाई उत्तानोपारिदिदा... — त्यस्तैगरी तपाइ गौतमले
हामीहरूलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब हामीहरू
तपाइ गौतमको शरणमा पर्दछौं, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि
आजीवन शरणमा आएका उपासकहरू हुन् भनी तपाइ गौतमले
हामीहरूलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

मूल सूत्र —

२-अपर्णक धर्मोपदेश

यस्तो मैले सुनें ? ।

एक समय भगवान् कोशलामा चारिका गर्दै महत् भिक्षु-सङ्घकासाथ जहाँ साला (=शाला वा शाख) भन्ने कोशला ब्राह्मणहरूको गाउँ हो त्यहाँ जानुभयो । अनि सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले यस्तो सुने—

“शाक्यपुत्र श्रमण गौतम,...^२ सालामा आइपुग्नु भएको छ ।...^३ वहाँहरू जस्ता अरहत्को दर्शनगर्नु राम्रो हो ।”

अनि सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि...^३ एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूसँग भगवान्‌ले यस्तो भन्नुभयो—

१. म. नि. II. पृ. ७७: अपण्णकसुत्तं, अ.,क. III. पृ. ७९.

२. माथि पृ. ३७५ मा जस्तै पढ्नु (सालावासी ब्राह्मण)

३. बु. ब्रा. भा-२, पृ. ८६: कूटदन्त ब्राह्मणको कुरामा उल्लेख भए जस्तै पढ्नु ।

“गृहपतिहो ! तिमीहरूले मनपराएका (मनापो) कुनै त्यस्ता शास्ता (= उपदेशक) पाएका छौं के जसमाथि तिमीहरूको आकारवती (= सहेतुक) श्रद्धा पनि उत्पन्न भएको होस् ?”

“भन्ते ! हामीहरूले मनपराएका त्यस्ता कुनै शास्ता पाएका छैनौं जसमाथि हामीहरूको आकारवती श्रद्धा पनि उत्पन्न भएको होस् ।”

“गृहपतिहो ! मनपराउँदा शास्ता नपाएका तिमीहरूले यो अपर्णक (अपण्णक^२) धर्मलाई ग्रहण गरी बस्नसक्नु पर्छ । गृहपतिहो ! अपर्णक (= अनिष्फल, निश्रय फलदायी) धर्मलाई रात्ररी ग्रहण गरी बसेको खण्डमा त्यही नै तिमीहरूको निमित्त दीर्घकालिक हितसुख हुनेछ । गृहपतिहो ! अपर्णक धर्म भनेको कस्तो हो ? —

(१) आस्तिक-वाद र नास्तिक-वाद

(क) “गृहपतिहो ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी,

१. किन भगवान्‌ले ब्राह्मणहरूसँग यस्तो कुरा सोध्नुभएको होला भन्ने विषयमा अट्टकथाले यसरी स्पष्टिकरण दिएको छ ।

त्यो साला वा साल भन्ने ब्राह्मण गाउँ घनाजङ्गलको एक छेउमा अवस्थित थियो । अनेक श्रमण ब्राह्मणहरू यात्रा गर्दै संध्यासमयमा त्यस गाउँमा बास बस्नको निमित्त पुग्‌जान्थे । अनि गाउँका ब्राह्मणहरूले त्यसरी बास बस्न आएका श्रमण ब्राह्मण-

हरूकोनिमित्त खाद्हरू राखी, वज्रदानहरू बिच्छ्याई तिनीहरूको खुट्टा पखाली तेल पनि घसिदिन्थे । अनि उपयुक्त पानहरू अर्पित गरी अर्को दिनकोनिमित्त निम्तो गरी भोजन प्रदान गर्थे । यस किशिमको आगन्तुक सत्कारद्वारा प्रभावित भएका तिनीहरूले उनीहरूसँग सुखदुःखका कुराकानी गरी यस्तो सोध्दथे—

“गृहपतिहो ! कुनै दर्शनलाई स्वीकार गरी ग्रहण गरेका छौ वा छैनौ ?”

“भन्ते ! छैन ।”

“गृहपतिहो ! कुनै दर्शनलाई स्वीकार नगरी यो लोकमा बस्नु गहारो छ । अतः आफ्नो रुचि अनुसार कुनै एक दर्शनलाई ग्रहण गरी बस्नसक्नु पर्छ ।”

यति भनेर उनीहरूलाई ‘शाश्वत लोक हो’ भन्ने दर्शनलाई ग्रहण गर्न लगाई तिनीहरू फर्केर गए ।

अर्कोदिन अरू नै आए । उनीहरूले पनि त्यस्तैगरी सोधे । ती ब्राह्मणहरूले ‘हो, भन्ते ! अघिल्लो दिन तपाइहरू जस्तै श्रमण ब्राह्मणहरू आई ‘शाश्वत लोक हो’ भन्ने दर्शनको कुरा ग्रहण गर्न लगाई उनीहरू फर्केर गए’ भनी भने ।

“ती मूर्खहरू के जान्दछन् ! यो लोक उच्छिन्न हुन्छ” भनी उच्छेद दर्शनलाई ग्रहण गर्न लगाई उनीहरू फर्केर गए ।

यस्तै किशिमबाट अर्को एक थरीले ‘केही शाश्वत हो, केही अशाश्वत हो’ भने; अर्को एक थरीले ‘अन्तान्त हो’ भने;

अर्को एक थरीले 'अमराविक्षेप हो' भन्ने दर्शनका कुराहरू बताए । यस्तै प्रकारबाट थरी थरीले जम्मा बयसट्टी (६२) प्रकारका दर्शनका कुराहरू सुनाए । ब्राह्मणहरू चाहि तीमध्ये कुनै पनि दर्शनमा स्थिर भई बस्न सकेनन् । सबैभन्दा पछि भगवान् बुद्ध पनि त्यहाँ आइपुग्नुभयो र उनीहरूको हितको कामना गरी वहाँले — "गृहपतिहो ! तिमीहरूले मनपराएका कुनै त्यस्ता शास्ता पाएका छौं के जसमाथि तिमीहरूको आकारवती श्रद्धा पनि उत्पन्न भएको होस् ?" भनी सोध्नु भएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७९-८०: अपण्णकसुत्तवण्णना ।

बयसट्टी दृष्टि वा दर्शन भनेका के के हुन् भन्ने बारेका कुरा बु. प. भा-१, पृ. ५४६-४७ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ । विस्तृत कुरा चाहि दीघनिकायको ब्रह्मजालसूत्रमा समुल्लेख भएका छन् ।

यो घटना जस्तै अर्को एक घटना कोशल राज्यकै कालाम क्षत्रीहरूको केशपुत्त भन्ने निगममा घटेको थियो र त्यहाँ भगवान्‌ले कालाम क्षत्रीहरूलाई 'कसैले भन्दैमा विश्वास गर्नु नपर्ने' कुराको उपदेश गर्नुभएको थियो । यो कुरा अं. नि-३, पृ. १७४: केसमुत्तिय वा केसपुत्तियसुत्तमा उल्लेख भएको पाइन्छ । यो सूत्र बौद्धजगतमा 'कालाम सूत्र' भन्ने नामले अति प्रसिद्ध छ ।

२. अपण्णको ति अविश्रद्धा अद्वेज्जगामी एकसगाहिको । पपं. सू. III. पृ. ८०: अपण्णकसुत्तवण्णना ।

यस्ता दृष्टिका छन्—‘(१) दानको फल छैन, ...^१ (१०) यो लोकमा त्यस्तो कुनै श्रमण ब्राह्मण छैन जसले सम्यकरूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सकोस् ।’ गृहपतिहो ! तिनीहरूकै बीचमा केही श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै विपक्षवादीहरू पनि छन् । उनीहरू यस्तो भन्दछन्—‘(१) दानको फल छ, ...^२ (१०) यो लोकमा त्यस्तो श्रमण ब्राह्मण पनि छ जसले सम्यकरूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सक्छ ।’ गृहपतिहो ! के यी श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै अन्योन्य विपक्षवादीहरू होइनन् ? यसमा तिमिहरू के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! हो ।”

नास्तिकवाद - a. ‘गृहपतिहो ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू ‘दानको फल छैन ...^३’ भन्ने वादीहरू हुन् र यस्ता दृष्टि राख्ने हुन्—तिनीहरूसँग यस्तो आशा राखिन्छ—जो यी कायसुचरित, वची-सुचरित तथा मनःसुचरित हुन्—यी तीनै कुशलधर्महरू छाडी जो यी

१. यहाँका अरू कुराहरू माथि पृ. ३८९ को “त्रिविध मानसिक अकुशल”मा उल्लेख भए जस्तै पढ्नु । हेर बु. प. भा-१, पृ. १०५ अजित केशकम्बल पनि ।

२. हेर माथि पृ. ३८४ को “त्रिविध मानसिक कुशल कर्म”मा ।

३. हेर माथि पृ. ३८९ को “त्रिविध मानसिक अकुशल कर्म”मा ।

कायदुश्चरित, वचीदुश्चरित तथा मनःदुश्चरित हुन्—यी तीन अकुशल धर्महरूलाई ग्रहण गरी बस्नेछन् । त्यो किनभने ? — ती भद्र धमण ब्राह्मणहरूले अकुशल धर्महरूको अपगुण, तुच्छता तथा संक्लिष्टतालाई देखेनन्, न उनीहरूले कुशल धर्महरूको नैऋत्यको गुण र शुद्धिपक्षलाई नै देखेदछन् । भएकै परलोकलाई पनि 'परलोक छैन' भन्ने जुन् (उनीहरूको) दृष्टि (= विश्वास) हो त्यो (उनीहरूको) मिथ्यादृष्टि हुन्छ । भएकै परलोकलाई पनि 'परलोक छैन' भन्ने जुन् सङ्कल्प गर्छन् त्यो (उनीहरूको) मिथ्यासङ्कल्प हुन्छ । भएकै परलोकलाई पनि 'परलोक छैन' भन्ने जुन् वचन प्रकट गर्छन् त्यो (उनीहरूको) मिथ्या-बाचा हुन्छ । भएकै परलोकलाई पनि 'परलोक छैन' भनी जुन् कुरा भन्छन्—त्यो कुरा—जो ती परलोक जान्ने अरहन्तहरू हुन् उनीहरूको सीधै विरोध हुन्छ । भएकै परलोकलाई पनि 'परलोक छैन' भनी जुन् कुरा (अर्कालाई) संज्ञापन गर्छन् (= सम्झाउँछन्)—यो हो उनीहरूको अ-सद्धर्मसंज्ञापनता । त्यस अ-सद्धर्मसंज्ञापनद्वारा आफूलाई माथिराखी अर्कालाई अवहेलना गर्छन्^१ । यसरी—पहिलेनै (उनीहरूको) सु-शीलपन विध्वंस भएको हुन्छ र दुःशीलपन उपस्थित भएको हुन्छ ।

१. "म बाहेक अरू कसले आफ्नो दर्शन अरूलाई ग्रहण गराउन सक्छ" भनी घमण्ड गरी आफूलाई माथि राख्छ र यतिका मानिसहरूका बीच कसैले पनि आफ्नो दर्शन अर्कालाई ग्रहण गराउन सकेनन् भनी अर्कालाई तल राख्छ । पपं. सू. III. पृ. ८०: अपण्णकसुत्त-वण्णना ।

(१) यी मिथ्यादृष्टि, (२) मिथ्यासङ्कल्प, (३) मिथ्यावाचा, (४) आर्यहरूको विरोध, (५) अ-सद्धर्मसंज्ञापनता, (६) आफ्नो बयान र (७) अर्काको निन्दा—आदि अनेक पापक अकुशल धर्महरू मिथ्या-दृष्टिकै हेतुले सम्भव हुन्छन् ।

b. 'गृहपतिहो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ 'यदि परलोक छैन भने यसरी यो भद्र पुरुषपुद्गलले शरीरछाडी मृत्युपछि आफूलाई स्वस्ति (=मुक्त) गर्नेछ । यदि परलोक छ भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गल शरीरछाडी मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुनेछ । निश्चय नै परलोक छ भनी भन्दछन् (कामं खोपन माहु परलोको) । ती भद्र भ्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य होस् (हेतु तेसं भवतं समणब्राह्मणानं सच्चं वचनं) । जे भएपनि यो भद्र-पुरुषपुद्गल चाहिँ—'दुःशील-पुरुषपुद्गल मिथ्यादृष्टिक तथा नास्तिक-बादी' भनी यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा निन्दित नै छन् । यदि परलोक रहेछ नै भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गल दुवैतिरबाट पराजित नै (कलिगहो) हुन्छ । जो यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा निन्दा र जो शरीरछाडी मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात तथा नरकगामी हुन्छ । यसरी यो अपर्णक धर्मलाई दुराग्रहको रूपमा ग्रहण गरेको हुनाले एकांश मात्र (= आफ्नो वाद मात्र) फैलाई बस्छ र कुशल कारणलाई छाड्छ ।

आस्तिक-वाद—a. 'गृहपतिहो ! त्यहाँ जो ती भ्रमण ब्राह्मणहरू 'दानको फल छ, ... ?' भन्ने वादीहरू हुन् र यस्ता दृष्टि

१. हेर माथि पृ. ३८४ को "त्रिविध मानसिक कुशल कर्म"मा ।

राख्ने हुन्—तिनीहरूसँग यस्तो आशा राखिन्छ—जो यी कायदुश्चरित, वचीदुश्चरित तथा मनःदुश्चरित हुन्—यी तीनै अकुशल धर्महरू छाडी जो यी कायसुचरित, वचीसुचरित तथा मनःसुचरित हुन्—यी तीनै कुशल धर्महरूलाई ग्रहण गरी बस्नेछन् । त्यो किनभने ?—ती भद्र भ्रमण ब्राह्मणहरूले अकुशल धर्महरूको अपगुण, तुच्छता तथा संक्लिष्टतालाई देख्दछन्, उनीहरूले कुशलधर्महरूको नैष्कर्म्यको गुण र शुद्धिपक्षलाई देख्दछन् । भएकै परलोकलाई 'परलोक छ' भन्ने जुन् (उनीहरूको) दृष्टि हो, त्यो (उनीहरूको) सम्यकदृष्टि हुन्छ । भएकै परलोकलाई 'परलोक छ' भन्ने जुन् सङ्कल्प गर्छन् त्यो (उनीहरूको) सम्यक्सङ्कल्प हुन्छ । भएकै परलोकलाई 'परलोक छ' भन्ने जुन् वचन प्रकट गर्छन् त्यो (उनीहरूको) सम्यक्वाचा हुन्छ । भएकै परलोकलाई 'परलोक छ' भनी जुन् कुरा भन्छन्—त्यो कुरा—जो ती परलोक जान्ने अरहन्तहरू हुन्, उनीहरूको सीधै विरोध हुन्न । भएकै परलोकलाई 'परलोक छ' भनी जुन् कुरा (अर्कांलाई) संज्ञापन गर्छन्—यो हो उनीहरूको सद्दर्श-संज्ञापनता । त्यस सद्दर्मसंज्ञापनद्वारा आफूलाई माथिराखी अर्कांलाई अवहेलना गर्दैनन् । यसरी—पहिलेनै (उनीहरूको) दुःशिलपन विध्वंश भएको हुन्छ र सु-शीलपन उपस्थित भएको हुन्छ । (१) यी सम्यकदृष्टि, (२) सम्यक्संकल्प, (३) सम्यक्वाचा, (४) आर्यहरूको अविरोध, (५) सद्दर्मसंज्ञापनता, (६) आफ्नो अ-बयान र (७) अर्काको अ-निन्दा—आदि अनेक कुशल धर्महरू सम्यकदृष्टिकै हेतुले सम्भव हुन्छन् ।

b. "गृहपतिहो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ—'यदि

परलोक छ भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गल शरीरछाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनेछ । निश्चय नै परलोक छ भनी भन्दछन् । ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्यहोस् । जे भएपनि यो भद्रपुरुषपुद्गल चाहिँ—‘शीलवान्-पुरुषपुद्गल सम्यक्दृष्टिक तथा आस्तिकवादी’ भनी यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा प्रशंसित नै छन् । यदि परलोक रहेछ नै भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गल दुवैतिरबाट विजयी नै (कटग्गाहो) हुन्छन् । जो यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा प्रशंसा र जो शरीरछाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकगामी हुन्छ । यसरी यो अपर्णकधर्मलाई राम्ररी ग्रहण गरेको हुनाले उभयांश फैलाई बस्छ र अकुशल कारणलाई छाड्छ ।

(२) क्रिया-वाद र अक्रिया-वाद

(ख) “गृहपतिहो ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन्—‘(१) गरेर गराएर, (२) छेदन गरेर गराएर, (= अर्काको हातखुट्टा काट्ने), (३) पिटेर पिटाएर, (४) शोक गराएर शोक गर्न लगाएर, (५) कष्ट दिएर कष्ट दिलाएर (=निराहार गरेर वा जेलमा पठाएर), (६) फन्दामा पारेर फन्दामा पार्न लगाएर, (७) प्राणीघात गरेर, (८) चोरी गरेर, (९) घर फोरेर, (१०) लुटपीठ गरेर, (११) एउटै घरमा घेरा लगाएर, (१२) लुटपीठ गर्नकोनिमित्त चार दोबाटोमा बसेर, (१३) परदार गमन गरेर, (१४) ठूट बोलेर— (यसरी) गरेर पाप गरिंदैन । (१५) यस पृथ्वीका प्राणीहरूलाई जसले छुराको धार जस्तै धार भएको चक्रले (मारी) मासुको एक थुप्रो,

एक पुञ्ज पाछै—त्यस कारणबाट पनि पाप लाग्दैन, त्यस कारणबाट पाप आउँदैन । (१६) हनन गर्दै, घात गर्दै, छेदन गर्दै, छेदन गराउँदै, पिट्दै पिटाउँदै दक्षिणगङ्गाको तीरमा^१ गए तापनि त्यस कारणबाट पाप लाग्दैन, त्यस कारणबाट पाप आउँदैन । (१७) (त्यस्तैगरी) दान-दिदै दिनलगाउँदै, यज्ञ गर्दै गर्न लगाउँदै—उत्तरगङ्गाको तीरमा^२ गए तापनि त्यस कारणबाट पुण्य पाउँदैन, त्यस कारणबाट पुण्य आउँदैन । (१८) दानद्वारा, (इन्द्रिय) दमनद्वारा, (शील) संयमद्वारा, सत्यवाचाद्वारा पुण्य पाउँदैन, पुण्य आउँदैन^३ ।’ गृहपतिहो ! तिनीहरूकै बीचमा केही श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै विपक्षवादीहरू पनि छन् । उनीहरू यस्तो भन्दछन्—‘(१) गरेर गराएर, (२) छेदन गरेर गराएर, (३) पिटेर पिटाएर, (४) शोक गराएर शोक गर्न लगाएर, (५) कष्ट दिएर कष्ट दिलाएर, (६) फन्दामा पारेर फन्दामा पानं लगाएर, (७) प्राणीघात गरेर,

१. गङ्गाको दक्षिणतिरका मानिसहरू चण्ड र रौद्र स्वभावका हुन्छन् । अतः उनीहरूलाई मारे पनि पाप हुन्न भन्ने विचारले ‘दक्षिण गङ्गाको तीरमा’ भनी भनेको हो । पपं. सू. III. पृ. ८१: अपण्णकसुत्तवण्णना ।
२. गङ्गाको उत्तरतिरका मानिसहरू श्रद्धालु तथा बुद्धभक्त हुन्छन् । अतः उनीहरूलाई दानदिए पनि पुण्य हुन्न भन्ने विचारले ‘उत्तर गङ्गाको तीरमा’ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ८१: अपण्णकसुत्तवण्णना ।
३. यस बारेमा बु. प. भा-१, पृ. ३७: पूरणकाश्यपमा हेनू ।

(८) चोरी गरेर, (९) घर फोरेर, (१०) लुटपीट गरेर, (११) एउटै घरमा घेरा लगाएर, (१२) लुटपीट गर्नकोनिमित्त चार दोबाटोमा बसेर, (१३) परदार गमन गरेर, (१४) ऊट बोलेर—(यसरी) गरेर पाप गरिन्छ। (१५) यस पृथ्वीका प्राणीहरूलाई जसले छुराको धार जस्तै धार भएको चक्रले (मारी) मासूको एक थुप्रो, एक पुञ्ज पार्छ— त्यस कारणबाट पाप लाग्छ, त्यस कारणबाट पाप आउँछ। (१६) हनन गर्दै, घात गर्दै, छेदन गर्दै, छेदन गराउँदै, पिट्दै पिटाउँदै दक्षिणगङ्गाको तीरमा गए तापनि त्यस कारणबाट पाप लाग्छ, त्यस कारणबाट पाप आउँछ। (१७) (त्यस्तैगरी) दानदिँदै दिनलगाउँदै, यज्ञ गर्दै गराउँदै— उत्तरगङ्गाको तीरमा गए तापनि त्यस कारणबाट पुण्य पाउँछ, त्यस कारणबाट पुण्य आउँछ। (१८) दानद्वारा, (इन्द्रिय) संयमद्वारा, (शील) संयमद्वारा, सत्यवाचाद्वारा पुण्य पाउँछ, पुण्य आउँछ।^१ गृहपतिहो ! के यी श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै अन्योन्य विपक्षवादीहरू होइनन् ? यसमा तिमिहरू के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! हो ।”

अक्रिया-वाद— a. “गृहपतिहो ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मण-हरू ‘(१) गरेर गराएर, ...^३ पाप गरिदैन ।... (१८) दानद्वारा...^१ पुण्य आउँदैन’ भन्ने वादीहरू हुन् र यस्ता दृष्टि राख्ने हुन्— तिनीहरूसँग

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३९६ मा लेखे बमोजि पढ्नु ।

यस्तो आशा राखिन्छ—जो यी कायसुचरित, वचीसुचरित तथा मनः-सुचरित हुन् यी तीनै कुशल धर्महरू छाडी जो यी कायदुश्चरित, वचीदुश्चरित तथा मनःदुश्चरित हुन्—यी तीनै अकुशल धर्महरूलाई ग्रहण गरी बस्ने छन् । त्यो किनभने ?—ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूले अकुशल धर्महरूको अपगुण, तुच्छता तथा संक्लिष्टतालाई देखेनन्, न उनीहरूले कुशल धर्महरूको नैऋत्म्यको गुण र शुद्धिपक्षलाई देखेदछन् । भएकै क्रियालाई पनि 'क्रिया छैन' भन्ने जुन (उनीहरूको) दृष्टि हो, त्यो (उनीहरूको) मिथ्यादृष्टि हुन्छ ।...^१ भएकै क्रियालाई पनि 'क्रिया छैन' भनी जुन कुरा भन्दछन्—त्यो कुरा—जो ती क्रियावादी अरहन्तहरू हुन्, उनीहरूको सीधै विरोध हुन्छ । भएकै क्रियालाई पनि 'क्रिया छैन' भनी जुन कुरा (अर्कालाई) संज्ञापन गर्छन्—यो हो उनीहरूको अ-सद्धर्मसंज्ञापनता त्यस अ-सद्धर्मसंज्ञापनद्वारा आफूलाई माथि-राखी अर्कालाई अवहेलना गर्छन् । यसरी पहिले नै (उनीहरूको) सु-शीलपन विध्वंश भएको हुन्छ र दुःशीलपन उपस्थित भएको हुन्छ । (१) यी मिथ्यादृष्टि, ...^२ र (७) अर्काको निन्दा—आदि अनेक पापक अकुशल धर्महरू मिथ्यादृष्टिकै हेतुले सम्भव हुन्छन् ।

b. "गृहपतिहो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचारगर्छ—'यदि क्रिया छैन भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गलले शरीरछाडी मृत्युपछि आफू-

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३९३ मा जस्तै 'परलोक' शब्दमा 'क्रिया' शब्द राखी पढ्नु । (नास्तिकवाद ६)

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३९४ मा जस्तै पढ्नु ।

लाई स्वस्ति गर्नेछ । यदि क्रिया छ भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गल शरीरछाडी मृत्युपछि अपायदुर्गति विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुनेछ । “निश्चय नै क्रिया छ” भनी भन्दछन् । ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य होस् । जे भएपनि यो भद्रपुरुषपुद्गल चाहिँ — ‘दुःशील-पुरुषपुद्गल मिथ्यादृष्टिक तथा अक्रियावादी’ भनी यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा निन्दित नै छन् । यदि क्रिया रहेछ नै भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गल दुवै-तिरबाट पराजित नै हुन्छ । जो यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा निन्दा र जो शरीरछाडी मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात तथा नरकगामी हुन्छ । यसरी यो अपर्णक धर्मलाई दुराग्रहको रूपमा ग्रहण गरेको हुनाले एकांश मात्र फेलाई बस्छ र कुशल कारणलाई छाड्छ ।

क्रियावाद— a. “गृहपतिहो ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू (१) गरेर गराएर, ..^१” (१८) दानद्वारा पुण्य आउँछ’ भन्ने वादी-हरू हुन् र यस्ता दृष्टि राख्ने हुन्—तिनीहरूसँग यस्तो आशा राखिन्छ—जो यी कायदुश्चरित, वचीदुश्चरित तथा मनःदुश्चरित हुन्—यी तीनै अकुशल धर्महरू छाडी जो यी कायसुचरित, वचीसुचरित तथा मनःसुचरित हुन्—यी तीनै कुशल धर्महरूलाई ग्रहण गरी बस्ने छन् । त्यो किन भने ?—यी भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूले अकुशल धर्महरूको अपगुण, ...^२ र शुद्धि पक्षलाई देख्दछन् । भएकै क्रियालाई ‘क्रिया छ’ भन्ने जुन (उनीहरूको) दृष्टि हो, त्यो (उनीहरूको) सम्यकदृष्टि हुन्छ । ...^२ ।

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३९७-९८ मा ऊँ पढ्नु ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३९५ मा ऊँ पढ्नु र ‘परलोक’ भन्ने ठाउँमा ‘क्रिया’ शब्द राखेर पढ्नु ।

यसरी पहिलेन (उनीहरूको) दुःशीलपन विध्वंश भएको हुन्छ र सु-शीलपन उपस्थित भएको हुन्छ । (१) यी सम्यक्दृष्टि...^१ र अर्काको अ-निन्दा—आदि अनेक कुशलधर्महरू सम्यक्दृष्टिकै हेतुले सम्भव हुन्छन् ।

b. “गृहपतिहो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ—‘यदि क्रिया छ भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गल शरीरछाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनेछ । निश्चय नै क्रिया छ भनी भन्दछन् । ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य हो । जे भएपनि यो भद्रपुरुषपुद्गल चाहिँ—‘शीलवान्-पुरुषपुद्गल सम्यक्दृष्टिक तथा क्रियावादी’ भनी यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा प्रशंसित नै छन् । यदि क्रिया रहेछ नै भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गल दुर्वतिरबाट विजयी नै हुन्छ । जो यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा प्रशंसा र जो शरीरछाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकगामी हुन्छ । यसरी यो अपर्णाक धर्मलाई राम्ररी ग्रहण गरेको हुनाले उभयांश फेलाई बस्छ र अकुशल कारणलाई छाड्छ ।

(३) हेतुवाद र अहेतुवाद

ग. “गृहपतिहो ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन् - ‘(१) सत्वहरू संक्लिष्ट हुनाको कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन; अहेतु अ-प्रत्ययद्वारा सत्वहरू संक्लिष्ट हुन्छन्^२ । (२) सत्वहरू

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३९५ मा छैँ पढ्नु ।

२. यस सम्बन्धमा हेर बु. प. भा-१, पृ. ५०, ८४ पूरण काश्यपमा ।

विशुद्ध हुनाको कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन; अहेतु अ-प्रत्ययद्वारा सत्त्वहरू विशुद्ध^१ हुन्छन् । (३) (संक्लिष्ट वा विशुद्ध हुनको लागि) वल छैन, वीर्य छैन, पुरुषार्थ छैन, पुरुष पराक्रम छैन; सबै सत्त्वहरू^२, सबै प्राणीहरू^३, सबै भूतहरू^४ तथा सबै जीवहरू^५ (आफना) वशमा

१. यहाँ उल्लेख भएका (१) र (२) का दुवै कुराहरूबाट विदचमान रहेका कायदुश्चरितादि संक्लेश प्रत्यय र कायसुचरितादि विशुद्ध प्रत्ययलाई प्रतिक्षेप गरेका छन् । पपं. सू. III. पृ. ८२: अपण्णक-सुत्तवण्णना ।
२. ऊँट, गाई, गदाहा आदि निरवशेष सत्त्वहरूलाई यहाँ 'सत्त्व' भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ८२: अपण्णकसुत्तवण्णना ।
३. एकेन्द्रिय प्राणी र दुइ इन्द्रिय प्राणीहरूलाई यहाँ 'प्राणी' भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ८२: अपण्णकसुत्तवण्णना । (कस्तालाई एकेन्द्रिय र कस्तालाई दुइ इन्द्रिय प्राणी भनिन्छ भन्ने कुराको बारेमा बु. प. भा-१, पृ. २३० को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।)
४. अण्डमा हुने प्राणीलाई यहाँ 'भूत' भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ८२: अपण्णकसुत्तवण्णना ।
५. धान, चामल, जौ आदिलाई यहाँ 'जीव' भनी भनिएको हो । उम्रन भएको हुनाले अन्यधर्मावलम्बीहरू यसलाई 'जीव' भन्दछन् । पपं. सू. III. पृ. ८२: अपण्णकसुत्तवण्णना ।

छैनन्^१, (आफना) बलमा छैनन्, (आफना) वीर्यमा छैनन् । (सबै सत्वहरू) स्वभाविकरूपले जहाँ जहाँ जानुपर्ने हो त्यहाँ त्यहाँ गई (सङ्गतिभावपरिणता) छ-अभिजातिहरूमा^२ सुखदुःखको अनुभव गर्छन् । गृहपतिहो ! तिनीहरूकै बीचमा केही श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै विपक्ष-वादीहरू पनि छन् । उनीहरू यस्तो भन्दछन् — '(१) सत्वहरू संक्लिष्ट हुनाको हेतु पनि छ; प्रत्यय पनि छ; स-हेतु, स-प्रत्ययद्वारा सत्वहरू संक्लिष्ट हुन्छन् । (२) सत्वहरू विशुद्ध हुनाको हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ; स-हेतु, स-प्रत्ययद्वारा सत्वहरू बिशुद्ध हुन्छन् । (३) (संक्लिष्ट वा विशुद्ध हुनको लागि) बल पनि छ, वीर्य पनि छ, पुरुषार्थ पनि छ, पुरुष पराक्रम पनि छ; सबै सत्वहरू, सबै प्राणीहरू, सबै भूतहरू तथा सबै जीवहरू स-वशी, स-बल र वीर्यवान् छन् । स्वाभाविकरूपले जहाँ जहाँ जानुपर्ने हो त्यहाँ त्यहाँ गई छ-अभिजातिहरूमा सुखदुःखको अनुभव

---

१. कसैले बल गरेर कसैलाई केही गर्न सक्दैन, जे हुनुपर्ने हो र जस्तो हुनुपर्ने हो त्यो त्यस्तै हुन्छ सिवाय कसैले गरेर केही हुन सक्दैन भनी भन्नको लागि 'वशमा छैन...' आदि भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ८२: अपण्णकसुत्तवण्णना ।

२. यहाँ 'छ-अभिजाति' भनेका कस्ता हुन् भन्ने सम्बन्धमा बु. प. भा-१, पृ. ४० मा हेर्नु । यी छ-अभिजातिमा रहेर मात्र सुख-दुःखको अनुभव गरिन्छ र यस बाहेक सुखदुःखको भूमि अरु छैन भनी भनिएको हो ।

गदैनन् ।' गृहपतिहो ! के यी श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै अन्योन्य विपक्ष-वादीहरू होइनन् ? यसमा तिमिहरू के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! हो ।”

अहेतुवाद—a. “गृहपतिहो ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू
(१) सत्वहरू संक्लिष्ट हुनाको कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन;
अहेतु अ-प्रत्ययद्वारा सत्वहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।...^१ (३) बल छैन,
वीर्य छैन,...^२ छ-अभिजातिहरूमा सुखदुःखको अनुभव गर्छन्’ भन्ने
वादीहरू हुन् र यस्ता दृष्टि राख्ने हुन्— तिनीहरूसँग यस्तो आशा
राखिन्छ—जो यी कायसुचरित, वचीसुचरित तथा मनःसुचरित हुन्—
यी तीनै कुशलधर्महरू छाडी जो यी कायदुश्चरित, वचीदुश्चरित तथा
मनःदुश्चरित हुन्— यी तीनै अकुशलधर्महरूलाई ग्रहण गरी बस्ने छन् ।
त्यो किन भने ? - ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूले अकुशलधर्महरूको
अपगुण, तुच्छता तथा संक्लिष्टतालाई देखेनन्, न उनीहरूले कुशलधर्म-
हरूको नैष्कर्म्यको गुण र शुद्धिपक्षलाई देखेदछन् । भएकै हेतुलाई पनि
'हेतु छैन' भन्ने जुन (उनीहरूको) दृष्टि हो, त्यो (उनीहरूको)
मिथ्यादृष्टि हुन्छ ।...^३ भएकै हेतुलाई पनि 'हेतु छैन' भनो जुन कुरा
भन्छन्— त्यो कुरा—जो ती हेतुवादी अरहन्तहरू हुन्, उनीहरूको सीधै

१. माथि पृ. ४०१ को (ग) मा छै पढ्नु ।

२. माथि (ग) को पृ. ४०२ मा छै पढ्नु ।

३. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३९३ मा जस्तै 'परलोक' शब्दमा
हेतु' शब्द राखी पढ्नु । (नास्तिक वाद a)

विरोध हुन्छ । भएकै हेतुलाई पनि 'हेतु छैन' भनी जुन कुरा (अर्कालाई) संज्ञापन गर्छन्—यो हो उनीहरूको अ-सद्धर्म संज्ञापनता । त्यस अ-सद्धर्म संज्ञापनद्वारा आफूलाई माथिराखी अर्कालाई अवहेलना गर्छन् । यसरी—पहिले नै (उनीहरूको) सु-शीलपन विध्वंस भएको हुन्छ र दुःशीलपन उपस्थित भएको हुन्छ । (१) यी मिथ्यादृष्टि,...' र (७) अर्काको निन्दा—आदि अनेक पापक अकुशलधर्महरू मिथ्यादृष्टिकै हेतुले सम्भव हुन्छन् ।

b. "गृहपतिहो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ—'यदि हेतु छैन भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गलले शरीरछाडी मृत्युपछि आफूलाई स्वस्ति गर्नेछ । यदि हेतु छ भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गल शरीरछाडी मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुनेछ । निश्चय नै हेतु छ भनी भन्दछन् । ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य होस् । जे भए पनि यो भद्रपुरुषपुद्गल चाहिँ— 'दुःशील-पुरुषपुद्गल मिथ्यादृष्टिक तथा अ-हेतुवादी' भनी यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा निन्दित नै छन् । यदि हेतु रहेछ नै भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गल दुवैतिरबाट पराजित नै हुन्छ । जो यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा निन्दा र जो शरीरछाडी मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात तथा नरकगामी हुन्छ । यसरी यो अपर्णक-धर्मलाई दुराग्रहको रूपमा ग्रहण गरेको हुनाले एकांश मात्र फैलाई बस्छ र कुशल कारणलाई छाड्छ ।

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३९४ मा जरतै पढ्नु ।

हेतुवाद - a. “गृहपतिहो ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू
 ‘(१) सत्वहरू संकिलष्ट हुनाको हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ; सहेतु,
 स-प्रत्ययद्वारा सत्वहरू संकिलष्ट हुन्छन् ।...^१ । स्वाभाविकरूपले जहाँ
 जहाँ जानुपर्ने हो त्यहाँ त्यहाँ गई छ-अभिजातिहरूमा सुखदुःखको अनुभव
 गर्दैनन्’ भन्ने वादीहरू हुन् र यस्ता दृष्टि राख्ने हुन्— तिनीहरूसँग
 अस्तो आशा राखिन्छ— जो यी कायदुश्चरित, वचीदुश्चरित तथा मनः-
 दुश्चरित हुन्— यी तीनै अकुशलधर्महरू छाडी जो यी कायसुचरित,
 वचीसुचरित तथा मनःसुचरित हुन्— यी तीनै कुशलधर्महरूलाई ग्रहण
 गरी बस्नेछन् । त्यो किनभने ?— ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूले अकुशल-
 धर्महरूको अपगुण,...^२ र शुद्धिपक्षलाई देख्दछन् । भएकै हेतुलाई
 ‘हेतु छ’ भन्ने जुन (उनीहरूको) दृष्टि हो, त्यो (उनीहरूको) सम्यक्-
 दृष्टि हुन्छ ।...^३ । यसरी पहिले नै (उनीहरूको) दुःशीलपन विध्वंश
 भएको हुन्छ र सु-शीलपन उपस्थित भएको हुन्छ । (१) यी सम्यक्-
 दृष्टि,...^४ र अर्काका अ-निन्दा—आदि अनेक कुशलधर्महरू सम्यक्-
 दृष्टिकै हेतुले सम्भव हुन्छ ।

b. “गृहपतिहो ! यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ—‘यदि
 हेतु छ भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गल शरीरछाडी मृत्युपछि सुगति

१. माथि पृ. ४०३ को (१) देखि (३) सम्मका कुराहरू पढ्नु ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३९५ मा ऊँ पढ्नु ।

३. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३९५ मा ऊँ पढ्नु ।

४. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३९५ मा ऊँ पढ्नु ।

स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनेछ । निश्चय नै क्रिया छ भनी भन्दछन् । ती भद्र भ्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य होस् । जे भएपनि यो भद्रपुरुषपुद्गल चाहिँ – ‘शीलवान-पुरुषपुद्गल सम्यक्दृष्टिक तथा हेतु वादी’ भनी यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा प्रशंसित नै छन् । यदि हेतु रहेछ नै भने यसरी यो भद्रपुरुषपुद्गल दुवैतिरबाट विजयी नै हुन्छ । जो यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा प्रशंसा र जो शरीरछाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकगामी हुन्छ । यसरी यो अपर्णकधर्मलाई रात्ररी ग्रहण गरेको हुनाले उभयांश फैलाई बस्छ र अकुशल कारणलाई छाड्छ ।

घ. आरुष्यलोक छैन—a. “गृहपतिहो ! केही भ्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन् ‘आरुष्यलोक (=अरुप) ब्रह्मलोक) सर्वथा छैन ।’ गृहपतिहो ! तिनीहरूकै बीचमा केही भ्रमण ब्राह्मणहरू सीधै विपक्षवादीहरू पनि छन् । उनीहरू यस्तो भन्दछन्— ‘आरुष्यलोक (= अरुपब्रह्मलोक) सर्वथा छ ।’ गृहपतिहो ! के यी भ्रमण ब्राह्मणहरू सीधै अन्योन्य विपक्षवादीहरू होइनन् ? यसमा तिमिहरू के भन्दछी ?”

“भन्ते ! हो ।”

b. “गृहपतिहो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ— ‘(a) जो ती भद्र भ्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका हुन्— ‘आरुष्यलोक सर्वथा छैन’, – यो (कुरा) मैले देखेका छैन । जो ती भद्र भ्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका हुन्— ‘आरुष्यलोक सर्वथा छ’, – यो (कुरा पनि) मलाई थाहाछैन । (यस्तो स्थितिमा)

यदि मैले—न जानिकन, न देखिकन, निश्चयरूपले 'यही सत्य हो, अरु मिथ्या हो' भनी भन्न थालें भनें—यो मेरोनिमित्त उचित हुने छैन ।

(b) जो ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका हुन्— 'आरूप्यलोक सर्वथा छैन ।' यदि ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य छ भने, जो ती रूपवान् मनोमय (= ध्यानमयचित्त) देवताहरू छन्, निश्चय नै म (अपण्णकं मे) त्यहाँ उत्पन्न हुने कारण छ । जो ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन्—'आरूप्यलोक सर्वथा छ ।' यदि ती श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य छ भने, जो ती अरूपवान् संज्ञामय (= अरूपध्यानमयसंज्ञा) देवताहरू छन्, निश्चय नै म त्यहाँ उत्पन्न हुने कारण छ । रूपको कारणमा लट्टी लिएको, शस्त्र लिएको, कलह-विग्रह-विवाद र तँतें र मम गरेको, चुक्ली लगाएको तथा फूटो बोलेको पनि देखिन्छ । (तर) आरूप्यलोकमा यस्तो सर्वथा छैन । यसरी ज्ञानपूर्वक विचार गरी उ रूपबाट नै विरक्तिन, वैराग्य हुन तथा निरोध हुनकोनिमित्त प्रतिपन्न हुन्छ ? ।

क. भवनिरोध छैन—a. "गृहपतिहो ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका छन्—'भवनिरोध सर्वथा छैन ।' गृहपतिहो ! तिनीहरूकै बीचमा केही श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै विपक्षवादीहरू पनि छन् । उनीहरू यस्तो भन्छन्—'भवनिरोध

-
१. यहाँ जुनकुरा 'यसरी ज्ञानपूर्वक विचार गरी उ रूपबाट नै विरक्तिन ...तथा निरोध गर्नकोनिमित्त प्रतिपन्न हुन्छ' भनी सूत्रमा उल्लेख भएको छ । यसको स्पष्टिकरण दिँदै अट्टकथाले यसरी लेखेको छ—

“उपरोक्ताकारले सोच्ने विज्ञपुरुष ध्यानलाभी पनि हुन-सक्छ तथा तार्किक पनि ।

“ध्यानलाभी भनी रूपावचरध्यान लाभीलाई ‘ध्यानलाभी’ भनिएको हो । अतः रूपावचरलोकमा उसको शंका हुन्न । अरूपावचरलोकमा चाहि हुन्छ । उ यस्तो सोचदछ—‘म ‘अरूपलोक छ’ भन्नेहरूको कुरा पनि सुन्दछु, ‘छैन’ भन्नेहरूको कुरा पनि सुन्दछु । छ छैन भन्ने चाहि मलाई थाहाछैन । अतः चतुर्थध्यानलाई पदस्थान बनाई, अरूपावचरध्यानलाई प्राप्त गर्नेछु । यदि अरूपावचरलोक छ भने म त्यहाँ उत्पन्न हुनेछु । यदि छैन भने रूपावचर-ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुनेछु । यसरी मेरो यो अपर्णकधर्म (= अनिष्फल धर्म) अनिष्फल नै हुनेछ ।’ यसरी सोचेर यसरी नै प्रतिपादन गर्छ ।

“तार्किक चाहि ध्यानप्राप्त नभए तापनि रूपावचरध्यानमा भने उसको शंका हुन्न । अरूपावचरलोकमा चाहि शंका हुन्छ । उ भन्छ — ‘अरूपलोक छ’ भन्नेहरूको कुरा पनि सुन्दछु, ‘छैन’ भन्ने-हरूको कुरा पनि सुन्दछु । तर छ छैन भन्ने चाहि मलाई थाहा-छैन । अतः कसिणपरिकर्म गरी चतुर्थध्यान लाभगरी त्यसलाई पदस्थान बनाई अरूपावचर-ध्यानलाई प्राप्त गर्नेछु । यदि अरूपलोक छ भने त्यहाँ उत्पन्न हुनेछु । यदि छैन भने रूपावचर-ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुनेछु । यसरी मेरो अपर्णकधर्म अनिष्फल नै रहने छ ।’ यसरी सोचेर यसरी नै प्रतिपादन गर्छ ।” पपं. सू. III. पृ. ८४: अपण्णकमुत्तवण्णना ।

सर्वथा छ ।' गृहपतिहो ! के यी श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै अन्योन्य विपक्ष-
वादीहरू होइनन् ? यसमा तिमोहरू के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! हो ।”

b. “गृहपतिहो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ—
(a) जो ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका हुन्—
'भवनिरोध सर्वथा छैन'—यो (कुरा) मैले देखेको छैन । जो ती भद्र
श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका हुन्—'भवनिरोध
सर्वथा छ'—यो (कुरा पनि) मलाई थाहाछैन । (यस्तो स्थितिमा)
यदि मैले न जानिकन, न देखिकन, निश्चयरूपले 'यही सत्य हो, अरु
मिथ्या हो' भनी भन्न थालें भने—यो मेरोनिमित्त उचित हुने छैन ।
(b) जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका हुन्—
'भवनिरोध सर्वथा छैन ।' यदि ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन
सत्य छ भने, जो ती अरूपवान् संज्ञामय देवताहरू छन्, निश्चय नै म
त्यहाँ उत्पन्न हुने कारण छ । जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी,
यस्ता दृष्टिका हुन्—'भवनिरोध सर्वथा छ ।' यदि ती श्रमण
ब्राह्मणहरूको वचन सत्य छ भने म यसै जीवनमा परिनिर्वाण हुनेछु
भन्ने कारण छ । (c) जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी यस्ता
दृष्टिका हुन्—'भवनिरोध सर्वथा छैन ।' उनीहरूको यो दृष्टि—
सराग नजिक, संयोजन नजिक, अभिनन्दन नजिक, अध्यवशान (=डुब्ने)
नजिक तथा उपादान नजिक छ । जो ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता
वादी यस्ता दृष्टिका हुन्—'भवनिरोध सर्वथा छ ।' उनीहरूको

यो दृष्टि— विराय नजिक, विसंयोजन नजिक, अनभिनन्दन नजिक, अनध्यवशान नजिक तथा अनुषादान नजिक छ ।’ यसरी ज्ञानपूर्वक बिचार गरी उ भवबाट नै विरक्तिन, वैराग्य हुन तथा निरोध हुनको- निमित्त प्रतिपन्न हुन्छ ? ।”

चार प्रकारका पुद्गलहरू

“गृहपतिहो ! यो चार प्रकारका पुद्गलहरू यो लोकमा विदच- मान छन् । कुन चार भने ?—

“(१) गृहपतिहो ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई तापदिने हुन्छ र आफूलाई तापदिने काममा लागेको हुन्छ । (२) गृहपतिहो ! यहाँ कुनै पुद्गल अर्कालाई तापदिने हुन्छ र अर्कालाई तापदिने काममा लागेको हुन्छ । (३) गृहपतिहो ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई पनि तापदिने हुन्छ र आफूलाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्छ; अर्कालाई पनि तापदिने हुन्छ र अर्कालाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्छ । (४) गृहपतिहो ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई पनि तापदिने हुन्छ र आफूलाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्छ; अर्कालाई पनि तापदिने हुन्छ र अर्कालाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्छ । अनि सो (पुरुष), आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई—यसै जीवनमा

---

१. यहाँ उल्लेख भएका कुराहरूको स्पष्टिकरण दिदै अट्टकथाले यसरी लेखेको छ—

‘यहाँ लेखिएको विज्ञपुरुष चाहि माथिकै जस्तै ध्यानलाभी पनि हुनसक्छ, तार्किक पनि ।

‘अष्टसमापत्ति-ध्यानलाभीलाई यहाँ ‘ध्यानलाभी’ भनिएको हो । उसको अरूपलोकमा शंका हुन्न । निर्वाणमा भने हुन्छ । उ यस्तो सोच्छ—‘म ‘निरोध छ’ भन्ने कुरा पनि सुन्दछु, ‘छैन’ भन्ने कुरा पनि सुन्दछु । परन्तु, स्वयं भने जान्दिन । अतः समापत्तिध्यानलाई पदस्थान बनाई विषयनाध्यानलाई बढाउनेछु । यदि निरोध छ भने अरहत्व प्राप्तगरी परिनिर्वाण हुनेछु । यदि छैन भने आरूप्यलोकमा उत्पन्न हुनेछु ।’ अनि सोही बमोजि आचरण गर्छ ।

‘तार्किकले चाहि कुनै समापत्तिध्यानहरू लाभ गरेको हुन्न । तर आरूप्यलोकमा चाहि उसको शंका हुन्न । भवनिरोधमा चाहि शंका हुन्छ । उसले यस्तो सोच्छ—‘म ‘निरोध छ’ भन्ने कुरा पनि सुन्दछु, ‘छैन’ भन्ने कुरा पनि सुन्दछु । तर स्वयं भने जान्दिन । अतः कसिणपरिकर्म गरेर अष्टसमापत्तिहरू लाभगरी त्यसलाई पदस्थान बनाई विषयना अभिवृद्धि गर्नेछु । यदि निरोध छ भने अरहत्व प्राप्तगरी परिनिर्वाण हुनेछु । यदि छैन भने आरूप्यलोकमा उत्पन्न हुनेछु ।’ अनि सोही बमोजि आचरण गर्छ । पपं. सू. III. पृ. ८४-८५ अपणकसुत्तवण्णना ।

आफूबाट तृष्णा दूर गरी, निर्वृत्त भई, शीतल (=अभ्यन्तर सन्ताप नभएको) भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी, श्रेष्ठ भई (ब्रह्मभूतेन) विहार गर्छ ।

आफूलाई तापदिने पुद्गल

(१) “गृहपतिहो ! कुनचाहि हो त, आफूलाई तापदिने र आफूलाई तापदिने काममा लाग्ने पुद्गल ? गृहपतिहो ! यहाँ कुनै पुद्गल (=नाङ्गोसाधु) हुन्छ—जो मुक्ताचार,...^१ निम्तो पनि स्वीकार नगर्ने हुन्छ ।

“उ एकै घरमा भिक्षा लिन्छ वा एकै गाँस मात्र खान्छ,...^२ एकपल्ट मात्र खाएर पनि विहार गर्छ । उ एकै घरमा भिक्षा लिन्छ वा एकै गाँस मात्र खान्छ,...^३ आधा महीनाको एकपल्ट मात्र खाएर पनि विहार गर्छ । उ शाग खाने वा चामल खाने हुन्छ,...^४ । उ सनको वस्त्र

-
१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१६-१७ मा उल्लेख भए बमोजि पढ्नु ।
  २. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१७ मा उल्लेख भए बमोजि पढ्नु ।
  ३. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१७ मा लेखे बमोजि पढ्नु ।
  ४. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१७-१८ मा लेखे बमोजि पढ्नु ।

पनि लगाउँछ, ...^१ लाटोकोसेरोको प्वाँखको वस्त्र पनि लगाउँछ । उ केश दाह्री लुछ्याउने हुन्छ, ...^२ दिनको तीनबार पानीमा अवरोहण गर्ने काममा लागेको हुन्छ । यसरी अनेक प्रकारले शरीरलाई आतप्त परितप्त पार्ने काममा लागेर विहार गर्छ^३ ।

“गृहपतिहो ! यसैलाई भन्दछन्—आफूलाई तापदिने र आफूलाई तापदिने काममा लाग्ने पुद्गल ।

अर्कालाई तापदिने पुद्गल

(२) “गृहपतिहो ! कुनचाहि हो त, अर्कालाई तापदिने र अर्कालाई तापदिने काममा लाग्ने पुद्गल ? गृहपतिहो ! यहाँ कुनै पुद्गल, भेडा मान्ने हुन्छ, ...^३ गाई मान्ने हुन्छ र ऊँचालखानामा पाले बस्ने हुन्छ । यसबाहेक जे जे क्रूर कामहरू हुन्— ती ती कामगर्ने हुन्छ ।

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१८ मा छै पढ्नु ।

२. आफू बोधिसत्व छँदा बुद्धले पनि यस्ता चर्या गरिसक्नु भएका कुरा स्वयं बुद्धले मज्झिमनिकायको (I. पृ. १०९) महासीहनादसुत्तमा उल्लेख गर्नुभएको छ ।

३. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१९ मा लेखे बमोजि पढ्नु ।

“गृहपतिहो ! यसैलाई भन्दछन्—अर्कालाई तापदिने र अर्कालाई तापदिने काममा लाग्ने पुद्गल ।”

आफूलाई र अर्कालाई तापदिने पुद्गल

(३) “गृहपतिहो ! कुनचाहि हो त, आफूलाई पनि तापदिने र आफूलाई तापदिने काममा पनि लाग्ने; अर्कालाई पनि तापदिने र अर्कालाई तापदिने काममा पनि लाग्ने पुद्गल ? गृहपतिहो ! यहाँ कुनै पुद्गल, मूर्धाभिषिक्त राजा हुन्छ वा क्षत्री हुन्छ अथवा ब्राह्मण महाशाल हुन्छ । उसले नगरको पूर्वतिर संस्थागार (=यज्ञशाला) बनाउँछ । अनि उ केश दाही क्षौर गरी खुर समेत भएको बोकाको छाला लगाई, मृगको सिङ्गले पीठचुमा कन्याउन लगाई, महिषी र ब्राह्मण पुरोहितका साथ नयाँ संस्थागारमा भित्रिन्छ ।...^१ अनि उसले यस्तो भन्दछ— ‘यज्ञको लागि यति साँढेहरू काटियुन्, ...^१ ।’ यसको अलावा जो त्यहाँ दाशदाशी, कामदारहरू हुन्छन्— तिनीहरू दण्डतर्जित भई, भयतर्जित भई, आँखामा आँसु राखी गर्नुपर्ने कामकाज गर्छन् ।

‘गृहपतिहो ! यसैलाई भन्दछन्—आफूलाई पनि तापदिने र आफूलाई तापदिने काममा पनि लाग्ने; अर्कालाई पनि तापदिने र अर्कालाई तापदिने काममा पनि लाग्ने पुद्गल ।

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २२० मा उल्लेख भए बमोजि बढ्नु ।

आफूलाई र अर्कालाई ताप नदिने पुद्गल

(४) “गृहपतिहो ! कुनचाहिं हो त, आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई तापदिने काममा पनि नलाग्ने; अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई तापदिने काममा पनि नलाग्ने—जो आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा दूर गरी, निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई (ब्रह्मभूतेन) विहार गर्ने पुद्गल ?

तथागत उत्पन्न—“गृहपतिहो ! यहाँ तथागत...उत्पन्न हुनुहुन्छ । वहाँले देवमार-ब्रह्मसहित लोकलाई,...^१ परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ । अनि त्यो धर्मलाई गृहपति वा गृहपतिपुत्रले अथवा अरु कुनै कुलमा जन्मेकाले सुन्दछ । धर्म सुनेर...^२ घर-बार त्यागी अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको सो भिक्षु, भिक्षुहरूले जीवनभर पालन गर्नुपर्ने शिक्षा पालन गरी...^३ बस्छ ।...^३ छेदन, वध, बन्धन, हमला गर्ने, लुट्ने, डाँकामान् र साहसिक कामबाट

-
१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २२१ देखि २२४ मा उल्लेख भएका कुराहरू दोहऱ्याई पढ्नु ।
  २. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २२७ मा कैँ पढ्नु ।
  ३. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २२८ देखि २३५ मा उल्लेख भएका कुराहरू जस्तै हुन् ।

अलग रहन्छ । उ शरीरभरको चीवरले सन्तुष्ट रहन्छ,...^१ यी आर्य-शीलस्कन्धले युक्त भई उ आफूमा निरवदय सुखको अनुभव गर्छ ।

“उ चक्षुले रूप हेर्दा निमित्तप्राही हुन्न...^२ । जाँदा वा आउँदा उ सचेत भई होस राखेर हिँड्छ...^३ ।...^४ उ...मुख अगाडि स्मृति-राखी बस्छ । उसले...शंकाबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ । अनि उ यी पञ्चनीवरणहरूलाई त्यागी...^५ चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । यसप्रकार समाहितचित्त भएपछि...^६ उसले अनेकप्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ...^७ ।

“गृहपतिहो ! यसैलाई भन्दछन्—आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई तापदिने काममा पनि नलाग्ने; अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई तापदिने काममा पनि नलाग्ने—जो आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा दूर गरी, निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभवगरी श्रेष्ठभई बिहार गर्ने पुद्गल ।”

यस्तो भन्दा सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले भगवान्लाई यस्तो भने—

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २३७ देखि २४१ सम्मका कुराहरू जस्तै हुन् ।
२. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २४१ मा हेर्नु ।
३. यहाँका बाँकी कुराहरू पनि बु. ब्रा. भा-२, पृ. २४२ मा कै पढ्नु ।
४. यहाँका बाँकी कुराहरू पनि बु. ब्रा. भा-२, पृ. २४३ मा कै पढ्नु ।

“धन्यहो, भो गौतम ! धन्यहो, भो गौतम !! भो गौतम !
 जस्तै—घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिदा वा...अन्धकारमा तेलको दियो
 राखिदिदा चक्षु हुनेले रूप देखदछ—त्यस्तैगरी—तपाइ गौतमले हामी-
 हरूलाई अनेकप्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब हामी तपाइ
 गौतमको शरणमा पर्दछौं, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि हामी-
 हरूलाई आजीवन शरणमा आएका उपासकहरू हुन् भनी तपाइ गौतमले
 स्वीकार गर्नुहोस् ।”

१३. सिखामोग्गल्लान ब्राह्मण

प रि च य

शीरको टुप्पोमा ठूलो ऊप्पा भएको टुपी भएको हुनाले 'सिखा' (=शिखा) र मोग्गल्लान (=मौद्गल्यायन) गोत्रका भएका हुनाले 'मोग्गल्लान' भनिएको हो । यी दुवै शब्दहरू जोडेर 'सिखामोग्गल्लान' (=शिखामौद्गल्यायन) भनेर यिनको नामकरण गरिएको हो ।

कहाँ र कुन ठाउँमा यिनले भगवान्लाई भेटेका थिए भन्ने कुरा चाहिँ सूत्रमा उल्लेख भएको पाइँदैन । यिनले बुद्धलाई 'सोणकायन माणबले तपाइको बारेमा यस्तो यस्तो भन्दछन्' भनी सुनाएका थिए । अनि बुद्धले सिखामोग्गल्लानलाई चारप्रकारका कर्महरूको सम्बन्धमा उपदेश गर्नुभएको थियो । जुन सूत्रका कुराहरू अगाडि अनुदित गरि-
दिएको छ ।

×

×

×

मूल सूत्र—

१—चारप्रकारका कर्महरू

अनि सिखामोग्गल्लान^१ (=शिखामौद्गल्यायन) ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे^२ । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सिखामोग्गल्लान ब्राह्मणले भगवान्सँग यस्तो भने—

“भो गौतम ! केही दिन अघि सोणकायन माणव मकहाँ आएका थिए । मकहाँ आएर मलाई यस्तो भने—‘श्रमण गौतम सबै कर्महरू गर्नुपर्दैन भनी प्रज्ञापन गर्नुहुन्छ, सबै कर्महरू गर्नुनपर्ने कुरो

-
१. शीरको माथमा ठूलो टुपीले युक्त भएका हुँदा र मौद्गल्यायन गोत्रका भएका हुनाले ‘शिखामौद्गल्यायन’ भनिएको हो भनी मनो. र. पू. II. पृ. ५७८: सोणकायनसुत्तवण्णना; चतुक्कनिपातले उल्लेख गरेको छ ।
  २. अं. नि-४, पृ. २४७: सोणकायनसुत्तं, कम्मवग्गो, अ. क. II. पृ. ५७८: महावग्गो ।

प्रज्ञापन गर्नुहुँदै यो लोकको उच्छिन्नता बताउनुहुन्छ—भो ! यो लोक कर्मसत्यमा र कर्मसमारम्भमा आधारित छ^१ ।”

“ब्राह्मण ! सोणकायन माणवलाई देखेको कुरा त मलाई थाहाछैन भने कहाँबाट उनीसँग यस्तो कुराकानी हुनू ? ब्राह्मण ! स्वयं मैले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी प्रकाश यारेका कर्महरू चारवटा छन् । कुन चार भने ? — (१) ब्राह्मण ! कृष्णविपाकी कृष्णकर्म छ, (२) ब्राह्मण ! शुक्लविपाकी शुक्लकर्म छ^२, (३) ब्राह्मण ! कृष्णशुक्लविपाकी

१. “समणो गोतमो सब्बकम्मानं अकिरियं पञ्जापेत्ति, सब्बकम्मानं खो पन अकिरियं पञ्जापेत्तो उच्छेदं आह लोकस्स—कम्मस्सच्चायं, भो, लोको कम्मसमारम्भट्टायी’ति ॥” अं. नि-४, पृ. २४७.

कर्मसत्य भन्ने शब्दको अर्थ प्रकाशपार्दै अट्टकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

‘कम्मसच्चायं भो लोकोति — भो, अयं लोको कम्मसभावो । कम्मसमारम्भट्टायीति — कम्मसमारम्भेन तिट्ठति, कम्मं आयूहन्तोव तिट्ठति अनायूहन्तो उच्छिज्जती ति दीपेति ।’ अर्थात् — कर्मसत्य भनेको कर्मको स्वभाव हो र कर्मसमारम्भमा आधारित रहन्छ भनी भनिएको हो । अथवा कर्मको सञ्चय रहेमा (लोक) रहन्छ, सञ्चय नरहेमा उच्छिन्न हुन्छ भनी भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ५७८-७९: सोणकायनसुत्तवण्णना, महावग्गो, चतुक्कनिपात ।

२. यहाँ ‘कृष्णकर्म’ भनी अकुशलकर्मलाई र ‘शुक्लकर्म’ भनी कुशल-कर्मलाई भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ५७७: सङ्घित्तसुत्त-वण्णना, चतुक्कनिपात ।

कृष्णशुक्लकर्म छ, (४) ब्राह्मण ! अकृष्ण-अशुक्लविपाकी अकृष्ण-अशुक्लकर्म पनि छ जुन कर्मक्षयकोनिमित्त हेतु हुन्छ ।

(१) “ब्राह्मण ! कृष्णविपाकी कृष्णकर्म भनेको कुनचाहिं हो ? ब्राह्मण ! यहाँ कोही, ब्यापाद सहित (= द्वेष सहित) कायसंस्कार (=कायकर्मको चेतना) अभिसंस्करण गर्छ (=संचित गर्छ, थुप्रो पार्छ), ब्यापादसहित वचीसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ, ब्यापादसहित मनःसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ । ब्यापादसहित कायसंस्कार अभिसंस्करण गरी, ब्यापादसहित वचीसंस्कार अभिसंस्करण गरी, ब्यापादसहित मनःसंस्कार अभिसंस्करण गरी उ ब्यापादसहित (= दुःखमय) लोकमा उत्पन्न हुन्छ । ब्यापादसहित लोकमा उत्पन्न हुने उसलाई स-ब्यापाद (= दुःखमय) स्पर्श (= विपाक स्पर्श) अनुभव हुन्छ । स-ब्यापाद स्पर्श अनुभव गर्ने उसले नारकीय प्राणीहरूले जस्तै एकान्त दुःखदायी, स-ब्यापाद वेदना (= विपाक वेदना) अनुभव गर्छ । ब्राह्मण ! यसैलाई कृष्णविपाकी कृष्णकर्म भन्दछन् ।

(२) “ब्राह्मण ! शुक्लविपाकी शुक्लकर्म भनेको कुनचाहिं हो ? ब्राह्मण ! यहाँ कोही ब्यापाद रहित (= द्वेष रहित अर्थात् मैत्रीयुक्त) कायसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ, ब्यापाद रहित वचीसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ, ब्यापाद रहित मनःसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ । ब्यापाद रहित कायसंस्कार अभिसंस्करण गरी, ब्यापाद रहित वचीसंस्कार अभिसंस्करण गरी, ब्यापाद रहित मनःसंस्कार अभिसंस्करण गरी उ ब्यापाद रहित (= सुखमय) लोकमा उत्पन्न हुन्छ । ब्यापाद रहित

लोकमा उत्पन्न हुने उसलाई अ-ब्यापदच (-सुखमय) स्पर्श अनुभव हुन्छ । अ-ब्यापदच स्पर्श अनुभव गर्ने उसले सुभकिण्हा (=शुभकृष्णा) देवताहरूले जस्तै एकान्त सुखदायी अ-ब्यापदच वेदना अनुभव गर्छ ।
ब्राह्मण ! यसैलाई शुक्लविपाकी शुक्लकर्म भन्दछन् ।

(३) “ब्राह्मण ! कृष्णशुक्लविपाकी कृष्णशुक्लकर्म भनेको कुनचाहिँ हो ? ब्राह्मण ! यहाँ कोही सब्यापदच पनि अब्यापदच पनि कायसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ, सब्यापदच पनि अब्यापदच पनि वचीसंस्कार अभिसंस्करण गर्छ, सब्यापदच पनि अब्यापदच पनि मनः-संस्कार अभिसंस्करण गर्छ । सब्यापदच पनि अब्यापदच पनि कायसंस्कार अभिसंस्करण गरी, सब्यापदच पनि अब्यापदच पनि वचीसंस्कार अभिसंस्करण गरी, सब्यापदच पनि अब्यापदच पनि मनःसंस्कार अभिसंस्करण गरी उ सब्यापदच पनि अब्यापदच पनि भएको लोकमा उत्पन्न हुन्छ । सब्यापदच पनि अब्यापदच पनि भएको लोकमा उत्पन्न हुने उसलाई सब्यापदच पनि अब्यापदच पनि भएको स्पर्श अनुभव हुन्छ । सब्यापदच पनि अब्यापदच पनि भएको स्पर्श अनुभव गर्ने उसले मनुष्यहरूले जस्तै, कुनै कुनै देवताले जस्तै तथा कुनै कुनै विनिपातिकाले^१ जस्तै सुखदुःख मिसिएको वेदना अनुभव गर्छ । ब्राह्मण ! यसैलाई कृष्णशुक्लविपाकी कृष्णशुक्लकर्म भन्दछन् ।

-
१. 'वेमानिक' प्रेतहरूलाई 'विनिपातिका' भनिएको हो । उनीहरू एक समय सुख र अर्को समय दुःखको अनुभव गर्छन् । त्यसैले 'वेमानिक' भनिएको हो भनी मनो. र. पृ. II. पृ. ५७८: वित्थारसुत्तवण्णना,

(४) “ब्राह्मण ! अ-कृष्ण-अ-शुक्लविपाकी अ-कृष्ण-अशुक्लकर्म भन्नेको कुनचाहिं हो ? ब्राह्मण त्यहाँ जो त्यो कृष्णविपाकी कृष्णकर्म हो — त्यसलाई हटाउने जुन चेतना हो; जो त्यो शुक्लविपाकी शुक्लकर्म हो — त्यसलाई हटाउने जुन चेतना हो; जो त्यो कृष्णशुक्लविपाकी कृष्णशुक्लकर्म हो — त्यसलाई हटाउने जुन चेतना हो; ब्राह्मण ! — यसैलाई अकृष्ण-अशुक्लविपाकी अकृष्ण-अशुक्लकर्म भन्दछन् — जुन कुरा कर्मक्षयकोनिमित्त हेतु हुन्छ ।

“ब्राह्मण ! मैले स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी प्रकाश पारेका चारवटा कर्महरू यी नै हुन् ।”

Dhamma.Digital

चतुक्कनिपातले उल्लेख गरेको छ । नाग, सुपर्ण, हस्ती, अश्व आदि प्राणीहरू चाहिं मनुष्यहरू जस्तै अवकीर्ण सुखदुःख भएका हुन्छन् । (‘वेमानिक’ प्रेतहरूको बारेमा र ‘विनिपातिका’ भन्ने बारेमा केही कुराहरू बु. ब्र. भा-१, पृ. ४०५ र बु. प्रे. पृ. ११: प्राक्कथनमा हेर्नु ।)

१४. सुद्धिक भारद्वाज ब्राह्मण

प रि च य

यो सुद्धिक (=शुद्धिक) भारद्वाज ब्राह्मण यस्तो विश्वास राख्दथे । त्रिवेद पढ्ने ब्राह्मणहरू बाहेक अरू तपस्या गर्ने वा शील पालन गर्ने ब्राह्मणहरू शुद्धि हुन सक्दैनन् भने अरू वर्णहरू शुद्धि हुने कुरात परे जाओस् ।

एकदिन श्रावस्ती स्थित जेतवन विहारमा बसिरहनु भएका भगवान् बुद्धकहाँ गई यिनले यही कुरा सुनाएका थिए । यो कुरा सुनेर भगवान्ले—सबै वर्णका मानिसहरू आत्मसंयमद्वारा शुद्धि हुन सक्छन् भनी भन्नुभएको थियो । यो कुरा सुनेर सुद्धिक भारद्वाज ब्राह्मण प्रसन्न भई बुद्धकहाँ प्रव्रजित भए र चिरकाल नबित्दै अरहत्व पनि प्राप्त गरे । जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा दर्शाइएको छ ।

×

×

×

सुद्धिक नामहरू

- (१) सुद्धिक-सुत्तं—यस सूत्रमा—सुद्धिक भारद्वाज ब्राह्मण बुद्धकहाँ गई उनले भनेका कुरा र बुद्धले भन्नुभएका कुराहरू समुल्लेख भएका छन् । सं. नि. I. पृ. १६५: ब्राह्मणसंयुत्तं, अ. क. I. पृ. १७९ । यस सूत्रको अनुवाद अगाडि छ ।
- (२) सुद्धिक-सुत्तं—यस सूत्रमा—एक भिक्षुले बुद्धसँग पञ्चस्कन्ध-हरूमा सधैं स्थिर रहने कुनै सार छ कि छैन भनी सोध्दा बुद्धले 'छैन' भनी उत्तर दिनुभएका कुराहरू छन् । सं. नि. II. पृ. ३६४: खन्धवग्गो ।
- (३) सुद्धिक-सुत्तं—यस सूत्रमा—चारप्रकारका नागयोनिका कुरा-हरू बताइएका छन् । जस्तै—(१) अण्डजनाग, (२) जला-बुजनाग, (३) संस्वेदजनाग र (४) औपपातिकनाग । सं. नि. II. पृ. ४५६: नागसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. २५३.
- (४) सुद्धिक-सुत्तं — यस सूत्रमा — चारप्रकारका सुपर्णहरूका (= गरुडहरूका) कुराहरू छन् । जस्तै—(१) अण्डजसुपर्ण, (२) जलाबुजसुपर्ण, (३) संस्वेदजसुपर्ण र (४) औपपातिक-सुपर्ण । सं. नि. II. पृ. ४६१: सुपर्णसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. २५३.
- (५) सुद्धिक-सुत्तं—यस सूत्रमा—(१) मूलगन्धमा बस्ने, (२)

फलगुग्धमा बस्ने, (३) त्वचगन्धमा बस्ने, (४) पपटिकगन्धमा बस्ने, (५) पत्रगन्धमा बस्ने, (६) पुष्पगन्धमा बस्ने, (७) फलगन्धमा बस्ने, (८) रसगन्धमा बस्ने र (९) गन्धगन्धमा बस्ने गन्धर्व देवताहरूका कुराहरू उल्लेख भएका छन् । सं. नि.

II पृ. ४६४: गन्धबसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. २५४.

(६) सुद्धिक-सुत्तं—यस सूत्रमा—वालाहक कायिक देवता) ह्रूका कुराहरू छन् । जस्तै—(१) शीतलवादास देवता, (२) ऋणवादास देवता, (३) आकाशवादास देवता, (४) वायुवादास देवता र (५) वर्षावादास देवता । सं. नि. II. पृ. ४६८: वालाहकसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. २५५.

(७) सुद्धिक-सुत्तं—यस सूत्रमा—सुखवेदना, दुःखवेदना र नसुख-नदुःखवेदनाका कुराहरू समुल्लेख भएका छन् । सं. नि. III. पृ. २०८: वेदनासंयुत्तं ।

(८) सुद्धिक-सुत्तं—यस सूत्रमा—(१) श्रद्धा-इन्द्रिय (२) वीर्ष-इन्द्रिय, (३) स्मृति-इन्द्रिय, (४) समाधि-इन्द्रिय र (५) प्रज्ञा-इन्द्रियका कुराहरू समुल्लेख भएका छन् । सं. नि. IV. पृ. १६७: इन्द्रियसंयुत्तं, अ. क. III. पृ. १८५.

(९) सुद्धिक-सुत्तं—यस सूत्रमा—(१) सुख-इन्द्रिय, (२) दुःख-इन्द्रिय, (३) सौमनस्य-इन्द्रिय, (४) दौर्मनस्य-इन्द्रिय र (५) उपेक्षा-इन्द्रियका कुराहरू समुल्लेख भएका छन् । सं. नि. IV. पृ. १८०: इन्द्रियसंयुत्तं, अ. क. III. पृ. १९१.

- (१०) सुद्धिक-वग्गो—यो वर्ग संयुत्तनिकायको इन्द्रियसंयुत्तमा अन्तर-गत भएको छ । सं. नि. IV. पृ. १६६.
- (११) सुद्धिक भारद्वाज ब्राह्मण—यो नै ब्राह्मणका कुराहरू अगाडि अनुदित भएका छन् ।

मूल सूत्र—

१-ब्राह्मण शुद्ध हुन्छ

श्रावस्तीमा^१ ।

अनि सुद्धिक^२ (= शुद्धिक) भारद्वाज ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सुद्धिक भारद्वाज ब्राह्मणले भगवान्समक्ष यो गाथा भने—

१. “न ब्राह्मणो सुज्जति कोचि,
लोके सीलवा पि तपोकरं ।

१. सं. नि. पृ. १६५: सुद्धिकसुत्तं, ब्राह्मणसंयुत्तं, अ. क. I. पृ. १७९.

२. शुद्धि सम्बन्धी कुरा गरेको हुनाले सङ्गीतिकारहरूले यी भारद्वाज गोत्रीय ब्राह्मणलाई ‘सुद्धिक भारद्वाज ब्राह्मण’ भनी नामकरण गरेका हुन् । सं. अ. क. I. पृ. १७९: सुद्धिकसुत्तवण्णना, ब्राह्मण-संयुत्तं ।

विज्जाचरणसम्पन्नो,

सो सुज्जति न अञ्जा इतरा पजा'ति ।”

अर्थ—

१—“लोकमा कुनै ब्राह्मण शुद्ध हुन्न, चाहे उ शीलवान् होस् चाहे उ तपवान् होस् । जो (ब्राह्मण) विदयाचरणले^१ युक्त हुन्छ सो (ब्राह्मण) शुद्ध हुन्छ, अरू कुनै प्रजाहरू शुद्ध हुन्न ।”

बुद्ध—

२. “बहुं पि पलपं जप्पं, न जच्चा होति ब्राह्मणो ।
अन्तोकसम्बु सङ्किलिट्ठो, कुहनं^२ उपनिस्सितो ॥

३. “खत्तियो ब्राह्मणो वेस्सो, सुद्धो चण्डालपुक्कुसो ।
आरद्धविरियो^३ पहित्तो, निच्चं दल्हपरक्कमो ।
पप्पोति परमं सुद्धि, एवं जानाहि ब्राह्मणा'ति ॥”

१. यहाँ ब्राह्मणको दृष्टि अनुसार ‘विदया’ भनी तीन वेदलाई र ‘आचरण’ भनी गोत्र-आचरणलाई भनिएको हो भनी सं. अ. क. I. पृ. १७९: सुद्धिकसुत्तवण्णना, ब्राह्मणसंयुत्तले उल्लेख गरेको छ ।

२. सिंहल र स्याममा: ‘कुहना’ ।

३. बर्मीमा: ‘आरद्धवीरियो’ ।

अर्थ—

२—“अधिक प्रलाप गरेर, भित्रीकलेश कसरबाट क्लिष्ट भएर, ढोंग रचेर तथा जन्मले ब्राह्मण हुनसक्दैन ।

३—“वीर्यवान्, आत्मसंयमी तथा सर्वदा दृढपराक्रमी हुने—क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र, चाण्डाल र पुक्कुसादि जो पनि परमशुद्ध हुनसक्छ । ब्राह्मण ! यसरी जान ।”

यस्तो भन्नुहुँदा सुद्धिक भारद्वाज ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“धन्यहो, भो गौतम ! धन्यहो, भो गौतम !! ... अब म तपाइ गौतमको शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । तपाइ गौतमकहाँ प्रव्रज्या पाऊँ, उपसम्पदा पाऊँ ।”

अनि सुद्धिक भारद्वाज ब्राह्मणले भगवान्कहाँ प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाए । उपसम्पन्न भएको केही दिनपछि आयुष्मान् सुद्धिक भारद्वाज एकान्तमा बसी अप्रमत्त भई, आतप्तपूर्वक ध्यानगरी बसिरहुँदा—जसको लागि कुलपुत्रहरू सबै घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छन्—त्यो अनुत्तर (= अनुपम) ब्रह्मचर्यवास पूरागरी यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी, उपशान्त भई बसे । “जाति क्षीणः

भयो, ब्रह्मचर्यवास पूराभयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ, अब उप्रान्त फेरि जन्मलिनु पर्ने हेतु छैन” भन्ने ज्ञान पनि भयो ।

आयुष्मान् सुद्धिक भारद्वाज अन्यतर अरहन्त भए ।

१५. सेल ब्राह्मण

प रि च य

अतीतमा पद्मोत्तर बुद्धको पालामा एक कुलगृहमा उत्पन्न भएको एक पुरुष थियो । ठूलो भएपछि गणप्रमुख भएको उसले तीनशय पुरुषहरूका साथ पद्मोत्तर बुद्धकोनिमित्त एक गन्धकुटी बनाई बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई महादानदिई शास्तालाई पनि भिक्षुसङ्घलाई पनि त्रिचीवरहरू प्रदान गर्‍यो । उ त्यस पुण्यको प्रभावद्वारा एक बुद्धको समयसम्म देवलोकमै बसी त्यहाँबाट च्युतभई हाल बुद्धको पालामा अङ्गुत्तरापको आपण भन्ने ब्राह्मणगाउँको एक ब्राह्मणकुलमा उत्पन्न भयो । उसको नाम 'सेल' थियो । ठूलो भएपछि सेल ब्राह्मणले तीन वेदहरू पारङ्गत गरी ब्राह्मणशीपमा पनि निपुण भए । त्यसपछि उनले तीनशय माणवकहरूलाई वेदहरू पढाएर बसे ।

त्यस समय भगवान् बुद्ध भावस्तीबाट निस्की साँढे बाह्रशय भिक्षुहरूका साथ अङ्गुत्तरापमा चारिका गर्दै सेल ब्राह्मण र उनका

तीनशय शिष्यहरूको ज्ञानपरिपक्वतालाई देखी आपणमा आई त्यहाँ एक वनखण्डमा बस्नुभयो^१ ।

तुरित र अतुरित चारिका

कुन किशिमको चारिका गर्दै भगवान् आपणमा आइपुग्नु भयो त भन्ने सम्बन्धमा सुत्तनिपातट्ठकथाले^२ यसरी व्याख्या गरेको छ ।

चारिका भनेका दुइ किशिमका छन्—(१) तुरितचारिका र अर्को (२) अतुरितचारिका ।

जब बुद्धले कुनै विशेष पुरुषको कल्याण हुने कुरा जान्नुहुन्छ तब वहाँ त्यस पुरुषको उद्धारकोनिमित्त जतिसुकै टाढा भएपनि तुरुन्तै त्यहाँ पुग्नुहुन्छ । यस्तो गमनलाई 'तुरितचारिका' भन्दछन् । उदाहरणको-निमित्त महाकाश्यपादिहरूको उद्धारकोनिमित्त बाटोहेर्न जानुभएका कुराहरू स्मरणीय छन् । जस्तै—

(१) महाकाश्यप महास्थविरको उद्धार हुने कुरा बुझ्नु भई वहाँ एकछिनमै तीन गाउत^३ बाटो जानुभएको थियो^४ । (२) आलवक

१. थेर. गा. अ. क. II. पृ. ४२: सेलत्थेरगाथावण्णना ।

२. पृ. ३६४: सेलसुत्तवण्णना, महावग्गो ।

३. सात हातको १ यष्ठी, बीस यष्ठीको १ उसभ, असी उसभको १ गाउत र चार गाउतको १ योजन हुन्छ । अभि. धा. प. पृ. ३०, गा. नं. १९६.

४. हेर बु. श्रावि. च. भा-१, पृ. ५४२: भद्राकापिलानी स्थविरा ।

यक्षको दमन गर्नकोनिमित्त वहाँ तीस योजन बाटो जानुभएको थियो^१ ।
 (३) त्यस्तैगरी अङ्गुलिमालको दमन गर्नकोनिमित्त पनि^२ ।
 (४) पुक्कुसातिको कारणमा चाहि वहाँ पैंतालीस योजन बाटो जानु-
 भएको थियो^३ । (५) महाकप्पिनको कारणमा एकशयबीस योजन
 बाटो जानुभएको थियो^४ । (६) धनियको कारणमा सातशय योजन
 बाटो जानुभएको थियो^५ । (७) सारिपुत्र महास्थविरका शिष्य
 वनवासी तिस्स श्रामणेरलाई हेर्नकोनिमित्त एकशयबीस योजन बाटो
 जानुभएको थियो^६ । (८) खदिरवनीय रेवत स्थविरको कारणमा
 तीस योजन बाटो जानुभएको थियो^७ । यस किशिमको यात्रालाई
 'तुरितचारिका' भन्दछन्^८ ।

गाउँ, निगम र नगरादिमा क्रमैसँग भिक्षाटन गर्दै लोकजनहरूको

-
१. हेर बु. ब्र. भा-१, पृ. २८: आलवकयक्ष ।
  २. थेर. गा. अ. क. II. पृ. ५७: अङ्गुलिमालत्थेरस्सगाथावण्णना ।
  ३. पपं. सू. IV. पृ. १८३-८४: धातुविभङ्गसुत्तवण्णना ।
  ४. धम्म. प. अ. क. पृ. २७८: महाकप्पिनवत्थु, पण्डितवग्गो ।
  ५. सुत्त. नि. अ. क. पृ. २०: धनियसुत्तवण्णना, उरगवग्गो ।
  ६. धम्म. प. अ. क. पृ. २६७: वनवासीतिस्सत्थेरवत्थु, बालवग्गो ।
  ७. धम्म. प. अ. क. पृ. ३११: खदिरवनीय रेवतत्थेरवत्थु, अरहत्तवग्गो ।
  ८. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३६४: सेलसुत्तवण्णना; सुमं. वि. I. पृ. १६७:
 अम्बट्टसुत्तवण्णना; पपं. सू. II. पृ. १२३: रथविनीतसुत्तवण्णना ।

संग्रह गर्दै विस्तार विस्तारसँग यात्रा गर्नेलाई 'अतुरितचारिका' भन्दछन्^१ ।

यस्तो अतुरितचारिका गर्नुहुँदा भगवान् बुद्ध (१) महामण्डल, (२) मध्यमण्डल तथा (३) अन्तर्मण्डल मध्ये कुनै एक मण्डलमा चारिका गर्नुहुन्छ । महामण्डल भन्नाले नौशय योजन, मध्यमण्डल भन्नाले छशय योजन र अन्तर्मण्डल भन्नाले तीनशय योजनभित्र हुन्छ । यी मण्डलहरूमध्ये महामण्डलमा चारिका गर्नुहुँदा वहाँले नौमहीना बिताउनु हुन्छ, मध्यमण्डलमा चारिका गर्नुहुँदा आठमहीना बिताउनु हुन्छ र अन्तर्मण्डलमा^२ चारिका गर्नुहुँदा चाँहि अवस्था हेरेर सात, छ, पाँच अथवा चारमहीनामै पूर्ण गर्नुहुन्छ^३ ।

अतः यहाँ लेखिएका चारिका पनि 'अतुरितचारिका' कै शिलशिलामा भगवान् आपणमा आइपुग्नु भएको हो भनी सुत्तनिपा-तट्टकथाले उल्लेख गरेको छ^४ ।

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३६४ः सेलसुत्तवण्णना ।
२. सम. पा. I. पृ. १८७ मा चाँहि 'अन्तिम मण्डल' भनी उल्लेख भएको छ ।
३. सुमं. वि. I. पृ. १६८ः अम्बट्टसुत्तवण्णना । कसरी यात्रा गर्नुहुन्छ, यात्राको शुरु कहिले गर्नुहुन्छ र कति भिक्षुहरू साथमा लिएर जानुहुन्छ भन्ने आदि कुराको विवरण चाँहि उक्त पृष्ठमै वर्णित भएको छ । सम. पा. I. पृ. १८७ मा पनि छ ।
४. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३६४ः सेलसुत्तवण्णना ।

आपण निगममा केणिय भन्ने एक जटिल बस्दथे । उनी धनाढ्य भएका हुँदा आफ्नो धन सुरक्षा गर्ने उद्देश्यले उनी दिनमा तपस्वीभेष धारण गरी रातमा कामसुखानुभव गर्छन् भन्ने कुरा अगाडि अनुदित सूत्रमै प्रष्टछन् । यी जटिल सेल ब्राह्मण प्रति महत् श्रद्धा राख्दथे ।

जब यिनले बुद्ध भगवान् आपणमा आइपुग्नु भयो भन्ने समाचार सुने तब यिनी बुद्धकहाँ गई वहाँ सहित वहाँका साँढे बाह्रशय भिक्षुसङ्घलाई आफ्नो घरमा निम्त्याएका थिए । अनि जब केणियले बुद्धलाई निम्त्याएका कुरा सेल ब्राह्मणले थाहापाए तब उनी 'बुद्ध' भन्ने शब्द सुनेर अति प्रसन्न भएका मात्र होइनन् उतनाघरीमै उनी आफ्ना तीनशय माणवकहरूका साथ बुद्धकहाँ गई वहाँको शरीरमा बत्तीस महापुरुष लक्षणहरू छ छैनन् भन्ने कुराको परीक्षण गरेका थिए । त्यसपछि जब बुद्धको शरीरमा लक्षणहरूको सम्बन्धमा आफ्ना शंकाहरू दुर भयो तब उनी आफ्ना सबै शिष्यहरूकासाथ तुरन्तै बुद्धकहाँ प्रव्रजित भए । जुन कुरा अगाडिको मूल सूत्रमा पनि उल्लेख भएको छ । त्यसपछि एकसाताको अन्त्यतिर आफ्ना सबै शिष्यहरूकासाथ सेल ब्राह्मणले सबै आलस्यहरू क्षयगरी अरहत्व प्राप्त गरे ।

×

×

×

मूल सूत्र —

१-बुद्धमाथि प्रसन्नता

यस्तो मेले सुनें ? ।

एक समय भगवान्, साँढे बाह्रशय महान् भिक्षुसङ्घ^२का साथ अङ्गुत्तरापमा^१ चारिका गर्दै जहाँ आपण^४ नामक अङ्गुत्तरापको निगम हो त्यहाँ जानुभयो ।

१. म नि. II. पृ. ३९६: सेलसुत्तं, अ. क. III. पृ. २७४; सुत्त. नि. पृ. ३५३: सेलसुत्तं, अ. क. पृ. ३६२.
२. यी भिक्षुहरू सबै श्रावकसन्निपातमा भेला भएका भिक्षुहरू हुन् र यिनीहरू सबै 'एहि भिक्खु' अर्थात् 'आऊ भिक्षु' भन्ने वाक्यद्वारा प्रव्रजित भई आस्रवहरू क्षीण भएका भिक्षुहरू हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. २७४-७५: सेलसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
३. अङ्गुत्तराप भनेको अङ्गजनपदमै हो । महामही गङ्गाको उत्तर-तिरको जुन पानी हो त्यसलाई पनि उत्तर+आप=उत्तराप भनिन्छ । अङ्ग+उत्तराप=अङ्गुत्तराप । अतः महामही गङ्गाको

केणिय जटिलको निस्तो

अनि केणिय' जटिल्ले (=जटाधारी तपस्वीले) यस्तो
सुने—

“भो ! श्रमण गौतम शाक्यपुत्र शाक्यकुलबाट प्रव्रति भई
अङ्गुत्तरापमा चारिका गर्दै साँढे बाह्रशय महान् भिक्षुसङ्घका साथ
आपणमा आइपुग्नु भएको छ । तहाँ आदरणीय भगवान् गौतमको

उत्तरतिर पर्ने जनपदलाई अङ्गुत्तराप भनिएको हो भनी सुत्त-
निपातट्टकथा पृ. ३६२: सेलसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

महामही गङ्गा भनेको कुन चाहिँ गङ्गा हो भन्ने कुरा
बुझ्नकोनिमित्त बु. ब्र. भा-१, पृ. ३८३ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

४. आपण भनेको पसल हो । अतः 'आपण' भनेको अङ्गुत्तरापको एक
निगमको नाम हो । त्यहाँ धेरै पसलहरू भएका हुनाले 'आपण'
भनिएको हो । त्यस आपण भन्ने निगममा २० हजार प्रमुख पसल-
हरू थिए भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३६४: सेलसुत्तवण्णनाले र पपं.
सू. III. पृ. २५: पोतलिसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेका छन् ।

१. 'केणिय' भनेको निजी नाम हो । 'जटिल' भनेको तपस्वी भेषलाई
भनिएको हो । यी केणियजटिल ब्राह्मण महाशाल थिए । (ब्राह्मण
महाशाल भनी कस्तालाई भन्दछन् भन्ने कुरा बुझ्न बु. प. भा-१,
पृ. ४७ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।) आफ्नो धन रक्षागर्नकोनिमित्त

यस्तो कल्याण कीर्तिशब्द फैलिरहेको छ - 'वहाँ भगवान् अरहत्, सम्पक् सम्बुद्ध, विदयाचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्यसारथी, देवमनुष्यहरूका शास्ता तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ । वहाँले यो लोकमा —देवसहित, मारसहित, ब्रह्मसहित लोकलाई; श्रमणसहित प्रजालाई, देवसहित मनुष्यलोकलाई—विशिष्ट प्रज्ञाद्वारा स्वयं साक्षात्कार गर्नु-भएको धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । वहाँले आदिकल्याण, मध्यकल्याण तथा पर्यवशानकल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । वहाँले अर्थयुक्त, व्यञ्जन-युक्त, परिपूर्ण परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ ।' वहाँहरू जस्ता अरहत्को दर्शन गर्नु कल्याणकर हो ।”

अनि केणिय जटिल जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका केणिय जटिललाई भगवान्ले

तपस्वी भेष धारण गरी, राजालाई उपहार प्रदान गरी एक भूमिभाग प्राप्त गरी उनी त्यहाँ आश्रम बनाई बसेका थिए । पाँचशय गाडाहरूद्वारा व्यापार गर्न लगाई, हजार परिवारहरूको मालिक जस्तो भई उनी त्यहाँ बस्दथे । उनको आश्रममा एक तालवृक्ष थियो जसबाट दिनदिनै एक एकवटा सुवर्णमय फल खस्थ्यो पनि भन्दछन् । उनी दिनमा गेरुवा वस्त्र धारण गर्थे र रातमा पञ्चकामविषयको सुखानुभव गर्दथे भनी पपं. सू. III. पृ. २७५: सेलसुत्तवण्णना र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३६४: सेलसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेका छन् ।

धार्मिक कथाद्वारा? सन्दिशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रर्हषित-
पानुभयो । भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्दिशित, सम्प्रतिष्ठित,
समुत्तेजित तथा सम्प्रर्हषित भएका केणिय जटिलले भगवान्लाई यस्तो
भने—

“तपाइ गौतमले भिक्षुसङ्घकासाथ भोलिकोनिमित्त मेरो भोजन
स्वीकार गर्नुहोस् ।”

यस्तोभन्दा केणिय जटिललाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

“केणिय ! भिक्षुसङ्घ महान् छ, जसमा सांढे बाह्शय भिक्षुहरू
छन् । तिमो चाहिं ब्राह्मणहरूमाथि अभिप्रसन्न हुने ह्वो ।”

दोश्रो पटक पनि केणिय जटिलले भगवान्लाई यस्तो भने —

“भो गौतम ! यदद्यपि भिक्षुसङ्घ महान् छ, जसमा सांढे
बाह्शय भिक्षुहरू छन्, यदद्यपि म ब्राह्मणहरूमाथि अभिप्रसन्न हुने ह्वं ।

१. यहाँ ‘धार्मिक कथा’ भनी सर्वत-आनिसंसयुक्त कथालाई भनिएको
हो ।

यी केणिय जटिल खालीहात बुद्धकहाँ जान लजाई,
विकालभोजन नगर्नेहरूले फलफूल आदिको रस पिउँछन् भन्ने
सोचेर, राम्ररी छानेको बयरको रस पाँचशय खर्पनमा राख्नलगाई सो
लिएर बुद्धकहाँ गएका थिए । त्यसैले भेसज्जवखन्धमा (महा. व. पा.
पृ. २५९) - ‘अनि केणिय जटिलले अब श्रमण गौतमको लागि के
लिएर जाऊँ ...’ आदि भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २७५:

सेलसुत्तवण्णना र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३६९: सेलसुत्तवण्णनाले लेखेका छन् ।

यतिञ्जेलसम्म भगवान्‌ले भिक्षुहरूले विकाल समयमा सर्वत् आदि पिउनसक्छन् वा सक्दैनन् भन्ने सम्बन्धमा कुनै नियम बनाउनु भएको थिएन । अनि जब केणिय जटिलले भगवान्‌लाई सर्वत् अर्पण गरे तब वहाँले भिक्षुहरूलाई देऊ भनी भन्नुभयो । भिक्षुहरूलाई दिँदा उनीहरू हिचकिचाएका थिए । त्यसवेला जब बुद्ध भगवान्‌ले 'भिक्षुहो ! लेऊ' भनी भन्नुभयो तब उनीहरूले ग्रहण गरे । अनि यसै प्रसंगमा भगवान्‌ले विकाल समयमा अष्टपानहरू पिउनसक्छन् भन्ने नियम बनाउनु भयो । यस सम्बन्धी पूर्ण विवरण महा. व. पा. पृ. २५९: केणिय जटिलवत्थु, भेसज्ज-क्खन्धमा उल्लेख भएको छ ।

जस्तै सेखसुत्तमा (म. नि. II. पृ. २०) भगवान्‌ले शाक्यहरूलाई आवास आनिसंसयुक्त कथा सुनाउनुभएको थियो, चूलगोसिङ्गसुत्तमा (म. नि. I. पृ. २५६) तीनजना कुलपुत्रहरूलाई मेलमिलापको आनिसंसयुक्त कथा सुनाउनुभएको थियो, रथविनीत-सुत्तमा (म. नि. I. पृ. १९२) जातिभूमक भिक्षुहरूको कारणमा दशकथावस्तुसंयुक्त कथा सुनाउनु भएको थियो र त्यस्तैगरी यहाँ समयानुकूल सर्वत्-दानको आनिसंसयुक्त कथाद्वारा केणिय जटिललाई सन्दिशित पाउँ हुनुहुन्थ्यो । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३६९: सेल-सुत्तवण्णना ।

(ता पनि) तपाइ गौतमले भिक्षुसङ्घकासाथ भोलिकोनिमित्त मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।”

दोश्रो पटक पनि भगवान्ले केणिय जटिललाई यस्तो भन्नु-
भयो—

“केणिय ! भिक्षुसङ्घ महान् छ, जसमा साँढे बाह्रशय भिक्षुहरू छन् । तिम्रो चाहिँ ब्राह्मणहरूमाथि अभिप्रसन्न हुने ह्यौ ।”

तेश्रो पटक पनि केणिय जटिलले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! यदचपि भिक्षुसङ्घ महान् छ, जसमा साँढे बाह्रशय भिक्षुहरू छन्, यदचपि म ब्राह्मणहरूमाथि अभिप्रसन्न हुने हुँ । (ता पनि) तपाइ गौतमले भिक्षुसङ्घकासाथ भोलिकोनिमित्त मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।”

त्यसपछि भगवान्ले तूष्णीभावद्वारा (निस्तो) स्वीकार गर्नु-
भयो ।

अनि भगवान्ले निस्तो स्वीकार गर्नुभएको बुझेर केणिय जटिल आसनबाट उठी जहाँ आफ्नो निवासस्थान हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आफ्ना मित्रामात्य तथा ज्ञातिबन्धुहरूलाई सम्बोधन गरे—

“भो ! तपाइ मित्रामात्य तथा ज्ञातिबन्धुहरू मेरो एउटा कुरो सुनुहोस् । भोलिको भोजनकोनिमित्त श्रमण गौतमलाई वहाँका भिक्षु-

---

१. केणिय जटिलले बार बार निवेदन गर्दा पनि भगवान्ले किन

निम्तो स्वीकार गर्नु नभएको होला भन्ने विषयमा पपं. सू. III.
पृ. २७५: सेलसुत्तवण्णनाले यसरी कारणहरू दिएको छ—

‘तीर्थीयहरूको समाजमा भए प्रतिक्रमण गर्नुको माने प्रसन्नता बढाउनकोनिमित्त हो भनी भन्दछन् । तर यहाँ चाँहि त्यस्तो उद्देश्यले प्रतिक्रमण गरेको होइन । प्रत्यय लाभको कारणमा बुद्धले यस्तो ढोंग (कोहञ्ज) कहील्यै पनि गर्नुहुन्न । प्रतिक्रमण अथवा स्वीकार नगर्नुको कारण के थियो भने ?—साँढे बाह्यशय भिक्षुहरूलाई देखेर उनले त्यतिजनाकोनिमित्त मात्र भोजन तयार पार्नेछन् । तर भोलि भोजनको समय हुनुभन्दा अगाडि नै सेल ब्राह्मण तीनशय आफ्ना परिवारहरूका साथ प्रव्रजित हुने कुरा बुद्धलाई थाहा थियो । यस्तो अवस्थामा नयाँ भिक्षुहरूलाई भोजनकोनिमित्त अन्त तिर पठाई पुरानाहरूलाई मात्र लिएर केणिय-कहाँ जानु उचित थिएन । यदि सबैलाई लिएर गएको खण्डमा साँढे बाह्यशय भिक्षुहरूकोनिमित्त तयार पारिराखेको भोजन साँढे सोह्यशय भिक्षुहरूलाई पुग्ने छैन । अनि भिक्षुहरू फेरि भिक्षाटनको-निमित्त जाँदा मानिसहरूले—‘केणिय जटिलले बुद्ध सहित भिक्षु-सङ्घलाई निम्तोगरी उनीहरूलाई पेटभर भोजन खुवाउन सकेनन्’ भनी भन्नसक्छन् । यो सुनेर केणिय जटिललाई दुःख वा ‘श्रात्ताप लाग्न सक्छ । अतः बार बार अस्विकार गर्दा र ब्राह्मणहरूको ‘र्चा गर्दा चाँहि उनको मनमा यस्तो लाग्न सक्छ—‘बुद्धले मलाई बार

बार तिमी चाहि ब्राह्मणहरूमाथि अभिप्रसन्न हुने हौं भनी ब्राह्मण-
हरूको नाम लिनुहुन्छ ।' यस्तो लागेपछि उनले 'ब्राह्मणहरूलाई पनि
त म निम्तो गर्न सक्छु' भन्ने सोचेर उनले ब्राह्मणहरूलाई पनि
निम्त्याउने छन् । त्यसवखत आपणमा सेल ब्राह्मण आफ्ना तीनशय
माणवकहरूकासाथ बस्दथे र केणिय जटिल यिनीमाथि अति प्रसन्न
थिए । यिनीहरूलाई नै निम्त्याउने छन् भनी भनिएको हो । अनि
ती निम्त्याएका ब्राह्मणहरूले भोलि भिक्षुभावको रूपमै भोजन ग्रहण
गर्ने छन् । यसरी उनको चित्त खिन्न हुने कारणबाट उनलाई बचाई
उनको श्रद्धा पनि आरक्षा हुनेछ भन्ने आदि कारणहरूलाई ध्यानमा
राख्नुभई भगवान्ले निम्तो स्वीकार नगर्नु भएको हो सिवाय
तीर्थीय समाजमा ऊँ अस्विकार गर्नाबाट प्रसन्नता बढाउने भन्ने
उद्देश्यले होइन ।"

माथि सूत्रमा जुन 'यदचपि...' भन्ने शब्द प्रयोग गरिएको
छ त्यसको स्पष्टिकरण दिंदै पपं. सू. III. पृ. २७६: सेलसुत्त-
वण्णनाले यसरी दिएको छ—

"यदचपि म ब्राह्मणहरूमाथि अभिप्रसन्न हुने हुँ, तर
यसद्वारा तपाइलाई कुनै कमी हुने छैन । ब्राह्मणहरूलाई पनि
भिक्षुसङ्घलाई पनि म खुवाउन सक्दछु । अतः तपाइ यस्मा
निश्चिन्त हुनुहोस् र मेरो निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् भनी भनिएको
हो ।"

सङ्घकासाथ मैले निम्त्याएको छु । अतः तपाइहरूले शारीरिक काम गरिदिनु होस् ।”

“हवस्, भो” भनी कैणिय जटिलका मित्रामात्य तथा ज्ञाति-बन्धुहरूले कैणिय जटिललाई प्रत्युत्तर दिए । अनि कसैले चूलाहरू खन्नथाले, कसैले दाउराहरू चीनथाले, कसैले भाँडाहरू पखाल्नथाले, कसैले पानीका भाँडाहरू राख्नथाले तथा कसैले आसनहरू बिछ्याउनथाले । कैणिय जटिल स्वयंले चाहि मण्डप बनाउनथाले ।

सेल ब्राह्मण बुद्धकहाँ गए

त्यस समय सेल ब्राह्मण आपणमा बस्दथे । उनी तीनै वेद-हरूमा पारङ्गत थिए । निघण्टु, केटुभ (= कौस्तुभ), अक्षरप्रभेद तथा इतिहास सहित पाँचौं ग्रन्थहरू, पदशास्त्र, व्याकरण, लोकायत (= भौतिकवाद) तथा लक्षणशस्त्रमा पनि निपुण थिए । तीनशय माणवकहरूलाई उनी मन्त्र (= वेदहरू) पढाउँदथे । त्यसवखत कैणिय जटिल सेल ब्राह्मण प्रति अभिप्रसन्न थिए । अनि सेल ब्राह्मण तीनशय माणवकहरूका साथ टहलिनकोनिमित्त, डुलनकोनिमित्त चडक्रमण गर्दै जहाँ कैणिय जटिलको आश्रम हो त्यहाँ गए । अनि सेल ब्राह्मणले कैणिय जटिलको आश्रममा कसैले चूलाहरू खनिरहेका, कसैले दाउरा-हरू चिरिरहेका, कसैले भाँडाहरू पखालिरहेका, कसैले पानीका भाँडाहरू राखिरहेका, कसैले आसनहरू बिछ्याइरहेका तथा कैणिय जटिल

स्वयंले चाहि मण्डप बनाइरहेका देखे । थो देखेर केणिय जटिलसँग यस्तो भने—

“के तपाइ केणियको आवाह (=केटी ल्याउने) हुनेछ कि, विवाह (=केटी दिने) हुनेछ कि, महायज्ञ हुनेछ कि अथवा भोलिको-निमित्त मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई उनका सेनाहरू सहित निम्त्याउनु भएको छ कि क्या हो ?”

“भो सेल ! मेरो आवाह हुने पनि छैन, विवाह हुने पनि छैन, मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई वहाँका सेना सहित भोलिको-निमित्त निम्त्याएको पनि छैन । परन्तु मेरो महायज्ञको समय आएको छ । भो ! श्रमण गौतम शाक्यपुत्र, शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई अङ्गुत्तरापमा चारिका गर्दै साँढे बाल्लशय महान् भिक्षुसङ्घका साथ अहिले आपणमा आइपुग्नु भएको छ । वहाँ आदरणीय गौतमको यस्तो कल्याण कीर्तिशब्द फैलिरहेको छ—‘वहाँ भगवान् अरहत्,...’ तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ ।’ अतः भोलिकोनिमित्त मैले वहाँलाई भिक्षु-सङ्घका साथ निम्त्याएको छु ।”

“भो केणिय ! बुद्ध भनी भन्नुहुन्छ ?”

“भो सेल ! हो, बुद्ध भनी भन्दछु ।”

“भो केणिय ! बुद्ध भनी भन्नुहुन्छ ?”

“भो सेल ! हो, बुद्ध भनी भन्दछु ।”

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ४४० मा उल्लेख भए ऊँ पढ्नु ।

यो सुनेर सेल ब्राह्मणलाई यस्तो लाग्यो—

‘बुद्ध भन्ने शब्द मात्र पनि यो लोकमा दुर्लभ छ । हाम्रा मन्त्र (= वेदहरू) मा? बत्तीस महापुरुषलक्षणहरूका कुराहरू आएका

१. जब उनले बुद्ध भन्ने शब्द सुने तब उनले यस्तो सोचे—

‘वहाँ साँच्चैकै बुद्ध हुनुहुन्छ अथवा नाम मात्रका हुनुहुन्छ । यस कुराको परीक्षा गर्नुपर्छ । यसकोनिमित्त हाम्रा वेदहरूमा बत्तीस महापुरुषलक्षणहरूका कुराहरू आएका छन् । यी लक्षणहरूसँग दाँजेर परीक्षा गर्नुपर्ने ।’ यस्तो सोचेर उनले माथि सूत्रमा ‘हाम्रा मन्त्रमा...’ भनी उल्लेख गरेका हुन् भनी सुत्त. नि. अ. क. मृ. ३७०: सेलसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यी लक्षणका कुराहरू कहिले वा कसरी उल्लेख भएका थिए भन्ने सम्बन्धमा सुत्तनिपातट्टकथाले यसरी लेखेको छ ।

बुद्ध उत्पन्न हुनेछन् भन्ने कुरा थाहा भएपछि, बुद्ध उत्पन्न हुनुभन्दा अगावै शुद्धावास देवताले ब्राह्मणरूप धारणगरी मनुष्यलोकमा आई बत्तीस महापुरुष लक्षणहरूका कुराहरू समावेश गरी वेद पढाउन थाले । ताकि यी लक्षणहरू अनुसार प्रभावशाली पुरुषहरूले बुद्धलाई चिन्न सकुन् । त्यसैले तथागत उत्पन्न हुनुभन्दा अगावै बत्तीस महापुरुष लक्षणका कुराहरू वेदमा पाइएका हुन् । तथागतको परिनिर्वाण पछि चाहिँ ती कुराहरू क्रमसँग लोप भएर गए । अतः आजकाल यी कुराहरू वेदमा पाइँदैनन् । सुत्त. नि. अ. क. प. ३७०: सेलसुत्तवण्णना ।

छन् । जुन लक्षणहरूले युक्तहुने महापुरुषका बुझवटा मात्र गतिहरू हुन्छन् अर्को हुन्न । यदि घरमा बस्छ भने—धार्मिक धर्मराजा, चतुर्द्वीपका मालिक, जनपदहरू स्थावर प्राप्त तथा सप्तरत्नहरूले युक्त चक्रवर्ती? राजा हुन्छ । उसका सप्तरत्नहरू यी हुन्—(१) चक्ररत्न, (२) हस्तीरत्न, (३) अश्वरत्न, (४) मणिरत्न, (५) स्त्रीरत्न, (६) गृहपतिरत्न र (७) परिणायकरत्न । उसका एकहजारभन्दा बढता परसेना मर्दन गर्नसक्ने सूर वीर पुत्रहरू हुन्छन् । यो पृथ्वीको सागरसम्मलाई अदण्डद्वारा, अशस्त्रद्वारा तथा धर्मद्वारा विजय गरी उ बस्छ । यदि घरबार छाडी प्रव्रजित हुन्छ भने उ तृष्णारहित अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध हुन्छ ।”

(यति सोचेर केणिय जटिलसँग यस्तो सोधे)

“भो केणिय ! त्यसोभए अहिले वहाँ आदरणीय गौतम अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध कहाँ हुनुहुन्छ त ?”

यस्तो भन्दा केणिय जटिलले दाँहिने हात समाती सेल ब्राह्मणलाई यस्तो भने—

“भो सेल ! जहाँ ती हरीया खहहरूका पंक्तिहरू छन् ।”

अनि सेल ब्राह्मण तीनशय माणवकहरूका साथ जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । सेल ब्राह्मणले ती माणवहरूलाई आमन्त्रण गरे—

१. चक्रवर्ती राजा सम्बन्धी विस्तृत कुरा जान्न चाहनेले दी. नि. II.

पृ. १३०: महासुदस्सन सूत्रमा हेर्नु ।

“तिमीहरू कदम पछि कदम राखी निःशब्द गरी आऊ । सिंह जस्तै एकलै विचरण गर्ने बुद्धहरू दुर्लभ हुन्छन् । जब म श्रमण गौतमसँग कुरा गर्नेछु, त्यस बीचमा तिमीहरूले कुरा नगर्नु । कुरा नसिद्धिएसम्म पर्खेर बस्नु ।”

त्यसपछि सेल ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सेल ब्राह्मणले भगवान्को शरीरमा बत्तीस महापुरुषलक्षणहरूको समन्वयन गरे । सेल ब्राह्मणले बुद्धको शरीरमा दुइवटा बाहेक बाँकी सबै बत्तीस महापुरुषलक्षणहरू^१ देखे । दुइवटा महापुरुषलक्षणहरू प्रति भने शंका र उपशंका थियो, निश्चिन्त हुन सकेका थिएनन्; यसैले गर्दा उनी प्रसन्न हुन सकेका थिएनन् । गुह्यपुरुषेन्द्रिय र पूर्ण जिह्वा । अनि भगवान्लाई यस्तो लाग्यो—

“यी सेल ब्राह्मणले मेरो शरीरमा दुइवटा बाहेक बाँकी सबै बत्तीस महापुरुषलक्षणहरू देखे । दुइवटा महापुरुषलक्षणहरूमाथि यिनको शंका र उपशंका हुँदछ र त्यसैको कारणले गर्दा यिनी प्रसन्न पनि हुन सकेका छैनन्—गुह्यपुरुषेन्द्रिय र पूर्ण जिह्वा ।”

त्यसपछि भगवान्ले त्यस्तो ऋद्धि अभिसंस्करण गर्नुभयो

---

१. यी बत्तीस महापुरुष लक्षणहरू भनेका के के हुन् भन्ने कुरा बु. ब्रा. भा-१, पृ. १६८ मा उल्लेख भएका छन् ।

जसद्वारा सेल ब्राह्मणले भगवान्को गुह्यपुरुषेन्द्रिय देख्न सकून् । अनि भगवान्ले जिभ्रो निकाली दुवै कानहरूमा जिभ्रो पुऱ्याउनुभयो; दुवै नाकका प्वालहरूमा जिभ्रो पुऱ्याउनुभयो र ललाट मण्डललाई समेत जिभ्रोले ढाकिदिनुभयो । अनि सेल ब्राह्मणलाई यस्तो लाग्यो —

“श्रमण गौतम बत्तीस महापुरुषलक्षणहरूले अपरिपूर्ण हुनुहुन्न, परिपूर्ण नै हुनुहुन्छ । किन्तु वहाँ बुद्ध हुनुहुन्छ वा हुनुहुन्न भन्ने कुरा भने म जान्दिन । वृद्ध, वयस्क, आचार्य प्राचार्यहरूले भनेका कुराहरू मैले सुनेको छु कि—‘जो ती अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध हुन्छन्, उनीहरूले आफ्ना गुणका कुराहरू सुनाउँदा आफूलाई प्रकट गर्छन् ।’ अतः किन मैले श्रमण गौतमका अगाडि अनुरूपढँगले गाथाहरूद्वारा स्तुति नगरूँ ।”

यति सोचेर सेल ब्राह्मणले भगवान्को अगाडि अनुरूपगाथा-हरूद्वारा स्तुति गर्नथाले—

Dhamma.Digital

सेलको प्रव्रज्या

१. “परिपुण्णकायो सुरुचि^१, सुजातो चारुदस्सनो ।
सुवण्णवण्णोसि भगवा, सुसुक्कदाठोसि^२ विरियवा^२ ॥

-
१. स्याममाः ‘सुरुची’ ।
  - २-२. स्याममाः ‘सुसुक्कदाठो सविरियवा’ ।

२. “नरस्सहि सुजातस्स, ये भवन्ति वियञ्जना^१ ।
सब्बे ते तव कार्यास्मि, महापुरिसलंक्खणा ॥
३. “पसन्ननेत्तो सुमुखो, ब्रह्मा^२ उजु पतापवा ।
मज्जे समणसङ्घस्स, आदिच्चो व विरोचत्ति ॥
४. “कल्याणदस्सनो भिक्खु, कच्चनसन्निभत्तचो ।
किं ते समणभावेन, एवं उत्तमवणिणो ॥
५. “राजा अरहसि भवितुं, चमकवत्ती रथेसभो ।
चातुरन्तो विजितावी, जम्बुसण्डस्स इस्सरो ॥
६. “खत्तिया भोगिराजानो^३, अनुयन्ता^४ भवन्तु ते ।
राजाभिराजा मनुजिन्दो, रज्जं कारेहि गोतम ॥”

अर्थ—

Dhamma.Digital

१—“हे भगवान् ! तपाइ सबै लक्षणहरूले सुपरिपूर्ण हुनुहुन्छ; सुन्दर शरीर, सुजात, सुन्दर दर्शनीय, सुवर्णवर्णी, सु-शुक्ल दाँतहरू भएका हुनुहुन्छ तथा तपाइ वीर्यवान् हुनुहुन्छ ।

१. सिंहलमा: ‘व्यञ्जना’; स्याममा: ‘विसुञ्जना’ ।
२. स्याममा: ‘ब्रह्मा’ ।
३. स्याममा: ‘भोजराजानो’ ।
४. सिंहल र स्याममा: ‘अनुयुत्ता’ ।

२-“सुजात हुने नरहरूमा जुन व्यञ्जनहरू^१ हुनुपर्ने हुन् ती सबै महापुरुष लक्षणहरू तपाईंका शरीरमा विद्यमान छन् ।

३-“प्रसन्न नेत्र, प्रसन्न मुख, महान ऋजुता तथा प्रतापी हुनु-भएका तपाईं श्रमण सङ्घको बीचमा सूर्य जै चम्किदै हुनुहुन्छ ।

४-“कल्याणदर्शन र सुवर्णवर्णी त्वच भएका तपाईं भिक्षु हुनुहुन्छ । यस्तो उत्तम वर्णी हुनुभएका तपाइलाई श्रमणभावले के लाभ ?

५-“हे उत्तमरथी ! तपाइ त चारैद्वीपलाई विजय गर्ने, जम्बु-द्वीपको ईश्वर चक्रवर्ती राजा हुन योग्य हुनुहुन्छ ।

६-“हे गौतम ! शत्रु राजाहरूको अनुगमन गर्नुहोस्, मनुष्य-हरूका प्रमुख राजामहाराजा भई तपाइ राज्य गर्नुहोस्^२ ।”

१. यहाँ ‘व्यञ्जन’ भनी असीत्यानुव्यञ्जनहरूलाई भनिएको हो । यस सम्बन्धी कुराहरू बु. श्रावि. च. भा-१, पृ. ४७९ को पाद-टिप्पणीमा बर्णन भएका छन् ।

२. जो अरहत् सम्मक्सम्बुद्ध हुन् उनीहरूले आफ्नो धर्मको स्वरूप प्रकट गर्दै आफ्ना गुणहरू प्रकाश पार्नेछन् भन्ने विचार गरी सेल ब्राह्मणले यस्तो भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. २७७: सेलसुत्त-वर्णनाने उल्लेख गरेको छ ।

(बुद्ध —)

७. “राजाहमस्मि सेला ति, धम्मराजा अनुत्तरो ।
धम्मेन चक्कं वत्तेमि, चक्कं अप्पटिवत्तियं ॥”

अर्थ—

७—“हे सेल ! म राजानं छुं, म अनुपम धर्मराजा हुं, म धर्मको चक्रलाई घुमाउँछु, जुन चक्रलाई कसैले पनि फर्काउन सक्दैन ।”

(सेल—)

८. “सम्बुद्धो पटिजानासि, धम्मराजा अनुत्तरो ।
धम्मेन चक्कं वत्तेमि, इति भाससि गोतम ॥

९. “को नु सेनापति^१ भोतो, सावको सत्थुरन्वयो^२ ।
को ते तमनुवत्तेति^३, धम्मचक्कं पवत्तितं ॥”

१. जब सेल ब्राह्मणले ‘तपाइ राजा हुन योग्य हुनुहुन्छ’ भनी भने तब बुद्धले उनको विचार अनुसार आफू धर्मराजा भएको कुरा प्रकाश पार्दै ‘म राजानं छु’ भनी भन्नुभएको हो ।

कुन किशिमको राजा भने ?—राजत्व प्राप्त भएका राजाहरूले शययोजन अथवा हजारयोजनसम्म अनुशासन गर्न सक्छन् । चक्रवर्ती राजाले चाहिं जम्बुद्वीपको अन्तसम्म पनि

अनुशासन गर्नसक्छ । तर म त्यसरी सीमित रूपमा अनुशासन गर्ने होइन । मेरो अनुशासनको सिमाना छैन । म अनुपम धर्मराजा हुँ । संसारको माथिल्लो भागदेखि लिएर (भवग्गतो) अवीचिलाई अन्तर्गत राखी, तेर्सोबाट अप्रमाण लोकधातुहरूलाई अनुशासन गर्नसक्छु । जतिसम्म अपद, द्विपदादि विभिन्न सत्वहरू छन् तिनीहरूमध्ये म अग्र छु । शील, समाधि, प्रज्ञा-विमुक्ति तथा विमुक्ति ज्ञानदर्शनद्वारा म समान यो लोकमा अरु कुनै छैन । (सं. नि. I. पृ. १३९: गारवसुत्तमा यस्तो भन्नुभएको छ । हेर यसको अनुवाद बु. श्रा. च. भा-१, पृ. १२३ मा ।) यसरी म अनुपम धर्मराजा हुँ ।

अनुपम चतुसतिपट्टानादि प्रभेदद्वारा म धर्मको चक्रलाई घुमाउँछु । 'यसलाई छाड, यसलाई ग्रहण गरी बस' भन्ने मेरो आज्ञाचक्र हो । 'भिक्षुहो ! यो दुःख आर्यसत्य हो' भन्ने आदि परियत्ति धर्मको आकारले प्रवर्तन गर्ने धर्मचक्र हो । जुन कुरालाई कसैले पनि परिवर्तन गर्न सक्दैन ।

बुद्धको उत्तरबाट प्रसन्न भएका सेल ब्राह्मणले सुदृढीकरणकोनिमित्त फेरि अगाडिका दुइ गाथाहरू भने । पपं. सू. III. पृ. २७८: सेलसुत्तवण्णना ।

२. सिंहलमा: 'सेनापती' ।
३. स्याममा: 'सत्थुदन्वयो' ।
४. स्याममा: 'नो मं अनुवत्तेति' ।

अर्थ—

८—“तपाइ गौतम आफूलाई सम्यक्सम्बुद्ध हुँ भनी भन्नुहुन्छ, अनुपम धर्मराजा हुँ भनी भन्नुहुन्छ, धर्मानुकूल चक्र घुमाउँछु भनी भन्नुहुन्छ ।

९—“(त्यसोभए) तपाइको अनुगमन गर्ने सेनापति^१ श्रावक कोहुन् त ? तपाइले प्रवर्तन गर्नुभएको धर्मचक्रलाई कसले अनु-प्रवर्तन गर्नसक्छ त ?”

(बुद्ध—)

१०. “मया पवत्तितं चक्रं, (सेलाति भगवा) धम्मचक्रं अनुत्तरं ।
सारिपुत्तो अनुवत्तेति, अनुजातो तथागतं ॥

११. “अभिञ्जेय्यं अभिञ्जातं, भावेतब्बं च भावितं ।
पहातब्बं पहीनं मे, तस्मा बुद्धोस्मि ब्राह्मण ॥

१२. “विनयस्सु मयि कद्धं, अधिमुच्चस्सु ब्राह्मण ।
दुल्लभं दस्सनं होति, सम्बुद्धानं अभिण्हसो ॥

-
१. भनाइको मतलब—धर्मराजा हुनु भएका तपाइले धर्मपूर्वक प्रवर्तन गर्नुभएको धर्मचक्रलाई अनु-प्रवर्तन गर्नसक्ने तपाइका सेनापति कोहुन् त भनी सोधेका हुन् । पपं. सू. III. पृ. २७८: सेलसुत्त-वण्णना ।

१३. “येसं वे दुल्लभो लोके, पातुभावो अभिण्हसो ।

सोहं ब्राह्मण सम्बुद्धो, सल्लकत्तो अनुत्तरो ॥

१४. “ब्रह्मभूतो अतितुलो, मारसेनप्पमद्दो ।

सब्बामित्ते वसी कत्वा, मोदामि अकुतोभयो ॥”

अर्थ—

१०—“हे सेल ! मैले प्रवर्तन गरेको अनुत्तर धर्मचक्रलाई सारिपुत्रले^१ अनु-प्रवर्तन गर्न सक्छन्, उनी तथागतका अनुजात^२ शिष्य हुन् ।

१. त्यसवखत सारिपुत्र महास्थविर भगवान्को दाँहिनेतिर हुनुहुन्थ्यो ।

पपं. सू. III. पृ. २७८: सेलसुत्तवण्णना ।

२. (१) अनुजात, (२) अवजात तथा (३) अतिजात यी

तीनप्रकारका पुत्रहरू छन् । शिष्यहरूमध्ये पनि यस्तै हुन्छन् ।

अवजात भन्नाले दुश्शीली हुन्छन्—भस्तालाई तथागतको पुत्र भनी

भनिदैन । अतिजात भनेको बाबुभन्दा पनि गुणवान्लाई भन्दछन् ।

तथागतभन्दा गुणवान् शिष्यहरू पनि हुँदैनन् । तथागतको चाहिँ एउटै

मात्र अनुजात अर्थात् अनुगमन गर्ने शिष्य-पुत्र हुन्छ । त्यसैले माथि

यूत्रमा ‘उनी तथागतका अनुजात शिष्य हुन्’ भनी भनिएको हो ।

पपं. सू. III. पृ. २७८: सेलसुत्तवण्णना ।

११—‘हे ब्राह्मण ! जान्नुपर्ने जानिसकें, भाविता (= अभ्यास) गर्नुपर्नेलाई भाविता गरिसकें र छाड्नुपर्नेलाई पनि छाडिसकें—त्यसैले म बुद्धहुँँ ।

१२—‘हे ब्राह्मण ! अतः ममाथि भएको शंका दूर गर, श्रद्धा उत्पन्न गर, बुद्धहरूको दर्शन सधैं गर्नु दुर्लभ हुन्छ ।

१३—‘हे ब्राह्मण ! यो लोकमा जसको प्रादुर्भाव सधैं दुर्लभ हुन्छ, त्यो दुर्लभ हुने अनुपम^२ शल्यकर्ता (= चिकित्सक) सम्यक्सम्बुद्ध म हुँँ ।

१. यहाँ ‘जान्नुपर्ने’ भनेको ‘विदद्या र विमुक्ति’ हो । ‘भाविता गर्नुपर्ने’ भनेको ‘मार्ग सत्य’ हो । ‘छाड्नुपर्ने’ भनेको ‘समुदय सत्य’ हो । फलको हिसाबले चाहिँ ‘निरोध सत्य’ हो । ‘दुःख सत्य’ भन्ने कुरा चाहिँ नभने तापनि प्रष्टै छ । यसरी साक्षात्कार गर्नुपर्नेलाई साक्षात्कार गरे, परिज्ञात गर्नुपर्नेलाई परिज्ञात गरिसके भन्ने कुरालाई पनि समावेश गर्नुपर्छ । अतः बोध गर्नुपर्नेलाई बोध गरेर बुद्ध भएको हुँँ भनी भन्नुभएको हो भनी बुझ्नसक्नु पर्छ । पपं. सू.

III. पृ. २७८-७९: सेलसुत्तवण्णना ।

२. बाहिरी शल्यकर्ता अर्थात् चिकित्सकहरूले निको पारेका रोगहरू बारम्बार यसै आत्मभावमा पनि उत्पन्न हुन सक्छन् । तर मैले निको पारेका रोगहरू चाहिँ जन्मजन्मान्तरमा पनि पुनः उत्पन्न हुन्छन् । त्यसैले म ‘अनुपम’ हुँँ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २७९: सेलसुत्तवण्णना ।

१४-“मारसेनालाई^१ मर्दन गर्ने म श्रेष्ठ (= ब्रह्मभूतो) तथा अतुल्य छु । साथै सबै शत्रुहरूलाई वशमा राखी भय रहित भई म प्रमुदित छु ।”

(सेल—)

१५. “इमं भोन्तो निसामेथ, यथा भासति चक्खुमा ।
सल्लकत्तो महावीरो, सीहो व नदती वने ॥

१६. “ब्रह्मभूतं अतितुलं, मारसेनप्पमद्दं ।
को दिस्वा नप्पसीदेय्य, अपि कण्हाभिजातिको ॥

१७. “यो मं इच्छति अन्वेतु, यो वा^२ निच्छति गच्छतु ।
इधाहं पव्वजिस्सामि, वरपञ्जस्स सन्तिके ॥”

अर्थ—

Dhamma.Digital

१५-“जङ्गलमा सिंह गर्जने जस्तै चक्षुमान् शल्यकर्ता तथा महावीरले भन्नुभएका कुरालाई तिमीहरूले मनन गर ।

१. ‘कामा ते पठमा सेना’ (सुत्त. नि. पृ. ३३१: पधानसुत्तं) भन्ने ठाउँमा उल्लेख भएका मारसेनाहरूलाई यहाँ ‘मारसेना’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २७९: सेलसुत्तवण्णना । यी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. ४३४ मा उल्लेख भएका छन् ।

२. स्याममा: ‘च’ ।

१६—“ब्रह्मभूत (= श्रेष्ठ हुनु) हुनु भएका, अतुल्य हुनु भएका, मारसेनालाई प्रमर्दन गर्नेलाई देखेर को प्रसन्न नहोला ? कृष्णाभिजातिकहरू^१ पनि प्रसन्न हुने छन् ।

१७—“मेरो साथ लागेर जो जो आउन चाहन्छन् आऊन्; जो जो चाहन्छन् उनीहरू फर्कै जाऊन् । म चाहिं वर-प्रज्ञा हुने बुद्धकहाँ प्रव्रजित हुनेछु^२ ।”

(सेलका शिष्यहरू—)

१८. “एवं^३ चे रुच्चति भोतो, सम्मासम्बुद्धसासने^४ ।

मयं पि पब्बजिस्साम, वरपञ्चस्स सन्तिके ॥”

अर्थ—

१८—“यदि तपाइको यस्तो इच्छा छ भने, हामीहरू पनि तत्पयक्सम्बुद्धको शासनमा तथा वर-प्रज्ञाहुने बुद्धकहाँ प्रव्रजित हुने छौं ।”

(सेल—)

१९. “ब्राह्मणा तिसता इमे, याचन्ति पञ्जलीकता ।

ब्रह्मचरियं चरिस्साम, भगवा तव सन्तिके ॥”

-
१. नीच कुलका पुरुषहरू पनि बुद्धकहाँ प्रव्रजित हुनुमा लालायत हुने छन् भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. वृ. २७९: सेलसुत्तवर्णना ।
  २. उपरोक्त तीन गाथाहरू सेल ब्राह्मणले आफ्ना शिष्यहरूलाई सम्बोधन गर्दै भनेका हुन् ।
  ३. सिंहलमा: ‘एतं’ ।
  ४. सिंहलमा: ‘सम्मासम्बुद्धसासनं’ ।

अर्थ—

१९—“हे भगवान् ! तपाइकहाँ हामीहरू ब्रह्मचर्य पालन गर्नेछौं भनी यी तीनशय ब्राह्मणहरू दुइहात जोरी भगवान्सँग प्रार्थना गर्दछन् ।”

(बुद्ध—)

२०. “स्वाक्खातं ब्रह्मचरियं, (सेला ति भगवा) सन्दिट्टिकमकालिकं ।
यत्थ अमोघा पब्बज्जा, अप्पमत्तस्स सिक्खितो’ति ॥”

अर्थ—

२०—“हे सेल ! ब्रह्मचर्य सु-आख्यात छ, सान्दृष्टिक तथा अकालिक छ, जहाँ अप्रमत्त भई सिक्नेको प्रव्रज्या अमोघ हुन्छ ? ।”

अनि परिषद् सहित सेल ब्राह्मणले भगवान्समक्ष प्रव्रज्या तथा उपसम्पदा पाए ।

केणिय जटिलकहाँ भोजन

अनि त्यस रात बितिसकेपछि आफ्नो आश्रमसा प्रणीत खादच-भोज्यहरू तयार पार्नलाई केणिय जटिलले भगवान्लाई समयको सूचना दिन पठाए—“भो गौतम ! भोजनको समय भयो, भोजन

१. अतीतमा पद्मोत्तर बुद्धको पालामा यी सेल ब्राह्मण यीनै तीनशय

जनाका प्रमुख भएका थिए । अनि उनीहरूका साथ पद्मोत्तर बुद्धकोनिमित्त परिवेणहरू बनाई, दानादि पुण्यकार्य गरी त्यसको प्रभावद्वारा क्रमशः देवमनुष्य सम्पत्तिहरू अनुभव गरी अन्तिम आत्मभावमा यहाँ जन्मे । यहाँ पनि उनी उनीहरूकै आचार्य भए । यी सबैका कर्महरू विमुक्तिज्ञान लाभार्थ परिपक्व भएका थिए । यिनीहरूमा 'एहि भिक्षु' अर्थात् 'आऊ भिक्षु !' भन्ने वाक्यद्वारा भिक्षु हुनसक्ने उपनिश्रय सम्पत्ति पनि थियो । त्यसैले उनीहरूलाई 'आऊ भिक्षु !' भन्ने वाक्यद्वारा प्रव्रजित गर्नुहुँदै भगवान्‌ले 'ब्रह्मचर्य सु-आख्यात छ...' भन्ने आदि कुराहरू भन्नुभएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २७९: सेलमुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

जब भगवान्‌ले हात पसारी 'आऊ भिक्षु !' भनी भन्नुभयो तब उनीहरू सबैका पात्र-चीवरहरू आपसे आप उत्पन्न भए र उनीहरू आकाशमार्गद्वारा भगवान्‌को छेउमा आई शयवर्षीय स्थविरहरू जस्तै सुविनीत भई भगवान्‌लाई अभिवादन गरे । त्यसैले यस गाथापछि सूत्रमा 'अनि परिषद् सहित सेल ब्राह्मणले भगवान्‌ समक्ष प्रव्रज्या तथा उपसम्पदा पाए' भनी उल्लेख भएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २८०: सेलमुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको हो ।

उपरोक्त २० गाथाहरू थेर. गा. पा. पृ. ३५१: सेलत्थेर गाथामा पनि उल्लेख भएका छन् ।

तयार छ ।” त्यसपछि पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी भगवान् जहाँ केणिय जटिलको आश्रम हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भिक्षुसङ्घका साथ बिच्छाइराखेको आसनमा बस्नुभयो । अनि बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई केणिय जटिलले प्रणीत खादच-भोज्यहरू आफ्नै हातले सन्तर्पित परितर्पित गरे । भोजन सिद्धिएपछि भगवान्ले पात्रबाट हात हटाइसकेपछि केणिय जटिल एक होचो आसनलाई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका केणिय जटिललाई भगवान्ले यी गाथाहरूद्वारा अनुमोदन गर्नुभयो —

१. “अग्निहुत्तमुखा^१ यञ्जा, सावित्री छन्दसो मुखं ।
राजा मुखं मनुस्सानं, नदीनं सागरो मुखं ॥
२. “नक्खत्तानं मुखं चन्दो, आदिच्चो तपतं मुखं ।
पुञ्जं आकङ्खमानानं, सङ्घो वे यजतं मुखंति ॥”

अर्थ—

१—“यज्ञमध्येमा प्रमुख (मुख) यज्ञ अग्निहोत्र हो, छन्दहरूमध्येको प्रमुख सावित्री^२ छन्द हो, मनुष्यहरूमध्येको प्रमुख राजा हो, नदीहरूमध्येको प्रमुख सागर हो ।

१. स्याममा: ‘अग्निहुत्तमुखा’ ।

२. वेद पढ्नेहरूले सर्वप्रथम सावित्री भन्ने गायत्री मन्त्र पढ्छन् । त्यसैले यसलाई प्रमुख भनिएको हो । सुत्त. ति. अ. क. पू. ३७५: सेलसुत्तवण्णना ।

२—“नक्षत्रहरूमध्येको प्रमुख चन्द्रमा हो, तप्तहुनेहरूमध्ये प्रमुख सूर्य हो । त्यस्तैगरी पुण्यको इच्छागरी दानदिने कार्यमा सङ्घ^१ प्रमुख हुन्छ ।”

अनि केणिय जटिललाई यी गाथाहरूद्वारा अनुमोदन गरी आसनबाट उठी भगवान् फर्केर जानुभयो ।

परिषद्कासाथ सेलको अरहत्व

अनि आयुष्मान् सेल एकान्त निर्जन स्थानमा आतप्त सहित अप्रमत्त भई बसिरहनु भएको वेलासा—जसको लागि कुलपुत्रहरू सम्यक् रूपले घरबार त्यागी अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छन्—त्यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यको अवशान—चिरकाल नबित्दै यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी शान्त भई विहार गर्नुभयो । ‘जाति क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूराभयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ, अब उप्रान्त केही गर्नुपर्ने छैन’ भन्ने कुरा पनि स्वयं अवबोध गर्नुभयो । आयुष्मान् सेल, परिषद्का साथ अरहन्तहरूमध्ये एक हुनुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् सेल, परिषद्का साथ जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि चोवर एकांशपारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यतातिर दुइहात जोरी भगवान्लाई गाथाद्वारा यस्तो भन्नुभयो—

-
१. यहाँ ‘सङ्घ’ भनी बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई ‘सङ्घ’ भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २८०: सेलमुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१. “यं तं सरणमागम्म^१, इतो अट्टमि चक्खुमा ।
अनुत्तरेण भगवा, दन्तम्ह तव सासने ॥
२. “तुवं बुद्धो तुवं सत्था, तुवं माराभिभू मुनि^२ ।
तुवं अनुसये छेत्वा^३, तिण्णो तारेसिमं पजं ॥
३. “उपधी ते समतिक्कन्ता, आसवा ते पदालिता ।
सीहो व अनुपादानो, पहीनभयभेरवो ॥
४. “भिक्खवो^४ तिसत्ता^४ इमे, तिट्टन्ति पञ्जलीकता ।
पादे वीर पसारेहि, नागा वन्दन्तु सत्थुनो'ति ॥”

अर्थ—

१—“हे चक्षुमान् ! आजको आठदिन अघि हामीहरू तपाइको शरणमा परेका थियौं । यी सात रातका अन्तमा अनुत्तर हुनुभएका तपाइ भगवान्‌ले तपाइको शासनमा हामीलाई दान्त पारिदिनु भयो ।

२—“तपाइ बुद्ध हुनुहुन्छ, तपाइ शास्ता हुनुहुन्छ, तपाइ मारजित्

-
१. स्याममा: 'सरणमागम्मह' ।
  २. सिंहलमा: 'मुनी' ।
  ३. स्याममा: 'छेको' ।
  - ४-४. स्याममा: 'भिक्खवो ति सत्ता' ।

हुनुहुन्छ, तपाइ अनुशय^१ छेदन गर्ने हुनुहुन्छ र उत्तीर्ण हुनु भएका तपाइले म सहित मेरा प्रजालाई पनि उत्तीर्ण पारिदिनु भयो ।

३-“तपाइ बन्धनबाट मुक्त हुनुहुन्छ, तपाइले आस्रवहरूलाई^२ छेदन गरिसक्नु भएको छ, तपाइ सिंह जस्तै अनासक्त हुनुहुन्छ र तपाइमा कुनै भयभैरव पनि छैन ।

४-“यी तीनशय भिक्षुहरू हातजोरी उभिइरहेका छन्, हे वीर ! खुट्टा पसारुहोस्, शास्ताको चरणकमलमा नागहरूले^३ (= अरहत्हरूले) वन्दना गर्ने छन् ।”

-
१. अनुशय भनेका सात प्रकारका छन् । हेर बु. रा. भा-१, पृ. ४७१: राजा दण्डपाणि ।
  २. आस्रव भनेका चार प्रकारका छन् । हेर बु. प. भा-१, पृ. ३२८ को पादटिप्पणीमा ।
  ३. क-कसलाई 'नाग' भनिन्छ भन्ने कुरा बुद्धको निमित्त हेर बु. प. भा-१, पृ. २५१ को पादटिप्पणीमा र बु. ब्रा. भा-२, पृ. ९ को पादटिप्पणीमा ।

१६. सोणदण्ड ब्राह्मण

प रि च य

जस्तं खानुमतवासी कूटदन्त ब्राह्मणलाई राजा बिम्बिसारले अनेक भवभोगसम्पत्तिहरूका साथ एउटा गाउँ पनि दिएका थिए^१ त्यस्तैगरी यी सोणदण्ड ब्राह्मणलाई पनि राजा बिम्बिसारले राजदेय गरी भूसम्पत्तिका साथ अनेक वस्तुसम्पत्तिहरू दिएका थिए भन्ने कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रमै उल्लेख भएको छ ।

यी सोणदण्ड ब्राह्मण चम्पामा बस्दथे । यिनी ब्राह्मण शास्त्रमा निपुण मात्र होइनन् धनाढ्य पनि थिए । यिनी निककै वयोवृद्ध थिए भन्ने कुरा यिनको अगाडि बुद्ध भगवान् नाति भन्न पनि सुहाउँदैनन् भन्ने बनाइलाई सुमङ्गलविलासिनीको^२ कुरावाट बुझ्न सकिन्छ ।

---

१. हेर बु. ब्रा. भा-२, पृ. ८५: कूटदन्तब्राह्मण ।

२. I. पृ. २०६: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

एकदिन यिनले चम्पाका ब्राह्मणहरू दफाका दफा मिली बुद्धकहाँ गइरहेको देखेर आफू पनि बुद्धकहाँ जाने इच्छागरी ती ब्राह्मण-हरूलाई सूचना गर्दा उनीहरूले “तपाइ बुद्धकहाँ नजानुहोस् । तपाइ बुद्धकहाँ जाँदा तपाइको यश घट्नेछ र बुद्धको यश बढ्नेछ” भनी उनीहरूले बाह्र (१२) कारणहरूद्वारा सोणदण्डको बयान गरी उनलाई बुद्धकहाँ जानबाट रोक्न लागेका कुराहरू अगाडिको मूल सूत्रमै उल्लेख भएका छन् । तर सोणदण्ड ब्राह्मण उनीहरूको अतिशयोक्ति बयानबाट फूलेर बुद्धकहाँ जानबाट आफू पछि हटेका थिएनन् । बल्कि उनले उनन्तीस (२९) प्रकारद्वारा आफूले जाने सुने अनुसार बुद्धको गुण-बखान सुनाएपछि सबै बुद्धकहाँ गए ।

जब सोणदण्ड ब्राह्मण बुद्ध बस्नुभएको ठाउँको नजिक पुग्दागए तब यिनको मनमा केही भय, केही त्रास तथा केही डर जस्तो लाग्न-थाल्यो । उनको मनमा यस्तो लाग्यो कि—“बुद्धसँग कुराकानी गर्दा यदि मैले वहाँले सोध्नुहुने कुनै प्रश्नको उत्तर सन्तोष ढंगले दिनसकिन भने यी ब्राह्मणहरूले मलाई उपहास गर्ने छन् । अतः बुद्धले मैले जानेको ब्राह्मणशास्त्रको विषयमा मात्र प्रश्न सोध्नुभए बेश हुने थियो ।” ब्राह्मणको मनको कुरा बुझ्नुभई जब बुद्धले उनीसँग “कस्तालाई ब्राह्मणहरू साँच्चैकै ब्राह्मण हो भनी भन्दछन् ?” भन्ने प्रश्न सोध्नुभयो तब सोणदण्ड ब्राह्मण आश्चर्य भई प्रफुल्लित भएर ‘पाँच अङ्गहरूले युक्त हुनेलाई ब्राह्मणहरू साँच्चैकै ब्राह्मण भन्दछन्’ भनी जवाफ दिए । त्यसपछि उपायकौशलतापूर्वक उनकै मुखबाट जातिवादको खण्डन गराउने विचारले भगवान्‌ले उनीसँग त्यसरी प्रश्नहरू सोध्नुभयो जसरी

सोध्नु हुँदा सोणदण्ड ब्राह्मण आफैले जातिवादको खण्डनलाई स्वीकार गरे । भनाइको मतलब पाँच अङ्गहरूमध्येमा शीलसदाचार र पण्डितता भन्ने यी दुइ गुणहरूले युक्त हुनेलाई मात्र पनि साँच्चैकै ब्राह्मण हो भनी भन्नसकिन्छ । अन्तमा बुद्धको कारण सहित तथा युक्तियुक्त उपदेश सुनेर सोणदण्ड ब्राह्मण बुद्धको शरणमा मात्र परेका होइनन् उनले बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई समेत आफ्नै घरमा निम्त्याएका पनि थिए ।

तर उनको मनमा एक कुरा भने खटखटाएको थियो । त्यो हो ब्राह्मण समाजको बीचमा बुद्धलाई अभिवादन गर्ने । उनको मनमा यो डर थियो कि यदि उनले बुद्धलाई बन्दना गरेको खण्डमा अरू ब्राह्मणहरूले उनलाई गिल्ला गर्ने छन् । किनभने उनको अगाडि बुद्ध भगवान् ज्यादै तन्नेरी देखिनु हुनुहुन्थ्यो । यतिमात्र होइन यसद्वारा उनको यशमा समेत हानी होला कि भन्ने डर पनि उनको मनमा थियो । अतः भोजन कृत्य सिद्धिएपछि एक होचो आसनमा बसेका उनले बुद्धलाई यस्तो निवेदन गरे—

“भो गौतम ! ब्राह्मण परिषद्को बीचमा बसेको मैले यदि तपाइलाई दुइहातजोरी नमस्कार गरे भने त्यसलाई तपाइले म आसनबाट उठेर तपाइको सम्मान गरेको हो भनी बुझ्नुहोस् । यदि मैले शीरबाट फेटा फिकें भने त्यसलाई मैले तपाइलाई शीरले ढोगेको हो भनी तपाइले सम्झ्नु होस् । रथमा गइरहेको म यदि रथबाट ओल्हें भने ब्राह्मण समाजमा मेरो उपहास मात्र होइन मेरो यशमा समेत हानी हुन सक्छ । अतः रथमा गइरहेको मैले यदि छडी उचालें भने त्यसलाई तपाइले म रथबाट ओल्हेंको हो भनी ठान्नुहोस् । रथमा गइरहेको मैले

यदि छत्र हटाएँ भने त्यसलाई मैले तपाइलाई शीरले ढोगेको हो भनी सम्झनु होस् ।”

यी कुराहरूबाट उनी यश प्रति कति लालायित थिए भन्ने कुराको साथै उनी ब्राह्मण समाजमा निक्कै प्रतिष्ठालाभी पुरुष थिए भनी भन्नसकिन्छ । यी जन्मै कुराहरू अगाडि अनुदित मूल सूत्रमै उल्लेख भएका छन् । यसै कारणले गर्दा उनले बुद्धको उपदेशबाट कुनै प्रत्यक्ष-फल पाउन नसकेका हुन् भनी सुमङ्गलविलासिनीले^१ उल्लेख गरेको छ ।

---

१. I. पृ. २०६: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

मूल सूत्र—

१—सोणदण्ड ब्राह्मणद्वारा जातिवादको खण्डन

यस्तो मैले सुनें ? ।

एक समय, भगवान् अङ्गदेशमा चारिका गर्दै पाँचशय महा-
भिक्षुसङ्घका साथ जहाँ चम्पा^२ हो त्यहाँ पुग्नुभयो । अनि त्यसवखत
भगवान् चम्पाको गगगरा^३ पुष्करिणीको तीरमा बसिरहनु भएको
थियो ।

त्यस समय सोणदण्ड ब्राह्मण चम्पामा बस्दथे । मगधराजा
सेनीय बिम्बिसारले ब्रह्मदेय गरी, राजदाय गरी दिएका राज-भोग्यहरू
उनका धेरै थिए, ...^४ कुनै कमी थिएन ।

१. दी. नि. I. पृ. ९७: सोणदण्डसुत्तं, अ. क. I. पृ. १९६.
२. चम्पा भन्ने देश हाल कहाँपछि भन्ने कुरा लेखकको बु. ब्र. भा-१, पृ. ३४७ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।
३. गगगरा पुष्करिणी भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा लेखकको बु. वि. पृ. २१९ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।
४. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. ब्रा. भा-२, पृ. ८५ मा हेर्नु ।

अनि चम्पेय्यका ब्राह्मण गृहपतिहरूले यस्तो सुने—

“शाक्यपुत्र श्रमण गौतम शाक्यकुलबाट प्रव्रजितभई...^१

अङ्गदेशमा चारिका गर्दै...^२ चम्पामा आइपुगी, चम्पाको गगारा पुष्करिणीको तीरमा विहार गर्दै हुनुहुन्छ । वहाँ आदरणीय भगवान् गौतमको यस्तो कल्याण-कीर्तिशब्द गुञ्जायमान भएको छ—‘वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध, ...^३ हुनुहुन्छ । वहाँले यो लोकलाई—...^३ ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ । वहाँहरू जस्ता अरहत्को दर्शनगर्नु कल्याणकर हो’ ।”

अनि चम्पेय्यका ब्राह्मण गृहपतिहरू चम्पाबाट निस्की जमातका जमात मिली जहाँ गगारा पुष्करिणीको तीर हो त्यहाँ गए ।

त्यस समय सोणदण्ड ब्राह्मण प्रासादको माथिल्लो तलामा दिवाशंख्या गरिरहेका थिए । अनि सोणदण्ड ब्राह्मणले चम्पाका ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई चम्पाबाट निस्की जमातका जमात मिली जहाँ गगारा पुष्करिणीको तीर हो त्यहाँ गइरहेका देखे । यो देखेर क्षत्^२ (खत्त = महामन्त्री) लाई बोलाई भने—“हे द्वारपाल ! चम्पाका ब्राह्मण गृहपतिहरू चम्पाबाट निस्की जमातका जमात मिली जहाँ गगारा पुष्करिणी हो त्यहाँ किन गइरहेका हुन् ?”

१. यहाँका खाली ठाउँहरूका कुराहरू सबै लेखकको बु. ब्रा. भा-२, पृ. ८६ मा जस्तै दोह्याई पढ्नु ।

२. क्षत्त = खत्त । यसको स्पष्टिकरण दिंदै सुमं. वि. I. पृ. १९६: सोणदण्डसुत्तवण्णनाले यस्तो उल्लेख गरेको छ । “खत्ता वुच्चत्ति पुच्छित पञ्हं व्याकरण समत्थो महामत्तो ।”

“भो ! शाक्यपुत्र श्रमण गौतम शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई अङ्गदेशमा चारिका गर्दै पाँचशय महाभिक्षुसङ्घका साथ चम्पामा आइपुगी, चम्पाको गगारा पुष्करिणीको तीरमा विहार गर्दै हुनुहुन्छ । वहाँ भगवान् गौतमको यसरी कल्याण-कीर्तिशब्द गुञ्जायमान भएको छ—‘वहाँ भगवान्...’ हुनुहुन्छ ।’ वहाँ भगवान् गौतमकै दर्शनार्थ उनीहरू जाँदैछन् ।”

“त्यसोभए तिम्रो जहाँ चम्पाका ब्राह्मण गृहपतिहरू छन् त्यहाँ गई चम्पाका ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई यस्तो भन—‘भो ! सोणदण्ड ब्राह्मण यस्तो भन्दछ—‘तपाइहरू एकछिन पर्खनुहोस्, सोणदण्ड ब्राह्मण पनि श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानेछ’ ।”

“भो ! हवस” भनी सोणदण्ड ब्राह्मणलाई प्रत्युत्तरदिई सो श्रत (=महामन्त्री) जहाँ चम्पाका ब्राह्मण गृहपतिहरू थिए त्यहाँ गएर चम्पाका ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई यस्तो भने—‘भो ! सोणदण्ड ब्राह्मण यस्तो भन्दछन्—‘तपाइहरू एकछिन पर्खनुहोस्; सोणदण्ड ब्राह्मण पनि श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानेछन्’ ।”

त्यस समय कुनै कामको लागि^२ नानाराज्यहरूबाट आएका

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. ८६ देखि पढ्नु ।
२. त्यस नगरमा ब्राह्मणहरू दुइवटा कामको लागि भेला हुन्थे । एक यज्ञानुभवार्थ र अर्को मन्त्र अध्ययनार्थ । त्यसबखत त्यस नगरमा कुनै यज्ञ थिएन । सोणदण्ड ब्राह्मणकहाँ मन्त्र अध्ययन गर्नकोनिमित्त यी ब्राह्मणहरू त्यहाँ आएका थिए । त्यसैले सूत्रमा ‘कुनै कामकोलागि’ भनिएको हो भनी सुमं. वि. I. पृ. १९७: सोणदण्डसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

पाँचशय जति ब्राह्मणहरू चम्पामा बस्दथे । अनि उनीहरूले सुनेकि—
सोणदण्ड ब्राह्मण पनि श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जाँदैछन् । अनि ती
ब्राह्मणहरू जहाँ सोणदण्ड ब्राह्मण थिए त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि
सोणदण्ड ब्राह्मणलाई यस्तो भने—

“के साँच्चै हो ? तपाइ सोणदण्ड ब्राह्मण श्रमण गौतमको
दर्शनार्थ जाँदै हुनुहुन्छ ?”

“भो ! मलाई यस्तो लाग्छ कि—म पनि श्रमण गौतमको
दर्शनार्थ जाऊँ ।”

बुद्धकहाँ जान नदिने ब्राह्मणहरूको प्रयास

(१) “तपाइ सोणदण्ड श्रमण गौतमकहाँ नजानुहोस् । तपाइ
सोणदण्ड श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन’ । यदि तपाइ

१. के मनमा राखेर ती ब्राह्मणहरूले यस्तो भनेका होलान् ? भन्ने
सम्बन्धमा सुमं. वि. १. पृ. १९७: सोणदण्डसुत्तवण्णनाले यस्तो
उल्लेख गरेको छ ।

सोणदण्ड ब्राह्मण पनि श्रमण गौतमकहाँ जाँदैछन् भन्ने
कुरा सुनेर उनीहरूले यस्तो सोचनथाले—

“यी सोणदण्ड ब्राह्मण उच्च ब्राह्मण हुन् । अरू धेरै धेरै
ब्राह्मणहरू बुद्धको शरणमा गइसकेका छन् । खाली यिनी मात्र

सोणदण्ड श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानुहुन्छ भने तपाइ सोणदण्डको यश घट्नेछ र श्रमण गौतमको यश बढ्नेछ । जुन तपाइ सोणदण्डको यश घट्ने हो र श्रमण गौतमको यश बढ्ने हो—यस कारणले पनि तपाइ सोणदण्ड श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन । बरु श्रमण गौतम नै तपाइ सोणदण्डको दर्शनार्थ आउनु योग्य छ ।...^१ ।

(१२) “तपाइ सोणदण्ड चम्पामा बस्नुहुन्छ । जुन तपाइ मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले ब्रह्मदेय गरी, राजदाय गरी दिएका राजभोग्यहरू धेरै छन्, प्राणीहरू धेरै छन्, घानी-घाँस-काठहरू प्रसस्त छन् तथा धान्यवर्गहरूको कुनै कमी छैन । जो त्यो तपाइ सोणदण्डमा मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले ब्रह्मदेय गरी, राजदाय गरी दिएका

अहिले बाँकी रहेका छन् । यदि यिनी त्यहाँ गएको खण्डमा अवश्य पनि यिनी श्रमण गौतमको आवर्तनीयमाया (= मन फर्काउने विदधा) बाट बच्नसक्नेछैनन् र वहाँकै शरणमा जाने छन् । त्यसपछि यिनको घरमा पनि ब्राह्मणहरूको भेला हुने छैन । अतः हामीहरूले यिनलाई बुद्धकहाँ जानुबाट रोक्नुपर्छ ।”

यस्तो सोचेर, यस्तो सल्लाह गरेर उनलाई त्यहाँ जान रोक्ने विचारगरी ‘तपाइ सोणदण्ड श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन’ भनी भनेका हुन् ।

१. यहाँका बाँकी कुराहरू अर्थात् (२) देखि (११) सम्मका कुराहरू जम्मै लेखकको बु. ब्रा. भा-२, पृ. ९८-१०२ मा उल्लेख भएजस्तै हुन् । केवल कूटदन्त भन्ने ठाउँमा सोणदण्ड भनी पढ्नुपर्छ ।

राजभोग्यहरू घेरै छन्...तथा धान्यवर्गहरूको कुनै कमी छैन— यस कारणले पनि तपाइ सोणदण्ड भ्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन । बरु भ्रमण गौतम नै तपाइ सोणदण्डको दर्शनार्थ आउनु योग्यछ ।”

सोणदण्ड ब्राह्मणद्वारा बुद्धको वर्णन

यस्तोभग्दा सोणदण्ड ब्राह्मणले ती ब्राह्मणहरूलाई यस्तो भने—

“भो ! त्यसोभए मेरो पनि केही कुरा सुन्नुहोस्’ जुन कारणले

१. यसरी अतिरञ्जित गरी भनेका ब्राह्मणहरूको कुरामा रञ्जित नभई सोणदण्ड ब्राह्मणले सोचे कि—यिनीहरू अतिरञ्जित गरी मेरो प्रशंसा गरी बुद्धकहाँ जानुबाट मलाई रोक्न चाहन्छन् । अतः किन मैले यिनीहरूलाई समेत बुद्धकहाँ जानेगरी बुद्धको यथार्थ गुण नबताऊँ । यति सोचेर उनले “त्यसोभए मेरो पनि केही कुरा सुन्नुहोस्...” भनी सूत्रमा भनेका हुन् । जुन जातिवादद्वारा ब्राह्मणहरूले अतिरञ्जित गरी आफूलाई कुरा सुनाए सोही कुराको खण्डनगरी उनले गौतमको जातिलाई नै उच्चगरी बताएका हुन् । यो कुरा उनको सोचाइको कुरो थियो । यसपछि जति कुराहरू बुद्धको सम्बन्धमा उनले सूत्रको अगाडि बताएका छन् ती सबै कुराहरू प्रत्यक्ष थिए र महान थिए तथा काल्पनिक थिएनन् भनी सुमं. वि. I. पृ. १९९: सोणदण्डसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

हामीनैं वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ; तर वहाँ आदरणीय गौतम हामीहरूको दर्शनार्थ आउनु योग्य छैन ।

(१) “भो ! श्रमण गौतम दुवै आमाबाबुहरूबाट सुजात हुनुहुन्छ, शुद्धगर्भवास गरेका हुनुहुन्छ तथा सातपुस्तादेखि अहिलेसम्म जातिवादद्वारा कुनै खोट नलागेका र अनिन्दित हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम दुवै आमाबाबुहरूबाट सुजात हुनुहुन्छ, शुद्धगर्भ-वास गरेका हुनुहुन्छ तथा सातपुस्तादेखि अहिलेसम्म जातिवादद्वारा कुनै खोट नलागेका र अनिन्दित हुनुहुन्छ—यस कारणले पनि वहाँ आदरणीय गौतम हामीहरूको दर्शनार्थ आउनु योग्य छैन; बरु हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(२) “भो ! श्रमण गौतम महान् ज्ञातिसङ्घ (=समूह) लाई छाडी प्रव्रजित हुनुभएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम महान् ज्ञातिसङ्घलाई छाडी प्रव्रजित हुनुभएको छ—यस कारणले पनि वहाँ आदरणीय गौतम हामीहरूको दर्शनार्थ आउनु योग्य छैन; बरु हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ । (यस पछिका नं. (३) देखि नं. (२८) सम्मका कुराहरू लेखकको बु. ब्रा. भा-२, पृ. १०५-११६ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।)

(२९) “भो ! श्रमण गौतम अहिले चम्पामा आई चम्पाको गगगरा पुष्करिणीको तीरमा विहार गर्दै हुनुहुन्छ । भो ! जुनसुकै श्रमण वा ब्राह्मण हास्रो गाउँ-क्षेत्रमा आउँछन् भने उनीहरू हास्रा अतिथी हुन्छन् । अतिथीलाई हामीले सत्कार, गौरव, मान, पूजा तथा अपचायन

गर्नुपर्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम अहिले चम्पामा आई चम्पाको गगगरा पुष्करिणीको तीरमा विहार गर्दै हुनुहुन्छ, श्रमण गौतम हाम्रा अतिथी हुनुहुन्छ । अतिथीलाई हामीले सत्कार, गौरव, मान, पूजा तथा अपचायन गर्नुपर्छ—यस कारणले पनि वहाँ आदरणीय गौतम हामीहरूको दर्शनार्थ आउनु योग्य छैन; बरु हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्यछ । भो ! वहाँ आदरणीय गौतमको वर्णन यत्ति नै न जान्दछु । किन्तु वहाँ आदरणीय गौतम यतिमात्र गुण भएका हुनुहुन्छ । वहाँ आदरणीय गौतम अपरिमित गुण भएका हुनुहुन्छ ।”

यस्तोभन्दा ती ब्राह्मणहरूले सोणदण्ड ब्राह्मणलाई यस्तो भने—

“जस्तो तपाइ सोणदण्ड ब्राह्मण श्रमण गौतमको गुण वर्णन गर्नुहुन्छ (त्यसअनुसार त) वहाँ आदरणीय गौतम यहाँबाट शय योजन टाढा बस्नुभएता पनि श्रद्धालु कुलपुत्रहरू बाटोखर्च (= पाथेय्यं) लिएर भएपनि वहाँको दर्शनार्थ जानु योग्य नै छ । अतः हामी सबै श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जाऔं ।”

सोणदण्ड ब्राह्मण बुद्धकहाँ गए

अनि सोणदण्ड ब्राह्मण विशाल ब्राह्मणहरूका साथ जहाँ गगगरा पुष्करिणी हो त्यहाँ गए । अनि वनखण्डमित्र गइरहेका

(= विहारभिन्न गइरहेका) सोणदण्ड ब्राह्मणको मनमा यस्तो वितर्कना उठयो— (क) “यदि मैले श्रमण गौतमसँग प्रश्नसोधूँ, अनि त्यहाँ श्रमण गौतमले मलाई—‘ब्राह्मण ! यो प्रश्न यसरी सोधिने होइन, ब्राह्मण ! यो प्रश्न यसरी सोधिनुपर्छ’ भनी भन्नुभएको खण्डमा यसबाट मलाई यो परिषद्ले—‘यो ब्राह्मण मूर्खरहेछन्, अब्यक्त रहेछन् । बुद्धि पुन्याई श्रमण गौतमसँग प्रश्न पनि सोध्न सक्तारहेनछन्’ भनी परिभाष गर्नेछन् । जसलाई यो परिषद् परिभाष गर्छ उसको यश परिहानी हुनेछ । जसको यश परिहानी हुनेछ उसको भोगसम्पत्ति पनि परिहानी हुनेछ । हामीहरूको भोगसम्पत्ति भने यशद्वारा नै लाभ हुन्छ ।

(ख) “यदि श्रमण गौतमले मसँग प्रश्न सोध्नुभयो र प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले वहाँको चित्तलाई सन्तुष्टपार्न सकिन भने अनि त्यहाँ श्रमण गौतमले मलाई—‘ब्राह्मण ! यो प्रश्नको उत्तर यसरी दिइन्न, ब्राह्मण ! यो प्रश्नको उत्तर यसरी दिइनुपर्छ’ भनी भन्नुभएको खण्डमा यसबाट मलाई यो परिषद्ले—‘यो ब्राह्मण मूर्ख रहेछन्, अब्यक्त रहेछन् । बुद्धिपुन्याई श्रमण गौतमको चित्तलाई प्रश्नको उत्तरद्वारा रिझाउन पनि सक्तारहेनछन्’ भनी परिभाष गर्नेछ । जसलाई यो परिषद् परिभाष गर्छ उसको यश परिहानी हुनेछ । जसको यश परिहानी हुनेछ उसको भोगसम्पत्ति पनि परिहानी हुनेछ । हामीहरूको भोगसम्पत्ति भने यशद्वारा नै लाभ हुन्छ ।

(ग) “यति समीपमा आइसकेर पनि यदि म श्रमण गौतमलाई नहेरिकनै फर्केर गएँ भने— यस सम्बन्धमा यो परिषद्ले मलाई

परिभाष गर्नेछ—‘यी सोणदण्ड ब्राह्मण मूर्ख, अव्यक्त, अभिमानी तथा डरपोक रहेछन्; यी सोणदण्ड ब्राह्मण श्रमण गौतमको दर्शनार्थ अगाडितिर जानसकेनन् । यति समीप आएर पनि श्रमण गौतमको दर्शन नगरिकनै कसरी फर्केर गएका हुन् !!’ जसलाई यो परिषद् परिभाष गर्छ उसको यश परिहानी हुनेछ । जसको यश परिहानी हुनेछ उसको भोगसम्पत्ति पनि परिहानी हुनेछ । हामीहरूको भोगसम्पत्ति भने यशद्वारा नै लाभ हुन्छ ।”

अनि सोणदण्ड ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । चम्पाका ब्राह्मण गृहपतिहरूमध्ये केही भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे; केहीले भगवान्सँग सम्मोदन गरे; सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे; केही जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ दुइहात जोरी नमस्कार गरी^९

१. जो ती दुवै पक्षतिर लागेर कुरागर्ने हुन् उनीहरूले यस्तो सोचे—
 “यदि कुनै मिथ्यादृष्टिहरूले हामीलाई—‘श्रमण गौतमलाई किन वन्दना गरेको?’ भनी भन्दछन् भने उनीहरूलाई—‘के, दुइहात जोरी नमस्कार गर्दैमा वन्दना गरेको हुन्छ र?’ भनी भन्नेछौं । यदि कुनै सम्यक्दृष्टिकले हामीलाई—‘किन भगवान्लाई वन्दना नगरेको?’ भनी भनेमा—‘के, टाउको भुइँमा बजारी वन्दना गरेको मात्र वन्दना हुन्छ र? नमस्कार गरेको मात्र वन्दना होइन र?’ भनी भन्नेछौं ।” सुमं. वि. I. पृ. २०३: सोणदण्ड-सुत्तवण्णा ।

एक छेउमा बसे; केही (आ-आपना) नाम र गोत्र सुनाई^१ एक छेउमा बसे; केही तूष्णीभई^२ एक छेउमा बसे ।

त्यहाँ पनि धेरैजसो सोही कुरानै वितर्कनागर्दै सोणदण्ड ब्राह्मण बसिरहेका थिए ।

(क) “अहो ! यदि मैले श्रमण गौतमसँग प्रश्न सोधूँ, अनि त्यहाँ, श्रमण गौतमले मलाई—‘ब्राह्मण ! यो प्रश्न यसरी सोधिने होइन, ब्राह्मण ! यो प्रश्न यसरी सोधिनुपर्छ’ भनी भन्नुभएको खण्डमा

१. “भो गौतम ! म फलानाको छोरा ‘दत्त’ हुँ, ‘मित्र’ हुँ” भनी सुनाउनेले आफ्नो नाम सुनाएको र जसले “भो गौतम ! म ‘वासेट्ट’ हुँ, ‘कच्चायन’ हुँ” भनी सुनाउँछ, उसले गोत्रको नाम सुनाएको हुन्छ । तिनीहरू दरीद्र जीर्ण कुलपुत्रहरू हुन् जो सभाषद्मा आफ्नो नाम र गोत्रद्वारा प्रसिद्ध हुन चाहन्छन् । सुमं. वि. I. पृ. २०३: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

२. जो तूष्णीभई अथवा चूपलागेर बस्छन् उनीहरू केराटिक अथवा मुढ स्वभावका हुन्छन् । त्यहाँ केराटिक स्वभाव हुनेले—“एक दुइवटा कुरा गर्दा पनि विश्वास उत्पन्न हुनसक्छ । विश्वास उत्पन्न भएपछि केही न केही नदिइनु उपयुक्त हुन्छ” भन्ने सोची आफूलाई स्यसवाट बचाउनकोनिमित्त चूपलागेर बस्छन् । अज्ञानी मूढहरू चाहिँ आफ्नै अज्ञानताको कारणले गर्दा खसालेको माटाको ढल्लो जस्तै जहाँपायो त्यहाँ चूपलागेर बस्छन् । सुमं. वि. I. पृ. २०३: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

यसबाट मलाई यो परिषद्ले—‘यी ब्राह्मण मूर्ख रहेछन्, अव्यक्त रहेछन् । बुद्धिपुऱ्याई श्रमण गौतमसँग प्रश्न पनि सोध्न सक्तारहेनछन्’ भनी परिभाष गर्नेछ । जसलाई यो परिषद् परिभाष गर्छ उसको यश परिहानी हुनेछ । जसको यश परिहानी हुनेछ उसको भोगसम्पत्ति पनि परिहानी हुनेछ । हामीहरूको भोगसम्पत्ति भने यशद्वारा नै लाभ हुन्छ ।

(ख) यदि श्रमण गौतमले मसँग प्रश्न सोध्नुभयो र प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले वहाँको चित्तलाई सन्तुष्टपार्न सकिन भने अनि त्यहाँ श्रमण गौतमले मलाई—‘ब्राह्मण ! यो प्रश्नको उत्तर यसरी दिइन्न, ब्राह्मण ! यो प्रश्नको उत्तर यसरी दिइनुपर्छ’ भनी भन्नुभएको खण्डमा यसबाट मलाई यो परिषद्ले—‘यी ब्राह्मण मूर्ख रहेछन्, अव्यक्त रहेछन् । बुद्धिपुऱ्याई श्रमण गौतमको चित्तलाई प्रश्नको उत्तरद्वारा रिक्काउन पनि सक्तारहेनछन्’ भनी परिभाष गर्नेछ । जसलाई यो परिषद् परिभाष गर्छ उसको यश परिहानी हुनेछ । जसको यश परिहानी हुनेछ उसको भोगसम्पत्ति पनि परिहानी हुनेछ । हामीहरूको भोगसम्पत्ति भने यशद्वारा नै लाभ हुन्छ ।

(ग) यति समीपमा आइसकेर पनि यदि म श्रमण गौतमलाई नहेरिकनै फर्केर गएँ भने - यस सम्बन्धमा यो परिषद्ले मलाई परिभाष गर्नेछ—‘यी सोणदण्ड ब्राह्मण मूर्ख, अव्यक्त, अभिसानी तथा डरपोक रहेछन्; यी सोणदण्ड ब्राह्मण श्रमण गौतमको दर्शनार्थतिर अगाडितिर जान सकेनन् । यति समीप आएँ पनि श्रमण गौतमको दर्शन नगरिकनै कसरी फर्केर गएका हुन् ! !’ जसलाई यो परिषद्ले परिभाष गर्छ उसको यश परिहानी हुनेछ । जसको यश परिहानी हुनेछ उसको भोगसम्पत्ति पनि परिहानी हुनेछ । हामीहरूको भोगसम्पत्ति भने

यशद्वारा नै लाभ हुन्छ । अहो ! यदि श्रमण गौतमले स्व-आचार्यहरूको त्रिविदयाको सम्बन्धमा प्रश्न सोध्नुभए हुन्थ्यो । जसको सम्बन्धमा अवश्य पनि मैले प्रश्नको उत्तरद्वारा (वहाँको) चित्तलाई सन्तुष्ट पार्न सक्ने थिएँ ।”

कात् कारणले ब्राह्मण हुन्छ ?

अनि ब्राह्मणको चित्तलाई (आफ्नो) चित्तले जानी^१ भगवान्-लाई यस्तो लाग्यो—“यी सोणदण्ड ब्राह्मण आफ्नै चित्तमा डराउँदैछन् । अतः किन मैले सोणदण्ड ब्राह्मणसँग स्व-आचार्यको त्रिविदयाको सम्बन्धमा प्रश्न नसोध्ँ ?” अनि भगवान्ले सोणदण्ड ब्राह्मणलाई यस्तो भन्नुभयो—

१. ‘चित्तलाई चित्तले जानी’ भनेको—जब भगवान्ले यी ब्राह्मण के सोच्दै आएका रहेछन् भनी हेर्नुभयो तब—‘यी ब्राह्मण यहाँ आंएदेखि नै शरीर स्तब्ध राखी मनमनै डराउँदै अधोमुख गरी आएका छन् ।’ आफ्नो अमानुषीय दिव्यज्ञानद्वारा यति जान्नु भएपछि वहाँले फेरि ‘के कारणले यिनी डराएका रहेछन्’ भनी विचार गर्नुहुँदा उनले सोचेर आएका कारणहरू जम्मै बुझ्नुभयो । त्यसैले सूत्रमा ‘चित्तलाई चित्तले जानी’ भनी उल्लेख भएको हो ।
सुमं. वि. I. पृ. २०३: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

“ब्राह्मण ! कति अङ्गले युक्तहुनेलाई ब्राह्मणहरू ब्राह्मण भन्दछन् ? (= पञ्जपेन्ति) । जसले ‘ब्राह्मण हुँ’ भनी बताउँदा सत्य पनि बताएको हुन्छ र असत्य बताएको पनि हुन्न ?”

अनि सोणदण्ड ब्राह्मणको मनमा यस्तो लाग्यो—

“अहो ! श्रमण गौतमले मसँग स्व-आचार्यहरूको त्रिविदयाको सम्बन्धमा प्रश्न सोध्नुभएको खण्डमा अवश्य पनि मैले वहाँको चित्तलाई प्रश्नको उत्तरद्वारा सन्तुष्ट पार्ने थिएँ” भन्ने जो मेरो इच्छा, आकांक्षा, अभिप्राय तथा प्रार्थना थियो सोही अनुसार यहाँ श्रमण गौतमले स्व-आचार्यहरूको त्रिविदया सम्बन्धी प्रश्न सोध्दै हुनुहुन्छ; अवश्य पनि वहाँको चित्तलाई प्रश्नको उत्तरद्वारा म सन्तुष्टपार्न सक्नेछु ।”

त्यसपछि सोणदण्ड ब्राह्मणले आफ्नो शरीर ठाडो पारी परिषद्लाई हेरी भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! पाँच अङ्गले युक्तहुने ब्राह्मणलाई ब्राह्मणहरू ‘ब्राह्मण’ भन्दछन् (= पञ्जपेन्ति) । जसले ‘ब्राह्मण हुँ’ भनी बताउँदा

१. जब आफूले चिताए बभोजि भगवान्ले प्रश्न सोध्नुभयो तब पानीमा डुबेर मर्नलागिरहेकोलाई भगवान्को प्रश्नद्वारा पानीबाट निकाली भुइमा राखिदिएको जस्तो आस्वस्त भई साँसफेरी ‘हेर, अब प्रश्नको उत्तर !’ भनेको जस्तो गरी मनमा राखी शरीर ठाडो पारी आफ्नो परिषद्लाई हेरेका हुन् भनी सुमं. वि. I. पृ. २०३: सोणदण्डमुत्त-वण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

सत्य पनि बताएको हुन्छ र असत्य बताएको पनि हुन्न । कुन पाँच भने ?—

“(१) भो गौतम ! यहाँ ब्राह्मण दुवैतिरबाट सुजात हुन्छ—
आमाबाट पनि बाबुबाट पनि शुद्धगर्भ धारण गरेको हुन्छ—सातपुस्ता
अधिदेखि शुद्ध हुन्छ; जातिवादबाट कुनै खोट नलागेको हुन्छ ।
(२) अध्यायक (= अध्यापक), मन्त्रधर, तीनै वेदमा पारङ्गत हुन्छ;
निघण्टु, कौस्तुभ, अर्थप्रभेद र इतिहास सहित पाँचै शास्त्र; व्याकरण,
लोकायत, महापुरुष लक्षण-शास्त्रमा पनि निपुण हुन्छ । (३) अभिरूप,
दर्शनीय, प्रासादिक, परमसुन्दरताले युक्त, ब्रह्मजस्तै ब्रह्मवर्णी तथा
दर्शनकोनिमित्त अप्रमाण (सुन्दर) हुन्छ (= अखुदावकासो दस्सनाय) ।
(४) शीलवान्, वृद्धशील, वृद्धशीलले सम्पन्न हुन्छ । (५) परिद्धत
पनि हुन्छ र मेधावी पनि; सुजा (= यज्ञ गर्नको लागि ग्रहण गरिने शूरो)
ग्रहण गर्नेहरूमध्येमा पहिलो वा दोश्रो हुन्छ ।

“भो गौतम ! यीनै पाँच अङ्गले युक्तहुने ब्राह्मणलाई ब्राह्मणहरू
'ब्राह्मण' भन्दछन् । जसले 'ब्राह्मणहुँ' भनी बताउँदा सत्य पनि बताएको
हुन्छ र असत्य बताएको पनि हुन्न ।”

सोणदण्डद्वारा जातिवादको खण्डन

(क) “ब्राह्मण ! यी पाँचवटा अङ्गहरूमध्येमा एउटालाई;
छाडी बाँकी चारवटा अङ्गहरूले युक्तहुनेलाई ब्राह्मणहरू 'ब्राह्मण'

भन्दछन् के? जसले 'ब्राह्मणहुँ' भनी बताउँदा सत्य पनि बताएको हुन्छ र असत्य बताएको पनि हुन्न ?”

“भो गौतम ! सकिन्छ । भो गौतम ! भनों कि यी पाँचवटा अङ्गहरूमध्येमा वर्ण (=रूप) लाई छाडौं । वर्णले के गर्छ र ? भो गौतम ! (१) जब ब्राह्मण दुवैतिरबाट सुजात हुन्छ— आमाबाट पनि बाबुबाट पनि शुद्धगर्भ धारण गरेको हुन्छ सातपुस्ता अधिदेखि शुद्ध हुन्छ; जातिवादबाट कुनै खोटे लागेको हुन्न; (२) अध्यापक हुन्छ, मन्त्रधर हुन्छ, तीनै वेदमा पारङ्गत हुन्छ; निघण्टु, कौस्तुभ, अर्थप्रभेद र इतिहास सहित पाँचै शास्त्र; व्याकरण, लोकायत, महापुरुष लक्षण-शास्त्रमा निपुण हुन्छ; (३) शीलवान्, वृद्धशील हुन्छ, वृद्धशीलले सम्पन्न हुन्छ; (४) पण्डित पनि हुन्छ र मेधावी पनि; सुजा (=शूरो) ग्रहण गर्नेहरूमध्येमा पहिलो वा दोश्रो हुन्छ । भो गौतम ! तब यी चारवटा अङ्गहरूले युक्तहुनेलाई ब्राह्मणहरू 'ब्राह्मण' भन्दछन् (= पञ्जपेन्ति) । जसले 'ब्राह्मणहुँ' भनी बताउँदा सत्य पनि बताएको हुन्छ र असत्य बताएको पनि हुन्न ।”

(ख) “ब्राह्मण ! यी चारवटा अङ्गहरूमध्येमा एउटालाई छाडी बाँकी तीनवटा अङ्गहरूले युक्तहुनेलाई ब्राह्मणहरू 'ब्राह्मण'

-
१. जब ब्राह्मणले ब्राह्मण सिद्धान्त अनुसार प्रश्नको ठीक उत्तर दिए तब भगवान्‌ले विशेषगरी उत्तम प्रकारका ब्राह्मणहरू देखाउने विचारले उनीसँग यी प्रश्नहरू सोध्नुभएको हो भनी सुमं. वि. I. पृ. २०४: सोणदण्डसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

भन्दछन् के ? जसले 'ब्राह्मणहुँ' भनी बताउँदा सत्य पनि बताएको हुन्छ र असत्य बताएको पनि हुन्छ ?”

“भो गौतम ! सकिन्छ । भो गौतम ! भनों कि यी चारवटा अङ्गहरूमध्येमा मन्त्र (=वेद) लाई छाडौं । मन्त्रले के गर्छ ? भो गौतम ! (१) जब ब्राह्मण दुवैतिरबाट सुजात हुन्छ—आमाबाट पनि बाबुबाट पनि...^१; (२) शीलवान्, वृद्धशील हुन्छ, वृद्धशीलले सम्पन्न हुन्छ; (३) पण्डित पनि हुन्छ मेधावी पनि; सुजा ग्रहण गर्नेहरूमध्येमा पहिलो वा दोश्रो हुन्छ । भो गौतम ! तब यी तीनवटा अङ्गहरूले युक्तहुनेलाई ब्राह्मणहरू 'ब्राह्मण' भन्दछन् । जसले 'ब्राह्मणहुँ' भनी बताउँदा सत्य पनि बताएको हुन्छ र असत्य बताएको पनि हुन्छ ।”

(ग) “ब्राह्मण ! यी तीनवटा अङ्गहरूमध्येमा एउटालाई छाडी बाँकी दुइवटा अङ्गहरूले युक्तहुनेलाई ब्राह्मणहरू 'ब्राह्मण' भन्दछन् के ? जसले 'ब्राह्मणहुँ' भनी बताउँदा सत्य पनि बताएको हुन्छ र असत्य बताएको पनि हुन्छ ?”

“भो गौतम ! सकिन्छ । भो गौतम ! भनों कि यी तीनवटा अङ्गहरूमध्येमा जाति (=जात) लाई छाडौं । जातले के गर्छ र ? भो गौतम ! (१) जब ब्राह्मण शीलवान्, वृद्धशील हुन्छ, वृद्धशीलले सम्पन्न हुन्छ; (२) पण्डित पनि हुन्छ मेधावी पनि; सुजा ग्रहण गर्नेहरूमध्येमा पहिलो वा दोश्रो हुन्छ । भो गौतम ! तब यी दुइवटा

१. माथि पृ. ४८६ को नं. (१) मा ऊँ पढ्नु ।

अङ्गहरूले युक्तहुनेलाई ब्राह्मणहरू 'ब्राह्मण' भन्दछन् । जसले 'ब्राह्मणहुँ' भनी बताउँदा सत्य पनि बताएको हुन्छ र असत्य बताएको पनि हुन्छ ।”

यस्तो भन्दा, ती ब्राह्मणहरूले (सभाषद्का ब्राह्मणहरूले) सोण-
दण्ड ब्राह्मणलाई यस्तो भने—

“तपाइ सोणदण्ड यस्तो नभन्नुहोस्^१ । तपाइ सोणदण्ड यस्तो नभन्नुहोस् । तपाइ साणदण्ड वर्णलाई अपवाद (= खण्डन) गर्दै हुनुहुन्छ, मन्त्र (= वेद) लाई अपवाद गर्दै हुनुहुन्छ, जाति (=जात) लाई अपवाद गर्दै हुनुहुन्छ । तपाइ सोणदण्ड श्रमण गौतमकै वादभिन्न जाँदै हुनुहुन्छ^२ ।

१. यी सोणदण्ड ब्राह्मणले त जातिवादलाई पनि खण्डन गर्दछन् । यदि जाति, वर्ण तथा मन्त्रद्वारा ब्राह्मण नहुने भए अरु केले हुन्छ त ? अवश्य पनि यिनको कुरालाई प्रतिक्षेप गर्नुपर्छ भन्ने लागेपछि त्यहाँ भेलाभएका ती ब्राह्मणहरूले होहल्ला मचाउँदै यसो भनेका हुन् भनी सुम. वि. I. पृ. २०४: सोणदण्डसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
२. 'श्रमण गौतमकै वादभिन्न जाँदै हुनुहुन्छ' भन्नाको अभिप्राय— यदि तपाइ आफ्नो प्रसन्नताको कारणद्वारा श्रमण गौतमकै शरणमा जान चाहनु हुन्छ भने जानुहोस्; हामीलाई यसमा केही भन्नुछैन । तर यसको कारणले किन जातिवादको खण्डन, तिरस्कार अथवा अपवाद गर्नुहुन्छ ? भनी भनिएको हो । सुम. वि. I. पृ. २०४: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

अनि भगवान्‌ले यस्तो भन्नुभयो^१—

“यदि तपाइहरूलाई—‘यी सोणदण्ड ब्राह्मण अल्पश्रुत छन्, यी सोणदण्ड ब्राह्मण अ-कल्याणभाषी छन्, यी सोणदण्ड ब्राह्मण यस विषयमा श्रमण गौतमसँग छलफल गर्न सक्दैनन्’ भन्ने लागेमा सोणदण्ड ब्राह्मण चूप रहून्; तपाइहरू मसँग छलफल गर्नुहोस् । यदि तपाइ ब्राह्मणहरूलाई—‘यी सोणदण्ड ब्राह्मण बहुश्रुत छन्, यी सोणदण्ड ब्राह्मण कल्याणभाषी छन्, यी सोणदण्ड ब्राह्मण यस विषयमा श्रमण गौतमसँग छलफल गर्न सक्छन्’ भन्ने लागेमा तपाइ ब्राह्मणहरू चूप रहनुहोस्; सोणदण्ड ब्राह्मण मसँग छलफल गरून् ।”

यस्तो भन्नुहुँदा, सोणदण्ड ब्राह्मणले भगवान्‌लाई यस्तो भने—“तपाइ गौतम पर्वनुहोस्, तपाइ गौतम चूपलाग्नु होस् । यिनीहरूलाई म नै कारणसहित (=सहधम्ममेहि) प्रत्युत्तर दिनेछु ।” अनि सोणदण्ड ब्राह्मणले ती ब्राह्मणहरूलाई यस्तो भने—

-
१. भगवान्‌ले किन बीचमा कुरा काट्नु भएको रहेछ भने ?—जब सबै ब्राह्मणहरू आकाश थकिने जस्तै गरी एकसाथ हल्लागरी कराउनु थाले तब भगवान्‌लाई ‘यस्तो होहल्ला भएको खण्डमा जुन विषय लिएर कुराकानी हुँदैछ, त्यो कुरा टुँगिने छैन । अतः यिनीहरूलाई शान्त पारी चलिरहेको विषय सम्बन्धमा कुरा चलाउनुपर्‍यो’ भन्ने लागेर भगवान्‌ले—‘यदि तपाइ ब्राह्मणहरूलाई...’ भन्ने आदि कुरा अगाडि भन्नुभएको हो भनी सुमं. वि. १. पृ. २०४: सोणदण्ड-सुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“तपाइहरू यस्तो नभन्नुहोस्, तपाइहरू यस्तो नभन्नुहोस् कि—
‘तपाइ सोणदण्ड वर्णलाई अपवाद (= खण्डन) गर्दै हुनुहुन्छ, मन्त्र
(= वेद) लाई अपवाद गर्दै हुनुहुन्छ, जातिलाई अपवाद गर्दै हुनुहुन्छ।’
मैले वर्णलाई वा मन्त्रलाई वा जातिलाई अपवाद (= खण्डन) गरेको
छैन।”

त्यसवखत त्यहाँ, सोणदण्डका भाखा अङ्क भन्ने माणवक
त्यस परिषद्मा बसेका थिए। अनि सोणदण्ड ब्राह्मणले ती ब्राह्मण-
हरूलाई यस्तो भने—“के, तपाइहरू यी मेरा भाञ्जा अङ्क माणवक-
लाई देख्नु हुन्छ ?”

“भो ! देख्दछौं।”

“भो ! अङ्क माणवक अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक, परम-
सुन्दरताले सम्पन्न, ब्रह्मजस्तै ब्रह्मवर्णी र दर्शनार्थ अप्रमाण सुन्दर छन्।
उनी समान रूपमा सुन्दर भएका यस परिषद्मा अरू कुनै छैनन्,
सिवाय भ्रमण गौतम। अङ्क माणवक अध्यायक, तीन वेदमा
पारङ्गत निपुण छन्। मैले उनलाई सिकाइदिएको हुँ। अङ्क
माणवक दुवैतिरबाट सुजात छन्, ... जातिवादबाट कुनै खोट लागेका
छैनन्। उनका आमा-बाबुहरूलाई म चिन्दछु। (भनौं कि) अङ्क
माणवक प्राणीघात पनि गर्छन्, चोरी पनि गर्छन्, फूटो पनि बोल्छन्
तथा मदघपान पनि गर्छन् भने—भो ! अब यहाँ, वर्णले के गर्नसक्छ ?
मन्त्रले के गर्नसक्छ ? तथा जातिले के गर्नसक्छ त ? जहाँ ब्राह्मण

१. भनाइको तात्पर्य—अभ्यन्तरमा गुणधर्म नभएको खण्डमा जातले

शीलवान् वृद्धशील वृद्धशीलले सम्पन्न हुन्छ; पण्डित र मेधावी ... हुन्छ भने—भो ! त्यहाँ यी दुई अङ्गहरूले सम्पन्न हुने ब्राह्मणलाई ब्राह्मणहरू 'ब्राह्मण' भन्दछन् । जसले 'ब्राह्मणहुँ' भनी बताउँदा सत्य पनि बताएको हुन्छ र असत्य बताएको पगि हुन्न ।”

शील प्रज्ञा-कथा

(घ) “ब्राह्मण ! यी दुईवटा अङ्गहरूमध्येमा एउटालाई छाडी बाँकी एउटा अङ्गले युक्त हुनेलाई ब्राह्मणहरू 'ब्राह्मण' भन्दछन् के ? जसले 'ब्राह्मणहुँ' भनी बताउँदा सत्य पनि बताएको हुन्छ र असत्य बताएको पनि हुन्न ?”

मात्र के गर्न सक्छ र? कसरी जातले ब्राह्मण-गुण रक्षागर्न सक्ला र? भनी भनिएको हो । प्रकृति शील-स्वभावद्वारा ब्राह्मणत्व रक्षा हुन्छ भन्ने हो भने त्यसमा पनि शीलले नै रक्षा गरेको देखिन्छ, शीलद्वारा नै साधन हुन्छ । शील नभएको खण्डमा ब्राह्मणभाव रहेको ठहर्दैन । अतः वर्ण आदि त केवल सम्मोह मात्रकोनिमित्त हो ।
सुमं. वि. I. पृ. २०४: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

यति कुरा सुनेपछि 'आचार्यले सत्य तथा स्वभावकै कुरा भन्नुभएको छ' भन्दै ती ब्राह्मणहरू शान्त भएर चूपलागेर बसे । अनि फेरि भगवान्ले अगाडि कुरा उठाउनु भयो ।

“भो गौतम ! हुनसक्देन । भौ गौतम ! शीलद्वारा परिशोधित प्रज्ञा हो, प्रज्ञाद्वारा परिशोधित शील हो । जहाँ शील छ त्यहाँ प्रज्ञा छ, जहाँ प्रज्ञा छ त्यहाँ शील छ । शीलवान्बाट प्रज्ञा हुन्छ, प्रज्ञावान्बाट शील हुन्छ । शील-प्रज्ञा नै यो लोकमा अप्र देखिन्छ । भो गौतम ! जस्तै—हातले हात धोइन्छ वा खुट्टाले खुट्टा धोइन्छ । त्यस्तैगरी—भो गौतम ! शील परिशोधित प्रज्ञा र प्रज्ञा परिशोधित शील हुन्छ । जहाँ शील छ त्यहाँ प्रज्ञा छ, जहाँ प्रज्ञा छ त्यहाँ शील छ । शीलवान्बाट प्रज्ञा हुन्छ, प्रज्ञावान्बाट शील हुन्छ । शील-प्रज्ञा नै यो लोकमा अप्र देखिन्छ ।”

“ब्राह्मण ! यस्तै हो, ब्राह्मण ! यस्तै हो । शीलद्वारा परिशोधित प्रज्ञा हुन्छ, प्रज्ञाद्वारा परिशोधित शील हुन्छ । जहाँ शील छ त्यहाँ प्रज्ञा छ, जहाँ प्रज्ञा छ त्यहाँ शील छ । शीलवान्बाट प्रज्ञा हुन्छ, प्रज्ञावान्बाट शील हुन्छ । शील-प्रज्ञा नै यो लोकमा अप्र देखिन्छ । ब्राह्मण ! जस्तै—हातले हात धोइन्छ वा खुट्टाले खुट्टा धोइन्छ । त्यस्तैगरी—ब्राह्मण ! शील परिशोधित प्रज्ञा र प्रज्ञा परिशोधित शील हुन्छ । जहाँ शील छ त्यहाँ प्रज्ञा छ, जहाँ प्रज्ञा छ त्यहाँ शील छ । शीलवान्बाट प्रज्ञा हुन्छ, प्रज्ञावान्बाट शील हुन्छ । शील-

-
१. यहाँ 'शील' भनी प्रातिमोक्षसंवरशील, इन्द्रियसंवरशील, आजीव-पारिशुद्धिशील तथा प्रत्ययसन्निश्रितशीलहरूलाई भनिएको हो । यी चार शीलहरूलाई 'चतुपारिशुद्धिशील' पनि भनिन्छ । वि.सु. म. पृ. ५: सीलनिद्वेस-१; सुमं. वि. I. पृ. २०४: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

प्रज्ञा नै यो लोक्कमा अग्र देखिन्छ । (अनि फेरि भगवान्‌ले यस्तो सोध्नुभयो—)

“ब्राह्मण ! त्यसोभए, (तिमीले जुन शील भनी भन्यौ) त्वा शील कुन हो त ? त्यो प्रज्ञा कुन हो त ?”

“भो गौतम ! यस विषयमा हामी यत्ती नै जान्दछौं^२ । यस सम्बन्धी अर्थ तपाइ गौतमले नै बताउनुभए बढिया हुनेछ ।”

“ब्राह्मण ! त्यसोभए सुन, रात्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

१. किन भगवान्‌ले यो प्रश्न सोध्नु भएको होला ? भन्ने सम्बन्धमा अट्टकथाले यसरी लेखेको छ—

भगवान्‌ले सोच्नुभयो कि—ब्राह्मणहरूको सिद्धान्तमा पञ्चशीललाई शील भन्दछन्, त्रिवेदको अध्ययनलाई प्रज्ञा भन्दछन् । योभन्दा उत्तरोत्तर जान्दैनन् । अतः किन मैले ब्राह्मणलाई योभन्दा माथिल्लो मार्ग-शील तथा मार्ग-प्रज्ञा र मार्ग-फल सम्बन्धी कुराहरू बताई अरहतको गजुरसम्मको उपदेश नदेऊँ ? यति सोचेर, आफूले बताइदिने विचार गर्नुभई वहाँले ‘त्यसोभए त्यो शील कुनहो त ? ...’ भनी सोध्नुभएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २०५: सोणदण्डसुत्त-वण्णना ।

२. आफ्नो सिद्धान्त अनुसार यसभन्दा बढता अरू कुरा जान्दिन भनी ब्राह्मणले यथार्थ कुरा प्रकाश गरे । सुमं. वि. I. पृ. २०५: सोण-दण्डसुत्तवण्णना ।

“हवस्, भो !” भनी सोणदण्ड ब्राह्मणले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

तथागत उत्पन्न—“ब्राह्मण ! यहाँ, तथागत अरहत् सम्यक्-सम्बुद्ध ...^१ यस लोकमा उत्पन्न हुनुहुन्छ । वहाँले...^२ परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ । अनि त्यो धर्मलाई गृहपति वा गृहपति पुत्रले अथवा अरू कुनै कुलमा जन्मेकाले सुन्दछ...^३ ब्राह्मण ! यसरी भिक्षु शीलसम्पन्न हुन्छ । ब्राह्मण ! यही त्यो शील हो । अनि उ प्रथमध्यान प्राप्तगरी,...^४ द्वितीयध्यान प्राप्तगरी,... तृतीयध्यान प्राप्तगरी,... चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बस्छ ... । ...अनि ज्ञानदर्शनकोनिमित्त चित्त कुकाउँछ र चित्त लगाउँछ...यो उसको प्रज्ञा हो...अनि...^५ अब उप्रान्त

१. यहाँका बाँकी कुराहरू सामञ्जसफलसुत्तं, दी. नि. I. पृ. ५५ देखि ६३ सम्म उल्लेख भएका छन् । अथवा लेखकको बु. ब्रा. भा-२, पृ. २२१ घोटमुखको कुरामा जस्तै दोह्याई पढ्नु ।
२. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. ब्रा. भा-२, पृ. २२२-२२४ सम्म लेखिएका कुराहरू जस्तै पढ्नु ।
३. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखककै बु. ब्रा. भा-२, पृ. २२७-२४१ सम्ममा लेखिएका कुराहरू जस्तै पढ्नु ।
४. यहाँका खाली भएका ठाउँहरूका कुराहरू लेखकको बु. ब्रा. भा-२, पृ. २४२-२४३ सम्ममा लेखिएका कुराहरूकै दोह्याई पढ्नु । अथवा बु. प. भा-१, पृ. २८८-९२ मा हेर्नु । अथवा दी. नि. I. पृ. ६२-७४: सामञ्जसफलसुत्तमा हेर्नु ।

अर्को जन्म लिनुपर्ने हेतु छैन भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । यो पनि उसको प्रज्ञा हो ब्राह्मण ! यही ल्यो प्रज्ञा हो ।”

सोणदण्डले उपासकत्व ग्रहण गरे

यस्तो भन्नुहुँदा सोणदण्ड ब्राह्मणले भगवान् ।ई यस्तो भन्नुभयो—

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !” भो गौतम ! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानोपारिदिदा वा ढाकेकोलाई उघारिदिदा वा बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाईदिदा वा अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिदा—आँखा हुने मानिसले रूप देख्दछ—त्यस्तैगरी तपाइ गौतमले मलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पारिदिनु भयो । अब म तपाइ गौतमको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि तपाइ गौतमले जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी मलाई स्वीकार गर्नुहोस् । तपाइ गौतमले भोलिकोनिमित्त भिक्षुसङ्घका साथ मेरो भोजन पनि स्वीकार गर्नुहोस् ।”

भगवान्‌ले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो ।

अनि भगवान्‌ले स्वीकार गर्नुभएको बुझी आसनबाट उठी भगवान्‌लाई प्रदक्षिणा गरी सोणदण्ड ब्राह्मण फर्केर गए । त्यस रात बितेपछि आफ्नो घरमा प्रणीत खादचभोज्य तयारपार्न लगाई सोणदण्ड ब्राह्मणले भगवान्‌लाई समयको सूचनादिन पठाए—“भो गौतम !

समय भयो, भोजन तयार छ ।” अनि पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी भगवान् भिक्षुसङ्घका साथ जहाँ सोणदण्ड ब्राह्मणको निवासस्थान हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छ्याइ-राखेको आसनमा बस्नुभयो । त्यसपछि सोणदण्ड ब्राह्मणले बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई आफ्नै हातले प्रणीत खाद्यभोज्य सन्तर्पित गरे ।

वन्दनाको तरिका

अनि भोजनपछि भगवान्‌ले पात्रबाट हात हटाइसकेपछि एक होचो आसन लिएर सोणदण्ड ब्राह्मण एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सोणदण्ड ब्राह्मणले भगवान्‌लाई यस्तो भने—

“(क) भो गौतम ! (ब्राह्मण) परिषद्‌मा बसेको मैले यदि आसनबाट उठी भगवान्‌लाई अभिवादन गरूँ भने यसमा त्यो परिषद्‌ले परिभाष गर्नेछ^१ । जो त्यो परिषद्‌को परिभाष हो त्यसबाट उसको यश परिहानी हुनेछ । जसको यश परिहानी हुनेछ उसको भोग-सम्पत्ति पनि परिहानी हुनेछ । हामीहरूको भोगसम्पत्ति नै यशद्वारा लाभ हुन्छ । (ख) भो गौतम ! यदि परिषद्‌मा बसेको मैले तपाइलाई

---

१. कस्तो परिभाष भने—“थी सोणदण्ड ब्राह्मण थाफू जेठो वृद्ध भइकन पनि तरुण भएका, नाति भन्न पनि लायक नभएका गौतमलाई वन्दना गर्छन् आसनबाट उठ्छन्” भनी भन्नेछन् ।
सुमं. वि. I. पृ. २०६: सोणदण्डसुत्तवर्णना ।

डुइहात जोरी नमस्कार गरेँ भने म आसनबाट उठेको हो भनी तपाइ गौतमले ठान्नुहोस् । परिषद्मा बसेको मैले यदि फेटा भिकेँ भने मैले तपाइलाई शीरले ढोगेको हो भनी तपाइ गौतमले ठान्नुहोस् । (ग) भो गौतम ! रथमा गइरहेको मैले यदि रथबाट ओल्हें तपाइ गौतमलाई अभिवादन गरूँ भने यसमा त्यो (ब्राह्मण) परिषद्ले मलाई परिभाष गर्नेछ । जो त्यो परिषद्को परिभाष हो त्यसबाट उसको यश परिहानी हुनेछ । जसको यश परिहानी हुनेछ उसको भोगसम्पत्ति पनि परिहानी हुनेछ । हामीहरूको भोगसम्पत्ति नै यशद्वारा लाभ हुन्छ । भो गौतम ! रथमा गइरहेको मैले यदि छडी चटाएँ भने म रथबाट ओल्हेँको हो भनी तपाइ गौतमले ठान्नुहोस् । भो गौतम ! रथमा गइरहेको मैले यदि छाता हटाएँ भने शीरले तपाइलाई ढोगेको हो भनी तपाइ गौतमले ठान्नुहोस् ।”

अनि सोणदण्ड ब्राह्मणलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पानुभई आसनबाट उठी भगवान् फर्केर जानुभयो ? ।

-
१. यसरी धर्मको वर्षा गर्दा पनि आफ्नो ढोंगी (=कुहक) को कारणले गर्दा सोणदण्ड ब्राह्मणले कुनै विशेषता प्राप्त गर्न सकेनन् । भविष्यमा निर्वाण प्राप्तिको निमित्त भने बुद्धका उपदेशहरू हेतु वासना भएका थिए भनी सुमं. वि. I. पृ. २०६: सोणदण्डसुत्त-वण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१७. हुँहुङ्क जातिक ब्राह्मण

परिचय

नाम र गोत्रद्वारा नचिनिएका, दृष्टमाङ्गलिक^१, मानको कारणले गर्दा, क्रोधको कारणले गर्दा तथा अरूहरूलाई देखेर कुरा गर्दा घृणागरी 'हुँहुँ' गरी हिडने एक ब्राह्मण थिए । जसले जे भने पनि 'हुँहुँ' मात्र गर्ने भएकाले उनलाई 'हुँहुङ्क जातिक ब्राह्मण' अर्थात् 'हुँहुँ' मात्र गर्ने स्वभावका ब्राह्मण भनिएको हो भनी उदानट्टकथा^२ र समन्त-पासादिकाले^३ उल्लेख गरेका छन् ।

एकदिन भगवान् बुद्ध, भरखरै बुद्धत्व प्राप्तगरी अर्थात् बोधिवृक्षमनि बुद्धत्व प्राप्तगरी पाँचौ हप्तामा^४ अजपाल भन्ने रूखनिर

१. कस्तालाई दृष्टमाङ्गलिक भन्दछन् भन्ने कुरा बु. त्रा. भा-२, पृ. ४३६ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

२. पृ. ३७: हुँहुङ्कसुत्तवण्णना, बोधिवग्गो ।

३. III. पृ. १००४: महाखन्धकं ।

४. उदा. अ. क. पृ. ३७: हुँहुङ्कसुत्तवण्णना, बोधिवग्गो अथवा बु. श्रा. च. भा-१, पृ. १०६.

बसिरहनु भएको थियो । अनि त्यसवेला यी हुँहुङ्क जातिक ब्राह्मण मनको केही शंका दूरगर्ने विचारले? बुद्ध बस्नुभएको ठाउँमा गए । अनि कुशलवार्ता गरिसकेपछि उनले बुद्धसँग 'कसरी ब्राह्मण हुइन्छ?' भन्ने प्रश्न सोधे । अङ्गुत्तरनिकाय चतुक्कनिपातको दुतिय-उरुवेत्तसुत्तवण्णना^२ अनुसार त्यसवेला उनका साथ अरू ब्राह्मणहरू पनि थिए भनी उल्लेख भएको छ ।

अगाडिको मूल सूत्रमा उनले भगवान्लाई 'गौतम' भनी सम्बोधन गरेको बारेमा कसरी उनले वहाँलाई 'गौतम' भनी चिनेका हुन् भन्ने प्रश्नको सम्बन्धमा उदानटुकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

भगवान् उरुवेत्त वनमा ६ वर्षसम्म तपस्या गरिरहनु भएको बेलामा पञ्चवर्गीयहरूले वहाँलाई 'गौतम' भनी सम्बोधन गरेको कुरो उनले सुनेका थिए । त्यसैले उनले 'गौतम' भनी जानेका हुन् । पञ्चवर्गीयहरूले छाडेर गइसकेपछि^३ भगवान् उरुवेत्तमा एकलं विचरण गरिरहनु भएको बेलामा पनि यी ब्राह्मणले वहाँसँग बोलचाल गरेका थिए । यसरी उनले बुद्धलाई चिनेका थिए । यतिमात्र होइन भगवान्ले गृहत्याग गरी अनोमा नदीको तीरमा प्रव्रजित भेष धारण गरेदेखि वहाँलाई 'श्रमण गौतम' भनी चन्द्र सूर्य कुं सबैले चिन्दथे भनी उदानटुकथा^४ उल्लेख गरेको छ ।

१. उदा. अ. क. पृ. ३७: हुँहुङ्कसुत्तवण्णना, बोधिवग्गो ।

२. मनो. र. पृ. II. पृ. ४७८.

३. यस सम्बन्धमा हेर बु. श्रा. च. भा-१, पृ. १३ देखि ।

४. पृ. ३८: हुँहुङ्कसुत्तवण्णना, बोधिवग्गो ।

ब्राह्मणले सोधेको प्रश्न सुनी बुद्धले किन उनलाई उपदेश नगरी केवल उदान मात्र प्रकट गर्नु भएको होला भन्ने सम्बन्धमा उदानट्टकथाले 'उपदेश सुनाउन उनी योग्यपात्र भएका थिएनन्' भनी उल्लेख गरेको छ । त्यसैले उनले कुनै धर्मावबोध गर्न नसकेका हुन् भन्ने कुरा पनि उहाँ लेखेको छ । जस्तै यिनले कुनै धर्मावबोध गर्नसकेका थिएनन् त्यस्तैगरी उपक आजीवकले^१ बुद्ध गुणका कुराहरू सुनेर पनि कुनै धर्मावबोध गर्न सकेका थिएनन् । उदानट्टकथाको भनाइ अनुसार धर्मचक्र प्रवर्तन नगरुञ्जेलसम्म कसैले धर्मावबोध गर्न नसक्ने कुरा चाहिँ बुद्धजीवनको एक स्वाभाविक कारण थियो । तपस्सुभरलुकहरू^२ चाहिँ केवल शरणागमनमा मात्र गएका थिए^३ ।

x   x   x

Dhamma.Digital

-
१. उपक आजीवक भन्ने को हुव् भन्ने कुरा बुब्न बु. श्रा. च. भा-१, पृ. १५४ मा हेर्नु ।
  २. हेर बु. श्रा. च. भा-१, पृ. १३१: राजायतनकथा ।
  ३. उदा. अ. क. पृ. ३८: हुँहुङ्कुसुत्तवण्णना, बोधिवग्गो ।

मूल सूत्र -

१-ब्राह्मण कसरी हुन्छ ?

यस्तो मैले सुन ।

एक समय भगवान्, बुद्ध भएको पहिलो पटक (पठमाभि-सम्बुद्धो) उरुवेलको नेरञ्जरा नदीको तीरको अजपाल भन्ने बरको रुखमनि विहारगर्नु भएको थियो । त्यस समय भगवान् विमुक्तिसुख अनुभव गर्दै एकहप्तासम्म एकै आसनमा बसिरहनु भएको थियो । अनि त्यसहप्ता बितिसकेपछि भगवान् त्यस समाधिबाट उठ्नुभयो ।

अनि हुँहुङ्क जातिक एक ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशल-वार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका सो ब्राह्मणले भगवान्सँग यस्तो भने—

“भो गौतम ! ब्राह्मण कसरी हुन्छ ? ब्राह्मणकारक धर्महरू कुन्हुन् ?”

१. उदा. पा. पृ. ६५: हुँहुङ्कसुत्तं, बोधिवग्गो, अ. क. पृ. ३६; महा. व. पा. पृ. ४: अजपालकथा ।

अनि यसको अर्थ बुझ्नुभई भगवान्‌ले त्यसवेला यो उदान प्रकट गर्नुभयो—

“यो ब्राह्मणो बाहितपाप धम्मो,
 निहुँहुङ्को^१ निक्कसावो यतत्तो ।
 वेदन्तगू वूसितब्रह्मचरियो,
 धम्मेन सो ब्रह्मवादं वदेय्य ।
 यस्सुस्सदा नत्थि कुहुञ्चि लोके'ति ।”

अर्थ—

“जो ब्राह्मण पापलाई बघाइसकेको हुन्छ; हुँहुङ्को नगर्ने, क्लेश रहित, योगी तथा निर्वाणलाई जानी ब्रह्मचर्यवास बसिसकेको हुन्छ— उसले धर्मपूर्वक ‘ब्राह्मणहुँ’ भनी भन्नसक्छ— जसको यो लोकमा कहीं पनि अभिमान हुन्न ।”

१. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘निहुहुङ्को’ ।

१८. हेमक माणव

परिचय

हेमक माणव अतीतमा प्रियदर्शी (पियदस्सी) बुद्धको पालामा अनोम भन्ने एक सिद्ध तपस्वी थिए र उनी आफ्नो शास्त्रमा निपुण मात्र होइनन् परवादलाई समेत मर्दनगर्न समर्थ थिए । उनी लाभालाभमा सन्तोषी थिए तथा ध्यानी ध्यानरत पनि थिए । उनले प्रियदर्शी बुद्धलाई देखेका थिएनन् । किन्तु एकदिन उनले स्वप्नमा प्रियदर्शी बुद्धलाई देखे । यो देखेर उनले प्रियदर्शी बुद्धको स्मरण गर्नथाले । यसबेला प्रियदर्शी बुद्धले पनि उनको स्मरणगरी उनी बसेको ठाउँमा जानुभयो । तर उनले बुद्धलाई चिन्न सकेनन् । अनि कारुणिक बुद्धले आफ्नो परिचय दिनुभएपछि उनी अत्यन्त प्रफुल्लित भए । त्यसपछि उनले प्रियदर्शी बुद्धलाई आफ्नो ऋद्धिद्वारा रत्नमय आसन बनाई बुद्धलाई त्यसमा बसाले र घडा प्रमाणको एक जमुनाको फल चढाए^१ । यस पुण्यको प्रभावद्वारा उनी धेरै कल्पसम्म स्वर्गमा विचरण

१. अप. दा. पा. I. पृ. ४४०: हेमकत्थेरअपदानं, अ. क. II. पृ. ४१३.

गरी अन्त्यमा हाल बुद्धको पालामा उनी बावरी^१ ब्राह्मणका शिष्य भई अजित माणवका^२ साथ पाषाणक चैत्यमा गई आफ्नो पालो आएपछि उनले पनि बुद्धसँग प्रश्न सोधे । बुद्धको उत्तर सुनेर उनी पनि अपना एकहजार शिष्यहरूका साथ अरू माणवहरूले जस्तै अरहत्व साक्षात्कार गरे भनी मुत्तनिपातट्टकथाले^३ उल्लेख गरेको छ । के कस्तो प्रश्न सोधे र के कस्तो उत्तर भगवान्‌ले दिनुभयो भन्ने कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रमै प्रष्ट भएकं छ ।

-
१. बावरी भन्ने को हुन् भन्ने कुरा माथि पृ. ४० मा उल्लेख भएको छ ।
  २. हेर बु. ब्रा. भा-२, पृ. १: अजितमाणव ।
  ३. पृ. ४७४: पारायणवग्गो, हेमकसुत्तवण्णना ।

मूल सूत्र—

१-हेमक माणवको प्रश्न

१. 'ये मे पुब्बे वियाकंसु, (इच्छा यस्मा हेमको) दुरं गोतमसासना ? ।
इच्छासि इति भविस्सति, सब्बं तं इतिहीतिहं ।
सब्बं तं तक्कवड्ढनं, नाहं तत्थ अभिरमि^२ ॥
२. 'त्वं च मे धम्ममक्खाहि, तण्हानिग्घातनं मुनि ।
यं विदित्वा सतो चरं, तरे लोके विसत्तिकं^३ ॥'

अर्थ—

१-“गौतमको शासनमा आउनुभन्दा अघि जसले 'यस्तो थियो, यस्तो हुन्छ' भनी मलाई शिक्षा दिन्थे—ती सबै सुनेका र सुनाइएका

१. रोमनमा: 'गौतमसासन' ।
२. सिंहलमा: 'अभिरमि' ।
३. सुत्त. नि. पृ. ४३२: हेमकमाणवपुच्छा, अ. क. पृ. ४७४; चु. नि. पा. पृ. १३२: हेमकमाणवपुच्छानिद्देशो ।

कुरा थिए र ती सबैले कामवितर्कादिलाई बढाउँदछन्, म त्यसमा अभिरमण गर्दिन ।

२-“अतः हे महामुनि ! तपाइले मलाई तृष्णा छेदन गर्ने धर्मोपदेश गर्नुहोस्; जसलाई बोधगरी स्मृतियुक्तभई विचरण गर्दा तृष्णालाई नाशगरी लोकबाट पारतर्न सकिनेछ ।”

(बुद्ध—)

३. “इध दिट्ठमुत्तमुत्तविञ्जातेसु^१, पियरूपेसु हेमक ।
छन्दरागविनोदनं, निब्बानपदमच्चृतं ॥
४. “एतदञ्जाय ये सता, दिट्ठधम्माभिनिब्बुता ।
उपसन्ता च ते सदा^२, तिष्णा लोके विसत्तिकंति ॥”

अर्थ—

३-“हे हेमक ! यहाँ दृष्ट, श्रुत, मुत् तथा विज्ञात र प्रियरूप-
हरूबाट छन्दराग हटाउनु नै अच्युत निर्वाणपद हो ।

४-“यसैलाई जान्ने स्मृतिमान् यसै जीवनमा निवृत्त हुन्छ र सँधै
उपशान्त भई उ तृष्णा नाशगरी लोकबाट पारतर्छ ।”

१. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘दिट्ठमुत्तमुत्तं विञ्जातेसु’ ।

२. स्याममा: ‘सता’; सिंहल र रोमनमा: ‘दसा’ ।

आचार्य भिक्षु अमृतानन्दद्वारा संकलित

“बुद्धकालीन ब्राह्मण”

भाग-३, संग्रह-१३

समाप्त

Dhamma.Digital

नामावली

अ

अङ्गुलिमालको दमन गर्नकोनिमित्त

४३५

अक्कोसक भारद्वाज ९३

अङ्गुलिमालत्थेरस्स गाथावण्णना

अङ्ग जनपदमै ४३८

४३५

अङ्ग देशमा चारिका गर्दै ४७१,

अजपाल निग्रोध मूले १४४

४७२, ४७३

अगिक भारद्वाज ९४

अजपाल ४९४, ५०१, कथा ५०१

अगिगवेस्स २३४, ३२५

वृक्षनिर १४०, वृक्षमनि

अङ्गुत्तरनिकाय ४९९

१४३, १४४

अङ्गुत्तर अट्टकथानुसार १३५

अजातशत्रु २३८, राजाकहाँ गए

अङ्गुत्तर अट्टकथाको भनाइ अनुसार

२५२, को पालामा २१७,

१३२

को राज्यमा २३९, लाई

अङ्गुत्तर अट्टकथाले १३४, १३६,

२३८, २५५, ले २३७,

१४०, १४१

२३८, ले भनेका जम्मै

अङ्गुत्तर अट्टकथामा १३८

कुराहरू २४०, द्वारा

अङ्गुत्तराप ४३८, ४३९, को

२५१, राजाले २३९

आपण ४३३, मा ४३३,

अजित ७६, ले ८२, ८८, भन्दछन्

४३८, मा चारिका गर्दै

८४, माणव ५६, ५०४, मा-

४३९, ४४७, को एक

णवले ५७, ८७, माणवलाई

निगमको नाम हो ४३९

५६, माणवका कुराहरू ५६,

माणवको नेतृत्वमा ५६, का साथ ५०४	अश्वक ६४, को राजधानी ७८ अस्सक ६४, ७८, राजा ५३, र अलक ६४
अजित केसकम्बल ३८१	असुरिन्दक ९३, भारद्वाज ९३
अजित केसकम्बली २६	अहिसक भारद्वाज ९४
अट्टकवग्गो १४१	
अनाथपिण्डकको २५	
अग्निक भारद्वाज ९४	आ
अनुपदसुत्तमा २९८	
अनोम ५०३	आक्रोशक भारद्वाज ९३
अनोमा नदीको तीरमा ४९९	आचरियवत्तकथा ३१७
अपण्णकसुत्तं १५२, १५४, ३८८	आटानाटियसुत्तं ९५
अपण्णकसुत्तवण्णना ३९१, ३९३, ३९७, ४०२, ४०३, ४१२	आन्ध्रराजाहल्को ६४
अप्पमादवग्ग १३१, वण्णना १४१, वण्णनामा १३३	आनन्द १५, १६, १८, १९, २०, २१, २२, २४०, २४१, २४२, २४७, २४८, २४९, २५०, २८५, २९२, ३२०, ३३५, ३३६, ३३७, लाई १३, ३१८, ३३५, ३३६, ३३७, लाई आमन्त्रण गर्नुभयो २४०, लाई सम्बोधन गर्नुभयो २९२, भगवान्को पछ्याडित्तिर उमिई २४०, ले १३, २३, ५२, २४०, २८३, २८५, २९२, ३२३, ३३५, ३३६, ३३७, मा यी चार अद्भूत
अपदानपालिमा २	
अम्बट्टसुत्तवण्णना ३७५, ४३५, ४३६	
अभिधम्म मातिका १५२	
अरति १४३, १४४, १४५	
अलक ६४, को पतिट्टान ७७, को राजधानी पतिट्टान ७७	
अलगदुसुत्तवण्णना ३०३	
अवन्ती २०७, स्थित २०५, वासी ब्राह्मण हुन् २०६	

तथा आश्रयं गुणहरू छन्	इन्द्रियभावना सूत्रवर्णनामा चाहि ४
३०१, स्थविर २८६,	इन्द्रियसंयुतं ४२७, मा ४२८
३३६, स्थविरले २८६,	इद्विकथा ३४०
३३६, महास्थविरका	इद्विविध निद्देशो ३४०
३२९, महास्थविरको कुरा	इसिगितिसुत्तं ९५
२२९, महास्थविरले ३३०	
आपण ४३८, ४३९, मा आई	उ
४३४, मा आइपुगु भयो	
४३७, ४४७, मा आइपुगु	उग २३४, २३५
भएको हो ४३६, ४३९,	उज्जेनि ७९
निगममा केणिय भन्ने एक	उज्जेन ७९
जटिल बस्दथे ४३७, मा	उत्तर २१८, कुरु २८, कुरुमा
बस्दथे ४४६	२९६, ब्राह्मण पुत्रले २१९,
आलवक यक्ष ४३५, को दमन	श्रामणेर २१९, माणव
४३५	११, १३, माणवको
आलार कालामको देहान्त २०१	कारणमा ७, माणवलाई
	१२, भन्ने माणव शिष्य
	८, थेरगाथा २१८, २२०
इ	
इतिवुत्तकं १५४, ३०१, ३०२,	उदक २ रामपुत्र २३४, को
३१०	सम्बन्धमा २३४
इन्द्रियभावनासुत्तं ४, ८, ११, २३	उदय ७६, २५६
इन्द्रियभावनासुत्तवण्णना, १४, २०,	उदानट्टकथा ४९८, को भनाइअनु-
२१, ले ११, १५	सार ५००, ले ४९९, ५००
इन्द्रियभावना सूत्र ४	उदान १५४, ३०२ •
	उदानं ३०१, ३१०

उदेन १३२

उपक आजीवक ५००, ले ५००

उपनन्द सेनापति २२२

उपवाण २८६

उपसीव ७६

उपोसथसुत्तं ३०६

उरुवेल वनमा ४९९

ए, ओ

एककनिपातवण्णना १

एतदग्गवग्गो २९५

एतदग्गवग्गवण्णना १३६, १३९,

१४०, १४१

एलेय्य राजा २३४, का २३४,

२३५

एलेय्यभन्दा २३५

एलेय्यले २३५

ओक्काक राजाका अनुवंशी ७०

क

ककुसन्ध ३०८, भगवान्को २९९,

भगवान्को चालीसहजार

वर्ष आयु ३११

ककुच्छन्द ३०८

कजङ्गल ११, स्थित ७, ८, ११,

नामक निगम ११

कट्टहारसुत्तं ९२

कण्णकुज्जं ३२५

कपिलवस्तु ७९, ८०, नगरबाट ७०

कम्मासदम्म ८९, ९६, ९७, १३१,

को नगिचको एक जङ्गल-

मा १३४, मा ९७, मा

भिक्षाटनार्थं जानुभयो

१३६

कम्मासधम्म ९६, १३१

कलन्दकनिवापमा २२३, २२९,

२३२

कलिङ्ग राष्ट्रको ५४

कश्यप ३०८, को ब्रह्मचर्य ३११,

बुद्ध भगवान् ४५, भगवान्-

को ब्रह्मचर्य २९९

कस्सपबुद्धवंसो ९२

कण्हादिन्न ९२

काण्टवाहन ४२, राजालाई ४४,

राजाका पालाका ५०,

राज्यको स्थापना ४०,

राज्यले ४२, राज्यको

सीमासम्म ४७, नगर ४२,

नगरमा ४३, ४९, देशबाट

- आउने ४३, देशतिर लागेर गए ४२, ४८, राजा ४७, ४९, राजाले ४३, ४४, ४५, राजासँग ४३
- कात्यायन ९५, २१३, लाई २१६, ले २१५
- कान्यकुब्ज ३२५
- कापटिक भारद्वाज ९४
- कामसुत्तनिद्देशले १७५
- कामसुत्तनिद्देशवर्णनाले १७६
- कालाम ३९१, सूत्र ३९१
- कालिङ्गबोधिजातक ९४
- कालिङ्ग भारद्वाज ९४
- काश्यप बुद्धहरूले १२३
- काशी कोशलमा बस्दछन् १९१, १९२
- कुक्कुट श्रेष्ठीले १३२
- कुक्कुटाराम १३२
- कुरु देशको ९६, १३१, कम्मास-
दम्भ निमममा १३३
- कुरु देशवासी ८९
- कुशीनगर मन्दिर ७९
- कूटदन्त ब्राह्मण ४६७, लाई ४६७
- कूटागारशालामा ३२७
- केणिय ४३९, ४४३, ४४९, कहाँ ४४४, ले ४३७, जटिल ४४०, ४४१, ४४३, ४४५, ४४६, ४६३, जटिललाई ४४०, ४४१, जटिलले ४३९, ४४१, ४४२, जटिल ब्राह्मण ४३९, जटिलवत्थु ४४२, जटिलका ४४६, जटिलको आश्रममा ४४६, जटिलको आश्रम हो ४६३, जटिललाई ४४२, ४४३, ४४६, ४६४, जटिलले ४४३, ४४९, ४६१, ४६३, जटिलसँग ४४७, ४४९
- केशपुत्त ३९१
- केशपुत्तिय ३९१, सुत्तमा ३९१
- कोकालिकसुत्तवर्णनाले १०१
- कोच्छ २४
- कोणागमन ३०८, भगवान्को २९९, भगवान्को तीस-
हजार वर्ष आयु थियो ३११
- कोशल ७२, ३७४, ३७५, देशमा १८४, देशमा चारिका गर्दै

१८६, ३७४, ३७५, ३८८, वासी ९१, ब्राह्मणहरूको गाउँ ३८८, राज्यको १८२, राज्यमा ३७२, राजा ५०, राजाका पुरो- हित ४९, का पुरोहितले १८४, राजकुमारहरू ३७४	ग	गगारा ४७१, पुष्करणी ४७१, ४७३, हो ४७८, पुष्करणी- को तीरमा ४७२, ४७७, ४७८
कोसम्बि ७९		गन्धकुटी ८०, ९८
कौशम्बी ७९, मा १३२		गन्धब्ब २३४, २३५, संयुक्तं ४२७
		गहपतिवग्गो २०७
		गारवसुत्तं मा ४५५
		गुहट्टकसुत्तनिद्देसले १७५
		गृद्धकूट पर्वतबाट २२०
		गृद्धकूट पर्वतमा २३७
		गोदावरी ६४, कुलमा ६४, को तीरबाट ५७, को तीरसम्म ५८, तीरमा ७०, तीरको आसपासमा बसी ६५, बाट श्रावस्ती पुग्दा पुग्दै ७९, को तीरमा पुगे ५३
खम्बिसानसुत्तनिद्देस २७७		गोधावरी ६४
खदिरवनीय रेवत स्थविरको कारणमा ४३५		गोनद्ध ७९, घुर ७९
खदिरवनीय रेवतत्थेरवत्थु ४३५		गोपकमोगल्लान २२२, ब्राह्मणसँग २२१, सुत्तं २२२, सुत्त- वण्णना २२०
खन्धवग्गो ४२६		गोपकमौद्गत्यायन सूत्रमा २२१
खन्धसंयुक्तं १६८		
खाणुस्तवासी ४६७		
खुज्जुत्तरा र श्यामावती कथा १४१		
खुज्जुत्तरा र श्यामावतीको कथा १३२		
खुद्दकवत्थुविभङ्गो १५२		

गौतम ९५, १०८, १०९, ११०,

११३, ११६, ११७, ११९,

१२०, १२१, १२२, १२४,

१२९, १८७, १९१, १९२,

१९९, २०३, २२३, २२४,

२२५, २३२, २३३, २३४,

२३६, २३८, २५०, २६३,

२६८, २७५, २८०, ३२४,

३३५, ३३६, ३३७, ४९९,

को शरणमा पर्दछु १२९,

को शरणमा आएको २०४,

को सामुन्ने १०३, ले

२०४, २६३, ३२४, ३४९,

३७७, ४४३, लाई भन्न-

चाहन्थ्यो १०५, जेष्ठ नै

हुनुहुन्छ २८०, माथि म

सारै प्रसन्न छु १२४,

१२५, १२८, सँग १८७,

बुद्ध भगवान् उत्पन्न हुनु-

भन्दा अगावै ४९, को

जातिलाई नै उच्च गरी

४७६, को शरणमा पर्दछु

४९५, को दर्शनार्थ जानु

योग्य छ ४७७

घ

घोटकसुत्तं २८९

घोटमुखको सूत्रमा २००

घोटक ७६

घोषिताराम १३२

घोषित श्रेष्ठीले १३२

च

चक्कवग्गो २२३

चक्कवत्तिअच्छरियसुत्तं ३०३

चङ्की ब्राह्मण ९४

चण्डलकप्पमा ३२९

चम्पा २८७, ४७१, ४७३, ४७५,

का ब्राह्मणहरू ४६८, का

ब्राह्मण गृहपतिहरू ४७३,

का ब्राह्मण गृहपतिहरूमध्ये

४८०, बाट निस्की ४७२,

भन्ने देश ४७१, मा आई

४७७, ४७८, मा आई

बस्दथे ४७४

चानुर्महाराजिक देवताहरूको ३८५

चिन्तामानविकाद्वारा २८९

चुन्द सूकरिकको खाना पछि २९१

चुल्लनन्दि जातकं ९

चूल्लमुक जातकको उपदेश २६०

त

चूल्लगोसिङ्गमुत्तमा ४४२

चूल्लवेदल्लमुत्तं ३०३

चूल्लसारोपममुत्तवण्णना २५, ले
२७

चूल्लहक राजाहरूका सीमान्त ५३

ततिय पाराजिकं २६२, २६६

तपस्सुभल्लुकहरू ५००

तण्हा १४४

तक्षशीला ९२, का ८, मा बस्दथे
९

ज, व्य

त्रयस्त्रिंश देवताहरूको ३८५, सह-
वासमा ११२

जटाभारद्वाज ९३, ब्राह्मण ९३

तारुक्ख ९२

तपस्सुभल्लुकहरू ५००

तारुक्ष ९२

जतुकण्ण ७६

तिकनिपात ३३३

जम्बुद्वीप ४२, मा ५४, ३०४, को
एक ठाउँमा ३०४

तिस्समेत्तथ्य ७६

जयद्विसजातक ९७

तुषितदेवताहरूको ३८५

जाणुस्सोणीमा २७९, २८०

तेविज्जमुत्तं ९३

जाणुस्सोणिवग्गो ३३१

तोदेय्यकप्प ७६

जिन ७२

तोदेय्य ब्राह्मणको परिषद् २३४

तोदेय्य ब्राह्मणले २३४, २३६

जीवकद्वारा चिराउन परेको २९०

जूजक ब्राह्मणको वंश ५४

थ, द

जूजक भारद्वाज ९४

जैतवनाराममा २५, ३३०

थेरगाथा ३०२, पालि ३, ४, ५,

जैतवन विहारमा ४, ७, १०, ४२५

७, अट्टकथा ४, ७, अट्ट-

जोतिपाल भन्ने ब्राह्मण छँदा २८९

कथाकै ३, अट्टकथाबाट

जाणदस्सनविमुद्धिनिद्देशो ३५४

२१८, अट्टकथाले १, ६,

जाणविभङ्गो १५४, १५५

अट्टकथामा ३२०

शेरीगाथा ३०२	नन्दकोवादसुत्तं २६६
दशकथावस्तुसंयुक्तकथा ४४२	नन्दियसुत्तवण्णना १२४
दीघनिकाय २०६	नलेह पुचिमन्द २६३, को मूलमा २६१, २६२, मूले २६१
द्वुतिय उरुवेलसुत्तवण्णना ४९९	नवकम्मिक ९४
दुन्निवट्ट ५४	नवकम्मिक भारद्वाज ९४
दुभय ७६	नागसमाल २८६
देवदत्तद्वारा २९०	नागसंयुत्तं ४२६
द्रोण ब्राह्मण ९३	नागित २८६
	नाविन्दको २३५
घ	नाविन्दकि २३४
घनञ्जानी ९१	नालागिरी हात्ती २९०
घनियको कारणमा ४३५	निगण्ठनाटपुत्रादि २६
घनियसुत्तवण्णना ४३५	निदानकथा ३०३
घनीय भिक्षुलाई २१	नेरञ्जरा नदीको ५०१
घम्मपद ३०२	
घम्मपदट्टकथा १४१, मा १३७, ले १४०, नुसार १३४	प
घम्मट्टवगो १७५	पकुधकच्चायन २६
घम्मट्टिति जाणनिद्देसवण्णना १३७	पञ्चगरुजातकं १४४
घातुविभङ्गसुत्तवण्णना ४३५	पञ्चवगियकथा २७७
	पञ्चवर्गीयदरूले ४९९
न	पञ्चशाल २५९
नन्द ७६, वनमा ११२, माणवको प्रश्न १५२, १५३	पञ्चसाल २५९
	पच्चोरोहणिवगो ३३१, ३६३

पट्टन गाउँको आधायोजन भाग
२३९

पट्टन भन्ने गाउँको कारणमा २३९

पठम महासङ्गीतिवण्णना ३०२

षठम सङ्गीतिवण्णना ३०३

षणाद राजकुमार ३७४

फट्टमकूटागारियत्थेर अपदानं २

पधानसुत्तं ४५९

पपञ्चसूदनीले २४, १०१, २२०

पद्मोत्तर बुद्धकोनिमित्त ४३३, ४६२

षड्योत्तर बुद्धको पालामा ४३३,
४६१

प्रतिष्ठान नगर ७७

प्रयागतीर्थ ३२५

प्रसेनजित् कोशल १८२, १९१,
१९२, १९४, कहाँ ९१,
का बिता ५०, ले ५०,
राजालाई ५१

प्रसेनजित् राजाका १८२, पिता
४९

प्रसेनजित् राजालाई ५०

प्रसेनजित् राजाले ५०

वाचित्तियकण्डं ३१७, ३१९

वाचित्तियवालि ९५

पाटलिगामियवग्गो २२१

पाटलिगामियसुत्तं २१७, २२१

पाटलियगामियसुत्तवण्णना २१७,
२२१

पाटली ग्राममा २२०, २२१

पाटिहारियकथा ३४०

पातिमोक्खट्टुपनखन्धकं ३०६

पारापरिय ३, ४, ६, ७, ले ८,
ब्राह्मण ३, थेर १०, थेर-
गाथा ३, ४, ५, ६, थेर-
गाथावण्णना ६, १०

पारायणवग्ग ६४, को ५२

पारायणवग्गो ४४, ४५, ४७, ४८,
४९, ५१, ५२, ५७, ५८,
५९, ६२, ८१, ५०४

पारायनानुगीतिगाथा ६०, वण्णना
६०, ६१

पारासरिय १, ४, ६, ७, ८, १०,
को अन्तेवासी ७, ११,
१२, १३, ब्राह्मण १, ८,
९, १२, १३, ले १०, १२,
लाई ३, को अर्तिलाई ९

पारासरियत्थेरस्स १, गाथावण्णना
२, ४

पावा ७९

पावारिक श्रेष्ठीले १३२

पावारिक-आन्नवनाराम १३२	पुंकरसाती ९२
पाषाणक चैत्य ८०, ८१, मा ६०, ८१, ५०४, को एक चट्टानमा ५७, तिर ८०	पुक्कुसातिको कारणमा ४३५ पुक्कुसादि ४३१ पुण्णक ७६ पुढ्बकम्मपिलोतिक बुद्ध अपदानं २८९
पिङ्गल २४, कोच्छ २५, कोच्छ हो २४, कोच्छ ब्राह्मण २४, २५, कोच्छ ब्राह्मणले २५, २७, ३९	पुराभेदमुत्तनिद्देसवण्णनाले १०७ पुराभेदमुत्तनिद्देसमा १०७ पूरणकश्यप २५ पूर्वाराम प्रासादमा ३०६
पिङ्गलक ९३	पेठन ७८ पैठन ७७
पिङ्गिय ९, ५८, ६०, ७६, संग ६०, ले ५८, ६१, माणव ५६, ५७, ५९, ६०, माणवको प्रश्न ५९, माणव एकजना बाहेक ५७, लाई ६०, लाई देखेर ६०, लाई सम्बोधन गर्नुहुँदै ६१, मुत्तवण्णना ५९, मुत्तवण्ण- नामा ५६	पोखरसाति ९२ पोटलि ७८ पोतन ७८ पोतलि ७८ पोतलिमुत्तवण्णनाले ४३९ पोसाल ७६
पिङ्गियानी ब्राह्मण ५९	ब
पिण्डमुत्तं २५९	बन्धुमति ३०४
पिण्डोल भारद्वाज ९४	बहुधीतरमुत्तं ९१
पियदस्सी २, ५०३, बुद्धलाई २, बुद्धले २	बहुधीतरमुत्तवण्णना ९१
प्रियदर्शी २, ५०३, बुद्धको स्मरण ५०३	ब्रह्मकायिक देवताहरूको ३८५ ब्रह्मजाल सूत्रमा ३९१

ब्रह्मदत्त कुमार ९

बावरी ४९, ५१, ५४, ६४, ६७,
 ७३, भन्दछन् ६०, ६९,
 ७३, ले ५०, ५५, ५९,
 ६०, ६५, ६६, ६७, ७१,
 ले आमन्त्रण गरे ७२, लाई
 ५०, ५२, ५८, ६१, ८८,
 कहाँ गई ६८, सँग ५०,
 ५४, आचार्य ५०, ५२,
 ५३, का परिषद्ले मात्र
 ५८, का भाञ्जा ५६, का
 शरीरमा ८४, की आमा
 थिइन् ६८, को ५५, को
 मनमा ५१, को आश्रमनिर
 ६०, को अगाडि राखिदिए
 ५३, ब्राह्मण ५४, ६४,
 ६५, ६६, ७०, ८७, ८८,
 ब्राह्मणका ६१, ब्राह्मण-
 चाहिं ६१, ब्राह्मणले ५३,
 ६०, ६५, ब्राह्मणको
 पहिलो शिष्य ८२, ५०४,
 गोदावरी गए ५२, सोधद-
 छन् ८६
 ब्राह्मणवग्गो ९४, ३३०, ३३२,
 ३३४, ३५२
 ब्राह्मणसंयुत् ९१, ९२, ९४, ३२९,

३३०, ४२६, ४२९

बिम्बिसारका २१७

बिम्बिसारले २१८, ४६७, ४७१,
 ४७५

बिम्बिसार राजाको २१७, देहाव-
 सान २१७

बिलङ्गिक भारद्वाज ९३

बुद्ध ७२, कहाँ ८, कहाँ गई ५६,
 कहाँ गएका थिए २५६,
 कहाँ गएर २४, कहाँ पुगे-
 पछि २५७, को वचन
 २२०, को ज्यानलाई
 २८८, प्रति २५७, हुन्
 ७३, भन्नुहुन्छ ८४, ले
 २४, ३७२, लाई २५८,
 लाई वन्दना गरे २५७,
 लाई देखे ८२, वग्गमा
 १३३, वग्गो ३०५

बुद्धघोष आचार्यले १०६

बुद्ध भगवान् ४८, १३५, १८३,
 २५६, २५७, २६१, ३३४,
 ४३७, ४६७, ४६९, हुनु-
 हुन्छ ४४०, ४४७, हरूको
 २९९, हरूको ब्रह्मचर्य
 २९७, ले २७६, को ब्रह्म-
 चर्य २९८, हरूले ३९२

बैठन ७७, ७८

बोज्झङ्गसंयुतं ३३०, ३७०

बोधन ७८

बोधिवग्गो ४९८, ४९९, ५००,

५०१

बोधिसत्त्व ७०, ११४, थिए ९,

आचार्यले ९

भ

भगवान् २, ११, २५, ९६, १८४,

२२३, २२९, २३२, २३७,

५०१, अरहत् ४४०, कहाँ

गई २४०, कहाँ पठाएका

हुन् २४०, को पछ्याडि

उभिई २४०, को चाहिने

काम २८६, को चरण-

कमलमा ८७, को निमित्त

२८५, जानुभयो ३२३,

फर्केर जानुभयो ३२५,

बसिरहुनु भएको थियो

११, लाई ३२३, ३२५,

३३७, लाई जाडो वा गर्मी

हुँदैन २४०, लाई अभि-

वादन गरी २९३, ३२३,

लाई प्रत्युत्तर दिए ४९४,

लाई प्रदक्षिणा गरी ४९५,

लाई यस्तो भन्नुभयो

४९५, लाई यस्तो लाग्यो

४८३, ले ४, २७, ८६,

१०४, १८८, २४०, २८२,

२९२, ३१९, ३२४, ३७७,

३८८, ४४०, ४४३, ४५०,

४९६, ले यस्तो भन्नुभयो

१३, १०५, ३२३, ४८९,

सँग ४२०, सँग यस्तो भने

३५२, सँग सम्मोदन गरे

१२, २५, १०४, १०५,

२३८, २६३, ३३२, ३५२,

३६३, ३६७, ३७०, ४२९,

४६०, ५०१, सँग खुनेर

१३, बुद्ध १, ९७, १०१,

१३६, २२१, २६०, ३९१,

४३३, ४३६, ४९८, बुद्धले

७, ७०, ७९, २५९, बुद्ध-

कहाँ गई ४२५, को शरी-

रमा ४५०

भगवान् ककुसन्ध ३१०, को ३११

भगवान् कश्यपहरू ३१०

भगवान् कोणागमन ३१०, को ७७

भगवान् विपश्चीको ३०८

भगवान् विश्वभूको ३०८

भगवान् सिखिको ३०८

म

भद्राकापिलानी स्थविरा ४३४

भद्राबुध ७६

भरतसिंह उपाध्यायले ७७

भारद्वाज ९२, ९५, १००, १०२,

१०४, ले ८९, १०३,

माणव ९२, ऋषि ९३,

गोत्र ९६, ३२९, ३३०,

गोत्र ब्राह्मण ८९, ९१,

१९२, गोत्र ब्राह्मणले ९०,

गोत्रीय ब्राह्मण ८९, ९०,

९१, ९२, ९३, ९६,

ब्राह्मण ९०, ९१, १०२,

१०४, ब्राह्मणको ९८,

१०३, ब्राह्मणका बीच

१०५, ब्राह्मणको अग्नि-

शाला ९७, ब्राह्मणको

अग्निशालामा ९९, सुत्तं

९५

भारद्वाजत्थेर ९२, गाथा ९२

भेसज्जक्खन्धकं २२१

भेसज्जक्खन्धमा ४४२

भेसिक १८३, १८६

भोगनगर ७९

भोपाल ७९

मक्करकट नगरको २०७

मक्करकट नगरवासी २०५

मक्खलि गोसाल २६

मगध देशको २५९

मगधराजा २१७, २३७, २३८,

२५१, ४७५

मगधपुर ७९

मगधमहामच्चो २१७

मगधमहामात्य २१७, २१९, २२३,

२२७, २२९, २३१, २३२,

२५०, २५२, वस्सकार

ब्राह्मण २१८

मज्झिमनिकाय ४, ट्ठकथा ४

मधुपिण्डकसुत्तं २६६

मनोरथपुरणीको भनाइ अनुसार

५३

मनोरथपुरणीले ५३

महाकप्पिनको कारणमा ४३५

महाकप्पिनवत्थु ४३५

महाकात्यायन २०५, २०७, २१२,

२२०, माधि २१२, ले

१६८, २०८, स्थविरले

२०५, महास्थविरकहाँ गई

२०५, सँग २१२, २६८, सँग सम्मोदन गरे २१२	महासुदस्सन सूत्रमा हेनू ४४९ महिष्मती ७९ महिस्सति ७९
महाकाश्यप महास्थविरको उद्धार ४३४	मागण्डिय ९७, ९९, १०९, १११, ११२, ११४, ११६, ११७, ११९, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२८, १२९, १३०, १३१, १४७, १६४, ले ८९, १०२, १०६, १०८, १०९, ११०, प्रश्न १४२, पञ्च १४८, ब्राह्मण ९८, १३३, १३४, १४२, १४५, १५०, १५८, ब्राह्मणको १३३, १३४, ब्राह्मणले १३४, १४६, ब्राह्मण बस्दथे १३१, परिब्राजक ९७, ९८, १०५, १४२, परि- ब्राजकका बीचमा १०३, परिब्राजकसँग १०४, परि- ब्राजकलाई ८९, १०२, १०५, परिब्राजकले ९०, ९८, १२०, १२१, १२८, १२९, सुत्त ९६, १४१, १४२, १४३, सूत्र १४२, सुत्तनिद्देश १४५, १५३,
महाखन्धक ३१७, ४९८	
महागोविन्द सूत्रानुसार ७८	
महादुक्खकखन्धमुत्तमा १८०	
महानिद्देशपालिले १४५	
महानिद्देशपालिमा पनि १४१	
महानिदानमुत्तवण्णनामा ९७	
महापदानजातकं ३७४	
महापदानमुत्तं ३०५, मा ३०८	
महापद्मथेर २९८	
महापरिनिब्बानमुत्तं २२१, ३०३, मा २३७	
महापरिनिब्बानमुत्तवण्णना २१७, २२१, २४०, २४१, २४३, २५१, २५२, २५५, ले २४६, २४९	
महापुण्णममुत्तं ३०३	
महामहीगङ्गा ४३९	
महामौद्गल्यायन २९३, ले २९५	
महासारोपममुत्तवण्णना २८, ले ३४	
महासीहनादमुत्तमा ४१४	
महामुत्तसोमजातक ९७	

१५४, १५६, १५७, १५९, १६०, १६२, १६५, १६८, १६९, १७८, १७९, सुत्त- निद्देशले १४४, १४८, १४९, १५०, १५५, १६०, १६७, १६८	मार २८७, ले २८७, २८८, सहित २६४, फर्करं गयो २५८, द्वारा आवर्तनं गरोपधि २५९, द्वारा चित्त परि- वर्तनं २८६
मागण्डिय (चूलमागण्डिय) लाई १४१	मारवत्थु २५९ मारधीतरानं वत्थु १३२, १३३, १३५, १३८, १४१, मा १३४
मागन्दिय ९६, १३१	मारधीतुसुत्तं १४९, २५९, ले १४५, हल्ले १४४
मागन्दियावत्थु १३१, १३३, १३४, १३५, १३८, १४०, १४१	मुखेलुवन ११
मागन्दियसुत्तवण्णना ८९, ९७, १०१, १०२, १०४, १०५, १०९, ११२, ११३, ११५, ११७, १२१, १२५, १२६, १३१, १३२, १३३, १३४, १४०, १४६, १५४, १५५, १५६, १६२, १६७, १६८, मा १०६, १४१, ले ९८, ९९, १००, १०३, १०९, १११, १२०, १२१, १२३, १२७, १४४, १५१, १५३, १५७, १५९, १६०, १६५, १८१	मुनालि भन्ने एक धूर्त २८९ मुखेलुवन ११ मृगदायमा ३०४ मृगारमाताका ३०६ मेत्तगू ७६ मोगल्लान २३४, २३५ मौद्गल्यायन ९५, २९६ मोघराज कथामा ४७, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५६, ५७, ६८, ७६
मातिकनिद्देशो १५४	य, र
	यमकवग्गो २७२

भामा देवताहरूको ३८५

रगा १४५

रथविनीतमुत्तमा ४४२

रथविनीतमुत्तवण्णना ४३५

राजगृह ७९, २८७, ३२९, तिर

७९, का ८, २१८, को

एक ब्राह्मण कुलमा १, मा

२१८, मा आउनु भएको

वेलामा १, जीर्णोद्धार गर्ने

३३०, स्थित ८०, ८१,

२२३, २२९, २३२, २३७,

वासी ९२, ३२८, वासी

हुन् २१७, ३२२, वासी

ब्राह्मण हुन् ८, ९०

राजा एलेय्य २३४, २३५

राजायतनकथा ५००

रामपुत्र २३५

राहुलसांक्रुत्यायनले ७८, १०१

रोसिका १८३, १८६, नाऊ १८३,

१८७, १८८, नाऊलाई

२८८, नाऊले १८८

२५३, सँग भेट हुँदा २५४

लोहिच्च १९०, १९१, १९२,

१९४, १९५, १९६, १९७,

१९८, १९९, २००, २०३,

कुलमा २१५, ब्राह्मण

१८२, १८३, १८४, १८७,

१८८, २०५, २०६, २१२,

ब्राह्मणकहाँ गई २०५,

ब्राह्मणका केही शिष्यहरू

२०७, ब्राह्मणको १८४,

१८९, ब्राह्मणको भोजन

१८७, ब्राह्मणको स्वार्थपूर्ण

विचार १८३, ब्राह्मणलाई

१८७, १८८, १८९, २१२,

ब्राह्मणले १८५, १८६,

१८७, १८९, १९९, २०३,

२१२, सुत्त १८४, २०६,

२०७, सुत्तवण्णना १८५,

१८६, १८७, २०२, २०४,

२०७, २०८, २११, सुत्त-

वण्णनाले १९३

क

व

लक्खणमुत्त २७७

लिच्छवीहरू २३९, लाई २५४, ले

वज्जीमाथि हमला गर्न चाहेका

थिए २३७

वज्जीहरू २४०, २४१, भेला
हुन्छन् २४२, को विनाश
पार्नेछु २३८, माथि हमला
गर्न चाहन्छन् २३८, को
विनाश पार्नेछु २३९, को
विरोधलाई लिएर २५३,
लाई २३७, २५०, लाई
ब्यसनमा पुऱ्याइदिनेछु
२३८, ले २४४, २४७,
२४८, ले प्रज्ञापन नगरेको-
लाई २४२

वत्थुगाथा ६२

वत्थुगाथावण्णना ४२, ४४, ४५,
४७, ४८, ४९, ५०, ५१,
५२, ५७, ५८, ६५, ७९,
८१, ८६, ले ६७, ७०,
७९, ८६

वत्थुसुत्तं ९४

वनवासी तिस्सत्थेरवत्थु ४३५
वनवासी तिस्स श्रामणेरलाई ४३५
वनसह्वयं ७९
वप्पसुत्तं २६१
वलाहकसंयुत्तं ४२७
वस्सकार २२३, २२९, २३२, ले
२१९, ब्राह्मण २१७,
२१८, २१९, २२३, २३१,

२३८, २५२, ब्राह्मणलाई
२३७, २४०, २५०, २५३,
ब्राह्मणले २१९, २२०,
२२१, २२९, २३२, २४०,
ब्राह्मणकहाँ लगे २१९

वस्सकार नामका सूत्रहरू २२२

वस्सकारसुत्तं २२३, २३२, २३७
वस्सकारसुत्तवण्णना २२४, २२५,
२२७, २३४, २३६, २४०,
२५१, २५२, ले २२४

वर्षकार २२९, २३२

वाराणशी ४०, ४१, ३२५, वासी
४०, बाट आएका ह्वौं
४३, पुगे ४८, राजाले
४३, ४४, राजालाई ४४,
देशबाट ४३, मा ९, ४५,
३२५, मा पुगी ४३

वाशिष्ठ माणव ९२

वाशिष्ठ र भारद्वाज माणव ९३

वित्थारसुत्तवण्णना ४२३

विदिशा ७९

विनयटीका २८८

विपश्वी १२३, २९९, को २९९,
बुद्ध ३०४, बुद्धको जीवन-
कथा ३०८, बुद्ध भगवान्-

- लाई ३०४, भगवान्को २९९, भगवान्को आयु ३०९, भगवान्को ब्रह्मचर्य ३०९
- विमतिविनोदनीले २८८
विमतिविनोदनीटीका ३२२
विमानवत्थु अट्टकथानुसार ७८
विश्वभू भगवान् ३०८, को ३०९, को ब्रह्मचर्य ३०९
- वेणुवनको २२३, २२९, २३२
वेणुवनमा ९२, २२०
वेदनासंयुक्तं ४२७
वेदिस ७९
वेनसाख १०, जातकं १०
वेरञ्जकण्डवर्णना २५६, २५८, २६०, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २८१, २८३, २९५, २९७, २९८, ३०७, ३१०, ३११, ३१६, ३१७, ३१९, ३२२, ले २६२, २७४, २७६, २७७, २७८, २८१, २८२, २८४, २८६, २८८, २९४, ३००, ३०६, ३१५, ३१९, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६
- वेरञ्ज ब्राह्मण २५६, २५७, २६३, ३२३, लाई ३२४, ३२५, ३२६, फर्केर गए २८२, पुच्छा २६१, को निवासस्थान ३२३, ३२५, को निवासस्थानमा जानु-भयो ३२३, सँग २६०, सँग भेट्न जाओँ ३२०, ले २५८, २६३, २८०, २८६, ३२३, ३२४, ३२५
- वेरञ्ज नगरमा २४१
वेरञ्जवासी ३२४
वेरञ्जसुत्तं २६१, २७४
वेरञ्जसुत्तवर्णना २५७
वेरञ्ज शहर जन्मै २५८, २८७
वेरञ्जा २६१, बाट २६०, बाट निस्कनु भई २६०, शहर बाहिर २९३, मा २५८, २५९, २८०, २८३, २८७, २८८, २९१, मा बिताउनु हुन २५७, मा बसी ३२५, मा दुर्भिक्ष २८२, मा दुर्भिक्ष छ २९३, २९४, २९५
- वेलुवन ११

वेस्सभू (=विश्वभू) भगवान्को
ब्रह्मचर्य २९९

वेस्सभूहरू २९९, को ब्रह्मचर्य
२९९

वेदेहीपुत्र २३७, २३८, २५१

वंशाली ७९, ३२७, को २५०,
३२७, मा पुग्नुभयो २६०,
३२७

श

शक्रदेवेन्द्रले ३७५

शाक्यपुत्र ७०, ७२, २६३, श्रमण
गौतम ३७५, ३८८

श्यामावती महारानी १३३

शालवतिका १८२

शाला वा साला ३७२, ३७४,
३८८

शिखामौद्गल्यायन ४१९, ४२०

शुदर्शा देवताहरूको ३८६

शुद्धावास देवताले ४४८

शुद्धिक भारद्वाज ब्राह्मण ४२५,
४२९, ले ४२९

शुभकृत्स्ना ४२३

श्र

श्रमण गौतम ४५१, ४७२, ४७३,

४७७, ४७८, ४९९, लाई

४४३, संग ४५०, को

दर्शनार्थ जानु योग्य छैन

४७४, ४७५, ४७६, को

दर्शनार्थ जाऊँ ४७४, को

दर्शनार्थ जाऔँ ४७८, को

दर्शनार्थ जाने छन् ४७३,

को दर्शनार्थ जानेछ ४७३,

को दर्शनार्थ जाँदैछन्

४७४, को यश बढ्नेछ

४७५, ले ४७९, ४८१,

४८२, ४८३, ४८४, संग

४७९, ४८१, ४८२, ४८९,

हाम्रा अतिथी हुनुहुन्छ

४७८, शाक्यपुत्र ४४७,

कहाँ नजानुहोस् ४७४, कै

वादभिन्न ४४८, को गुण

४७८, को चित्तलाई

४८२

श्रावस्ती २८७, स्थित २५, ४२५,

बाट निस्की ४३३, का ८,

बाट ६४, १३४, वासी

२४, वासी हुन् ३६९, मै

५०, मै फर्केर जानुभयो
 ५८, मा ३, ७२, ७९,
 ८०, १३२, ३६९, ३७०,
 मा गई ७३, मा पुगनुभन्दा
 अगावै ८०, मा पुगनुभयो
 २६०, मा बसिरहनु भएका
 बुद्ध ६१

स

सक्कपञ्चमुत्तं ३०३
 सङ्कस्स ३२५
 सङ्गारभाजनीयमुत्तं ३०३
 सङ्गारव नामक ब्राह्मण ३२९
 सङ्गारव ब्राह्मण ३२८, ३२९,
 ३३०, ३३१, ३३२, ३५२,
 ३६३, ३६७, ३७०, लाई
 ३३५, ३३६, ३३७, ले
 ३३२, ३३५, ३३६, ३३७,
 ३४८, ३५२, ३६३, ३६७,
 ३७०, ३७१
 सङ्गारव माणव ९३
 सङ्गारव नामक माणवक ९३,
 ३२९, ३३०
 सङ्गारवमुत्तं ३२९, ३३०, ३३२,
 ३५२, ३७०, मा ३२९

सङ्गारवमुत्तवण्णना ३३१, ३३२,
 ३३३, ३३४, ३३५, ३३६,
 ३३७, ३३८, ३४१, ३४२,
 ३४३, ३४५, ३४६, ३४८,
 ३५४, ३५५, ३६३, ३७९,
 मा ९३, ३७९, ले ३३७,
 ३३८, ३४९, ३५४, ३६३

सङ्गीतिकारहरूले ४२९

सङ्गीतिमुत्तं २६२

सङ्घित्तमुत्तवण्णना ४२१

सञ्जयबेलट्टपुत्र २६

सत्तवस्सानुबन्धनमुत्तले १४४

सम्भवजातकं ९४

सभिय परिव्राजकलाई १७०

सभियमुत्तले १७९

समन्तपासादिकामा २९८

समन्तपासादिकाले २५८, २८७,

४९८

सम्मादिट्ठिसुत्तं ३०३

सम्मादिट्ठिसुत्तवण्णना ३७९

सरभङ्ग ६४, ६५, जातक ६५

सलायतनसंयुत्तं २०७, २०८

सलायतनसंयुत्तमा २०६, ४९४,

उल्लेख भएको छ २०६

साकेत ७९

सागत २८६

सामञ्जफलसुत्तवण्णना २०१, ले
२०२

सामञ्जफल सूत्रमा २००

सारन्दद चैत्य स्थानमा २५०

सारन्ददसुत्तं २५०

सारन्ददसुत्तवण्णना २४३

सारिपुत्र २१९, २९८, २९९,
३०७, ३०८, ३१०, ३११,
३१२, ३१६, ३१८, ले
२९८, ४५७, को मनमा
२९७

सारिपुत्र महास्थविर ४५७, कहीं
२१९, का शिष्य ४३५,
को मनसा ३१०, ले ३१३

सारिपुत्तसुत्तं ३१९

साल ३७४, भन्ने ब्राह्मण ३८९

सालवतिका १८२, १८४, १८८,
मा १८३, १८४, १८६,
मा बस्दछौ १९०, मा
आइपुग्नुभयो १८७

साला ३८८, वा साल ३७२, वासी
३७२, मा आइपुग्नु भएको
छ ३७५, ३८८

सालावासी ब्राह्मण ३७४, गृहपति-

हरू ३७५, ३८८, गृह-
पतिहरूले ३७६, ३७७,
३८७, ३८८, ४१७, गृह-
पतिहरूसँग ३८८

सालेय्यकसुत्तं १५२, १५४, ३७४

सालेय्यकसुत्तवण्णना ३७५, ३७८,
३७९, ले ३७४, ३७६,
३७७, ३७९, ३८१

सिखामोग्गल्लान ४१९, ४२०,
लाई ४१९, ब्राह्मणले
४२०

सिखि २९९, को २९९, भगवान्को
२९९, भगवान्को ब्रह्मचर्य
३०९

सिद्धार्थ बोधिसत्व ११२

सुचरित भारद्वाज ९४

सुतसुत्तं २२९

सुत्तनिघातट्टकथा ५६, १३४,
१४०, १४१, ४३९, ले
५९, ६१, १३४, १३६,
४३६, ४३७, ४४८, ५०४

सुन्दरिक भारद्वाज ९४, सुत्तं ९४,
सुत्तवण्णना ३७५

सुन्दरिकसुत्तं ९४

- सुन्दरिक परिव्राजकद्वारा २८९
 सुन्दरिक परिव्राजकलाई मारेको
 २९०
- सुद्धिक ४२५, गाथाहरू
 ३०२, सुत्तं ९४, ४२६,
 ४२७, ४२९, सुत्तवण्णना
 ४२९, ४३०, भारद्वाज
 ९४, ४३१, भारद्वाज
 ब्राह्मण ४२५, ४२६,
 ४२८, भारद्वाज ब्राह्मणले
 ४३१, वगो ४२८
- सुनवखत्त लिच्छविपुत्रले २८६
 सुनीध ब्राह्मण २१७, २१८
 सुनीधवस्सकारवत्थु २१७, २२१
 सुनीध र वस्सकार २२०
 सुभकिण्हा ४२३
 सुमङ्गलविलासिनीको ४६७
 सुमङ्गलविलासिनीले ४७०
 सुवेलुवन ७, ८, ११
 सेखसुत्तमा ४४२
 सेतव्य ७९, ८०, ८१
 सेरिवाणिज जातकं २९०
 सेलका शिष्यहरू ४६०
 सेलत्थेरगाथामा ४६२
 सेलत्थेरगाथावण्णना ४३४
- सेल ४३३, सुत्तं ४३८, सुत्तवण्णना
 ४३४, ४३५, ४३६, ४४०,
 ४४२, ४४८, ४५५, ४५६,
 ४५७, ४५८, ४६३, ४६७,
 सुत्तवण्णनाले ४३८, ४३९,
 ४४५, ४४८, ४५३, ४६२,
 ४६४
- सेल ब्राह्मण ४३३, ४३७, ४४५,
 ४४६, ४४९, ४५०, ४६१,
 ले ४३३, ४३७, ४४६,
 ४५०, ४५१, ४६१, ले
 थाहापाए ४३७, प्रति
 अभिप्रसन्न थिए ४४६
- सोणकायन माणव ४२९, ले ४२०,
 लाई ४२१
- सोणकायनसुत्तं ४२०
 सोणकायनसुत्तवण्णना ४२०, ४२१
 सोणदण्ड ४७५, ४७६, ४८८
 सोणदण्डको बयान ४६८
 सोणदण्ड ब्राह्मण ४६७, ४६८,
 ४६९, ४७१, ४७२, ४७३,
 ४७४, ४७८, ४८०, ४८१,
 ४८२, ४८३, ४८९, ४९६,
 कहाँ ४७३, को मनमा
 ४७९, ४८४, फर्केर गए

४९५, लाई ४६७, ४७३,	ह
४७४, ४७८, ४८३, ४८८,	
४९७, ले ४७२, ४७६,	हलिहिकानिसुत्तं १४२, १६८
४८४, ४८९, ४९४, ४९५,	हालिहिक गृहपतिले १६८
४९६, ४९७, संग ४८३	हुँहुँङ्क जातिक एक ब्राह्मण ५०१
सोणदण्डसुत्तं ४७१	हुँहुँङ्क जातिक ब्राह्मण ४९८, ४९९
सोणदण्डसुत्तवण्णना ४६७, ४७०,	हुँहुँङ्कसुत्तं ५०१
४८०, ४८१, ४८३, ४८८,	हुँहुँङ्कसुत्तवण्णना ४९८, ४९९,
४९१, ४९२, ४९३, ४९६,	५००
ले ४७४, ४७६, ४८६,	हेमक ७६, ५०६, माणव ५०३,
४८८, ४९७	माणवपुच्छा ५०५, माण-
सोतापत्तिसंयुत्तमा ३१९	वपुच्छानिहेसो ५०५, त्येर
सोरेय्य ३२५	अपदानं ५०३, सुत्तवण्णना
संयुत्तनिकाय २०६, मा २५९,	५०४
३६९	हेमचन्द्र राय चौधरीले ७८
	हैदराबाद ७८

शब्दावली

अ

अकल्याणभाषी छन् ४८९
 अर्काको अनिन्दा ३९५
 अर्काको जीविकामा १९०
 अर्काको निन्दा ३९४, ४०५
 अकाल २८२, पर्नसक्छ २९७
 अर्कालाई तापदिने ४११, ४१४,
 ४१५, ४१७
 अर्कालाई पनि तापदिने ४१५,
 ४१६, ४१७
 अर्कालाई नदियोस् १९०, १९३,
 १९४
 अर्कालाई नबताइयोस् १८५, १८९,
 १९०, १९३, १९४
 अकालिक छ ४१६
 अक्रियावाद ३९८
 अक्रियावादी २६८, ४००, श्रमण
 गौतम २६८, हुनुहुन्छ
 २६८

अकिलासुनो अहेमुं ३०८
 अकुप्पा मे चेतोविमुत्ति २०२
 अकुशल कारणलाई छाड्छ ३९६,
 ४०७
 अकुशल भनेको के हो ? ३७६
 अकुशल पक्षीय दृष्टिहरूलाई १५८
 अकुशल रहित छ १११, ११४,
 ११६
 अकुशल धर्महरू ३९४, छाडी
 ३९५, ४०६, को अपगुण
 ३९५, ३९९, ४००, ४०४,
 ४०६, बढ्छन् २३०, लाई
 ग्रहण गरी ३९३, ३९९,
 ४००
 अकृष्ण-अशुक्लकर्म ४२४, पनि छ
 ४२२
 अकृष्ण अशुक्लविपाकी ४२२, ४२४
 अख्दावकासो दस्सनाय ४८५
 अप्रस्थानमा २९५

अग्रलाभ ३१७, पाएको हुन्न ३१६, पाएको हुन्छ ३१६	अन्तर्धान ३०६, पारे ३०७, पारि- दिए ३०७, भएपछि ३०७, ३१०
अघि घरबारमा छँदा ११०	
अघि म घरबारमा छँदा ११४, ११६	अन्तवान् लोक हो १४८ अन्तानन्त हो ३९०
अचिरस्थायी ३०८, ३०९, रहेको थियो २९८, २९९, हुन नपाओस् ३१३	अतिजात ४५७ अन्तिम मण्डल ४३६, मा ४३६, हरूमध्ये ३२०, को चारिका ३२१, तीनशब् योजन ३२०
अल्छी ३१, ३२, पन ३००	
अञ्जलिकर्म २३४, २३५, २६४	अन्तिम श्रावकहरू ३०७, ३१०, ३११, को ३०९, ले ३०७
अजिन वस्त्र ८७	
अष्टपानहरू ४४२	अतिमान १६०
अष्टसमापत्ति लाभ हुनेछ ३४४	अतिरञ्जित गरी भनेका ४७६
अष्टसमापत्तिहरू लाभ गरी ४१२	अतिशयोक्ति बयानबाट ४६८
अष्टाङ्गयुक्त ४८, उपोसथशील ४९	अतीत काम १७७
अष्टाङ्गिकमार्ग उत्तम हो १२०	अतीतांश ज्ञान २८१
अट्टीयति १९	अतुरित चारिका ४३४, ४३६
अष्टकुलिकहरू २४६	अतुल्य हुनु भएका ४६०
अट्टकुलिकान् २४६	अर्थचर्या ४२
अण्डकोष फोरी २७५, २८१	अर्थप्रभेद ४८६
अण्डकोषबाट २८०	अर्थयुक्त ४४०, वाचा ३८४
अण्डज नाग ४२६	अदिन्नादान ३८२, बाट विरत ३८२
अण्डज सुवर्ण ४२६	
अस्तगमन ११०, ११४, ११६	अदिन्नादायी ३७८
अन्तरद्वीप ६४	

अदृष्ट मित्रहरू भए ४३	४६४, प्रव्रजित हुन्छ ३०,
अदृष्ट साथी ४५	३१, ३२, ३३, ३५, २००
अन्धकारमा तेलको दियो बालि- दिन्छ २०४, ३५१	अनगारिय प्रश्न ३७६
अधर्मलाई धर्म भनी अर्थ लगाउन थाल्दछ ३१९	अनगारिय मुनिहरू १७४
अधर्म (= अतथ्य) बोल्ने ३८०	अनर्घ ठहरिएपछि ४५
अधर्मचर्या विषमचर्या ३७८, ३८१, हुन्छ, को हेतुद्वारा ३७६, ३८२	अनन्त आकाश ३७
अन्धा १२३, का कुराहरू १२२	अनन्त विज्ञान ३८
अध्यापक ४८५, ४८६	अन्यतीर्थिय परिव्राजक १२९, हारुले १२३
अधिचित्त १७४	अनर्थयुक्त कुरा २९२
अधिष्ठान गरी वहाँ अन्तै गएर बस्तुभयो १३५	अनर्थयुक्त वाचा बोल्ने ३८०
अधिष्ठान इट्टि ३३९	अनागत काम १७७
अधिष्ठान उपोसथ ३०४	अनागतमा यस्तो रूप हुनपाए हुन्थ्यो १६९
अधिप्रज्ञा १७४	अनागत समयमा ११८
अधिशील १७४	अनागतांशज्ञान २८१
अन्धो भएकोलाई १२५	अनागामी १३३, १९३, हुने ३४५,
अन्धोले आँखाले रूप देहदैन १२	फलको १३३, फलको उपनिश्रय सम्पत्ति देखेर १३३, फलमा १४१, फल समापत्तिमा वस्छ ३४५,
अन्धो भावितेन्द्रिय हुन आउँछ १२	मार्ग ३५५, मार्गद्वारा १७१, २६९, मार्गफलमा ६०, ६१, त्व प्राप्तगरे ६०
अधोविरेचन १२६	
अनगारिय भई १३०, ३३३, ४१६,	अनावरणज्ञान छ भने ७५

अनिष्टारम्भण भएपनि २१	अनुबुद्ध ३०९
अनित्य भनी हेर्नसक्ने ज्ञान १५६	अनुघोदन २२४, गर्नुहोस् २२४,
अनित्य दुःख तथा अनात्मलाई देख्ने १४७	गर्छु २२५, गरी २३१
अनित्यादि भावनाद्वारा २०	अनुव्यञ्जनहरूलाई ८३
अग्निपरिचर्या गर्ने ठाउँमा १३३, १३४	अनुशय ४६६
अनिष्फल ३८९, धर्म ४०९	अनुशासन ३०८, गर्दछु ३५०, गर्छ ३४६, ३४८, गर्नुहुन्छ ३४९, गर्नसक्छु ४५५
अग्निशालामा ९६, ९८	अनुशासनी प्रातिहारिय ३३९, ३४६, भनेको कस्तो हो ? ३४६
अग्निशाला हो १०३, १०५	
अनिश्रय १५८, १५९	
अनिश्रयी १६०	अनेक जाति गोत्रका ३०७
अग्निहोत्र ८९, १३१, गरी १३३, गर्ने दलान ९७, गर्ने दला- नमा ९८, शालामा ८९, हो ४६३	अनेक प्रकारका ऋद्धिविध ३४८
	अनेक शरीरसँग सम्बन्ध ३३५
	अनेक शरीरहरू ३३३
	अनैर्याणिकता २७
अनीवरण ३७१	अपणक ३८९
अनुजात ४५७, शिष्य हुन् ४५७	अपर्णक ३८९, धर्म ३८९, ४०९, धर्मलाई ३९४, ३९६, ४००, ४०१, ४०५, ४०७, धर्महरूको उपदेश ३७३
अनुत्तर ४३१	
अनुपम इन्द्रियभावना १३, १५, १६, १७, १८	अपगर्भ २७४, भ्रमण गौतम २७४
अनुपम धर्मराजा हुँ ४५५	अपगर्भी २७३
अनु-प्रवर्तन गर्नसक्छ त ? ४५६	अपगुण ३९३
अनु-प्रवर्तन गर्नसक्छ ४५७	अपद ४५५

अप्रत्ययद्वारा ४०१, ४०२, ४०४	अपुण्याभिसंस्कार १५९, १७९
अप्रतिकूलमा २०, २२, पनि २१, २२	अप्रिय हुने रूपमा पीडित हुन्छ २१४
अप्रतिकूल-संज्ञी भई २०, २१, २२	अप्रिय हुने रूपमा पीडित हुन्न २१४, २१५
अप्रमत्त १२९, भई ४३१, ४६४	अभिध्यालु ३८१, हुन्न ३८४
अप्रमाण लोकधातुहरूलाई ४५५	अभिनन्दन नजिक ४१०
अप्रमान सम्झ्का थिए २१९	अभिनिक्रमण ११२
अल्परजक ३०१	अभिनिर्येद २८०
अपरिमितगुण ४७८	अभिप्रसन्न छन् २३४
अपरिशुद्ध परिषद्मा ३०६	अभिमानि ४८२
अपरिहानीय धर्महरू २५०, ले २५०, को उपदेश २५०	अभियोगमा २९०
अपवाद गर्छ ३१५	अभिरमण गर्छ ११२
अपवाद गर्छन् २१२	अभिरमण गर्दिन १११, ११४, ११६
अपवाद गराएको २८९	अभिरमण गरी ११०, बस्छ ११०, बसें ११०, ११६
अपवाद वा निन्दा ३१४	अभिरमण गरेका ११९
अप्रसन्नता १३, १४, १५, १६, १७, १८, हुन्छ १७, १९, २०	अभिरूप ४८५
अल्पश्रुत छन् ४८९	अभिलाषा ११३, ११५, गर्दिन ११४, ११६
अप्रज्ञापितलाई प्रज्ञापित नगनलि २४५	अभिवादन २३४, २३५, २८२, गरेर २६३, गर्ने २७३, गर्ने छन् २१६, गरी २५७, २७५, ४८०
अल्पातङ्क २३८	
अल्पावाध २३८	
अपाय ३७७, ३९४, ४०५, दुर्गति ३७६, ३८२, ४००, लोक १७८	

अभिवृद्धि गर्नुपर्छ १००	अरण्यकुटीका २०७, मा २०७
अभिसम्पराय १४९	अरहत् ४४०, उपनिश्रय सम्पत्ति
अभिसम्बोध गरे २७६	१३३, उपनिश्रय सम्पत्ति-
अभिसंस्करण गर्छ ४२२, ४२३	लाई देखेर १३४, को
अभिषेक गरे ५०	दर्शन गर्नु राम्रो हो ३७५,
अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार ४२४,	फल ३९, २७८, फल
गरी १३०, ३३४, ३८१,	साक्षात्कार गर्ने १, फल
३८६, ४२१, ४३१	प्राप्त गरे ५, फल समा-
अभिज्ञान १५५, १५६	पत्तिमा बस्छ ३४५, भएका
अभिज्ञाहरू २७८	कुरा १४१, मार्ग २७८,
अद्भुतधम्मं १५४, ३०१, ३०२,	मार्ग लाभ हुनेछ ३४४,
३१०	सम्यक् सम्बुद्ध २६३,
अमङ्गलको कुरा १३७	४७२
अमत्तं पापयि बुद्धो ५८	अरहन्त हुनेछ ३४५
अमनाप १४	अरहन्तहरू ४०४
अमनुष्य ३४२	अरहत्त्व प्राप्तगरे १४१, का होइनन्
अमराविक्षेप १६२, १६४, हो	५८
३९१, वादीहरूको सिद्धान्त	अरहत्त्व साक्षात्कार गरे ५०४
जस्तै छ १६२	अरसरूपो २६५
अमात्यहरूका साथ ५२	अरियाइद्धि ३४०
अमात्यहरूलाई ५२	अरुचिकर २०
अमानुषीय दिव्यश्रोतद्वारा १०३	अरु असत्य हुन् १६७
अमानुषीय दिव्यज्ञानद्वारा ४८३	अरूपभवका बारेमा १६०
अग्रमन्तिमा जाति २०२	अरूपलोक छ ४०९
अरञ्जगतो वा स्वखमूलगतो वा	अरूपवान ४०८
२६२	अरूपावचर ध्यानहरू ३७

अरू मिथ्या हुन् १६२	व्यापारीहरू २५९, २८२,
अरुलाई बताउन पर्दैन १८३	२८३, व्यापारीहरूले
अलंकृत गर्न लगाई १३५	दानदिने छन् २८५, २८७
अलंकृत पार १३६	अशाश्वत १६५, हो ३९०
अव्यक्त ४८०, रहेछन् ४७९, ४८२	अशुभ भावना ३५४, द्वारा २०
अवजात ४५७	अशंभुनिहरू १७४
अववाद ३०८	असत्य बताएको पनि हुन्छ ४८७
अवहेलना ३९५, ३९९, ४०५,	असद्धर्म संज्ञापनता ४०५
गर्छन् ३९३	असत्पुरुष अन्धो जस्तै हो २३५
अव्यापाद ४२३	असत्पुरुषले असत्पुरुषलाई २३२,
अवितर्क अविचार युक्त ३४९	२३६
अविद्यारूपी अण्डकोषलाई फोरी	असत्पुरुषले नसत्पुरुषलाई चिन्दछ
२८१	२३६
अविद्यारूपी अण्डकोषलाई फोरेर	असत्पुरुषले सत्पुरुषलाई २३३
२७५, २८१	असम्भाव्य भइसक्यो २७३, २७४
अविद्यारूपी अण्डकोषमा २७५	असम्भाव्य हुनेगरी २६८
अविदद्याद्वारा छोपिएका २७५	असद्धर्म संज्ञापनता ३९३, ३९४,
अविदद्यालाई ८६, शीर भनी जान	३९९
८६	असद्धर्म संज्ञापनद्वारा ३९९
अविनय (अनैतिक) बोल्ने ३८०	असल धारणा १९२
अविनीपाति स्वभावको ३१८	असंयम गरेमा अहित हुन्छ ६
अविपरीत दृष्टिले हेर्ने हुन्छ ३८४	अहितानुकम्पको हृदयमा १९३
अवीचिलाई अन्तर्गत राखी ४५५	अहितानुकम्पा १९१, १९२, राख्ने
अवीतरागी ११०, ११४, ११६	हुन्छ १९१, १९२
अश्व ४२४, मण्डलिक २८३,	अहितानुकम्पी हुन्छ १९४, १९५

अहितानुकम्पीको चित्तमा १९४,

१९५

अहिलेका यी ब्राह्मणहरू त २११

अहेतु ४०१, ४०२, ४०४, वाद

४०४, वादी ४०५

अहंकार १६५

अक्षरप्रभेद ४४६

अज्ञान ८६

अज्ञानीको धर्म जस्तै छ १६२

आ

आऊ भिक्षु ४३८, ४६२

आकारवती श्रद्धा ३८९, ३९१

आकाशान्त्यायतनवासी देवता-

हरूको ३८६

आकाशमा पूर्णचन्द्रले फेँ २७५

आकाशबादल देवता ४२७

आकाशमा पलेटीमारी जान्छु ३५०

आकाशमार्गबाट गई ३३८

आकिञ्चन्यायतन ३८

आक्रोश २७५

आँखा फुट्यो १०

आँखाद्वारा जानिने रूप विषयमा

१५

आँखाबाट आँसु बघाउँदै ३२६

आँखामा घोटिविद्यो १०

आँखामा आँसु राखी ४१५

आँखामा रोग हुने १५

आँखाले रूप देख्दा १३

आँखाले रूप नहेर्नु १२

आँखाले रूप हेर्दा १९; २०

आँखाहरू ९

आँखा हुने १५, ले २०४, पुरुषले

१५, ३५३, ३५६, ३५७,

३५८, ३५९, ३६०, ३६१

आगतनिमित्त ३४१, द्वारा ३४१

आगन्तुकदान दिनेछु १८७

आगमनद्वारा जानिन्छु ३४४

आगारिय प्रश्न ३७६

आगारिय मुनिहरू १७४

आगो दुःखस्पर्शी ११७

आगोमा तताएको ३५९, हुन्छ

३५६

आगो मुख हो ११७

आश्रयका कुराहरू ३०२

आचार्य ८, ९, बावरीले ५२,

प्राचार्यहरूमा १८१

आचीर्णता ३२०, हो ३२०, भन्दछन्

३२२

आजीव पारिशुद्धिशील ४९२

- आजीवन शरणमा आएको उपासक
हो भनी ३५१
- आठ आठवटा ३३३
- आठौं वर्ष पछि ७०
- आणापातिमोक्खं ३०६
- आतप्तपूर्वक ध्यानगरी ४३१
- आतप्तयुक्त १२९
- आतप्त सहित ४६४
- आस्तिकवाद ३९४
- आस्तिकवादी ३९६
- आदरणीय गौतम ४४९
- आदरणीय श्रमण गौतम १०२,
लाई १०२
- आदरणीय भगवान् १८६
- आदरसम्मान गरेको देखेर २५७
- आम्दानी ६५, १९०, १९२, हो
१९४
- आदिकल्थाण १८६, ४४०
- आदीनव १०८, ११०, ११४
- आदेश अनुसार ३०६
- आदेशना गर्छं ३४१, ३४२, ३४३,
३४४, ३४७
- आदेशना गर्दैन ३४२
- आदेशना प्रातिहारिय ३३९, ३४६,
३४९, भनेको कस्तो हो ?
३४१
- आदेश-प्रातिमोक्ष ३०३, ३०६, को
मात्रै ३०५, को उद्देशण
३०६
- आदेशनापाटिहारियं ३३९
- आधाभाग लिच्छवीहरूको राज्यमा
पर्छ २३९
- आधामात्र खाएर भए पनि २४३
- आनिसंसं ३३५, दायी ३३६, लाई
११५
- आपनी छोरीलाई १४६
- आनेञ्जाभिसंस्कारले १७९
- आनेञ्जाभिसंस्कारहरू १५९
- आपनै हातले १८९, ४९६
- आपनो बयान ३९४
- आपनो अ-बयान ३९५
- आपण भनेको पसल हो ४३९
- आपद्कालका लागि २१८
- आपसे आप उत्पन्न भए ४६२
- आफूलाई उच्च र अरूलाई नीच
ठान्दछ ३१
- आफूलाई तापदिने ४११, ४१३,
४१४
- आफूलाई पनि तापदिने ४१५
- आफूलाई पनि ताप नदिने ४१६,
४१७

आफूलाई पनि अर्कालाई पनि तापदिने हुन्न ४११	आर्यविनयमा १३, १५, १६, १७, १८
आफूले पाएका धर्मका कुराहरू १८३	आर्यहरूको भूमिभागमा बसेकाछौं ५३
आफूले मात्र खाए पुग्छ १८२	आर्यहरूको विरोध ३१४, ३१५
आभास्वर देवताहरूको ३८६	आयु ७५, ८३, ३११, छउज्जेल- सम्म बसी ४९, को प्रमाण- ले ३११
आभिचैतसिक २२५, २२६	आयुधहरू ४२
आत्महित ३५४, को कुरा ३५३, ३५६, ३५७, ३५८, ३६०, ३६१, को कुरा पनि ३५३, ३५५	आयुसङ्घारोस्सज्जनसुत्तवर्णनाले १४४
आमा छ ३८४	आरञ्जिकङ्क १५६
आमा छैन १५२, ३८१	आरक्षा २४९
आमाबाट पनि बाबुबाट पनि ४८६, ४८७	आरुष्यलोक ४०७, सर्वथा छ ४०७, छैन ४०७, मा ४१२, मा उत्पन्न हुनेछु ४१२, सर्वथा छैन ४०७, ४०८
आमाबाबुबाट सुजात ४७७	आरोग्य १२०, १२१, १२६, हो १२४, ता १२१, १२५, तालाई १२४, ता उत्तम लाभ हो १२०, १२१, लाई नजानिकनै १२३
आमाबाबुहरूले ३७९	आरोप गरे २५७
आमोद-प्रमोद हुन्छ १०६	आलिङ्गन गर्छ १९६
आर्यऋद्धि ३४०	आलोक उत्पन्न भयो २७९, २८०
आर्यचक्षु १२४	
आर्यजातिद्वारा २८१	
आयतनलोकहरूलाई १७८	
आयतनहरूको विषय सम्बन्धमा ४	
आर्यन्याय मार्गमा २२५, २२६	
आर्यपुरुषको चित्तलाई जान्नसक्दैन ३४५	

आलोकसंज्ञा ३५५	आलव ३१३, ४६६, नीय ३१३,
आवट्टन २५८	नीय कारणहरू ३१२,
आवर्तन २५८, २८७, २८८, गर्नेनै थियो २८७	३१३, ३१६, ३१७, ३१८, नीय कारणहरूको निवार-
आवर्तनीयमाया ४७५	णार्थ ३१२, ३१८, क्षय
आवरण २४९	२८१, क्षय गरी ३८६,
आवाज निकाल्दै २०७	क्षयज्ञान २८०, क्षय ज्ञान-
आवास आनिसंसयुक्त ४४२	द्वारा २८१, क्षय हुने
आवाह ४४७, हुने पनि छैन ४४७	ज्ञानतिर २०३
आशयलाई २५१	आस्वाद ११०, ११४, रसको
आशंका ३२६	बशमा बसी २६७
आश्रय लिएर १५९	आहारको कारणमा २६०
आश्रममा गए ६६	आक्षेप १९५, २७५, द्वारा २५७,
आश्ववाद पनि हुन्छ ११८	लाई २५७, गर्छ १९८,
आश्वसन पाएका ५५	१९९, २०३, गर्नुपर्छ
आसक्त हुन्छ २१४	१९५, गर्न सबदछ १९९,
आसज्ज उपनीय वाचा भासिता २२६, ३४९	गरेका थिए २५७, गर्न चाहेमा १९६, १९७,
आसनबाट उठी २५७, ३२५, फर्केर गए २५३	१९९, गर्न अयोग्य २०२, हुन्छ १९७, १९८, १९९,
आसनबाट उठेको हो भनी ४९७	हुन्छ १९९, २००, २०२, २०३
आसनद्वारा निम्तो गर्नुहुन्छ २६३	
आसनद्वारा निम्तो गर्नुहुँदो ररेन्छ २६४	इ, ई
आसनहरू बिच्छ्याउनथाले ४४६	
आसवट्टानीयाधम्मा ३१६	इच्छानुसार लाभ गर्छ २२५

इच्छानुसार लाभ गर्न सक्नुहुन्छ २२६	इद्धि ३३९, पाटिहारिय ३३९ इबिले गर्दा २१९ इहलोक छ १५४ इहलोक छैन १५२ ईष्या १६०
इष्ट ११०, १११, ११४ इष्टारम्मण भएपनि २१ इतिहास ४४६, ४८५, मा ८४ इन्द्रजालीय माया ३४७ इन्द्रिय असंयत २११	उ, ऊ
इन्द्रियद्वारा असंयत २१३, २१४ इन्द्रियद्वारा सुसंयत २१४ इन्द्रियद्वारा संयत २१५ इन्द्रिय निग्रह गर्ने विचार ६ इन्द्रिय परिपक्व ३२१ इन्द्रिय भावना सम्बन्धी उपदेश १३, गछन् १२, १३, गछन् के ? १२	उखेलिएको रुख छैँ २७३ उच्छेदन गर्नुपर्छ २६९ उच्छेद दर्शनलाई ३९० उच्छेदवादी २६९, श्रमण गौतम २६९, २७०, हुनुहुन्छ २६९ उच्छिन्न पार्नेछु २३९ उच्छिन्न भए हुन्थे ३८१ उज्यालो ठाउँमा राखेको हुन्छ ३६१
इन्द्रिय भावना सम्बन्धीका कुराहरू ७	
इन्द्रिय भावनाको बारेमा २२ इन्द्रिय भावना सूत्रको उपदेश सुनेर १० इन्द्रियसंवरशील ४९२ इन्द्रियसंयम १६, सम्बन्धी ८, गरेमा हित हुन्छ ६ इन्द्रियहरू ६, को परिपक्वतालाई देख्नु भई ६१	उल्टी हुने औषधी १२६ उल्टो ग्रहणगरी ३०७ उर्णालीम छ ८५ उत्तरगङ्गाको तीरमा ३९७, ३९८ उत्तर जनपदबाट ५२ उत्तरतिरका मानिसहरू ३९७ उत्तरापथका २८२ उत्तरापथवासी २८३

उत्तरीयमनुष्यधर्म २०१, ३३८	उपसम्पन्न नहुनेसँग ३१७
उत्तरोत्तर ३१, ३२, ३५	उपसेन वज्रन्तपुत्रले ३१६
उदान प्रकट गर्नुभयो १२०	उपहत-इन्द्रिय ११७, ११८
उद्धच्चकुक्कुच्च ३५७, ३५५, को निशशरणलाई ३५७, ३६१, मा डुबेको ३५७, मा नडुबेको ३६०, ले घरेको ३५७, ले नघरेको ३६०	उपहत-प्रज्ञेन्द्रिय ११७ उपहार ४४, ४५, लिएर ४३ उपहास गर्नेछन् ४६८ उपादानको कारण भव १२७ उपादान गरी १२७ उपादान निरुद्ध भएपछि १२८ उपायकुशल हुन्छ २२४ उपायास १२७, १२८
उपस्थाक हुनुहुन्थ्यो २८५	उपेक्षा १४, (चित्त) १७, हो १५, १६, १७, १८, उपस्थित हुन्छ १४, १५, १६, १७, १८, सम्बोध्यङ्ग ३७१
उपस्थान गरी २८६	उपेक्षी २१, २२, तथा स्मृतिसम्प्र- जन्य भई २१, २२
उपस्थान गर्ने २८५	उपोसथ गर्ने छैन ३०६ उपोसथ गर्दथे ३०४ उपोसथ गर्नकोनिमित्त ३०४ उपोसथशीलमा बस्नुपर्छ ४८
उपद्रव रहित छ ३१८	उभयहित ३५४, को कुरा ३५६, ३५७, ३५८, को कुरा पनि ३५३, ३५५
उपदेश गर्ने पर्याय २६६	उमालेको हुन्छ ३५६
उपनाह १४९, १६०	
उपनिश्वय सम्पत्तिलाई १३३, देखेर ९३, देख्नु भई १३३	
उपमा १११, ११४, ११६, द्वारा २७, हरू २७	
उपशान्त भई बसे ४३१	
उपसम्पदा १२९, ३१६, गर्छन् १२९, गर्न नहुने ३१७, गर्नुभयो ३१७, पाए ४६१, त्व पाए १२९, पनि पाऊँ १२९, भएर दशवर्ष ३१६	

उमेर पुगेका २६३

उल्लंघन ३१३

उसभ ४३४

उत्साहपन ३००

ऊँट ४०२

ऊष्णबादल देवता ४२७

ऊनीको कपडा १२२, द्वारा १२२,
१२५, माथि १२६

भृ

ऋणहरू ९१

ऋद्धि ३३९, वान् छु ३४९, देखा-
उँदथे ३३८, को प्रभाव
देखाउन सक्दैनन् २९७,
अभिसंस्करण ४५०,
प्रातिहार्य ३३८, प्रातिहा-
रिय ३३७, ३३९, ३४०,
प्रातिहारियहरू देखाउँदथे
३३८, प्रातिहारिय भनेको
कस्तो हो त ? ३४०

ऋद्धिमय पात्र-चीवरद्वारी भिक्षु
६०

ऋद्धिविध-प्रातिहारियलाई ३४७

ऋद्धिविध-ज्ञान ३४

ऋद्धिशक्ति हुने भिक्षुहरू २९७

ऋषिहरू ६५

ए, ऐ

एउटालाई छाडी ४८५

एउटै शरीर मात्र ३३३

एक एक कार्षापण ५३

एक एक पसर २८४, जौ २८३

एकस्कन्धिकभय १५९

एक छेउमा बसे ३८८, ४२०,
४४०, ४८०, का ३७६

एक छेउमा लगी २५४

एकजनालाई पुग्थ हुने कुरा ३३४

एक पसर चामल २८५

एक भएर पनि धेरै हुन्छ ३४०,
३४९

एकलाख ५३, बीसहजार ३०९

एकले अर्कालाई केही गर्न सक्तैन
१८५

एकले अर्कालाई के गर्न सक्ला
१८५, १९३, र १८५,

१८६, १८९, १९०, १९४,

१९९

एकसन्धी १२७

एकशय बीसवर्ष ८३, सम्म
२८५

१२० वर्षीय ५६

एकहजार शिष्यका साथ ५०४

एकेन्द्रिय प्राणी ४०२

एकै गाँस मात्र खान्छ ४१३

एकै घरमा भिक्षालिन्छ ४१३

एकलैद्वारा मात्र परिभोग गरियोस्

१९३, १९४

एहि भिबखु ४३८, ४६२

ऐनसवालको पुस्तक २४६

ओ, औ

ओकं पहाय अनिकेतसारी १६८

ओठ चलाई ५५

ओभरसियर ३२८

ओमसवादमा ९५

ओलारिकं १४

ओवाद-प्रातिमोक्ष ३०३, ३०४,

३०५, को उद्देशण ३०४,

३०६

ओल्हिरहनु भएको वेलामा २२०

ओघत्यकौकृत्य ३५७

ओपपातिक-नाम ४२६

ओपपातिक सत्वहरू छन् ३८४

ओपपातिक-सुपर्ण ४२६

ओषधी गर ३१५

ओषधी गर्छ ११५, १२६

ओषधी लिन जानकोनिमित्त २१९

ओषधी सेवन गर्ने ११५

क

कर्कश हुन्छ ३८०

कटग्गाहो ३९६

कष्ट पाउनु भएर पनि २६०

कति भङ्गले युक्त हुनेलाई ४८४

कन्तुर ४६, ४७

कस्तो दृश्य हेर्न परेको हो १००

स्कन्धलोक १७८

कन्याउदै ११४

कन्याउनाको कारणबाट ११८

कपट १६०

कपडा १२२, १२५, ओढाए ३२५,

को खोजमा १२२, फुकाली

४७, हर्क फारी फारी दिए

३२६

कप्यिकारहरू थिएनन् २८५

कफ १४५

कमण्डलु लिई १३९

कम पीडादायी भएको ३३५	कल्याणभाषी छन् ४८९
कम्बलहरू ३२६	कलिंगहो ३९४
कम कामकाज भएको ३३५	कसिण ३५५, भावनाद्वारा २०,
कर्मको फल १५५, द्वारा २८९, २९०, २९१, द्वारा हो २८९, २९०	परिकर्म गर्दा ३४४, परि- कर्म गरी ४०९, परिकर्म गरेर ४१२
कर्मको स्वभाव हो ४२१	कसरी ब्राह्मण हुन्छ ? ४९९
कर्मको सञ्चय रहेमा ४२१	कसैले कसैलाई उद्धार गर्न सकिन्न १८३
कर्मसत्यमा ४२१	कसैले कसैलाई केही गर्न सक्तैन १८५
कर्मसमारम्भमा आधारित छ ४२१	कसैले पनि परिवर्तन गर्न सक्तैन ४५५
कर्महरू ४२४, चारवटा छन् ४२१, गर्नुपर्ने ४२०, गर्नुपर्ने कुरो ४२०	कान्छाभाई ९३, ३२९, ३३०
कर्मक्षयकोनिमित्त हेतु हुन्छ ४२४	काण्टवाहनमा बसी ४२
कमरबन्धन ३२६	काण्टवाहनहरू बनाऊ ४१
कर्मविपाकज-ऋद्धि ३४०	काँटाले (ढकले) तौलेको जस्तै १२१
कम्मसकतज्ञान १५५	काटेको ताडवृक्ष १८०, फेँ २६५, २६८, २७३, २७४
कर २४४, २४५	काठ २७, २८, हू ४१, २१८, हू ल्याइदेऊ ४१, हूको निरीक्षण २१८, गोदाम को हाकिमले २१८, को काम हो ३०, को पक्षि- मित्र पसी ४१
करङ्गभाँचिदिएको २९१	
कलह-विग्रह ४०८	
कल्याणकर हो १८६, ४४०	
कल्याण-कीर्ति शब्द ९९, २६३, ३७५, ४४०, ४४७, ४७२, ४७३	
कल्याणधर्म २२५, २२६	
कल्याण-पृथग्जन १७४	

काँडा जस्तै घोच्छ ३८०

कान्त १०८, १०९, ११०, १११,
११४

कार्तिक पूर्णिमाको दिन ३२१

कार्तिक महीना ३२१

कानद्वारा जानिने शब्द विषयमा
१६

कान थाप्दछन् १९७

कान थाप्दैनन् १९५, १९८

कानलाई आनन्द लाग्ने ३८३

कानले शब्द सुन्दा १५, १९, २१

कानले शब्द नसुन्नू १२

कार्पेट ४५, हरू ४४, हरू देखे ४५

काम १७५, १७६, १७७, को
विषयमा ३७८, नलाग्ने
कुरा २९२, भव १६०,
भोगी होइनन्

१३८, काज गरिदिन्छन्

१६८, काज पर्दा १६८,

तृष्णालाई छाडी ११०,

११४, ११६, ११९,

तृष्णालाई नत्यागी ११९,

तृष्णाले खाइरहेका ११४,

११८, परिडाहद्वारा ११०,

परिडाहलाई हटाई ११४,

परिडाहलाई दूर नगरी

११९, मिथ्याचारबाट

विरत रहन्छ ३८२, भोग-

लाई छाडेर ३६५, रतिको

अभिलाषा ११५, रहित छ

११६, रागको निश्शरण

२५३, रागमा डुबेको

३५३, रागमा नडुबेको

३५८, ३५९, रागले घेरे-

को ३५२, ३५३, रागले

नघेरेको ३५८, ३५९,

विषयको समुदय ११०,

११६, विषयको मिथ्या-

चारलाई त्यागी ३८२,

विषयमा अवीतरागी

११८, विषयहरू ११८,

विषयहरू दुःखस्पर्शी ११८,

सुखहरू १४६, संज्ञा १८०

कामदारहरू ४१५

कामता थिएन १४१

कामा ते पठमा सेना ४५९

कामावचर देवलोकमा ४९

कामूवसंहित १०८, १११

काय १५९, मौनता १७२, स्वर्ग-

राम हो १०८, दुश्चरित-

माथि घृणा गर्छु २७०,

द्वारा ३७८, ३८२, ३८३,

दुश्चरित २६८, २७३, ३९३, ३९९, ४००, ४०४, ४०६, दुश्चरितहरूलाई दूर गर्नु १७२, ले स्पर्श गर्दा २१४, २१५, विज्ञेय-स्पर्शहरूद्वारा ११०, ११२, ४१४, ११६, सुचरित ३९२, ३९९, ४००, ४०४, ४०६, सुच- रितहरू गर्नु १७२, संस्कार ४२२, ४२३	कुखुराको चल्ला २७९, हरू २८१, हरूमध्ये २७५ कुखुराका फुलहरू छन् २७५ कुखुरा बासेको मुने ३४१ कुखुराले आफ्नो पखेटाद्वारा २७५ कुष्ठरोग निको भएको ११५ कुष्ठरोगबाट ११५ कुटीमा पुगे २०५ कुराकानी भएको थियो २१३ कुरा सुन्दैनन् १९५, १९८ कुरा सुन्दछन् १९७ कुरा सुन्नुहोस ४७६ कुल-कुमारीहरू २४७, २४८ कुल-स्त्रीहरू २४७, २४८ कुलपुत्रहरू १९३, १९४, ४६४ कुशको टुप्पोको पानी ११३ कुशत्रूण ६७ कुशल कारणलाई छाड्छ ३९४, ४०० कुशलधर्ममा २२५, २२६ कुशलवार्ता गरिसके पछि ३६७, ४८० कुशल धर्महरू ४०६ लाई ग्रहण गरी ४०६, छाडी ३९२, ३९९, ४०४, घट्छन् २३०
कायिक अकुशल कर्म ३७८ कायिक कुशलकर्म ३८२ काला १२२, सेता १२४, १२५ काश्यपादिहरूको उद्धारकोनिमित्त ४३४ कार्षापणहरू ५३, ५४, दिई ५२ क्रिया छ भनी भन्दछन् ४०७ क्रिया ४००, छ भने ४०१, छैन ३९९, रहेछ नै भने ४००, ध्यानहरू २२७, वाद ४००, वादी ३९९, ४०१, वितर्कना २२७ किलामुनो अहेसु २९९, ३०० कीर्तिशब्द फलिइ रहेको छ १८६ कीराहरूले खाइरहेका ११४, ११५	

कुशल धर्मलाई ग्रहण गरी ३९५, ४००	क्रोध १६०, शान्त हुनु १४९
कुशलधर्म अधिगमन गरियोस् १८५, १८९, १९०, १९३, १९४	क्रोधीको पैदाला ८०
कुशलपक्षीय दृष्टिदृष्टमा १५८	कोशलवासी ती ब्राह्मण हुन् २०६
कुशलक्षेम १८७	कोसलानं पुरारम्मा ५२
कुशाग्रको पानीले ११३	कोह्ली पुरुषको अभिलाषा ११५
कुहक ६७, ६८	कोह्ली पुरुषको शरीर ११७
कृष्ण २०८, कर्म ४२१, विपाकी	कोह्ली पुरुषलाई ११५, देखेर ११५
कृष्ण कर्म छ ४२१, ४२२,	कोह्ली पुरुषले ११४, ११६, ११८
शुक्लकर्म ४२३, शुक्लकर्म	कौस्तुभ ४४६, ४८५, ४८६
हो ४२४, शुक्ल विपाकी	
४२३, ४२४	ख
कृषीकर्मद्वारा ६५	खटीरा १२८, ३१५, मय १२३, १२४
क्रूर कामहरू ४१४	खत्तं ४७२
क्रूर काम नगर ८	खर्पनमा ४४१
क्रूर स्वभावको ८	खरानी ९८
केश र खुम्चेको छाला २७६	खराब दृष्टि १९०
केश दाही लुझाउने हुन्छ ४१४	खराब धारणा १८४, १८५, १९२, उत्पन्न भएको छ १८९
केश दाही क्षौर गरी ४१५	खलुपच्छाभक्तिकङ्गं १५७
केशमा समाति २०३	खन्नो १२२
केश समेत पाकिसकेका २५६	खाइरहेको खाना छाडेर भएपनि २४२
केही रस र केही आस्वाद ११८	
के हेतु के प्रत्यय हो ? ३७६	खादचभोज्य तयार पार्न लगाई ५९५
के हेतु के प्रत्यय होला ३५२	

खादद्यभोज्यहरू ३२५, ४६१,
४६३, तयार पार्न लगाई
३२५

खादद्यभोज्यद्वारा १८९

खादद्यभोज्य नदिने नियम ३१७

खाली भिक्षापात्र लिएर नै, २५९

खाली हात ४४१

खाट्हरू राखी ३९०

खिचातानी हुन्छ १६५

खुम्चेको बाहुलाई पसार्छ १७

खुट्टाको नङ्गाले २७५

खुट्टाका गोलिगाँठाहरू ६६

खुट्टाले खुट्टा धोइन्छ ४९२

खुट्टा पखाली ६७, ३९०

खुट्टाले टेकेको कुनै चिन्ह ९९

खुट्टाले पनि यस्तालाई छुन चाहन्छ
१४४

खुट्टामा घाउ सहन परेको २९०

खुद्कमधु २९५

खेत जोत्दछौं २५४

खेतमा पाले नबसी १९७

खेतमा पाली बस्नुपर्छ १९७

खेलकूद २०८, गर्नथाले २०८

खेलपिण्डं १७

खोट नलागेका ४७७

ग

गङ्गानदी पारतरी ३२५

गण्डभूत १२३

गण-उपोसथ ३०४

गण गणहरूमा १८१

गणाचार्य २५, हरूले २४

गणी २४, २५

गतनिमित्त ३४१

गतिहरू हुन्छन् ४४९

ग्रन्थी १८०, हुन्न १८०

गदाहा ४०२

गन्ध १५९, भोग २६८, रसहरू
२६५

गन्धकुटी बनाई ४३३

गन्ध गन्धमा बस्ने ४२७

गर्नुपर्ने गरिसकौं १३०, ४६४

गर्नुपर्नेलाई भाविता गरिसकौं ४५८

गर्भशैथ्या २७४

गर्भिणीरूप देखाएर २८९

गरीबगुरुवा ५४

गरुड राजा जस्तै ४१

गरुडहरूका कुराहरू छन् ४२६

गरेर गराएर ३९६, ३९७, ३९८

४००

गलत धारणालाई १८३

गलत बाटोमा छोई १६९

गाई ४०२, माने ४१४

गाउँनिगमहरूमा २०१

गाउँ सीमामा २४१

गाडाको चक्का २८

गाडाहरूद्वारा ४४०

गाथा १५४, ३०१, ३०२, ३१०,

हरू ५२, वण्णना १

गायत्री मन्त्र ४६३

गाली गछेन् २१२

गाली गरेको कर्मको प्रभावद्वारा

२९०

गिद्धले १०

गुण बखान ४६८, गरी २९४

गुण महानताको कारणले २६२

गुण-वाणिज्य २९४

गुह्यपुरुषेन्द्रिय ४५०, देहनसकून्

४५१

गुह्यवस्तु ८५

गृहत्याग गरी ४९९

गृहस्थीवण्डितहरू १०२

गृहस्थीका साथी थिए ३२९

गृहस्थीहरूसँग संसर्गगरी १६९

गृहपति १११, ११२, ११३, महा-

शालहरूको ३८५, वा गृह-

पतिपुत्र २००, वा गृहपति-

पुत्रले ४९४, रत्न ४४९,

पुत्रको अभिलाषा ११३,

पुत्रले ४१६

गृहमको ११०

गैर्यं १५४, १५५, २९९, ३०१,

३१०

गोत्र ७५, को नामले ३, रक्षिता

३७८

गोप्यता २४९

गोबर ल्याई ६७

गोबरले लिपेको भुइँमा सुत्ने २११

गोरुहरू ९१

गो-व्रत २११

गोही १३८

गौरव ४७७, ४७८, गछेन् २४७

घ

घमण्ड गर्नु छैनन् २९३

घमण्डगर्ने छैनन् २९४

घरबार छाडी ३०, ३१, ३२,

११५, १६७, १६८, ३३३,

अनगारिय भई १९६,

१९७, १९८, ४३१

घरबार त्यागी १३०, ४१६, ४६४
घाउ निकोपारी ३१५
घाउका मुखहरू ११४, ११५,
११७, ११८

घाउहरू कन्याउँदै ११५
घ्राण १५९, गन्धाराम हो १०६,
ले गन्ध सुँघ्दा २१४,
२१५, विञ्जेयेसु गन्धेसु
१६, विज्ञेय गन्धहरूद्वारा
११०, १११, ११४, विज्ञेय
गन्ध १०९,

घाँसपातहरू ९८
घिउ २८५
घुम्दै १०५, फिर्दै २०७
घूषको कारणले ३८०, ३८३
घृणा गर्छन् २७०
घृणा गर्ने २७०, हुन्छ २७०, श्रमण
गौतम २७०

घृणायुक्त २०
घृणित हुन्छ १९
घोटेकोलाई उधारिदिदा २८०
घोटेकोलाई उत्तानो पारिदिन्छ
१२९, २०४
घोटेकोलाई उत्तानो पारिदिदा
२१५, ३५१, ३८७, ४१८,
४९५

घोडा २४५, २५१, २५२, हर्का
२८४, हरूले २८४, हरूको-
निमित्त २८३, को ब्यापार
गर्दै २८३

घोस्सेमुन्टो लगाई १३

च

चङ्क्रमण गर्दै ४४६
चक्ररत्न ४४९
चक्रवर्ती राजा हुन्छ ४४९
चक्रवर्ती राजाले चाहिं ४५४
चक्रवर्ती राजाहुन योग्य ४५३
चक्खुविञ्जेयेसु रूपेसु १५
चञ्चलपन ३५७
चटचाँग परी ९
चटचाँगले ध्वस्त भएको घरको
पाखो ९

चतुस्कन्धिक भव १५९
चतुर्द्वीपका मालिक ४४९
चतुर्थध्यान ३७, ३४४, ४९४,
प्राप्तगरी बसे २७९,
प्राप्तगरी बस्छ ४१७,
समापत्तिमा बस्नु १७२
चतुर्थध्यानिक फलसमापत्ति ११३,

११५, मा विहार गर्ने ११२	चक्षुले रूप हेर्दा २१४, निमित्तग्राही हुन्न ४१७
चतुप्रत्ययद्वारा ५१	चक्षुवान् पुरुषले २८, ३०
चतुप्रत्यय लाभार्थ ३३८	चक्षुविज्ञेय रूपहरू १०८, द्वारा ११०, १११, ११४
चतुपारिशुद्धिशील ४९२	चक्षु हुनेले रूप देखेछ ४१८
चतुसंक्षेप १२७	चामल २८३, २८५, ४०२, दिने २८३, खाने ४१३
चन्द्रमाको हिसाबले ३२१	चार कारणहरूले युक्तहुने (पुरुष) २२३, २२४
चन्द्रमा हो ४६४	चार चारवटा ३३३
चन्द्र सूर्यलाई १२२, १२४, १२५, पनि ३५०	चारवटा अङ्गहरूले युक्तहुनेलाई ४८६
चपराको डल्लो ४५	चारवटा अङ्गहरूमध्येमा ४८६, ४८७
चपराका डल्लाहरू ४४	चारदिशातिरबाट २५७
चप्राको रंग ३५३, ३५९	चारप्रकारका कर्महरूको सम्बन्धमा ४१९
चरणकमलमा शिरले बन्दना गर्छन् २३८	चारप्रकारका पुद्गलहरू ४११
चल्लानिस्केको जस्तै २७९, २८०	चारमहीनासम्म परिवास १२९
चक्षुको निश्रय नलिई १५९	चारवर्ष परिवास १२९
चक्षुद्वारा रूपारम्भण हुँदा १४	चारसंग्रह वस्तु ४२, द्वारा ४२
चक्षुद्वारा १०७, संयमगर्नु असल हो १०१	चारसंक्षेप १२७
चक्षु रूपको घर हो १०६	चारिकार्थ २६०, जानुहुँदा १३२
चक्षुरुपाराम १०७, हो १०६	
चक्षुमान् ७०, ८७	
चक्षुलाभ हुन्न १२४	
चक्षुलाभ हुन्छ १२६	

चारिकापछि ३२७	चिरस्थायी रहनसकोस् ३१२
चारिकागर्दे ४३८	चिरस्थायी गर्ने विश्वास ३१३
चारिका भनेका दुइप्रकारका छन् ४३४	चिरी रगत निकालेर ३१५
चाहे बमोजि लाभ गर्छ २२५	चीवर पहिरी ९६, १८८, २८३, २८४, ३२३, ३२५, ४६३, ४९६
चित्रकारीले ९९	
चित्तको संस्कार ३४५	चीवर ओढाए ३२५
चित्त ठुकाउँछ २०१, २०२	चुट्की बजाउँछ १६
चित्त फर्काउनु २५८	च्युति उत्पत्ति ज्ञान २७९
चित्त परिज्ञा १७३	चूपलानेर बस्नेहरूलाई १७४
चित्तले चित्तलाई जानी ३०८, ३४९, ४८३	चुकली लगाउने हुन्छ ३८०
चित्त लगाउँछ २०३	चुकली लगाएको ४०८
चित्तविमुक्ति ३९, २१४, २१५, २२५, २२६, ३८६	चुकली बोलीलाई त्यागी ३८३
चित्तसंस्कारको तुरन्तै पछि ३४५, ३४९	चुकली बोलीबाट विरत रहन्छ ३८३
चिन्तामणिक-विदद्या ३४८, लाई ३४७	चूपलागी एक छेउमा बसे ३७६
चिरस्थायी थिए २९८	चूपलागनुहोस् ४८९
चिरस्थायी थिएनन् २९८	चूलाहरू खन्नथाले ४४६
चिरस्थायीका कुराहरू ३११	चेतना हो ४२४
चिरस्थायी नभएका कारणहरू ३१०	चेतोपरिय-ज्ञान ३४
चिरस्थायी रहेको थियो २९८, ३११*	चैत्य स्थापना गराई ४९
	चैत्यस्थानहरू २४८
	चोदनारहा १९५
	चोर २४४, २४६, नठहरिएमा २४५, २४६, हो भनी

- ल्याएर २४५ ले २१९,
लाई २१९, हरू २४१,
हरूको सहायक भई २४५,
हरूले दुःखदिइ रहेका छन्
२४१
- चोरी ३१४, गरेर ३९६, ३९८,
गरेर लिनै हुन्छ ३७८, गर्ने
हुन्छ ३७८
- चौधकोटी देवमनुष्यहरूले पनि ५८
चौरासीहजार विहारहरू ३०४
चौसठ्ठी चौसठ्ठीवटा ३३३
- छ
- छअभिजाति ४०३, हरूमा ४०३,
४०६
- छकाउँछ १२२
छ छ वर्षको एकपल्ट ३०४
छडी उठाएँ भने ४९७
छडी उचालें भने ४६९
छत्र हटाएँ भने ४७०
छन्द १६९, काम हो १७८, राग
१२६, राग काम हो
१७८, हरूमध्येको प्रमुख
४६३
- छन्दागति १७१
छद्दारहरूमा सं.न १०१
छलिएको रहेछु १२६
६ वर्षसम्म कठोर तपस्या २८९
६ वर्षसम्म ४९९
छलफलगर्न सक्छन् ४८९
छाता हटाएँ भने ४९७
छानबीन गरी २४५, २४६
छाड्नु पर्ने ४५८, लाई पनि छाडि-
सकेँ ४५८
छाप्रो २, बनाई २
छाला ३३, ६०, काटेर २९, लगा-
उने २११, ले मोरी राखेको
१४५, हरू खुम्चिसकेका
२५६, लाई चिन्न सकेन
२८, लाई चिन्नसक्यो ३०,
लाई छाडी २८, २९
छुराको धार जस्तै धार भएको
चक्रले ३९६
छेकबारको बीचबाट पनि ३५०
छेदन ४१६, गरेर गराएर ३९६,
३९७, गर्दै ३९७, मराउँदै
३९७
छेदघभेदघ गर्ने अधिकार २१८
छेदघभेदघ गर्न लगाउनेलाई २४४

छेदचभेदच गराउने २१९	जटाहरू ९३
छोएको छु २२९	जटिल ४३९, हर्ष ८०
छोएका जन्मै कुराहरू २३०	जथाभावी १०२, भनेको होइन १०३
छोएको (कुरा) नबताउँदा २३१	जनपद चारिका ३१८, को निमित्त ३२०, समाप्त गर्नुहुन्छ ३२१
छोएको (कुरा) बताउँदा २३१	जनपद चारिकार्थ जान चाहन्छौं ३२३
छोएकोलाई २२९	जनपदमा दुःख दिन्छन् २४५
छोरा ३७९	जनपदहरू २४१
छोरी १३४, ३७९, हर्ष ९१, २४३, लिएर १३५, दिनेछु १३६, दिन्छु भन्दा २१९, दिन चाहेका कुरा २१९, ठूलो भएपछि ३७८, को- निमित्त योग्य पुरुष भेट्टाएँ १३५, लाई १४१, लाई देखे हातले समाती १३९, खिई १३६	जबसम्म २४७, २४८, २५०, ३६१, सङ्गमा ३१८, दज्जीहरू २४१
	जबजंस्ती हरेर लगी २४७, २४८
	जन्मको कारणले जरामरण १२७
	जन्म जरा ३०
	जन्म निरुद्ध हुनेछ १२८
	जन्म क्षीण भयो १३०
	जन्मान्ध १२५, हुन्छ १२२, १२४, पुरुषले १२२
	जमात ५७, का जमात मिली ४७२
	जमुवाको फल ५०३
	जरत्वले समातिरहेको २७६
जङ्गलको एक रुखमनि ९१	
जङ्गलमा १३४, घुमिरहुँदा २, मात्र बस्ने १५६, घुम्दै फिर्दै २०७	
जङ्घा विहारं ९७	
जटाधारी तपस्वीले ४३९	
जटा रहित ६०	

- जरामरण १२८
जरिवाना ३७९
जरो उखेलिएको रूख फेँ २६५,
२६८, २७४
जल शुद्धिक थिए ३२९
जलाबुज-नाग ४२६
जलाबुज-सुपर्ण ४२६
जसको लागि कुलपुत्रहरू १३०
जहाँ चाहन्छ त्यहाँ जानसक्ने हुन्छ
११५, ११६
जहाँ जहाँ जानुपर्ने ४०३, हो ४०६
जहाँ शील छ त्यहाँ प्रज्ञा छ ४९२
जाँचबुझ नगरी २१९
जातकं १५४, ३०१, ३०२, ३१०
जातले के गर्छ र ४८७
जात्याभिमान लिएर २११
जातिभूमक भिक्षुहरूको कारणमा
४४२
जाति (जात) लाई छाडौं ४८७
जातिवादको खण्डन ४८८
जातिवादको खण्डनलाई स्वीकार
गरे ४६९
जातिहिङ्गुलकेन ४६
जातिक्षीणभयो ४३१, ४६४
जाँदा वा आउँदा ४१७
जाङ्गरले ३४७
जान्नुपर्ने जानिसके ४५८
जानेका जन्मै कुराहरू २३०
जानेको (कुरा) बताउँदा २३१
जानेकोलाई २२९, जान्दिन ३८०
जानेर पनि सोध्नुहुन्न २९२
जिण्णो हमस्मि अबलो ५९
जिभ्रो पुन्याउनुभयो ४५१
जिभ्रोले मुख ढाक्छ ८४
जिभ्रोले रस चाख्दा १७, १९, २१
जिभ्रोले ढाकिदिनुभयो ४५१
जिह्वा १५९, रसाराम हो १०६,
ले रस चाख्दा २१४,
२१५, विज्ञेय-रस १०९,
विज्ञेय रसहरूद्वारा ११०,
११२
जीर्णोद्धार गर्ने ३२९, काममा
३२८, काममा नियुक्त
थिए ३३२
जीवनको समस्या २८२, छ २९५
जीवनभर पालन गर्नुपर्ने शिक्षा
४१६
जीवनभर शरणमा आएको ४९५
जीव ४०२, हू ४०२
जीविकामा बाधा १९१

जुन देखेको कुरा बताउँदा २३०

जुन क्लेशहरू नाश हुन्छन् १७१

जुलाफ १२६

जे कर्तव्य गर्नुपर्ने हो २२

जेष्ठ २७८, श्रेष्ठ २७८, श्रेष्ठपन

२७८, र श्रेष्ठ २८१, नै

हुनुहुन्छ २८०

जेठापाका २६३, २७२, हर्लुलाई

२७१, २७३

जेठो २७५, पनि छु २७६

जो भिक्षुले मैथुन सेवन गर्छ ३१४

जो २८३, २८४, द्वारा २५९,

२६०, खाऊ २९१, वा

चामल कुटेर २८५

झ, ञ

झगडा हुन्छ १६५

झ्याउ र पातहरूले छोपेका ३५६

झ्याउ र पातहरूले नछोपेको

३६०

झ्यालखानामा पाले बस्ने ४१४

झिगा समात्छु भनी ३४१

झूट बोल्दछ ३८०

झूट बोल्दैन ३८३

झूट बोल्ने हुन्छ ३८०

झूट बोलेर ३९८

झूट बोलीबाट विरत रहन्छ ३८३

झूट बोलीलाई त्यागी ३८३

जाणं उदपादि २०१

जाणदस्सनविमुद्धत्थं २०१

जाणविष्कारइद्धि ३३९

ट, ठ, ड, ढ

टह्लदै १०५

टहलिनकोनिमित्त ४४६

टाउको दुख्ने रोग २९१

टाउकोमा १२१

टुपी भएको हुनाले ४१९

ठगिएको रहेछु १२६

ठीक बाटोमाछु १६९

ठेकेदार ३२८

डर ४६८

डरपोक ह्वौ २५५

डराउँदै छन् ४८३

डाँकामार्ने ४१६

डाडु भिक्षा २८६

डुब्की लगाउँछ ३५०

डुलन १०५, कोनिमित्त ९७, ४४६

ढाकेकोलाई उघारिदिदा २०४,

२१५, ४९५
 ढाँचा-काँचालाई विचार गरी २५१
 ढीलासुस्ती गरेको खण्डमा २४३
 ढुँगाको एक टुक्रा लाग्नाले २९०
 ढुँगाले हनाउनु परेको २९०
 ढुँगामाथि ८१
 ढौं गी ६७, ६८

त

त्वचगन्धमा बस्ने ४२७
 तँत र मम गरेको ४०८
 त्यतिञ्जेलसम्म तथागतले ३१२
 तथागत उत्पन्न ४१६, ४९४, हुनु-
 भन्दा अगावै ४४८
 तथागत अरहत् २००, ३३४
 तथागतको नियममा १९३
 तथागतकोनिमित्त ल्याइसकेको
 दानलाई २८८
 तथागतको बल ३१५
 तथागतोत्पन्न २००
 तथागत देशिन धर्मविनयमा १९४,
 आई १९३
 तथागतमा २७३
 तथागतले २९२, अभिवादनगर्नेछ

२६४, नै त्यो समय जान्ने
 छ ३१२
 तथागतहरू ३१८, ले असत्य बता-
 उनु हुन्न २३८
 तदङ्ग-निस्सरण ३५४
 तदङ्ग विमुक्ति ३५४
 तन्नेरी देखिनु हुनुहुन्थ्यो ४६९
 तप २७२, नीय पापक अकुशल
 धर्महरू २७३, नीय पापक
 अकुशल धर्महरू छैनन्
 २७३
 तपस्वी २७२, श्रमण गौतम २७३,
 शेष धारण गरी ४४०
 तपाइको दृष्टि १४६
 तपाइको के दृष्टि हो ? १४६
 तराजु छाडेर हातले नापनछोक्नु
 २९८
 तरुण बुद्ध भगवान्ले २५७
 तलाउको तीरमा २१९
 तलामा ४७२
 तण्हा १४३, १४५, निस्मयो १५९
 तार्किक ४०९, ४१२
 ताड्छेदन गरेको जस्तो १५८
 तातो हुन्न ३५९
 तातो हुन्छ ३५६

तालवृक्ष ४४०, काटेको जस्तै १५९

तापिरहेको देख्छ ११५

ताराहरूलाई १२२

त्रास ४६८

त्यहाँ त्यहाँ गई ४०३, ४०६

तितरवितर १३७, ३०७, पादैन

३१०, पाछ ३०७

तिमीसँगै सोध्नेछु ३३४

तिम्रो कुरा फूट हो १६७

तिसन्धी १२७

त्रिरत्नरूपी रत्नहरू ४५

त्रिविधा २७८

त्रिविदयाको सम्बन्धमा ४८३,

४८४

त्रिवेदको अध्ययनलाई प्रज्ञा भन्द-

छन् ४९३

त्रिविदया सम्बन्धी प्रश्न ४८४

त्रिवेद पढ्ने ब्राह्मणहरू ४२५

त्रिशरणमा बसी ४९

त्रिशरणमा प्रतिष्ठित हुनुपर्छ ४८

त्रिसन्धी १२७

तीनवर्ष लाग्नेछ २५२

तीनवर्षमा २५५

स्त्रीकहाँ जान्छ ३७९

स्त्रीकहाँ जानहुन्न ३७९

स्त्रीद्वारा मिथ्याचार हुन्छ ३७९

स्त्रीप्रति मिथ्याचरण गर्ने ३८२

स्त्री पुरुष दुवैजना १३६

स्त्रीमाथि मिथ्याचरण गर्ने ३७८

स्त्रीले जान नहुने पुरुषहरूको

बारेमा पनि ३७९

तीतो लाग्छ ३८०

तीर्थकर २५

तीर्थियहरूको समाजमा ४४४

तीन चीवर ३२५, मात्र लगाउने

१५७

तीन महापुरुष लक्षणहरूले सुसम्पन्न

थिए ४९

तीन महीना २६०, सम्म ३६०,

सम्म केही गर्न सकिन

३२४, सम्म जीवन यापन

गरी २६०, मा दिने दान

वस्तुहरू ३२४, मा हुने

खर्चभन्दा बढता २६०

तीन तीन महीनासम्म ३२६

तीनरात भन्दा बढी सुत्न नहुने

नियम ३१७

तीनवटा ३४१, अङ्गहरूमध्येमा

४८७

तीन वेदमा ८३

तीनशय माणवकहरूका साथ ४३७,
४४५

तीनशय माणवकहरूलाई ४३३

तीनहजार मूल्य जाने ३२६

तीनै वेद पाठगर्ने २११

तीनै वेदमा पारङ्गत ४८५

तीनै मार्गफलको उपनिश्रय देखेर
१३३

तीर्थकथोनिमा पुन्याउँछ १४९

तीरण परिज्ञा १७२

स्त्रीरत्न ४४९

तीरमा दगुरिरहेका ३६५

तुच्छता ३९३, ३९९, ४०४

तुम्बामा राखिदिए ३२६

तुरित चारिका ४३४, ४३५

तुरित र अतुरित चारिका ४३४

तूष्णीभावद्वारा २५७, २८२, ३२४,
४४३

तूर्यनादहरूद्वारा ११०

तृण ९९, को आसन ९८, ९९,

आसनलाई ९८, आसनको

बारेमा ९८, वछ्याई

राखेको आसनमा ९६,

हरू वछ्याई ६७

तृणासन १३७, देखिन् १३७, मा

आई बस्नुभयो १३९, मा
बस्नुभयो १०३, को कुरा-
लाई लिएर १०४

तृष्णा १५९, रहित १३८, निश्रय
१५९, हटेको हुन्न १६९,
ले खाइरहेका ११०, छेदन
गर्ने ५०६, दूर गरी ४१३,
४१६

तृतीय अभिनिर्वेद थियो २८०

तृतीयध्यान ३६, ४९४

तेचीवरकङ्गः १५७

तेलको बत्ती राखिदिंदा ४९५

तेल पनि घसिदिन्थे ३९०

तेल लागेको १२२, १२५, १२६

तेल लिएर पानी बनाउँछ ३४७

स्तोत्र गाउनलगाई ४६

त्यो शील कुन हो त ? ४९३

त्यो संकल्पलाई संकल्प गर्छ २२५

थ

स्थलमा राखिदिनु भयो २०३

स्थितनिमित्त ३४१, द्वारा ३४१

स्थितभागीय ३४५

थीनमिद्ध ३५६, को ३५५, को

निशशरणलाई ३५६,

३६०, मा डुबेको ३५६,
मा नडुबेको ३६०, ले
नघरेको ३६०

थूकलाई १७

स्थूल १४, हो १५, १६

थोपा सुक्छ १८

द

दण्डतर्जित ४१५

दण्डत्यागी ३८२

दण्ड लगाउने २४४

दफाका दफा मिली ४६८

दमनद्वारा ३९७

दमनकार्यहरू २४१

दयालु भई ३८२

दरिद्री छी २५४

दश कुशलपथमा ३३८

दर्शनका कुराहरू ३९१

दर्शन गर्नु कल्याणकर हो ४७२

दर्शनीय ४८५

दर्शनलाई ग्रहण गरी ३९०

दर्शनार्थ जाँदा ५३

दशप्रकारका ज्ञानहरूलाई १५५

दशवस्तुक मिथ्यादृष्टि १५३,

३८१

दशवस्तुक सम्यक्दृष्टिलाई 'दृष्टि'

भनिएको हो १५३

दशवर्ष पुगेको भिक्षुले ३१७

दशवर्ष नपुग्ने भिक्षुले ३१७

दक्षिणगङ्गाको तीरमा ३९७

दक्षिण जनपदतिर ५२

दक्षिणतिरका मानिसहरू ३९७

दक्षिणा ५३, पथका २८३, पथतिर

गए ६४

दाउरा खोज्दै २०५, २०७, २१२

दाउरा खोज्न जाँदा ९१

दाउराहरू चीर्नथाले ४४६

दाजुभाईहरू पठाई २४३

दाँजिर भने २२६

दान्त छ १०६, १०८

दातव्य वस्तुहरू ६६, ३२४

दाँतहरू पनि खसिसकेका २५६

दान ४२, कार्यमा ५४, को समय

५५, दिने कार्यमा खर्च

गर ५४, दिन सकेको कुरा

२६०, दिँदै दिन लगाउँदै

३९८, दिन सिध्याई ५४,

को फल छैन १५२, ३८१,

३९२, को फल १५५, को

फल छ १५४, ३८४,

३९२, ३९४, द्वारा ३९७,

३९८, द्वारा पुण्य आउंछ	दिवाविहारकोनिमित्त ९७
४००	दिवाशय्या गरिरहेका थिए ४७२
द्वारपाल ४७२	द्विविधा हुन सक्दैन २२०
दाशदाशी ४१५	दुवैतिरबाट मुजात हुन्छ ४८५,
दिट्टिनिस्सयो १५९	४८६, ४८७
द्वितीय अभिनिर्भेद थियो २७९	दिस्वान तण्हं अरति रगं च १४०,
द्वितीयध्यान ३६, ४९४, समापत्ति-	१४१
मा बस्तु १७३	दीर्घकालसम्म नपढेको मन्त्र ३५८,
दिनमा गेरुवा वस्त्र धारण गर्थे	३५९, ३६०, ३६१, ३६२
४४०	दीर्घकालसम्म पढीराखेको मन्त्र
दिनमा तपस्वीभेष धारण गरी	३५२, ३५३, ३५६, ३५७,
४३७	३५८, ३६१
द्विपदादि ४५५	दीर्घकालिक हितसुख ३८९
दिव्य ओजरस २८५	दीर्घायु हुने बुद्धहरूको चाहि ३०५
दिव्यकामगुणहरू ११३	दुइ इन्द्रिय प्राणी ४०२, हरुलाई
दिव्यकाममुखको इच्छा गरी १४६	४०२
दिव्यपञ्चकामगुणहरूद्वारा ११२	दुइमध्ये एक गति १९२, १९४
दिव्यचक्षु-ज्ञान ३४, द्वारा २८१	दुइवटा अङ्गहरूमध्येमा ४९१
दिव्यगर्भहरूको प्रतिपद् १९३,	दुइवटा अङ्गहरूले युक्तहुनेलाई
१९४	४८७
दिव्यस्त्रीहरूको खोजी गर्छन् १४६	दुइवटा बाहेक ४५०
दिव्यलोकमा २८७	दुइवटा महालक्षणहरू ४५०
दिव्यश्रोत-ज्ञान ३४	दुइसंक्षेपको रूपमा २७
दिव्यसुखलाई १११, पनि साथगर्छं	दुइहात जोरी ४६४, नमस्कार गरी
११६	४८०, नमस्कार गरें भने
	४६९, ४९७

दुःखस्कन्धलाई अन्तगर्ने ३१

दुःखस्कन्धहरू १२८, का १२७

दुःखदायी ४२२

दुःख दौर्मनस्य ३०, १२७, १२८

दुःखस्पर्शी ११७, ११८

दुःखमय १२३, १२४, लोकमा

४२२

दुःखमा दुःखी १६८

दुःखमा परेको छु ३०

दुःखमा डुविरहेको ३०

दुःखरहित होउन् ३८४

दुःख वेदना ४२७

दुर्गति ३७७, ३९४, ४०५

दुष्परिणाम १०८, ११४

दुर्भिक्ष पनि भएको थियो २५८

दुर्भिक्ष समयमा २८६

दुश्शीलपन ३९३, ३९५, ३९९,

४०१, ४०५, ४०६

दुश्शील पुरुषपुद्गल ३९४, ४००,

४०५

दूतहरू पठाई १३२

दृष्टमाङ्गलिक ४९८

दृष्टि १५१, १५३, १५४, १५७,

१५९, ३९३, ४०४, ५०६,

हरूमा १५२, मा १६४,

हो ४०६, को दोषलाई

१४८, को दोषलाई देखेर

१४९, को दुष्परिणामलाई

देखेर १४७, १४८, द्वारा

१५१, १५८, १६१, द्वारा

शुद्धि हुइन्न १५१, १६२,

निश्चय १५९, विना १५१,

१५४, १५७, १५८, १६१,

विनिश्चय १५०, संज्ञालाई

१८०, लाई १४७, लाई

ग्रहण नगर्नु १४९, लाई

ग्रहण गर्दैन १४७, १४८,

ले नरकमा पुग्दाउँछ १४९,

गत हो १४८, गत जङ्गल

हो १४८, हरू १४९, हरू-

बाट शुद्धि हुन सकिन्न

१५२

देखेका जम्मै कुराहरू २३०

देखेकोलाई २२९, देखेको छैन ३८०

देवकुमारीहरू १४०

देवगर्भहरूबाट २७३

देवताको कुराद्वारा ५५

देवताले ६८

देवताहरूको आवाज सुनेर ३४२,

३४४

देवताहरूका कुराहरू ४२७

देवताहरूले २८५	देलोमा ६७
देवता भन्दछन् ५५, ६८, ६९, ७१	दोश्रो विदया २७९
देवपुत्रले ११३	दोषारोपण ३१४, लगाउनु होला २५३
देवस्थल थियो ८१	
देवमनुष्यहरूका शास्ता ३३४, ४४०	दौडेर घरमा गई १३६
देवमार ब्रह्मासहित लोकलाई ४१६	ध
देवलोक १७८, बाट च्युतभई ४९, ५०	ध्वजा ४६
देवलोकमै बसी ४३३	धनको खोजिगर्ने भएको भए ५३
देवसहित १८६, २६४, ४४०, मनुष्यलोकलाई ४४०	धनमालहरू ३७८
देशना २६६	धनसम्पत्ति ३८४, हू तयागी ५३
देश निकाला गर्न लगाउनु होला २५३	धनुष-वाण ९
देश निकाला गरे भन्ने कुरा सुनेर २५३	धर्मका अङ्गहरू ३०१
	धर्मगौरव ३००
	धर्मचक्र ४५६, लाई ४५६, ४५७, प्रवर्तन नगरुञ्जेलसम्म ५००
द्वेष १७९, २७१, पूर्णचित्त ३८१, पूर्णसंकल्प गर्ने हुन्छ ३८१, पूर्णसंकल्प गर्ने हुन्न २६९, रहित होउन् ३८४, ले दुष्ट भएका १३८, शान्त हुनु १४९, शान्त भएकोले शान्ती १६०	धर्मचर्या समचर्या हुन्छ ३८२, ३८४
द्वेषागति १७१	धर्मचर्या समचर्याको हेतुद्वारा ३७७, ३८४
	धर्मचारी समचारीले ३८५, ३८६
	धर्मचारी समचारी भएकोले नै ३८६

धर्मको चक्रलाई घुमाउँछु ४५४, ४५५	धर्मोपदेश गर्नेछु २७, २९२
धर्मदानद्वारा ३२०	धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ ३३४
धर्मघातुमा २७५	धर्मोपदेश गर्न समर्थ हुनुहुन्छ १२८
धर्मप्रकाश पारिदिनुभयो ३५१, ४९५	धातुमनसिकारको भावनाले २०
धर्म बोल्ने ३८३	धातुलोक १७८
धर्मरक्षिता ३७८	धान ४०२, को बोटमा २८२, २९५
धर्मराजा २७५, ४५४, हुँ ४५४, हुँ भनी भन्नुहुन्छ ४५६	धान्यवर्गहरूको कुनै कमी छैन ४७६
धर्मलाई अधर्म ३१९	ध्यान गरिरहँदा १३०
धर्मलाई शिथिल पारी ३०७	ध्यानबाट उठी १०३
धम्मववत्थान ३५५	ध्यानलाभी ४०९, ४१२
धर्मव्यवस्थापन ३५५	धार्मिक कथा ४४१, द्वारा ४४१
धर्मविचयसम्बोध्यङ्ग ३७१	धार्मिक बलीलाई लोप गर्दैनन् २४९
धर्मविनयमा १२९, म जान्दछु १६९, जान्दैनौ १६५, १६९	धृतङ्ग व्रतहरू १५७
धर्मस्वामी २७५	धृतङ्ग विना १५६
धर्मसेनापति २१९	धृतङ्ग शील १५६
धर्माभिसमय ५८	ध्रुव ३४६
धर्मावबोध ५००	धेरै भएर पनि ३४९, एक हुन्छ ३४०
धर्मिलो परेको ३५८	धेरैलाई पुण्यहुने कुरा ३३४
धर्मेश्वर २७५	धोका खाएँ १२६
धम्मो लोके समुप्पन्नो ४५	धोकाखाएको रहेछु १२६

न

नङ्गहरूद्वारा ११४, ११५, ११७
 नगर निर्माण गर्ने काम २२०
 नजानेकोलाई ३८३, उ जान्दछु
 ३८०
 नर्तकीहरू पठाए ३७५
 नत्थुकम्मं १२६
 नन्दीराग गर्छन् १६१
 नदीहरूमध्येको प्रमुख सागर हो
 ४६३
 न देखेकोलाई देखेको छु ३८०
 न पढेको मन्त्र ३५२, ३५३, ३५८,
 त परै जाओस् ३५६,
 ३५७, ३५८
 न बाँधिएका फूलहरूलाई ३०७
 नयाँ बन्धन गर्ने जस्तै हो १८५,
 १८९, १९०, १९३, १९४
 नयाँ भिक्षुहरूको संख्या ३१७
 नरकमा ३८२, उत्पन्न हुनेछ ३९४,
 ४००, उत्पन्न हुन्छन्
 ३७६
 नरक वा तिरश्चीन योनि १९१,
 १९४, १९५
 नरकगामी हुन्छ ३९४

नरक प्रपातमा १८३, खसिरहेको
 मलाई २०३
 नसुख नःदुख वेदनाका ४२७
 न सो मुद्धं पजानाति ५५
 नहेरिकनं फर्केर गएँ भने ४८२
 नक्षत्रहरूमध्येको प्रमुख ४६४
 नाऊलाई १८३
 नाकद्वारा जानिने गन्धविषयमा १६
 नाकले गन्ध सुँघ्दा १६, १९, २१
 नाग १७०, १७१, ४२४, ४६६,
 योनिका कुरा ४२६
 नागहरूले ४६६
 नाङ्गो साधु ४१३
 नाटक हेरेर हाँसे ३७५
 नास्तिकवाद ३९२, ३९४
 नाति भन्न पनि सुहाउँदैनन् ४६७
 नाम र गोत्र सुनाई ४८१
 न्यायाधीश २५४
 न्यायनिसापको अधिकार २१८
 न्यायालयमा जानेछु ३४३
 नारकीय प्राणीहरूले जस्तै ४२२
 नारीरत्न १४६, लाई १४६
 निकोपारेका रोगहरू ४५८
 निकोपार्न सकिन्न १२४
 निगम बाहिर १३३, गई १३१
 निघण्टु ८४, ४४६, ४८५, ४८६

निश्चय नै क्रिया छ ४००	निराहार नै हनुभयो २५९
निश्चय फलदायी ३८९	निहत्साह ३००
निश्चिन्त सम्बोधिपरायण छ ३१८	निहत्साही २९९, हनुहुन्थ्यो २९९,
निर्जनस्थानमा ५२, ४६४	हनुहुन्नथ्यो ३०८, ३१०
नित्य ३४६, एकत्रित हुन्छन् २४०,	निरोगी १२१, हुन्छ ११५, ११६
भेला हुनेछन् २४१	निरोध ४११, छ ४१२, सत्य हो
निर्दयी हुन्छ ३७८	४५८, समापत्ति ध्यानबाट
निन्दा गर्छ ३१५	उठी २, समापत्ति ध्यानमा
निद्रामा बर्बराएका ३४३	बस्नुभयो २
निर्दोष छ ३१८	निकलेशीको पैताला ८१
निष्प्रपञ्च भई ३६५	निर्वाण १२१, हो १२४, १२५,
निष्पुरिसेही ११०	१२६, २७७, लाई १२७,
निर्भोगी २६७, हनुहुन्छ २६५,	२७६, लाई नजानिकनै
श्रमण गौतम २६५, २६८	१२३, लाई जान्नसकू
निमित्तद्वारा ३४१, ३४२, ३४३,	१२५, उत्तम सुख हो
३४७, आदेशना गर्छ	१२०, १२१
३४२, ३४४	निर्वेधभागीय ३४५
नियम ३१५, ३१७, ४४२, बनाउने	निर्वृत्तभई ४१३, ४१६
हनुपर्छ ३१४, बनाउनुभयो	निश्शरणलाई ३५५, ३५६, ३५७,
४४२	३५८, ३५९, ३६०, ३६१,
निरस २६५, २६६, २६७, २७५,	पनि ३५३
हनुहुन्छ २६४, २६५,	निश्चय नलिई १६०
श्रमण गौतम २६५, २६७	निश्चय भनिएको हो १५९
निरालसो हुन्छ २२४	निश्चयलाई हटाएर १५९
निराहार रहने २११	निसाप गर्दथे २५४

नीलो रंग ३५३, ३५९

नीवरण १८०

नेसज्जिकङ्गं १५७

स्नेह चिन्तनको कारणले गर्दा ६०

नैऋत्म्यको गुण ३९३, ३९५, ३९९,

४०४, लाई ११५

नैऋत्म्यमा रतहुनु ३६५

नैर्याणिकमार्यामा ३९२

नैवसंज्ञानासंज्ञा ३८, यतनवासी

देवताहरूको ३८६

प

पर्खालको बीचबाट पनि ३५०

पञ्चस्कन्धिक भवको १५९

पञ्चस्कन्धिको अन्तर्धान ३०६

पञ्चस्कन्धलाई निग्रह गरी १०९

पञ्चकामविषयद्वारा ११०, ११९

पञ्चकानविषयहरूद्वारा १११,

११४, ११६

पत्रगन्धमा बस्ने ४२७

पञ्चनीवरणहरूलाई त्यागी ४१७

पञ्चात्तापी हुनुपर्ने नहोऊ २३

पञ्चाभिज्ञज्ञान ३४

पञ्चशीलहरू ४८, पालन गर्न थाले

४९

पञ्चशीललाई शील भन्दछन् ४९३

पठमाभिसम्बुद्धो ५०१

पण्डित ४८५, पनि हुन्छ ४८६,

४८७, र मेघावी ४९५

पण्डितमानी थिए ३७७

पढी राखेको मन्त्र ३७०

पढेका मन्त्रहरू ३३०, ३६९

पढेको मन्त्र ३५८, ३५९, ३६१,

३७०

पढेको मन्त्रको बारेमा ३६०, ३६१

पर्णशालाको दैलो ५५

पत्र ४४, पढी ४४, सन्धी गरी ४४

पतिद्वान ७८

पदचिह्न देखेर १३७, १३८

पदशास्त्र ४४६

पर्यटक-रस २९५, २९६, २९७

पपटिकगन्धमा बस्ने ४२७

पद्मफूल तथा डाँठमा १७०

पद्मफूलहरू ओइलाएर जाने हुनाले

२

पर्यवशानकल्याण ४४०

पर्याय २६६, वाची शब्दहरू २७४

परकट्टका ३८०

परचित्त ज्ञान ३४५, लाभी ३४५

परदार गमन गरेर ३९६

परनिन्दा गर्दे २३४	परनिर्वाण ४९, भयो ४८, पछि
परम्परा ३०९, हरू ३११, गत	२२१, ४४८, भएका कुरा
२४५, बमोजि २४५, लाई	७, भइसक्नु भएपछि ७,
हटाउँछन् २७१, नाशहुनेछ	हुनेछु ४१०, ४१२
२६९	
परमशुद्ध हुनसक्छ ४३१	परिवेणहरू बनाई ४६२
परमसुन्दरताले युक्त ४८५	परिपक्व १०५
परलोक छ १५४, ३८४, ३९५,	परिपूर्ण परिशुद्ध १८६
३९६, भनी भन्दछन् ३९४	परिभाष गर्छ ४७९, ४८०
परलोक छैन १५२, ३८१, ३९३,	परिभाष गर्नेछ ४७९, ४८०, ४८२,
भने ३९४	४९६, ४९७
परलोक जान्ने अरहन्तहरू ३९३	परिभोगघातु ४८
परलोक भएपछि ५०	परिवर्तन गर्ने इच्छा ११३
परहित ३५४, को कुरा ३५८, को	परिव्राजक ९७, १०५, १२१,
कुरा पनि ३५३	आचार्यहरूले १२१, सम्प्र-
पराक्रम छैन ४०२	दायका १३२
पराक्रम पनि छ ४०३	परिवितर्कना उठयो २९७, २९९
पराजित ३९४, ४०५, नै हुन्छ	परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य ४१६,
४००	४४०
पराङ्मुख भएकोलाई १९६	परिषद्को बीचमा ३८०, ३८३
परामर्श नगरी १६०	परिहानी होइन २४१, २४६,
परिग्रहलाई त्यागी ३६६	२५०
परिचरकहरू २३४, २३५	परिहानिभागीय ३४५
परिडाह १६९	परिज्ञात गरिसके ४५८
परिणायक रत्न ४४९	परिज्ञा ज्ञानद्वारा १७२
	परुषवाचालाई त्यागी ३८३

पलास १६०	पाँचशय भिक्षुहरू २६२, मा ३१८
पर्वतको बीचबाट पनि ३५०	पाँचशय महाभिक्षुसंघका साथ १८६, ४७१
पवारणा गर्नुभई ३२०	पाँचशय वस्त्रहरू ३२६
स्पर्श-नृष्णालाई छाडी ११०	पाँचौ हप्तामा ४९८
स्पर्श-भोगहरू २६८	पाटलिपुत्र नगरमापन २२१
स्पर्श-रसहरू २६५	पाटिहारिय ३३९
पसर २८३, २८४	पात्र-चीवरहरू ९६, ४६२, ग्रहण गरी १३३, १८८, २१९, २८३, ३२३, ३२५, ४६३, ४९६
पसलहरू ४३९	पात्रबाट हात हटाइसकेपछि ३२५, ४६३, ४९६
पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ १७	पात सहित हाँगालाई चिन्नसक्यौ ३०
पंसुकूल चीवर मात्र लगाउने १५७	पात सहितको हाँगा काटेर २७, २८, ३१
घहिले न लगाएका भन्सार २४४	पाताफर्काई बाँधी २१९
पहिलोविदद्या २७९	प्रातिहारियहरू ३४०
पक्षि जस्तै बनाई ४१	पाथेय्यं ४७८
पक्षपात गर्दै १७१	पादगमनद्वारा ५८
	पादचिह्न १३६
	पादपरिचारिकाको रूपमा १४०
	पानीका भाँडाहरू राखनथाले ४४६

पा

Dhamma.Digital

पाकेको फल १०५

पाँचअङ्गहरूले युक्तहुनेलाई ४६८

पाँचअङ्गले युक्तहुने ब्राह्मणलाई

४८४, ४८५

पाँच पाँचशयवटा ३३३

पाँचवटा अङ्गहरूमध्येमा ४८५

पाँचलाख ३२६

पाँचशय कार्षापण ६६, ६७

पाँचशय जति ब्राह्मणहरू ४७४

पानीको भाँडो ३५४, ३५६, ३५९,
३६१, लाई ३५६, हुन्छ
३५३, ३५७, ३५८, ३५९,
३६०

पानी-घाँस-काठहरू १८४
पानी छात्री ४८
पानीमा डुब्की लगाएको कं ३५०
पानीले नभिजिने गरी ३५०
पानी लिएर तेल बनाउँछ ३४७
पानी भरिएको भाँडो ३५४
पापक अकुशल धर्महरू २१५^१
पाप आउँछ ३९८
पाप आउँदैन ३९७
पाप गरिदैन ३९८
पाप लाग्छ ३९८
पापलाई बघाइसकेको ५०२
पाप लाग्दैन ३९७
पार तरेर जान्छन् ३६५^१
पारमीधर्महरू ९८
पारायणमनुगायिस्सं ६०
पारासर गोत्रका भएकाले १
वारिशुद्धि उपोसथ ३०४
पारी ३६३, हो ३६७, ३६८, जाने
मानिसहरू ३६५, ३६८
पालो २६६
पाहुर २५१

पि, पी

पिटेर पिटाएर ३९६, ३९७
पिठचू दुख्ने रोग भएको २९१
पिण्डपातिकङ्गं १५६
पिता रहेको जस्तै लाग्छ ५१
पितृरक्षिता ३७८, ३८२
पियदस्सी बुद्ध २
पीछा गर्दै आएका थिए २१९
पीठचुमा कन्याउन लगाई ४१५
पीडित हुन्छ १९

पु, पू, पृ

पुष्करिणीको तीरमा, ४७१, ४७३
पुद्गल-उपोसथ ३०४
पुञ्जवतो इद्धि ३४०
पुण्य आउँछ ३९८
पुण्य आउँदैन ३९७, ३९८
पुण्य-ऋद्धि ३४०
पुण्यपथमा संलग्न ३३३
पुण्यपथ हुन्छ ३३४, ३३५
पुण्य पाउँछ ३९८
पुण्य पाउँदैन ३९७
पुण्याभिसंस्कार १५९, १७९
पुस्ताको प्रमाणले ३११

पुस्ता परम्पराको दृष्टिले ३०९	ब्राह्मण ९, स्थान पाए ५०
पुस्ता-युगको ३०८	पूगको (पञ्चको) बीचमा ३८०, ३८३
पुनर्जन्म पनि हुन्न १५९	
पुनर्जन्मका कुराहरू १५८, नगरुन् १६०	पूज्य हुनुहुन्छ ३३५, ३३६, ३३७
पुनर्भव २७४	पूर्णजिह्वा ४५०
पुनर्भवाभिनवृत्ति २७४	पूर्वकर्मको कारणले २८८
पुष्पगन्धमा बस्ने ४२७	पूर्वजन्मका कुराहरू २७९, ४१७
पुराना आचार्यहरूले ३७४	पूर्वभागद्वारा जानिन्छ ३४४, ३४५
पुराना ब्राह्मण धर्महरूको संस्मरण २१०	पूर्वानुस्मरण-ज्ञान २७९
पुरानाहरूले प्रज्ञापन गरेका २४२	पूर्वाह्न समयमा ९६, १८८, २८३, ३२५, ४६३, ४९६
पुराना वज्जी धर्महरू २४५, २४६, को पालन २४४	पूर्वेनिवासानुस्मृति ज्ञानलाई ३४
पुरानो बन्धनलाई चुँडाली १८५, १८९, १९०, १९३, १९४	पूर्वेनिवास-ज्ञानद्वारा २८१
पुरुषकहाँ जानहुन्न ३७९	पृथग्जन १२३
पुरुषदम्यसारथी ४४०	पृथ्वीको तल्लो तहमा २९६
पुरुषद्वारा मिथ्याचार हुन्छ ३७९	पृथ्वी पल्टाई २९५
पुरुष-युग ३०८	पृथ्वीलाई पल्टाई २९७
पुरुषले जान नहुने स्त्रीहरू ३७९	पृथ्वीलाई पल्टाउन चाहन्छु २९६
पुरुषार्थ छैन ४०२	पेटमा मुम्मुम्याउँदै १२१
पुरुषार्थ पनि छ ४०३	पैतालाको चिन्ह देखुन् १३५
पुरोहित १८२, ब्राह्मणसँग ३४१,	पैतालाको चिन्ह देखेर ८०
	पैतालाको चिन्ह पनि बिग्रैको हुन्न १३७
	पैदल घुम्दै ९७

पो, पौ, पं	प्रत्युपस्थान २३४, २३५
पोखरीहरूबाट २४९	प्रत्युत्पन्न कामहरू १७७
पौषको पहिलो दिनमा ३२१	प्रत्येकबुद्ध ९५
पंखा हम्किरहनु भएको हो २४०	प्रत्येकमुनिहरू १७४
पंसुकूलिकङ्ग १५७	प्रथमध्यान ३६, ३४४, ३५५, ४९४, प्राप्तगरी बस्छ २००
प्र	प्रथमाभिनिर्भेद २७९
प्रकट पनि हुन्छ ३५०	प्रथम बोधिमे ३०५
प्रणीततर ११३, ३४६, धर्महरू ३१, ३२, ३६, धर्महरू छन् ३१	प्रथमोत्पत्ति २७९
प्रत्येकबुद्ध-ज्ञान २७८	प्रश्न सोध्नुभएको खण्डमा ४८४
प्रत्येकबुद्धलाई २८९	प्रपातमा खसिरहेको २०३
प्रत्यय छैन ४०४	प्रमादी नहोऊ २३
प्रत्यय पनि छ ४०३, ४०६	प्रलाप गरेर ४३१
प्रत्ययसन्निहित शीलहरूलाई ४९२	प्रलोभन पार्न सकेनन् १४०
प्रत्यवेक्षणज्ञान २०१, लाई २०२	प्रव्रज्या ४६१, हो ३३५, पाऊँ १२९, तथा उपसम्पदा ४६२
प्रतिकूलमा पनि २१, २२	प्रव्रजित हुन्छ १३०, ३३३, ४१६
प्रतिकूलसंज्ञी भई २०, २१, २२	प्रव्रजित हुन चाहन्छु ५१
प्रतित्यसमुत्पादका १२७	प्रव्रजित हुनेछौँ ४६०
प्रतित्यसमुत्पन्न १४९, को कुरा १२७	प्रव्रजित भएका हुन् १
प्रतिसम्भिदाहरू २७८	प्रव्रजित भएका थिए ४, १०
प्रत्युत्थान २६४	प्रवारणा गरी ३२१
	प्रवारणा परसाने अनुमति ३२१

- प्रवेणिपुस्तक २४६
 प्रशब्धिसम्बोधयङ्ग ३७१
 प्रशंसापात्र को हुन् ३३६
 प्रशंसापात्र हुनुहुन्छ ३३५, ३३६,
 ३३७
 प्रसन्नता १३, १४, १५, १६, १७,
 १८, उत्पन्न हुन्छ १७,
 १९, २०, २१, २२
 प्रहाण परिज्ञा १७२
 प्रज्ञाइन्द्रियका कुराहरू ४२७
 प्रज्ञाद्वारा विमुक्त १८०
 प्रज्ञाद्वारा परिशोधित शील हो
 ४९२
 प्रज्ञापन गरेकालाई समुच्छेद गर्छन्
 २४२
 प्रज्ञापन गरेकोलाई २४७, 'हरण
 नगरी २४५, प्रज्ञापन गर्दैन
 २४४
 प्रज्ञा नै यो लोकमा अग्र देखिन्छ
 ४९३
 प्रज्ञा परिशोधित शील हुन्छ ४९२
 प्रज्ञाविमुक्ति २१४, २१५, ३८६,
 लाई २२५, २२६
 प्राणी ४०२, घात गर्ने हुन्छ ३७८,
 घात गरेर ३९७, घातबाट
 विरत रहन्छ ३८२, घात-
 लाई त्यागी ३८२
 प्राणीहरू ४०२, ४०३, को मुखको
 निमित्त ४६, को हत्या
 हुने ३३३, को हितको-
 निमित्त ४६
 प्रातिमोक्ष १५६, को पढाइ ३०३,
 उद्देशण ३०१, ३०३,
 ३०६, ३१०, उद्देशण
 गरियोस् ३१२, उद्देशण
 गरिएको थिएन ३०६,
 उद्देशण गर्छ ३१६, ३१८,
 उद्देशण गर्ने छैन ३०६,
 ३१२, संवर १५६, संवर-
 शील १५६, ४९२
 प्रातिहारिय ३३९, ३४७, ३४८,
 हरू ३३७, ३३९, ३४७
 प्रासाद ४१, हरू ११०, मनि
 ओल्हिन्नर्थ ११०, को
 ४७२
 प्रियरूप १०८, १११
 प्रिय हुने रूपमा आसक्त हुन्छ २१४
 प्रिय हुने रूपमा आसक्त हुन्न २१४
 प्रिय हुने धर्ममा २१४, आसक्त
 हुन्न २१५

प्रोतिसम्बोधयङ्ग ३७१

ब

प्रेतविषयमा पुन्याउंछ १४९

प्रेम १६९

फ

फलगन्धमा बस्ने ४३७

फल्गु ३५, छाडी २८, २९, लाई
चिन्नसकेन २८, लाई
चिन्नसक्यो ३०, काटेर
२९, लाई छाडी २७

फलसमापत्तिध्यानमा २८५, बस्नु
३२२

फलज्ञान २०१

फलामे कराईमा १८

फलेकमा राखिछाडेका ३०७

फूटपार्नकोनिमित्त ३८३

फूट पंदा गराउने काम २५३

फूलहरूलाई ३०७, ३१०

फूलहरू छरी ५५, ६७

फूलहरूद्वारा ३

फेगु ३५

फेटा फिके भने ४९७

बघाइसकेको हुन्छ १६६

बट्टा देखे ४७

बट्टामा राखी ४६

बट्टाहरू ४७

ब्यञ्जनयुक्त ४४०

बतासले ३०७, ३१०

बत्तीस बत्तीसवटा ३३३

बत्तीस महापुरुष लक्षणहरूका कुरा-
हरू ४४८

बत्तीस महापुरुष लक्षणहरू देखे
४५०

बत्तीसमहापुरुष लक्षणहरूको सम-
न्वयन गरे ४५०

बत्तीस लक्षणहरूको बारेमा ७४
बन्धन ४१६

बनारसी असल वस्त्र ३२५

बस्नुभएको ठाउँबाट १३६

बक्बकाएको ३४३

बयरको रस ४४१

बयसट्टि दृष्टि ३९१, हरू १४७,

गतहरूलाई १५०, हरूका

१५०, हरूमध्ये १४७

बल पनि छ ४०३

- बलवान् पुरुषले १६
 बलीदिन लगाए ९
 वर्षादको प्रासादमा ११०
 बहिरोले कानले शब्द सुन्दैन १२
 बहिरो भावितेन्द्रिय हुन आउँछ १२
 बहुजन सुखाय २२४, २२५, २२६
 बहुजन हिताय २२४, २२५, २२६
 बहुतर भिक्षुहरू छन् ३३८
 बहुलतर एकत्रित हुन्छन् २४०
 बहुश्रुत ३१८, हुन्छ २२३, छन्
 ४८९, भिक्षुहरू ३१८,
 भिक्षुहरू धेरै हुनेछन् ३१८
 ब्याकरण ४४६
 बाटो खर्च ४७८
 बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिदा
 २१५
 बाँदर जस्तै छन् २२०
 बाँदरनीलाई ९
 बाँदर भएर उष्ण हुनेछन् २२०
 बादल देवता ४२७
 ब्यापार गर्नलाई ४४०
 बाबु छ १५४, ३८४
 बाबु छैन १५२, ३८१
 बालुधा थुपारी ५५
 ब्राह्मण भिक्षुहरू ४४३, लाई
 ४४४
 ब्राह्मण भिक्षुसङ्घका साथ ४३९,
 ४४७
 ब्राह्मण वर्षावास थियो २८२
 ब्याधा २, विचरण गर्ने २, भई
 जीविका गर्नथाल्यो ९, को
 रूपमा जन्मेका थिए १
 ब्याधिमय १२३, शरीरलाई १२४
 ब्याधित्वद्वारा पीडित भएको २७६
 ब्यापन्नचित्त ३८१, राख्ने हुन्छ ३८४
 ब्यापाद सहित ४२२
 ब्यापाद रहित ४२२
 ब्यापाद संज्ञा १८०
 ब्यापादको निश्शरण ३५५, लाई
 ३५६
 ब्यापादले घरेको ३५३, ३५६
 ब्यापादले नघरेको ३५९
 ब्यापारीहरू ४३, लाई ४३
 ब्यापादमा डुबेको ३५६
 ब्यापादमा डुबेको चित्तलाई ३५३
 ब्यामप्रभाले परिवृत्त १३९
 ब्यामप्रभालाई २८८
 विगुल बजाउन लगाए २५५
 विगुल बजेको सुनेपछि २४२
 विघ्नबाधा २८८, हरू ५२, पुन्या-
 उन सक्दैन २८८

बिसिन्ध ३५३, ३६९, ३७०

बिसिद्धिन् ३३०

बिसेर जानाको कारणबारे ३२८

बिहार बनाउन लगाई ४९

बीचमा तिम्रोहूले कुरा नगर्न
४५०

बीसहजार ३११, प्रमुख शिष्यहरू
४३९

बुढा २६३, पाकाहरूलाई २७०,
२७१

बुढेसकालमा ४१

बुढोहुँ भन्ने घमण्ड २५६

बुद्ध आउनु भयो ६१

बुद्ध उत्पन्न हुनुभएको छ ४७, ४८

बुद्ध उत्पन्न हुनुभएको कुरा ५५

बुद्धकहाँ जानुबाट रोक्नुपर्छ ४७५

बुद्धकहाँ प्रश्न सोध्न जानेछौं ५७

बुद्धका गुणहरूले युक्त भएका ६०

बुद्धका परम उपस्थाक हुनुहुन्छ
२२१

बुद्धको दर्शनार्थ जानुपर्छ ४७

बुद्धको पालामा श्रावकबोधी प्राप्त-
गर्ने २

बुद्धको सर्वज्ञता ज्ञानलाई २८८

बुद्धत्व प्राप्तगरी ४९८

बुद्धधर्मानुयायी नभए तापनि ९०

बुद्धभक्त थिए २१८

बुद्ध भन्नुहुन्छ ८३, ८६, ८७

बुद्ध भएको पहिलो पटक ५०१

बुद्ध भन्ने शब्द मात्र पनि ४४८

बुद्धत्व प्राप्त गरेको बीसवर्षसम्म
३०५, ३०६

बुद्धमा अलिखपन हुँदैन ३००

बुद्धरश्मी देखेर ६१

बुद्धवचनहरूलाई ३०२

बुद्ध विषय हो ३१३

बुद्धशासन ३१३

बुद्धसहित भिक्षुसंघलाई ३२५

बुद्धसँग प्रश्न सोधे ५७

बुद्ध हुनुहुन्छ भन्ने ठाने ५७

बुद्धाचीर्णता ३२०, ३२२

बुद्धानुबुद्ध ३०६, श्रावकहरूको

३०१, ३१०, ३११, श्राव-

कहरूको अन्तरधान भए-

पछि ३०७, श्रावकहरूको

आयु ३०९

बुद्धोत्पादको कुरा ५८

बुद्धो लोके समुत्पन्नो ४५

बुङ्गेगरी उपदेश गर्नुहोस् ३७७

बुङ्गन नसकेपछि ३७७

बूढो ठान्दछन् २७६

बेसारको रंग ३५३, ३५९

बैगुणलाई ११५

बैदध ११६, ले ३१५

बैशमा पुगेकालाई २६३

बोक्रा काटेर २९, ३२

बोक्रालाई चित्र सकेन २८

बोक्रालाई चित्रसक्यो ३०

बोक्रालाई छाडी २७, २८

बोकाको छाला लगाई ४१५

बोधयज्ञहरू ३७१

बोधि २७६, को अर्थ रुख हो २७७,

भनिएको हो २७७, आस-

नमा ११२, सत्वले ११२,

सत्वयुगमा ८, वृक्ष ४८,

वृक्षको १४३, वृक्षमनि

२७६, २७९, ४९८, वृक्ष

रोपण गराई ४९

ब्र

ब्रह्मचर्य ३९, २९९, ३११, अन्तर्ग-

त ३३४, वास पूरा भयो

१३०, ४३२, ४६४, वास

पूरा गरी ४३१, विरस्था-

यी रहेको थियो ३१०,

प्रकाश पार्नुहुन्छ १८६,

२६३, ४७२, ४९४, पालन

गर्नेछौं ४६१, लाई ३११,

लाई चाँडै नै अन्तर्धान पारे

३०७, लाई चिरकालसम्म

राखे ३१०

ब्रह्म जस्तै ब्रह्मवर्णी ४८५

ब्रह्मदेय गरी ४७५

ब्रह्मभूतेन ४१६

ब्रह्मभूतो ४५९, ४६०

ब्रह्मलोकमा २६४

ब्रह्मलोकसम्म ३४०, लाई ३४८,

लाई पनि ३४०, ३४७,

लाई पनि स-शरीर पुग्छु

३५०

ब्रह्मदेय गरी १८४, ४७१

ब्रह्मसहित ४४०, लोकलाई १८६

ब्रह्माका पैतालाबाट २०८, उत्पन्न

हुने २०८

ब्राह्मण १६६, २२४, ४३१, पुत्र

२१८, २१९, ले १३७,

गृहपतिहरू ३७२, आयो

६६, पण्डितहरू १०२,

शुद्धहृत् ४३०, महाशक्ति

४१५, ४३९, कसरी हुन्छ?

५०१, कारक धर्महरू कुन हुन् ? ५०१, कुलहरूमा जन्मै ५०, को निम्तो ३२४, को भोजन १८८, गाउँ ३७२, गाउँमा २५९, परिषद्को बीचमा ४६९, परिषद्मा ४९६, हरूको गाउँ हो ३७४, हरू ब्रह्मा को मुखबाट २०८, र ब्राह्मणी दुर्वजना १४१, रूप धारणगरी ४४८, हरू ब्राह्मण भन्दछन् ४८४, ४८६, ४८७, ४८८, ४९१, भन्दछन् ४६८, ४८४, महाशाल कुलमा ३, महाशालहरूको ३८५, लाई पनि ७, विदद्यामा पारङ्गत २१८, शिष्य ९, शिल्पमा पारङ्गत ४, हरूको सिद्धान्तमा ४९३, ह्यौं ३३३

ब्राह्मणीलाई यस्तो भने १३६

भ

भकुण्डो खेल्ने बालकहरूलाई छै ४४

भगिनीरक्षिता ३७८
भ्रम लाग्छ १६२
भ्रमात्मक छ १६१, १६४
भमुकन्तरमा ८४
भय ४६८, को कारणले १७१,
तजित ४१५

भयागतिमा जान्दैन १७१
भयावह कुरा भन्नथाल्यो ६७
भवको कारणले जन्म १२७
भवचक्रगानी १२६
भवतिरुद्ध हुन्छ १२८
भवतिरोध ४०८, मा ४१२, छैन
४०८, सर्वथा छ ४१०,
सर्वथा छैन ४०८, ४१०

भविष्यवाणी २

भन्सार २४४, २४५

भाञ्जा १३२, ले ४८, हुन् १४२,
हुने एकजना बाहेक ४८

भाँडाहरू पखाल्न थाले ४४६

भातृरक्षिता ३७८

भानिज ९७

भार्या १३१

भारद्वाज गोत्र १४२, हरू नीच हुन्
९५

भाविता गर्नुपर्ने ४५८

भावितेन्द्रिय आर्य १९, हुन्छ २२, को बारेमा २२	भूत ४०२, हरू ४०२, ४०३ भूनभू १०१
भित्रो हृदयमा राग नहुनु १४९	भूनहु १००, १०२, हुन् १०२
भित्रो हृदय शान्तगरी बस्छ १०९, ११०	भेडा माने ४१४ भेद गर्ने ३८०
भित्रो हृदय शान्तपारी बसे ११०, ११४, ११६	भेला भइरहेको वेलामा २४३ भेला भएका ३३८
भित्रो हृदयमा शान्ति १५०	भेला हुन्छन् २४१
भित्रो हृदयमा शान्ति पाउँछ १४७, १४९	भोगसम्पत्ति ४८०, पनि परिहानी हुनेछ ४८२, ४९७
भिक्षाटन् गर्न जानुहुँदा २५९	भो गौतम ३३३, ३३५, ३३८, ३४७, ३४८, ३५०, ३५१,
भिक्षाटन् जानुहुन्छथ्यो २८५	३५२, ३७६, ४२०, ४३१
भिक्षाटन् जाने वेलामा ३३८	भोजन तयार छ १८८, ४९६
भिक्षाटन् मात्र जाने १५६	भोजनको समय भयो १८८, ४६१
भिक्षा नपाई २५९	भोजन खुवाउन सकेनन् ४४४
भिक्षा पाउनु हुन्न २८४	भोजन तयार पार्नेछन् ४४४
भिक्षुको रूपमा ६०	भोजन प्रदान गर्थे ३९०
भिक्षुसङ्घका साथ २६३	भोजन सिद्धिएपछि ३२५
भिक्षुसङ्घ महान् छ ४४३	भोलिकोनिमित्त ४९५, मेरो भोजन ४४१, ४६३
भिक्षुहरूद्वारा मात्र पढिन्छ ३०५	भौतिकवाद ४४६
भिक्षुणी बनाउने नियम ३१७	
भुईँ लिपी ६७	
भुलेकोलाई बाटो देखाइदिन्छ २०४	म
भुलेकोलाई बाटो देखाईदिँदा ४९५	
भूणहु १०१	मकलनिर तानेर लैजान्छन् ११६

मकलमा ११५, ताप्ने ११५, शरीर ताप्छ ११४, ११६, ११८	मधुर रसले भरिएको हुन्छ २९६ मन १५९, द्वारा ३७८, ३८१, ३८२, ३८४, नपने २०, पराउने ३८३, पराउँदा शास्ता ३८९, पराएका ३८९, ३९१, नराख ३४६, ३४९, मा राख ३४६, ३४९, ३५०, ले मनको विषय जान्दा १८, १९, ले धर्म जान्दा २१४, ले धर्म- लाई २१५
मङ्गलकार्यमा २४३ मङ्गलको खोज १३७ मगधराजा ४७१, सेनीय बिम्बि- सारलाई ४४७ मगसमङ्गि ज्ञान १५६ मजेठी रंग ३५३, ३५९ मण्डप बनाइरहेको देखे ४४७ मण्डप बनाउनथाले ४४६ मण्डपे वा रुक्खमूले वा २६२ मणिरत्न ४४९ मन्त्र ३२८, ३५२, मा ७२, ७४, जप गरेको जस्तो गरी ५५, अध्ययन गर्नेकोनिमित्त ४७३, धर ४८५, ४८६, ले के गर्छ र ४८७, लाई छाडौं ४८७ मद-प्रमाद १४९ मध्यकल्याण ४४० मध्यस्त रहन्छ २१ मध्यदेश ४३, बाट ४३, ५३ मध्यम प्रमाणका भिक्षुहरू ३१७ मध्यमण्डल ३२०, ४३६, मा ४३६, छशय योजन ३२०	मनः मौनता १७२, १७३ मनः दुश्चरित २६८, ३९३, ३९५, ३९९, ४००, ४०४, ४०६, लाई तप्त गर्नुपर्छ भनी भन्दछु २७३, हर्खलाई दूर गर्नु १७३ मनः सुचरित ३९२, ३९५, ३९९, ४००, ४०४, ४०६, हर्ख गर्नु १७३ मनः संस्कार ३४४, ३४९, ४२२, ४२३, रहेको छ ३५० मनाप १३, १४, १०८, १११ पनापामनाप १३ मनुष्य काममुखलाई चाहन्छन् १४६

मनुष्यपरम्परा ३०९	महाप्राज्ञ २२३, २२४, २२५,
मनुष्यलोक १७८	२२८
मनुष्यहरूमध्येको प्रमुख ४६३	महापुरुष ७३, २२४, लक्षणहरू
मनोमय ऋद्धि ३३९	७४, ७५, ४३७, लक्षणका
मनोमय देवताहरू ४०८	कुराहरू ७४, लक्षणहरूले
मनोरम्य २०	४५१, भन्दछन् २२८,
मर्यादा कायम गर्ने १०९	भनी भन्दछु २२५, लक्षण
मर्यादा राखी २४४	शास्त्रमा निपुण ४८५,
मरणले अभिहरण गरिरहेको २७६	४८६
म राजा नै छु ४५४	महापृथ्वी जस्तै बनाउनेछु २९६
मरेर पुनः उत्पन्न हुने ३८१	महाभारतको आदिपर्वमा ७८
मलमूत्रले भरिपूर्ण १४४, भएको	महाभिक्षुसंघका साथ २६२
शरीरलाई १४५	महामण्डल ३२०, ४३६, मा ४३६,
मलाइ दान देऊ ५४	नौशय योजन ३२०, मा
मसी लागेको १२२, १२५, १२६	चारिका गर्ने इच्छा ३२०
मह २८५	महामन्त्री २१७, २१८
महाअभिनिक्रमणका कुरादेखि	महामुनि ५०६
लिएर १४०	महायज्ञ ६५, गरे ६५, गरेर ६५,
महाकरुणासमापत्तिध्यानमा बस्नु	को सम्बन्धमा ३३४
३२२	महावनको ३२७
महाडाही ११७	महासम्मेलन भयो २
महातापी ११७, ११८	मक्ष १६०
महादान ६५, ६६	मंसिरको पहिलो दिनमा ३२१
महानत्कन्ध भएको रुख २९	
महापवारणा गरिसकेपछि ३१९	

मा	मानुषीय स्त्रीहरूलाई त्यागी १४६
	मामा ९७
माकुरा ३४१	माया १६०, समान हो ३४८, जस्तै
मार्ग ४९३, फल ४९३, लाई	लाग्छ ३४७
२७६, शील ४९३, प्रज्ञा	मार आवर्तनद्वारा ३२६
४९३, सत्य हो ४५८,	मारकै आवर्तनद्वारा २५९
हरूको ज्ञान हो २७७,	मारकाटमा तत्पर रहने ३७८
ज्ञानलाई २७७	मारधीतरं विस्वान १४५
माछा मारेको देखेर २९१	मारपुत्रीहरू १४०
माछाहरू २४९	मारले २८८, आवर्तनगर्न सकेको
माफी गाउँमा माफी छँदा २९१	२९१
माणवहरूलाई २०८, २१२	मारसहित १८६, ४४०
माणवहरूसँग २१३	मारावट्टनद्वारा २८६
माणविकाहरू २१५	मारसेनालाई मर्दन गर्ने ४५९
मातृकोखदेखि नै अन्धो हुन्छ १२४	मारिष ८७
मातृरक्षिता ३७८, ३७९, ३८२	मालालंकृता ३७९
मान १६०, १६५, ४७७, हरूलाई	मात्सर्य १६०
१६७, दृष्टि १६७, गर्छन्	मार्सी चामलको २९४, खानामा
२४७, हरू १५९, अतिमान	२९३
१४९	मामुले लिपपोत गरीराखेको १४५
मानसिक अकुशल कर्म ३८१	मासूको एक थुप्रो ३९६, ३९८
मानसिक कुशल कर्म ३८४	
मानाले नापेको जस्तै १२१	मि
मानिसहरूको जमात ५७	
मानुषीय कामविषयहरूसँग ११३	मिच्छाविद्वियं ३१९

स्मृति इन्द्रिय ४२०	मैत्री चित्त १९१, १९२
स्मृति सम्प्रजन्य भई २२	मैत्रीको भावनाले २०
स्मृति सम्बोधयङ्ग ३७१	मैत्री भावना ३५५
स्मृतिमान् हुन्छ २२३	मैत्रीयुक्त ४२२
स्मृतिराखी बस्छ ४१७	मैथुन धर्मको इच्छा ३१४
मेघावी ४८५, पनि ४८६, ४८७	मैथुनमा इच्छा भएको थिएन १४४
मेरी एउटी छोरी १३५	मैथुन सम्बन्धी कुराबारे ३१४
मेरी छोरी १३५, १३९, अनुरूप छन् १३६, लाई १३६, तपाइलाई दिनेछु १३५, कोनिमित्त १३४	मैथुन सम्बन्धी नियम बनाई ३१४
मेरी भार्या हुनेछिन् ३७९	मोती ३४१, हर्छुलाई ३४१
मेरो कुरा सत्य हो १६७	मोनेय्यधर्महरू १७४
मेरो मामा ५९	मोहको उच्छेदन अरहन् मार्गद्वारा २६९
मेरो वीर्य बलियो थियो २७८	मोहको विनाशार्थ धर्मोपदेश गर्दछु २७१
मेलमिलाप २५१, ३८३, रस २६७, लाई २५१, गरी २५२, मा आनन्दित हुने ३८३, को आनिसंसयुक्त ४४२, सहित २४२, सहित उठेर जाने २४३, सहित भेला हुने २४२, सहित उठ्छन् २४२, सहित भेला हुने २४३	मोह पनि हुन्न १८०
मेहनतका साथ १२९	मोहले मोहित भएको १३८
	मोहलाई १६६, उच्छेदन गर्नुपर्छ २६९
	मोह शान्त हुनु १४९
	मोह शान्त भएकोले शान्ती १६०
	मोहागति १७१
	मोहित पार्नु २५८
	मोहीको पैताला ८०
	मौनता १७२, हो १७३

मौन प्राप्त १७२

मौनव्रत लिएर बस्नेहरूलाई १७४

ख

यष्टी ४३४

यन्त्रहरू जडान गरे ४१

यताउता पादैन ३१०

यस्तो तिम्रो मन छ ३४२, ३४३,
३४७

यस्तो मनमा राख ३४८

यस्तो मनमा नराख ३४८

यस्तो वेदना १६९

यथासन्थतिकङ्गं १५७

यमक २३४, २३५

यश ४७५, कीर्तिकोनिमित्त ३९,

कीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ

३०, कीर्तिद्वारा सन्तुष्ट

हुन्न ३५, द्वारा नै लाभ

हुन्छ ४७९, परिहानी

हुनेछ ३७९, ४८०, ४८२,

४९६, ४९७, बढ्नेछ

४६८

यसरी तिम्रो चित्त छ ३४२, ३४३,

३४७

यसरी वितर्कना गर ३४८

यसरी वितर्कना नगर ३४८

यही अन्त हो ३९

यही अन्तिम जन्म हो २०२

यही त्यो शील हो ४९४

यही त्यो प्रज्ञा हो ४९५

यही प्रत्यय हो ३६१

यही सत्य हो अरू छूट हुन् १४८

यही सार हो २८, २९, ३०, ३१,

३२, ३३, ३५, ३९

यही हेतु हो ३६१

यही हामीहरूको अतिबुद्धि (अनु-
सासनि) हो २३

यज्ञको फल छ १५४, १५५, ३८४

यज्ञको फल छैन १५२, ३८१

यज्ञ पनि गर्दछौं ३३३

यज्ञ पनि गराउँछौं ३३३

यज्ञ गर्दै गराउँदै ३९७

यज्ञमध्येमा ४६३

यज्ञशाला ४१५

यज्ञहरू हुन्छन् ३३३

यक्षसेनापति ९५

यागु र भोजन २८४

याचक ब्राह्मण ५४, ६६, ले ६७,

लाई ५४, ५५

युद्धक्षम २४४, २४५

यो धर्मविनय म जान्दछु १६५
 यो लोक छ ३८४
 यो लोक छैन ३८१
 यो सत्य हो १६७, अरू फूटहुन्
 १४७

र

रगत १४५, बहनेगरी पखाला
 लागेको २९१

रगलाई देखेर १४३, १४५
 रञ्जित नभई ४७६
 रजनीय ११०, ११४
 रति १११, ११६, काम रहित
 ११४, मा रमण गर्दा
 १११, ११६

रथ २५१, बाट ओल्हेको हो ४६९,
 बाट ओल्हे भने ४६९,
 बाट ओल्हेको हो भनी
 ४९७, मा गइरहेको मैले
 ४९७

रत्नपिञ्जर शरीरबाट ३२३
 रत्नमय आसन ५०३
 रत्नहरू २१९

रश्मी फेलाउनु भयो ६१, १३४

रस १५९, भोग २६८, मा रञ्जित
 भई २६७, रसहरू २६५,
 गन्धमा बस्ने ४२७, पिउँ-
 छन् ४४१

राग १६९, १७९, २७१, काम हो
 १७८, लाई १६६, ले रक्त
 भएका १३८, शान्त हुनु
 १४९, शान्त भएकोले
 शान्ती १६०, मा डुबेको
 चित्तलाई ३५३

रागीको पैताला ८०
 राजदाय गरी ४७५, दिएको १८४
 राजभोग्यहरू १८४, ४७१, ४७५,
 ४७६

राज्यको सिमानापने ठाउँमा ६५
 राज्य गर्नुहोस् ४५३

राजकुमार ३७५
 राजकुलको बीचमा ३८३
 राजदरबारमा ११२
 राजदेय ४६७, गरी १८२
 राजप्राङ्गणमा ४४, ४७
 राजपुत्र २३४ लाई २३४
 राजपुरुषहरूको बीचमा ३३७,
 ३३८

राजाकहाँ जानेछु ३४३

राजा प्रसेनजित् १९२

राजान्तःपुरमा ३३७, ३३८

राजामहाराजा भई ४५३

राजालाई सुम्पिदिन्थे २४६

राजा वा राजमहामात्यलाई ११९

राजाहरू सतर्क छन् २४१

राजाहरू पनि राजाहरूसँग कलह

गर्छन् १८०

राजोद्घ्यानमै प्रव्रजित हुनुहोस ५१

रात्रज भिक्षुहरू ३१६

रात बितेपछि ४९५

रातमा कामसुखानुभव गर्छन् ४३७

रातमा पञ्चकाम विषयको सुखानु-

भव गर्दथे ४४०

राता रूपहरूलाई देखेको हुन्न १२२

रातो मसीले ४६

रात्ररी मनमा राख् ३७७

रात्रोसँग छीपिसकेको २७५

रात्रोसँग न्यानो पारिसकेको २७५

रात्रोसँग परिपक्व पारिसकेको

२७५

रिसाउनु भएको थिएन २७५

रुख २७, को छाला २७, ३३,

लाई २७६, हरू ढाली

४०, भेट्टाएर पनि २८,

३०, मनि बसिरहेको

वेलामा १०, हरू काटि-

देनन् २४९

रुचिकर बनाइ बस्छ २०

रूप १५६, १५९, धातुमा १६८,

भोग २६८, रसहरू २६५,

मा १०७, भव १६०, हरू-

लाई १२५, धातुलाई

१६७, को समुदय १०८,

तृष्णालाई छाडी १०९, मा

रञ्जित हुन्छ १०६, द्वारा

सन्तुष्ट हुने भएकोले १०७,

परिडाहलाई हटाई १०९,

वान् ४०८

रूपाराम १०७

रूपावचरध्यानं २७९

रूपावचर ब्रह्मलोकमा ४०९

रूपे रतन्ति रूपरतं १०७

रोग १२८, ३१५, मय १२३,

१२४, लागेको थियो

२१९, ब्याधि पर्दा पनि

२४३, भएमा मात्र औष-

धीको काम हुन्छ ११६,

हरू ४५८

रोमकूपहरू १०४

रौद्र ३७८, काम नगर १०, काम गरेर पाएको राज्य ९, स्वभावका ९, स्वभाव देखेर ९	क्लिष्टचित्त लिई बस्दैन २१५ लुटपीट गरी २४१ लुटपीट गरेर ३९६, ३९८ क्लेशकाम १७५, १७६, १७७, १७८, हरू १७८ क्लेशहरू १७१, लाई नाशगरी १५८
ल	
लज्जित हुन्छ १९ लज्जी भई ३८२ लट्टी लिएको ४०८ लहुट्टान २३८ लक्षण ७५, हरू ८३, ८४, शास्त्रमा ८४, शास्त्रमा निपुण थिए ४४६ लाटोकोसेरोको घाँसको वस्त्र ४१४ लामपुच्छे बाँदर २२० लाम सत्कार यशकीर्ति ३१, द्वारा ३१, ३२, बाहेक ३१, ३५, को लामी हुन्छ ३०, ३१, ३२, ३३, ३५ लामा आयुका थिए ३०१ लाहा छाप तोडी ४४ लाहा छाप लगाए ४६ लिङ्ग ८५	लोक १७८, शाश्वत हो १६२, उच्छिन्न हुन्छ ३९०, को उच्छिन्नता बताउनु हुन्छ ४२१, मा उत्पन्न हुनुहुन्छ ४९४ लोकनाथ ७१ लोकविद् ९९, ३३४, ४४० लोकायत ४४६, ४८५ लोटा भित्र १३८ लोप पनि हुन्छ ३५० लोभ गर्ने हुन्छ ३८१ लोभ गर्ने हुन्छ ३८४ लोभ धर्म १८९, १९०, १९६, १९७, हो १८५, १९३, १९५ लोभ पलास ईर्ष्या १४९ लोभलाई जिते २९४ लोभसहगत चित्तमा २६९

लोभी ३८१

लोभो अकुसल मूलं २६१

लोहितपाणी ३७८

व

वक्खलको आवाज के हो २९२

वक्खलमा २८५, कुटेर २८३,

२८४, कुटीरहेको आवाज

२९२

वचनद्वारा ३७८, ३८०, ३८१,

३८२, ३८३, ३८४

वचन प्रहारद्वारा २५७

वचन प्रहारलाई २६५

वचन संयमगरी भन्नसक्नु पर्छ १०२

वची दुश्चरित ३९३, ३९५, ३९९,

४००, ४०४, ४०६, हरू-

लाई द्वर गर्नु १७२

वची मौनता १७२, १७३

वची सुचरित ३९२, ३९५, ३९९,

४००, ४०१, ४०६, हरू

गर्नु १७२

वची संस्कार ४२२, ४२३

वच्छ्यानहरू बिछ्याई ३९०

व्यञ्जन ४५३, हरू ८३

वज्जीका अरहन्तहरू २४९

वज्जीहरूका बीच २४७

वज्जीहरूका (नगर) भित्रका २४८

वज्जीहरूको वृद्धि नै सम्झनुपर्छ

२४६, २४७

वज्जीधर्महरूको मर्यादा २४५

वज्जीधर्महरूलाई २४२, २४४,

२४६, २४७

वर्णले के गर्छ र? ४८६

वर्णलाई छाडौं ४८६

व्रत १५३, १५६, विना १५१,

१५६, १५७, विना पनि

शुद्धि हुइन्न १६१, द्वारा

१५१, द्वारा शुद्धि हुइन्न

१६१, द्वारा शुद्धि हुइन्छ

१५३

वर्तमान बुद्धको पालामा २

वर्तमान बुद्धको शासनलाई ३१३

व्यतिक्रमण ३१३

वस्तुकाम १७५, १७६, १७७, हरू

११५

वत्थुगाथा वण्णनाले ६४

वत्थुगुह्यं ८५

वध ४१६, गरिए हुन्थे ३८१

वनखण्डमा बस्नुभयो ४३४

व्ययधर्म १४९	वाशिष्ठ गोत्रहरू ९५
वयोवृद्ध २५६, ४६७, वज्जीहरू २४७, हरूलाई २६८	वायु बादल देवता ४२७
व्यवहारिकहरू २४५	विष्कम्भन प्रहाण ३५४
वर्षको एक पटक ३१७	विष्कम्भन निशरण ३५५
वर्षावाइल देवता ४२७	विष्कम्भन विमुक्ति ३५४
वर्षावास २५८, २८४, बस्न २५८, गर्ने २८०, तीन महीना २५७, गर्नुभएको हो २८७, गर्नुभयो ३२४, सिद्धिए पछि ३१९, ३२०, गरा- उमकोनिमित्त २८६, गरा- एको कुरासम्म २८६, बस्थौं ३२३	विकाल समयमा ४४२
वर्षाद् समय बिताउन आएका थिए २५९	विकुम्बना इद्धि ३३९
व्यसनमा पुन्याइदिनेछु २३७	विवखम्भन निस्सरण ३५४, ३५५
वाक् दुश्चरित २६८, २७३, माथि घृणा गर्छु २७०	विवखम्भन पहाण ३५४
व्याकरण ४८५, ४८६	विग्रह १६७, १६९
वाचिक अकुशल कर्म ३८०, ३८३	विचरण गर्नुहुन्छ ३२१
वारी ३६३, ३६७, ३६८	विचलित हुनु नभई २५७
वारी र पारी ३२८, ३३१, ३६४, ३६८	विचिकिच्छाकोनिमित्त चाहि ३५५
वारी भनेको र पारी भनेको के हो ? ३६३, ३६७	विचिकित्सा १७९, ले घरेको ३५७, मा न डुबेको ३६१, मा डुबेको ३५७, ले नघरेको ३६१
	विजय पायौं २९३, २९४
	विजयी ४०७
	विज्जामय इद्धि ३४०
	वितर्कना उठ्यो ४७९
	वितर्कना गर ३४६, ३४९, ३५०
	वितर्कना नगर ३४६, ३४९, ३५०
	वितर्कना गर्छ २२४
	वितर्कना गर्छु २२६
	वितर्कना गर्नेछ ३४४

- वितर्कना गर्दिन २२६
 वितर्कना गर्न चाहन्न २२६
 वितर्कना गर्न चाहनु हुन्छ २२५,
 २२६
 वितर्कना पथमा चित्तवशी प्राप्त
 २२६
 वितर्कनाबाट निस्केको आवाज
 ३४३, ३४४, सुनेर ३४२
 विस्तारपूर्वक ३७७, धर्मोपदेश
 ३०१, धर्मोपदेश गर्नमा
 ३१०, धर्मोपदेश गरिसन्ध्यो
 ३०१
 वित्तूपकरणहरू ३७८, ३८२
 विदद्याचरण सम्पन्न ९९, ३३४,
 ४४०
 विदद्यामय ऋद्धि ३४०
 विदद्या र विमुक्ति ४५८
 विध्वंश भएको हुन्छ ३९३, ३९५,
 ३९९, ४०१, ४०५
 विघ्नकारक ३१९, छैनन् ३१९
 विनय स्थविर भिक्षु ४८
 विनाशकारी २७१, श्रमण गौतम
 २७१, २७२
 विनाश पार्नेछु २३७
 विनिश्चय अमात्य २५४
 विनिश्चय पदमा २१९
 विनिश्चय महामात्यहरूकहाँ २४५
 विनिपात ३७६, ३८२, ३९४,
 ४००, ४०५, नरकमा
 ३७७
 विनिपातिका ४२४, ले ४२३
 विपर्यास २९६, धारण २९७, पनि
 हुनसक्छ २९७
 विपरीत दृष्टिले हेर्ने हुन्छ ३८१
 विपरीतसंज्ञा ११७, ११८
 विपल्लासं २९६
 विपश्यना अभिवृद्धि गर्नेछु ४१२
 विपश्यनाको प्रारम्भ ३४४
 विपश्यनाध्यान ४, लाई बढाउनेछु
 ४१२, मय उपेक्षालाई १४
 विपश्यना ज्ञान २०१, लाई २०२
 विपक्षवादी ३९७, हरू ३९२,
 ४०३, ४०४, ४०७, ४०८,
 ४१०
 विमुक्ति ३५३, ३५५
 विराज नगिच ४११
 विरेचन १२६
 विरोध हुन्छ ३९३
 विषत्तच्छदो ७४

विवाद १६५, १६९, गर्ने १६७, १६९, गछन् १८१	वीर्य छैन ४०२ वीर्य पनि छ ४०३
विवाह ४४७, हुने पनि छैन ४४७	वीर्यमा छैनन् ४०३
विशुद्ध हुनाको कुनै हेतु छैन ४०२	वीर्य बलियो थियो २७९
विशेषता प्राप्त गर्न सकेनन् ४९७	वीर्यसम्बोध्यङ्ग ३७१
विशेषभागीय ३४५	वुत्तं हेतं भगवता ३०२
विसंयोजन नजिक ४११	वृद्धत्वले लखेटिरहेको २७६
विहिंसासंज्ञा १८०	वृद्धाभिमानताको कारणले गर्दा २५७
विहेसा १२५	वृद्धशील ४८५, ले सम्पन्न ४८५, ४८६, ४८७, ४९१
विक्षिप्त हुघ्नन् १३७	वृद्धिने सम्फुत्तुपर्छ २४१, २४९, २५०
विक्षिप्त हुन गएको थियो ६०	वृद्धिलाई हनन गर्ने १०९
विज्ञपुरुष ४०९, ले ३९४, ३९५, ३९९, ४०१, ४०५, ४०६, ४०७, ४१०	वृक्षमूलहरू २२
विज्ञहरूद्वारा निन्दा ३९४, ४००	वेद १७८, १७९, ३५३, मन्त्र १, पारङ्गत १७९, मा ७२, ७४, मा पारङ्गत ८, ५०, ६४, ४८६, मा पारङ्गत थिइन् १३८, हरू १, ४, मा पाइँदैनन् ४४८, हरू पारङ्गत गरी ४३३, ४६६, मा ४४८
विज्ञहरूद्वारा निन्दित ४०५, नै छन् ४००, ४०५	वेदना १५६, मात्र हो २१
विज्ञहरूद्वारा प्रशंसा ३९६, ४०१, ४०७	वेदल्लं १५४, ३०१, ३०३, ३१०
विज्ञहरूद्वारा प्रशंसित नै छन् ४०१, ४०७	
विज्ञानको घर १६७, १६८	
विज्ञानले आलय गरी १६८	
वीतिककम ३१३	
वीर्य इन्द्रिय ४२७	

वेनयिक २७१

वेमानिक ४२३, ४२४, प्रेतहरूलाई
४२३वेय्याकरणं १५४, ३०१, ३०२,
३१०

वेरञ्ज नगरमा २५६

वैपुल्यता ३१७, धेरै हुन्छ ३१६,
धेरै हुँदैनन् ३१६

वेर रहित होऊन् ३८४

बैरीपन १४९

वैश्य ४३१, हर्षु ब्रह्माको नाभि-
स्थानबाट २०८

वोहारिकानं २४५

श

शतपाक ३२६

शस्त्र त्यागी ३८२

शस्त्र लिएको ४०८

शत्रुता उपस्थित हुन्छ १९४

शत्रुता चित्त हुनेको १९३

शत्रुताको चित्त १९१, उपस्थित
हुन्छ १९२शब्द १५९, रसहरू २६५, भोग
२६८

शय शयवटा ३३३

शय योजन ४७८

शरद समयमा २७५

शरीर ११४, ११५, पाकेको ११५,

११७, ले छोएको अनुभव

गर्दा १७, १९, २१, हर्षु

३३, ३३३, को माथि-

तिर १२१, कुहिएको

११४, ११६, ११८, छाडी

३८२, छाडी मृत्युपेछि

३७६, ३७७, ३८४, ३८५,

३८६, ३९४, ३९६, ४००,

४०१, ४०५, ४०६, ठाडो

पारी ४८४, भरको चीव-

रले सन्तुष्ट रहन्छ ४१७,

द्वारा अपित गरिसकेको

२८८, द्वारा वशमा राख्छ

३४०, ३४७, द्वारा वशमा

राख्नसक्नु हुन्छ ३४८,

लाई आतप्त परितप्त पार्ने

४१४

शल्यकर्ता ४५८, ४९५

शल्यक्रिया १२४, गर्ने वैद्य ११५,

१२६

शल्यमय १२३, १२४

शलाकद्वारा २८२, जीविका गर्दछन् २९५	शिष्यहरू ४०, लाई १२, १३, लाई बोलाई ५५, का साथ ९१
शहन्नपाक तेल ३२६	शिक्षापद ३०१, ३१०, ३१५,
शाक्यकुलबाट २६३, प्रव्रजित भई ९९, १८६, ३७५, ४३९, ४४७, ४७२, ४७३	बनाइयोस् ३१२, ३१३, हरू ३०५, बनाउँछ ३१६, ३१८, बनाउने छ ३१२, बनाउनु ३१३, बनाइदिने छु भनी २९२, बनाउँदा ३१४
शाक्यपुत्र ९९, ४३९, ४७२	
शाग खाने ४१३	
शास्ता १९७, १९९, २०३, ३८९, ३९१, ले २, ४, २२, लाई २०२, हरू ९५, हरू माथि १९५, पनि ५७, माथि १९७, १९८, २००, २०३	शीतल ४१३, भई ४१६, बादल देवता ४२७, चक्षुद्वारा २७५
शान्ति १६०, पाउन सकिन्छ १५७	शीर ५५, ६६, ६७, ८६, र शीर फुटाल्ने ज्ञान ६९, को नाश हुने ८६, मुण्डन गर्न लगाई २५३, ले वन्दना गर्छन् २३८, निहुऱ्याई १३, पनि फुट्न सक्छ २६४, फुटाल्न सक्ने ५५, फुटाल्न सक्ने ज्ञान ७२, फुटाल्ने ८६, फुटाल्ने ज्ञान ६८, फुटाल्ने प्रश्न ५६, फुटाल्ने छु ५५, बाट फेटा फिकें भने ४६९, भरी धूलो थियो ६६, ले ढोगेको हो ४६९,
शाश्वत हो १६५, ३९०, अशाश्वत हो १६२	
शाश्वत लोक हो १४८, १८१, ३९०	
शासनिक चिन्तन ७	
शासन ब्रह्मचर्य २९७	
शिकारमा केही नपाएपछि ९	
शिल्पविदद्या ९	
शिल्पशास्त्रहरू अध्ययन गरी ९	
शिल्पशास्त्रहरू अध्ययन गरे ५०	
शिलोटमा पिघरे २८३, २८६	

- ४७०, ले तपाइलाई ढोगे-
को हो ४९७
- शील १५३, भङ्ग भएको दोष विना
३१५, द्वारा १५१, १६१,
द्वारा विशुद्ध हुइन्छ १५३,
विना १५१, १५६, १५७,
द्वारा परिशोधित प्रज्ञा हो
४९२, परिशोधित प्रज्ञा
४९२, प्रज्ञा नै यो लोकमा
अग्र देखिन्छ ४९२, व्रत
१४६, १५१, व्रत परामर्श
१७९, परामर्शलाई १६६,
वान् ४८५, ४८६, ४८७,
वान् पुरुष पुद्गल ३९६,
४०१, ४०७, वान् वृद्धशील
४९१, सम्पदा ३४, सम्पदा
बाहेक ३२, सम्पदा आरा-
धना गर्छ ३२, सम्पदाको
आराधना गर्छ ३१, ३३,
३५, सम्पदाद्वारा ३४,
सम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ
३१, ३२, सम्पदा निसं-
कोनिमित्त ३९, सम्पन्न
हुन्छ ४९४
- शीलस्कन्धले युक्त भई ४१७
- शुद्धगर्भ धारण गरेको हुन्छ ४८५,
४८६
- शुद्धगर्भवास गरेको हुनुहुन्छ ४७७
- शुद्धि पक्षलाई ३९३, ३९५, ४०६,
देख्दछन् ३९९
- शुद्धि हुइन्छ १५१
- शुद्धि हुनसक्छन् ४२५
- शुद्धि हुन सकिन्छ १५७
- शुद्धि हुन सकिन्न १५५, १५७
- शुद्धि हुन सक्दैनन् ४२५
- शुद्धि हुइन्न १५२
- शुभ २०
- शुभकृत्तणा ४२३
- शुक्लकर्म ४२१, ४२४
- शुक्लविपाकी ४२४, शुक्लकर्म
४२१, ४२२, ४२३
- शूद्र ४३१, हरू ब्रह्माको घुँडाबाट
२०८
- शून्यागारहरू २२
- शूलीमा चढाउने आदेश दिए २२०
- शैत्य शक्ति २४४
- शोक प्रतिपद् १९, हुन्छ १९, को
बारेमा २२
- शैक्षमुनिहरू १७४
- शोक परिदेव १२७, १२८

शोकरूपी बाँण लागेर ६७

षडभिज्ञलाभी २२०

श्र

श्रद्धा इन्द्रिय ४२७

श्रद्धा उत्पन्न भएको थियो १

श्रद्धा पूर्वक ३०, ३१, ३२, घरबार
छाडी ३३, ३५

श्रमण गौतम ९९, १०१, १०२,
१८७, २६३, २६५, ४३९,
को १००, लाई म भन्नेछु
१०२, भूनहु हुन् १०६,
१०८, को लागि ४४१

श्रमण पण्डितहरू १०२

श्रमण ब्राह्मण ३९२, द्वारा १८९,
ले ३९९, हरू २६, १६२,
३८९, ३९०, ३९२, ३९६,
३९७, ३९८, ४००, ४०१,
४०३, ४०४, ४०६,
४०७, ४०८, ४१०, हरूले
४०४, ४०६, हरूको वचन
३९४, ३९६, ४००, ४०५,
हरूले ३९३, ३९५, ४००

श्रमणहरू वा ब्राह्मणहरूले ११९

श्रमण शाक्यपुत्र १८६

श्रमणशैयानुकूल छ ९९

श्रमण सहित प्रजालाई ४४०

श्रमण सहित ब्राह्मण प्रजामा २६४

श्रामन्यफल ११५, १९६, १९७,
१९८

श्रामणेर २१९, को पालामा २१९,
को पात्रमा रत्नहरू देखेर
२१९, लाई २२०

श्रावकाचीर्णता ३२०, ३२२

श्रावक परम्परासम्म ३११

श्रावकपारमी ज्ञान २७८

श्रावकपुस्ता ३११

श्रावकसन्निपातमा भेला भएका
भिक्षुहरू ४३८

श्रावकहरू २२, ले १९५

श्रावस्तीमा पुगे ७९

श्रुत ५०६

श्रुति १५१, १५३, १५४, १५७,
द्वारा १५१, १६१, द्वारा
शुद्धि हुइन्न १५३, द्वारा
शुद्धि हुइन्छ १५३, विना
१५१, १५५, १६१

श्रेष्ठ २७८, छु १६५, पनि छु २७६

श्रोतले शब्द मुन्दा २१४

श्रोतविज्ञेय शब्द १०९, हरूद्वारा
११०, १११

श्रोत शब्दाराम हो १०६

स

सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ
३०, ३१, ३३, ३४

सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन ३१,
३२, ३४

सत्कायदृष्टि १७९, लाई १६६

सत्कार ४७७, ४७८, गर्छन् २४७

सकुण पक्षीहरू छैं ३५०

स्वकृतकर्म ज्ञान १५५

सकृदागामी मार्गद्वारा १७१

सकृदागामी फल समापत्तिमा ३४५

सकृदागामी हुने ३४५

सङ्गतिभाववरिणता ४०३

स्वर्गपथमा राखिदिनु भयो २०४

स्वर्ग र नरक जाने कारणहरू ३७२

स्वर्गलोकमा ३८४, उत्पन्न हुनेछ

३९६, ४०१, उत्पन्न हुन्छन्

३७६, ३७७, उत्पन्न हुनेछ

४०७

स्वर्गलोकगामी ४०७

सङ्गितिकारहरूले ५, ५८

सङ्गितिको समयमा ५२

सङ्घ ४६४, उपोसथ ३०४, मा

देखापर्ने छन् ३१२, ३१६,

३१८, मा देखापर्ने छैनन्

३१२, ३१६, ३१८, मा

धेरै लाभ ३१७, रत्नहरू

४७

सङ्घी २४, २५

सङ्घी लोके समुपपन्नो ४५

सञ्चानुलोमिकज्ञान १५५, १५६

सञ्चो बिसञ्चो १८७, १८८

सजिलसँग २२५, लाभ गर्न सक्नु

हुन्छ २२६

सम्फनासम्म पनि २५८

सत्व ४०२, हरू विशुद्ध हुन्छन्

४०२, हरू संकिलष्ट हुन्छन्

४०३, ४०४, ४०६

सत्वहरू संकिलष्ट हुन्छन् ४०१

सत्वहरू मारिए हुन्थे ३८१

सप्तरत्नहरू ४४९, ले युक्त ४४९

सन्तपित ४६३

सप्तबोध्यङ्गहरूका कुराहरू ३६९

सत्य बोले ३८३

सत्य छ भने ४१०

सत्य पनि बताएको हुन्छ ४८७	सत्पुरुषले असत्पुरुषलाई २३३,
सत्तरीहजार ३०९	२३६
सत्यवाचाद्वारा ३९८	सत्पुरुषले सत्पुरुषलाई २३३, २३६
सत्यानुलोमिक ज्ञान १५५, १५६	सत्पुरुषको उपासना गर १२८
सत्ताहकालकतो आलार कालामो	सत्पुरुष आँखा हुने जस्तै हो २३५
२०१	सफा कपडा १२६
सन्तुष्ट हुन्छ ३३	सफा नभएको ३५८
सन्तुष्ट हुन्न ३१	सम्बुद्ध ७२, अरहत् हुन्छन् ७५, को
सन्तुष्ट पानं सकिन भन्ने ४८२	दर्शन गर्न सकौं ७१, भन्ने
सन्दिशित ३२५, ४४१	वचन सुनेर ७१
सन्दूक ४५, हरू ४४	सबै वर्णका मानिसहरू ४२५
सद्धर्म संज्ञापनता ३९५	सम्बोधि अङ्गमा ३६६
सन्ध्यासमयमा ९७, ३८९	सम्बोधिलाई २७६
स्वप्नमा प्रियदर्शी बुद्धलाई देखे	सभाको बीचमा ३८३
५०३	सभाषद्को बीचमा ३८०
सन्निपात बहुल २४०	समङ्गी भई ११२, ११६, ११९
सम्प्रतिष्ठित ३२५, ४४१	समर्पित ११९, भई ११२
सपदानकङ्कं १५७	समथध्यान ३५५
सपरिदण्डी ३७८, ३७९	समयको सूचना ३२५
सम्परायिक-सार ५१, खोज्नेछु ५१	सम र विषम १६७
स-प्रत्ययद्वारा ४०३, ४०६	सम्यक् आजीविका पारी हो ३६३
सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ ३८३	सम्यक्कर्म पारी हो ३६३
सम्प्रलापलाई त्यागी ३८३	सम्यक्दृष्टि १९१, १९२, ३९५,
सम्प्रलापी हुन्छ ३८०	४०१, ४०६, हुन्छ ४०६,
सम्प्रर्हाषित ३२५, ३२६, पार्नुभयो	ले ३९६, हुन्छ ३९५,
४४१	४००, पारी हो ३६३

सम्यक्दृष्टिक ३८४, ४०१	समाधिसम्पन्न चित्तले ३४४
सम्यक्स्मृति पारी हो ३६४	समाधिसम्बोध्यङ्ग ३७१
सम्यक्वाचा ३९५, हुन्छ ३९५, पारी हो ३६३, ३६४	समान कुलका ३७९
सम्यक् रूपले २७३, ३९२, भनेमा २६५, २७०, २७१, २७४	समान छु १६५
सम्यक्सङ्कल्प ३९५, हुन्छ ३९५	सम्मान गरेनन् २६४
सम्यक्सम्बुद्ध ७०, ९९, १८६, २००, ३३४, हुँ भनी भन्नुहुन्छ ४५६	समाहितचित्त भएपछि २७९, २८०
सम्यक्सम्बोधि २७७, २७८	समुच्छेद विमुक्ति ३५४
सम्यक्समाधि पारी हो ३६४	समुच्छेद निस्तरण ३५४, ३५५
सम्यक्ज्ञान पारी हो ३६४	समुत्तेजित ३२५, ४४१
समाचार सुने ४३७	समुदय ११४, १२७, सत्य हो ४५८
समाधि इन्द्रिय ४२७	समुद्रको पानीको अगाडी ११३
समापत्तिज्ञान १५१, लाई १५५	समुद्रको पानीलाई ११३
समाधिचित्तद्वारा ३४४	सम्मेलनहरू ३२२
समाधि विष्कार इद्धि ३९९, ३४०	सम्मोदन गरे २२९, २३२, ४८०
समाधि सम्पदानिसंसकोनिमित्त ३९	सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसके- पछि २५
समाधि सम्पदाको आराधना गर्छ ३२	स्वयं वशी हुन्छ ११५
समाधि सम्पदा बाहेक ३३, ३४, ३५	सरसामानहरू ४१
समाधि सम्पदाद्वारा ३२, सन्तुष्ट हुन्छ ३४	सल्लाह साहुति गरी २४३
	सर्वत् अर्पण गरे ४४२
	सर्वज्ञ बुद्ध ३८१, रहेनछन् ३२४
	सर्वज्ञबुद्धत्व लाभ गरेको समयमा ११२
	सर्वज्ञ गुणलाई प्रकाश पारी २८१
	सर्वज्ञ ज्ञान २०१, २७७, लाई २०२, २७६

सब्यापदद्य ४२३
 सब्यापाद वेदना ४२२
 सराग नजिक ४१०
 स-शरीर पुग्न सक्छ ३४०
 स-स्वामिक ३७८, कहलाइन्छे ३७९
 सहसेय्ये ३१७
 सहेतु ४०३, ४०६

सा

साठी हजार ३०९
 साँढे बाह्रशय भिक्षुसङ्घलाई ४३७
 साँढे बाह्रशय महान् भिक्षुसङ्घका
 साथ ४३८
 साँढेहरू काटियुन् ४१५
 सातटुका होस् ५५, ६६, ६७
 सातदिनभित्र ५५
 सातपुस्ता अधिदेखि ४८६, शुद्ध
 हुन्छ ४८५

सान्द्रष्टिक ४६१
 स्वार्थी स्वभावका १८३
 सामग्गी-भोग २६७
 सामग्गी-रस २६७, लाई रस सम्झेर
 २६७
 सार २७, २८, नै ३८, खोज्ने ३८,

खोज्ने पुरुष २७, खोजेर
 हेर्दा ५१, खोज्ने पुरुष ३०,
 चाहने २७, २८, २९,
 ३०, ३४, चाहने पुरुषले
 ३२, बाट दूर भई २८,
 २९, बाट लिनुपर्ने सारको
 काम ३१, बाट सारनै
 काटेर ३०, लाई छाडी
 २७, २८, २९, ३१, ३२,
 लाई चिन्नसक्यो ३०, वान्
 काठ २७

सावित्री छन्द हो ४६३
 सास्त्रव कुशल ज्ञानहरूलाई १५१
 साक्षात्कार गरे ४५८
 साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ ३१,
 ३२
 साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्दैन ३२
 साक्षीकोनिमित्त बोलाएर लगी
 ३८०, ३८३

सि, सी

सिकर्मी आचार्य ४०
 सिकर्मी कामले ४१
 सिकर्मी युवराज ४२
 सिकर्मी राजा ४२

सिकर्मी वादबाद ४२

सिखा ४१९

सिखि भगवान्को ३०९

सिद्धान्त २४, २६

सिलौटो पिधिसकेपछि २८५

सिमानामा ६४

स्वीकार गर्नुहोस् ३५१

सु, सू,

सु-आख्यात छ ४६१

सुकृत्य दृष्टकृत्यको फल छ ३८४

सुकृत्य दुष्टकृत्यको फल छैन ३८१

सुख दुःखको अनुभव ४०३, गर्छन्

४०३

सुख दुःख भएका हुन्छन् ४२४

सुख दुःख मिसिएको वेदना ४२३

सुखमय स्पर्श ४२३

सुखमा सुखी १६८

सुख बिहार २२६

सुख वेदना ४२७

सुगत ९९, ३३४

सुगति ३७६, ३७७, ३८४, ३९६,

४०१, ४०२, ४०६, स्वर्ग-

लोकमा ११२, स्वर्गलोक-

गामी ४०१

सुगन्धित वस्तुहरू २३९

सुत्तं १५४, १५५, २९९, ३०१,
३१०, गेय्यं ३०१

सुत्तधरा २४६

सुन्दर २०, तर ११३, ३४६, ३४८

सुन्न लायक ४४

सुनेका जम्मै कुराहरू २३०

सुनेको छु २२९

सुनेको (कुरा) बताउँदा २३०

सुनेको (कुरा) नबताउँदा २३०

सुनेकोलाई २२९

सुपर्ण ४२४, हल्का ४२६

सुभाषित भन्नुभएको हो २२५,

२३३, २३६

सुरक्षित छ १०६, १०८

सुराधूर्तहरूबाट २४९

सुवर्ण पत्र देखे ४७

सुवर्ण पत्रमा ४६

सुवर्णमय फल खस्थ्यो ४४०

सुवर्णरश्मीहरू ३२३

सुवर्णवर्णी १३६, छिन् १३९

सुशीलपन ३९३, ३९९, ४०१,

४०५, ४०६, उपस्थित

भएको हुन्छ ३९५

सुम्सुम्याउँछ १२१

सूत्रधरहरू २४६

सूत्रले नबाँधिएका ३०७

सूत्रले बाँधिराखेको ३१०

सूत्रले बाँधी नराखेको हुँदा ३०७,

३१०

सूर्य हो ४६४

सूर्यले कैं २७५

से, सै

स्वेच्छाचारलाई जिते २९४

स्वेतक रोग २८२, २९५

स्वेतछत्र ४६

सेतुघातो तथागतो २९२

सेतो कपडा १२२

सेनापतिलाई २४६

सेनापति श्रावक ४५६

सेनासन उद्धरणे २६२

सेवागरी बसिरहे २१९

सेवाशुश्रूषा गर्नकोनिमित्त १४०

सैन्यबल २४५

सैन्यभेरी बजाउन लगाई २५५

सो, सौ

सोचविचार गरेर भन्न सक्नुपर्छ

१०२

सोतविज्जेय्येसु सद्देसु १६

सो ममस्स किलमथो १२५

सोह्ल अमात्यहरू ४७

१६ जटिलहरू ७९

१६ जनपदहरूमध्येको १३१

सोह्ल प्रकारका प्रज्ञाहरूले युक्त

२९८

सोह्ल सोह्लवटा ३३३

सोह्ल हजार जटिलहरूले परिवृत्त

भई ५२

सोह्ल हजार परिवार ४७, हरू ५०,

हरूका साथ ५१

सोह्ल हजार भिक्षुहरू ४९

सोह्ल हजार माणवहरू ५६

सोह्ल हजार शिष्यहरूले ५०

स्रोतापन्न छ ३१८

स्रोतापन्न भए ६१

स्रोतापन्न हुने ३४५

स्रोतापत्तिफल १९३, समापत्तिमा

बस्छ ३४५

स्रोतापत्ति मार्गद्वारा १७१

सौमनस्य ज्ञानमय गाथाहरूले युक्त

३०२

सौमनस्य र दौर्मनस्यलाई पन्छाई

२१

सं	संक्लिष्ट हुनाको कुनै हेतु छैन ४०१, ४०४
संकल्प गर्छु २२६	संक्लिष्ट हुनाको हेतु पनि, छ ४०३, ४०६
संकल्प गर्न चाहन्छ २२५	संक्लेशनीय १७०
संकल्प गर्न चाहन्छु २२६	संवर्त आनिसंस युक्त ४४१
संकल्प गर्न हुन्न २२६	संविग्न तथा रोमाञ्चित भई १०४
संकल्पलाई संकल्प गर्न चाहनु हुन्न २२६	संसार सागरबाट ३६५
संस्कार १५६	संस्वेदज नाग ४२६
संस्कारिक हो १४, १५, १६, १७, १८	संस्वेदज सुपर्ण ४२६
संस्कृत १४९	संक्षेपमा बताउनु भएको हो ३७७
संकेत चिह्नद्वारा ३४१	संज्ञा १५६, १८०, नहुनेको १८०
संख्या महानताको कारणले २६२	संज्ञामय देवताहरू ४०८, छन् ४१०
संगठित २३९	संज्ञावेदयितनिरोध ३८, समापत्ति- मा बस्नु १७३
संस्थागार ४१५	ह
संध्या समयमा १०३, २०७	
संयत छ १०८	
संयमद्वारा ३९७, ३९८	हप्ताको एकचोटी ३०३
संयुक्त सहयोगले शुद्ध हुन सकिन्छ १५७	हत्या ३१४
संयोजन नजिक ४१०	हस्ती ४२४, रत्न ४४९
संक्लिष्ट चित्तलाई बस्छ २१४	हतोत्साह ३००
संक्लिष्टतालाई ३९३, ३९५, ३९९, ४०४	हरायति १९
	हरीया रखहरूका पंक्तिहरू छन् ४४९

हवनको फल छ ३८४	हितैषी बोलने ३८३
हवनको फल छैन ३८१	हितैषी भावना राख्ने २२
हसाउन सक्नेछ ३७५	हिरण्य सुवर्ण मागेर ल्याऊ ५४
हाँगालाई चित्र सकेन २८	हिरण्य सुवर्णहरू २५१
हाडको टुक्रा १०	हीन छु १६५
हाडहरू २८२	हीन रतिको अभिलाषा ११४, हुन्छ १११, ११६
हातले परामर्श गर्छु ३५०	हुँहुँ नगर्ने ५०२
हातले हात धोइन्छ ४९२	हुँहुँ गरी हिड्ने ४९८
हात पसारी ४६२	हृदयान्धकारलाई २७५
हात्ती २४५, २५१, २५२, माथि ४६	हृदय उपशान्त गरी ११९
न्हातिकामा ८४	हेतु छ ४०५, ४०६
हानीकारक १९१, १९३, हुन्छ १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, हुन्छ वा हुँदैन १९०, १९२, पुरुष १९२	हेतु छैन ४०४, ४०५
हाम्रा मन्त्रमा ४४८	हेतु छैन भने ४०५, ४०७
हामीहरूका घेरें कामहरू छन् २५१	हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न १४, भएको हो १५, १६
हामीहरूको सूत्रमा आउँछ १०६, १०८	हेतुवाइ ४०६
हावा चल्दा ३५७	हेतुवादी ४०४, ४०७
हावाले न हल्लाएको ३६०	हेमन्तको ११०
हित र अहितकानिमित्त हुन्छन् ६	हेरविचार गर्न जान्छन् २४३
हितानुकम्पा राख्ने हुन्छ १९२	हेरानी र पीडा सिद्ध हुनेछ १२५
हितानुकम्पी भई ३८२	होचो आसन लिई १८९, ४६३
	होस राखेर हिँड्छ ४१७
	होहल्ला २०८, गरी कराइरहे २०५, गरी कराउन थाले

४८९, भएको खण्डमा ज्ञान १५५, १५७, गमनद्वारा ५८,
 ४८९, मचाउँदै ४८८
 हो होइन भन्ने कुरा बुझी ५६

क्ष

क्षत्त ४७२, ४७३

क्षत्री ४३१, कुमारहरूले माग्नआए
 १३६, पण्डितहरू १०२,
 हरू ब्राह्मणको छातीबाट
 २०८, महाशालहरूको
 ३८५

क्षमा मागे ठीक छ २२०

क्षयधर्म १४९

क्षार गाजल १२६

ज्ञ

ज्ञातिरक्षिता ३७८

ज्ञातिसङ्घ ४७७

ज्ञातिहरूको बीचमा ३८०, ३८३

दर्शन ३४, २०१, २०२,
 दर्शन उत्पन्न भयो २०२,
 दर्शनभन्दा श्रेष्ठ ३७,
 दर्शनभन्दा उत्तरोत्तर ३६,
 दर्शनद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ
 ३६, दर्शनको आराधना
 गर्छ ३४, ३६, दर्शनको-
 निमित्त चित्त ऊकाउँछ
 ४९४, दर्शनको विशेषता
 प्राप्त गरे २०१, दर्शना-
 निसंसकोनिमित्त ३९, दर्श-
 नार्थ २०१, २०२, दर्शन
 विशुद्धार्थ २०१, द्वारा
 १५१, १६१, द्वारा शुद्धि
 हुइन्छ १५३, द्वारा शुद्धि
 हुन सकिन्न १५३, विना
 १५१, १५५, १५६, १६१,
 विष्फार ऋद्धि ३९

ज्ञेयधर्म प्रकाश पाठ २२७

गाथा - सूची

अखिलं सन्बभूतेसु २१०	अभिञ्जेयं अभिञ्जातं ४५६
अग्निहृत्तमुखा यञ्जा ४६३	अभिसङ्घरित्वा कुहको ६३
अगुत्तद्वारस्स भवन्ति मोघा २०९	अमतं पापयि बुद्धो ५८
अघमूलं वमित्वान ३	अलकस्स पत्तिट्ठानं ७६
अजितो अहस बुद्धं ८२	अविञ्जा मुद्धा ति जानाहि ८६
अजितो तिस्स मेत्तेय्य ७५	असतं च सतं च जत्वा धम्मं १७५
अजितो पठमं पञ्चं ८८	अहम्पेतं न जानामि ६८
अज्जत्तसन्ती ति यमेतमत्थं १५०	आगतानि हि मन्तेसु ७३
अट्टङ्गिको च मग्गानं १२०, १२३	आगुं न करोति किञ्चि लोके १७१
अत्तनो किञ्च कारिस्स ५	आदिस्स जम्मनं ब्रूहि ८२
अथ को चरहि जानाति ६९	आरद्ध विरियो पहितत्तो ४३०
अथस्स गत्ते दिस्वान ८२	आरोग्यपरमा लाभा १२०, १२३
अदिट्ठिया अस्सुतिया अजाणा १५१,	इदं वत्वा सालवने ७
१५८	इदं वदामि ति न तस्स होति १४७
अधिचित्ते च आयोगो ३०५	इन्द्रियानि मनुस्सानं ५
अनादिनवदस्सावो ६	इन्द्रियानेव सारक्खं ५
अनावरणदस्सावो ७४	इध दिट्ठसुतमुतविञ्जातेसु ५०६
अनासका थण्डिलसायिका च २१०	इमं भोन्तो निसामेथ ४५९
अनूपवादो अनूपघातो ३०५	उग्घटपादो तसितो ६३
अप्पकाते मनुस्सेसु ३६४	उज्जेनिञ्चा पि गोनद्धं ७६

उत्रस्तं दुक्खितं दिस्वा ६७
 उदग्गचित्तो सुमनो ८७
 उपधी ते समतिक्कन्ता ४६५
 उस्सुस्सति अनाहारो ६३
 एवं चे ह्चचति भोतो ४६०
 एतादिसं चे रतनं इच्छसि १४५
 एवं मुनी सन्तीवादो अगिद्धो १६३
 ओकं पहाय अनिकेतसारी १६३
 कतम्हि वा जनपदे लोकनाथो ७१
 कतावकासा पुच्छह्णो ८८
 कथं चरहि जानेमु ७३
 कल्याणदस्सनो भिक्खु ४५२
 कण्हं धम्मं विप्पहाय ३६४
 कायमुनिं वाचामुनिं १७३
 काये च लोके च अनूपलित्तो १६३
 कायेन संवरो साधु १००
 कुसग्गे उदकमादाय ११३
 को दिस्वा नप्पसीदेय ४५९
 कोधाभिभूता पुथुअत्तदण्डा २०९
 को नु देव वा ब्रह्मा वा ८५
 को नु सेनापति भोतो ४५४
 कोसलानं पुरा रम्मा ६२
 खन्ति परमं तपो तित्तिक्खा ३०५
 खत्तिया भोगिराजानो ४२५
 खत्तियो ब्राह्मणो वेस्सा ४३०
 खिप्पं गन्त्वान साबत्थि ७२

खीणासवा जुतिमन्तो ३६९
 गुत्तानि द्वारानि सुरक्खितानि २०९,
 २१३
 गोत्तेन मत्ता विसमं चरन्ति २०९
 चक्खुना संवरो साधु १००
 चक्खुन्द्रियं चे रूपेसु ६
 छफस्सायतने हित्वा ३
 जटाजिनधरा सब्बे ७६
 जाति गोत्तं च लक्खणं ७४
 फ़ायी फ़ानरता धीरा ७६
 तत्राभिरतिमिच्छेय्य ३६४
 ततो पासाणके रस्से ५८
 तसितोवुदकं सीतं ७७
 तुवं बुद्धो तुवं सत्था ४६५
 ते ब्राह्मणा ये पुराणं सरन्ति २०९
 तं त्वं गन्त्वान पुच्छस्सु ७०
 त्वं च मे धम्ममक्खाहि ५०५
 विट्ठि च निस्साय अनुपुच्छमानो
 १६१
 विट्ठिगतं सीलवतं नु जीवितं १४५
 विट्ठिया एके पच्चेन्ति मुट्ठि १५८
 दिस्वान तण्हं अरतिं रगं च १४३
 दुत्तलमं दस्सनं होति ४५६
 द्वेयेव तस्स गतियो ७४
 धम्मे च फ़ाने च रता अहेसुं २०९
 धम्मेन चक्कं वत्ते मि ४५४

धम्ममेन सो ब्रह्मवादं वदेय्य ५०२
 धोतको उपसीवो च ७५
 न कम्मूना नो पि सुतेन नेय्यो १६४
 नवखत्तानं मुखं चन्दो ४६३
 न जच्चा होति ब्राह्मणो ४३०
 न ब्राह्मण सुञ्जति कोचि ४२९
 न दिट्ठिया न सुतिया न ज्ञाणेन

१५०

न मोनेन मुनि होत्ति १७४
 नरस्सहि सुजातस्स ४५२
 न वेदशू दिट्ठियायको न सुतिया
 १६४

न सो मुद्धं पजानाति ६७
 नागो तादी पवुच्चते तथत्ता १७१
 पञ्जाविमुत्तस्स न सन्ति मोहा
 १६४

पप्पोति परमं सुद्धिं ४३०
 परिपुष्णकायो सुरुचि ४५१
 पसन्न नेत्तो सुमुख ४५२
 पहातब्बं पहीनं मे ४६५
 पादे वीर पसारहेहि ४६५
 पुञ्जं आकट्ठमानानं ४६३
 पुरा कपिलवत्थुम्हा ६९
 बहं पि पलपं जप्पं ४३०
 बावरि अभिवादेत्वा ७६
 बावरि उपसङ्कम्म ६७

बावरी दुक्खितो अहु ६३
 बावरी ब्राह्मणो भोतो ८७
 बावरिस्स च तुय्हं वा ८८
 बाहित्वा सब्ब पापानि १६६
 बुद्धो लोके समुप्पन्नो ४५
 बुद्धो सो भगवा लोके ७०
 ब्रह्म चरियं चरिस्सामि ४६०
 ब्रह्मभूतो अतितुलो ४५७
 ब्रह्मभूतं अतितुलं ४५९
 ब्राह्मणा तिसता इमे ४६०
 ब्राह्मणो परिनिब्बायो ७
 भगवाहि तम्हि समये ८१
 भिक्खवो तिसता इमे ४६५
 भोति चरहि जानाहि ६८
 मच्चुपासपमोचनं २२७
 मञ्जामहं मोमुहमेव धम्मं १५८
 मनसा पुच्छिते पञ्हं ७४, ८५
 मनसा संवरो साधु १००
 मया पवत्तितं चक्कं ४५६
 महायञ्जं यजित्वान ६२
 मिगलुद्दो पुरे आसिं ३
 मुखं जिह्वाय छादेति ८४
 मुद्धनि मुद्धाधिपाते च ६८
 मुद्धनि मुद्धपाते वा ६७
 मुद्धं मुद्धाधिपातं च ६८, ६७, ७४,

८५

मुद्धाधिपातस्स विदू नरासभो ७२
 मुसा ति वा सो विवदेथ केन १६३
 मूलहस्स होति सहसानुपीलितं ८०,
 १३९

मोघराजा च मेघावी ७५
 यस्सेते होन्ति गत्तेसु ७४
 मावं च भोगनगरं ७७
 येतदञ्जाय ये सता ५०६
 ये मे पुब्बे वियाकामुं ५०५
 येसं वे दुल्लभो लोके ४५७
 येसं सम्बोधिअङ्गेषु ३६५
 येहि विवित्तो विचरेय्य लोके १६३
 यो ब्राह्मण बाहित पाप धम्मो ५०२
 यो मञ्जती सो विवदेथ तेन १६१
 यो मुनाति उभो लोके १७५
 यो मं इच्छति अन्वेतु ४५९
 यो वेदि सुब्बसत्तानं २२७
 यं खो मम देय्यधम्मं ६३
 यं तं सरणमागम्म ४६५
 रत्तस्स हि उक्कुटिकं पदं भवे १३९
 राजा अरहसि भवितुं ४५२
 राजाभिराजा मनुजिन्दो ४५२
 राजा मुखं मनुस्सानं ४६३
 सक्खणानं पविचयं ८४
 वण्णा एते ब्राह्मणानं २१०
 वसि गोधावरीकूले ६२

विज्जाचरणसम्पन्नो ४३०
 विनयस्सु मयि कङ्खं ४५६
 विनिच्छया यानि पकप्पितानि १५०
 विवट्टच्छदो सम्बुद्धो ७४

वीसं वस्ससतं आयु ८३
 सचे सो पब्बजति ७४
 सच्चं ति सो ब्राह्मणो किं वदेय्य

१६३

सञ्जाविसत्तस्स न सन्ति गन्था

१६४

सत्तमे दिवसे तुय्हं ६३
 समणस्स अहु चिन्ता ५
 सल्लकत्तो महावीरो ४५९
 सब्बकम्मक्खयंपत्तो ६९
 सब्बत्थ संवृतो भिक्खु १०१
 सब्बपापस्स अकरणं ३०५
 सब्बाभिञ्जाबलपत्तो ६९
 सब्बवेदनासु वीतरागो १७९
 सम्बुद्धो पटिजानासि ४५४
 सम्बुद्धो ति वचो सुत्वा ७०
 सब्बे ते तव कार्यस्मि ४५२
 सब्बं वेदमतिच्च वेदगू सो १७९
 स्वाक्खातं ब्रह्मचरियं ४६१
 सारिपुत्तो अनुवत्तेति ४५६
 सावत्थियं कोसलमन्दिरे जिनो ७१

सोलुत्तमा पुब्बतरा अहेसुं २०९, २१३	सुवण्णवण्णोसि भगवा ४५१ सो अस्सकस्स विसये ६२
सीलब्बतेना पि न सुद्धिमाहु १५८	सो बावरी अत्तमनो उदग्गो ७१
सुपिनेन लद्धं पुरिसस्स वित्तं २०९	सो हि ब्राह्मण सम्बुद्धो ६९

